

ISSN 1694-7681 (Print)

ISSN 1694-8475 (Online)

DOI:10.26104/IVK.2022.45.557

ЖУРНАЛ «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ»
ОСНОВАН 2001 ГОДУ, ПЕРЕИМЕНОВАН
В «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА»
В 2015 ГОДУ, ВЫХОДИТ ЕЖЕМЕСЯЧНО

Зарегистрирован
в Министерстве юстиции
Кыргызской Республики
Регистрационный № 673
от 19 декабря 2001 года

Республиканский научно-теоретический журнал

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА № 5, 2022

БИШКЕК – 2022

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА

2022 №5 (Октябрь)

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Журнал зарегистрирован в Российском индексе научного цитирования (РИНЦ)

(Лицензионный договор №001-01/2015 от 12.01.2015).

Главный редактор: Токторалиев Б.А., академик НАН КР.

Ответственный редактор: Д. Жапаров, профессор

Редакционная коллегия:

Журнал зарегистрирован
в Министерстве юстиции
Кыргызской Республики
(Регистрационный номер
№673 от 19 декабря 2001 г.)

(Свидетельство о
государственной
перерегистрации серия
ГПЮ №150408-3301-ОО
код ОКПО 20224813
от 3 ноября 2015 г.).
Издается с 2001 года.

Выходит:
6 выпусков в год.

Сдано в набор:
01.09.2022.
Подписано в печать:
31.10.2022.

Формат 70х108/16
Бумага офсетная.
Гарнитура: «Таймс».
Печать офсетная.
Усл.печ.л. 19,5 п.л.
Тираж 100 экз.

ИЗДАТЕЛЬСТВО:
ОсОО «Издательство
научных журналов и
детской
художественной
литературы».
г.Бишкек.

Абытов Б.К., доктор исторических наук, профессор.
Алиева Г.М., доктор философских наук, кандидат химических наук, профессор (Москва).
Бабаев Д.Б., доктор педагогических наук, профессор.
Берсимбаев Р.И., академик Национальной Академии наук Республики Казахстан, доктор биологических наук, профессор (Казахстан).
Борубашов Б.И., доктор юридических наук, профессор.
Джуманалиев А.Дж., доктор исторических наук, профессор.
Джуматаев М.С., доктор, технических наук, профессор.
Дуйшеналиев Т.Б., доктор физико-математических наук, профессор.
Жоробеков Ж.Ж., доктор политических наук, профессор.
Жоробекова Ш.М., академик НАН КР, доктор химических наук, профессор.
Изаак С.И., доктор педагогических наук, профессор (Москва).
Кожошев А.О., доктор экономических наук, профессор.
Кочербашева А.А., доктор экономических наук, профессор.
Маткеримов Т.Ы., доктор технических наук, профессор.
Метленков Н.Ф., кандидат архитектуры, профессор (Москва).
Молдоев Э.Э., доктор юридических наук, профессор.
Мусаев С.Ж., член-корр. НАН КР, доктор филологических наук, профессор.
Мукинов Р.М., доктор архитектуры, профессор.
Син Е.Е., доктор педагогических наук, профессор.
Смаилов Э.А., доктор сельскохозяйственных наук, профессор.
Тогусаков О.Т., член-корр. НАН КР, доктор философских наук, профессор.
Токсобаева Б.А., доктор экономических наук, профессор.
Турдугулов А.Т., доктор филологических наук, профессор.
Усманов С.Ф., доктор технических наук, доцент.
Чекеев А.А., доктор физико-математических наук, профессор.
Чортонбаев Т.Дж., доктор сельскохозяйственных наук, профессор.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

720040, Кыргызская Республика,
г.Бишкек, ул. Боконбаева, д. 99, 3 этаж.
Тел.: (0312) 30-32-97, 0772 268215, 0500 268215.
<http://www.science-journal.kg>
e-mail: sje.kg.2009@mail.ru

МАТЕМАТИКА ИЛИМДЕРИ
МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
MATHEMATICAL SCIENCES

Кыштообаева Ч.А., Борueva С.Ш.

**«САНДЫК МЕТОДДОР» КУРСУН ОКУТУУДА
 МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ**

Кыштообаева Ч.А., Борueva С.Ш.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
 В ОБУЧЕНИИ «ЧИСЛЕННЫХ МЕТОДОВ»**

Ch. Kyshtoobaeva, S. Borueva

**USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN TRAINING
 OF NUMBERED METHODS**

УДК:

Азыркы коомдо компьютерлештирүү илимдин жана экономиканын өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизүүдө. Билим берүүнүн маалыматташтыруу тенденциялары кесиптик ишмердүүлүктүн жана анын чектеи тармактарында компетенттүү, жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо актуалдуу болуп саналат. Жогорку окуу жайларында студенттердин кесиптик даярдыгына карата заманбап талаптар маалыматтардын агымы адамдын өз алдынча функционалдык көз карандысыздыгын камсыздоочу маалыматтык каражаттарга жана компьютердик технологияларга ээ болуу деңгээлин болжолдойт. Кесиптик даярдыктын маанилүү бөлүгү теориялык билим алуу гана эмес, ошондой эле компьютердик технологиялар аркылуу практикалык көндүмдөрүн пайдалануусу жана жаңы маалымат технологияларын түзүү ыкмаларын үйрөнүүсү абзел.

Негизги сөздөр: сандык методдор, технология, маалыматтык технология, метод, дисциплина, компьютер, кесиптик билим.

В современном обществе компьютеризация оказывает значительное влияние на развитие науки и экономики. Тенденции информатизации образования актуальны для подготовки компетентных, высококвалифицированных специалистов профессиональной деятельности и смежных областей. Современные требования к профессиональной подготовке студентов в высших учебных заведениях предполагают уровень информатизации и компьютерных технологий, обеспечивающих функциональную самостоятельность личности. Важной частью профессионального обучения являются не только теоретические знания, но и использование практических навыков с помощью компьютерных технологий и обучение созданию новых информационных технологий.

Ключевые слова: численные методы, технология, информационные технологии, метод, дисциплина, компьютер, профессиональные знания.

In modern society, computerization has a significant impact on the development of science and economics. Trends in informatization of education are relevant for the training of competent, highly qualified specialists in professional activities and related fields. Modern requirements for professional training of students in higher education institutions provide a level of informatization and compu-

ter technology, ensuring functional self-sufficiency. An important part of professional training is not only theoretical knowledge, but also the use of practical skills with the help of computer technology and training in the creation of new information technology.

Key words: numerical methods, technology, information technology, method, discipline, computer, professional knowledge.

ЖОЖдордо «Сандык методдор» курсун окутууга байланыштуу маалыматтык жактан даярдоону, студенттердин кесиптик ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен окутуу процессин уюштурууну, башкача айтканда, кесиптик дисциплиналарды окутууда компьютердик технологиялардын коштоосу максатка ылайыктуу.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды окутуу процессинде колдонуу методикалык жана дидактикалык шарттары төмөнкү окумуштуулардын: В.П. Беспалько, Г.Р. Громов, Е.И. Машбиц, В.М. Монахов, И.В. Роберт ж.б. эмгектеринде каралган.

Ошондой эле, математикалык билим берүүнүн абалын жакшыртуу, окутуунун жаңы методдору, формаларын жана компьютердик технологияларды иликтөө жана колдонуу максатында республикабызда Ш.А.Алиев, А.А. Акматкулов, Дж.У.Байсалов, И.Б. Бекбоев, Ж.Р. Джанаалиева, Н.К. Кайдиева, С.К. Калдыбаев ж.б. тарабынан бир катар илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Жогорудагы окумуштуулардын эмгектеринде, окутуу процессинде студенттерди маалыматтык жактан даярдоо, ЖОЖдордо билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу маселелери белгиленген.

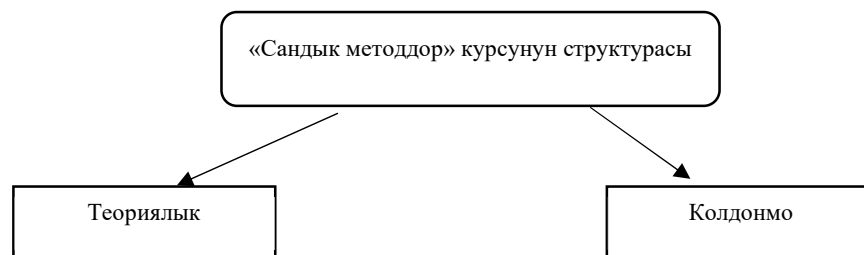
«Сандык методдор» курсун өздөштүрүүдө студенттердин өз алдынча билим алуусу, өз алдынча иштөөсү жана практикалык ишмердүүлүктөрү өзгөчө маанилүү.

И.Н. Пальчикованын илимий изилдөөсүндө болочоктогу адистерди кесиптик даярдоодогу «Сандык методдор» курсунун ролунун жогору экендигин белгилеп, төмөндөгүдөй аныктаманы берет: "Сандык методдор-математиканын бөлүмү, ал электрондук эсептөө машиналарын пайдалануу менен байланышкан колдонмо маселелердин чөйрөсүн камтыйт" [6, 31-б.].

Бирок, изилдөө информатика адистигине багытталган.

Сандык методдор деп, биз компьютердин жардамы менен типтүү математикалык маселелерди чыгаруунун методдорун жана алгоритмдерин айтабыз.

М.И. Рагулина математиканын илимий методикалык багыттарын теориялык, техникалык жана колдонмо математика деп бөлгөн [7]. Биз, М.И. Рагулинанын багыттарына таянып, «Сандык методдор» курсунун структурасын төмөндөгүдөй бөлүштүрдүк (1-сүрөт).

1-сүрөт. «Сандык методдор» курсунун структурасы.

«Сандык методдор» курсунун «теориялык» бөлүгүндө сандык методдордун математикалык негиздери калыптандырылат, «колдонмо математикада» математикалык маселелерди чыгарууда сандык методдор колдонулат.

Илимий-практикалык жана билим берүү ишмердүүлүгүндө маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар кеңири жайылууда. Ар кайсы тармактын адистеринин бул чөйрөдөгү даярдык деңгээлине коюлуучу талаптар тез-тез жогорулап жатат.

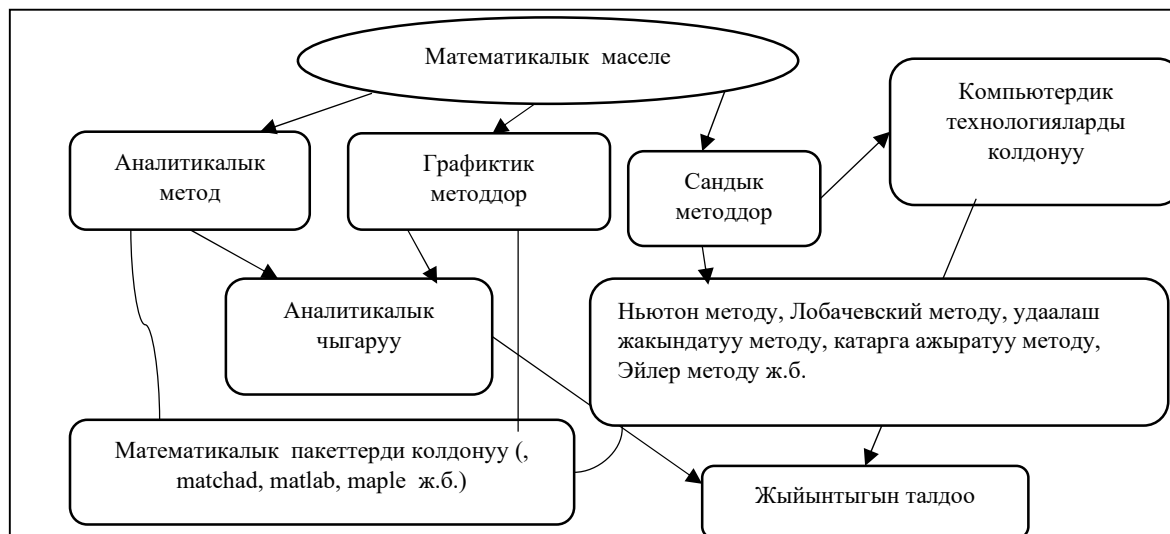
Сандык методдор – дискреттик моделдерди, эсептөөчү алгоритмдерди изилдөөдө жана маалыматтардын эсептөө экспериментин өздөштүрүүдө компьютердик технологиялар аркылуу ишке ашырууга чейинки чынжырчанын өткөндүгүн көрсөтүп турат б.а.: «Математикалык модель», «Сандык метод» (дискреттик модель жана эсептөө алгоритми), «Программа же аспаптык каражаттар (сандык методдорду ишке ашыруу)», «Сандык эксперимент жана жыйынтыктарын талдоо» [8, 9].

«Модель», «математикалык моделдөө» түшүнүктөрүнө кыскача токтололу. «Модель» сөзү латынча

ча *modus* (көчүрмө, көрүнүш, чагылдыруу). Моделдөө – каалагандай А (оригинал) объектисин В (модели) башка объекттин ээлеши. Математикалык модель – математикалык түшүнүктөрдүн жардамы менен чынгы дүйнөнүн жөнөкөй сүрөттөлүшү. Математикалык моделдөө – реалдуу процесстердин жана көрүнүштөрдүн математикалык моделдерин түзүү жана изилдөө процесси, б.а. реалдуу дүйнө объекттерин жана процесстерин математикалык тилде жакындаштырылган сүрөттөөнүн жардамы менен изилдөө методу [3, 49-б.].

Азыркы учурда, математикалык моделдер методологиянын универсалдуу компоненти катары жана айлана-чөйрөнү таанып-билүүнүн натыйжалуу ыкмасы жана маселелердин кандайдыр бир чөйрөсүн кароодо колдонулат. Математикалык модель маанилүү касиетке ээ, ал окуп-үйрөнүү объект-оригинал жөнүндө жаңы билимдерди берет [9, 78-б.].

Математикалык маселени сандык методдорду колдонуп чыгаруу ыкмаларынын өз ара байланышы 2-сүрөттө берилди.

2-сүрөт. Математикалык маселени сандык методдорду колдонуп чыгаруу ыкмаларынын өз ара байланышы.

Математикалык моделдөөнүн негиздөөчүсү катары академик А.А. Самарский эсептелет. Ал математикалык моделдөөнүн методологиясын "модель – алгоритм – программа" үчилтигинин негиздөөчүсү [9, 27-б.].

1-этап. Модель. Математикалык касиеттерин чагылдырган объектинин модели каралат. Мисалы, реалдуу процесстердин математикалык моделдери тааал жана сызыктуу эмес функционалдык-дифференциалдык теңдемелердин системасында камтылган.

2-этап. Алгоритм. Компьютердик моделди ишке ашыруу үчүн эсептөө алгоритмдерин жана эсептөөчү каражаттардын колдонулушу.

3-этап. Программа. Моделдөө жана алгоритмдерди компьютерде ишке ашыруу үчүн программалык камсыздоо [9, 123-б.].

Сандык методдор сызыктуу теңдемелер системаларын, интерполяциялоо жана функциялардын жакындаштырып эсептөө, сандык интегралдоо, сызыктуу эмес теңдемелерди, кадимки жөнөкөй дифференциалдык теңдемелерди, жекече туундудагы (математикалык физиканын теңдемелерин) теңдемелерди ж.б. оптималдаштыруу маселелерин сандык чыгаруу үчүн колдонулат [8].

«Сандык методдор» курсунун математикалык маселелерди чыгаруудагы дискреттик модели деп, маселелерди жакындаштырып чыгаруу моделинин (метод) сандык методдорунун алгоритмин жана компьютердик технологиялардын жардамы менен эсептөө процесстерин ишке ашыруунун математикалык моделин жана маалыматтык процесстин бир түрүн карайбыз.

Дифференциалдык теңдемелерди сандык чыга-

рууда төмөндөгүдөй Эйлердин методунун формуласы колдонулат:

$$y_{i+1} = y_i + h \cdot f(x_i, y_i), i=0, 1, 2, \dots$$

Мисалы. Коши маселесин Эйлердин методун колдонуп, $\frac{dy}{dx} = y^2 \cdot \cos x$, $y(0) = 0,5$ баштапкы шарты менен берилген дифференциалдык теңдемелердин чыгаруунун таблицасын аныктагыла.

Чыгаруу:

1-ыкма. $\frac{dy}{dx} = y^2 \cdot \cos x$, $y(0) = 0,5$

$$\frac{dy}{y^2} = \cos x \, dx$$

$$\int \frac{dy}{y^2} = \int \cos x \, dx$$

$$-\frac{1}{y} = \sin x + C$$

$$y = \frac{1}{C - \sin x} \text{ - жалпы чыгарылышы.}$$

$$y(0) = 0,5$$

$$\frac{1}{2} = \frac{1}{C - \sin 0}$$

$$C = 2$$

$$y = \frac{1}{2 - \sin x} \text{ - жеке чыгарылышы.}$$

Бул теңдемелердин аналитикалык чыгарылышы: $y = 1/(2 - \sin x)$.

Демек, алынган болжолдуу чыгарылышы менен так чыгарылышын салыштырып, Эйлердин методунун катасын баалоого мүмкүн.

Мисалды чыгаруунун башка ыкмаларын карап өтөлү.

2-ыкма. Excel таблицасында чыгарылышы.

C23		=		
	A	B	C	D
1				
2	x	y	yr	h
3	0	0,5	=1/(2-SIN(A3))	0,1
4	=A3+\$D\$3	=B3+\$D\$3*B3^2*COS(A3)	=1/(2-SIN(A4))	
20	=A19+\$D\$3	=B19+\$D\$3*B19^2*COS(A19)	=1/(2-SIN(A20))	
21				
22				

3-ыкма. Mathcad математикалык пакетинде чыгарылышы.

$$a := 0 \quad b := 1.5 \quad n := 15 \quad h := \frac{b-a}{n} \quad i := 0..n-1$$

$$x_0 := 0 \quad y_0 := 0.5 \quad i := x_i + h \quad f(x, y) := (y_i)^2 \cdot \cos(x_i)$$

$$y_{i+1} := y_i + f(x, y) \cdot h$$

Эгерде биз дифференциалдык тендеменин графиктик чыгарылышы менен анын так чыгарылышын салыштырсак, анда i нин эң кичинекей маанилеринде y_i катасы маанилүү экенин байкайбыз. Ошондуктан, Эйлердин методу практикада сейрек колдонулат.

Демек, «Сандык методдор» курсу фундаменталдык илим катары студенттердин предметтик даярдыгын калыптандырат.

Биздин оюбузча, «Сандык методдор» курсунда эсептөөлөрдү жүргүзгөнгө чейин, математиканын ички байланыштары жана моделдөө процесстеринин математикалык маңызын ачып көрсөтүү жана маалыматтык технологияларды колдонуу зарыл.

Адабияттар:

1. Алиев Ш.А. Педагогикалык багыттагы гуманитардык адистиктердин студенттерине десипке ылайык математикалык билим берүүнүн илимий-дидактикалык негиздери [Текст]: дисс. ...д-ра пед. наук: 13.00.02 / Алиев. Ш.А. Б., 2005. - 295 б.
2. Акматкулов А.А. Научно-методические основы углубления и расширения знаний по фундаментальным понятиям математики во втузе [Текст]: автореф. д-ра п.наук: 13.00.01 / А.А. Акматкулов. – Б., 2007. - 308 с.
3. Апатов И.В. Влияние информационных технологий на содержание и методы обучения в средней школе [Текст]:

дисс... д.пед.н.: 13.00.02 / И.В. Апатов. - М., 1994. - 354 с.

4. Байсалов Дж.У. Научно-методические основы создания и использования модульного обучения в методической подготовке студентов-математиков в педвузе [Текст]: дисс. ...д-ра пед. наук: 13.00.02 / Дж.У. Байсалов. – Алматы: Алматинский гос. унив-т, 1998. - 309 с.
5. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуунун технологиясын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. - Б.: Бийиктик, 2011.
6. Пальчикова, И.Н. Совершенствование подготовки будущих учителей информатики по вычислительной математике [Текст]: дисс... канд. пед. наук: 13.00.02 / И.Н. Пальчикова. - СПб., 1999. - 202 с.
7. Рагулина М.И. Информационные технологии в математике. - М: Академия, 2008. - 301 с.
8. Калиткин, Н.Н. Численные методы [Текст] / Н.Н. Калиткин. - М.: Изд. «Наука», 1978. - 512 с.
9. Самарский, А.А. Численные методы [Текст]: уч. пос. для вузов / А.А. Самарский, А.В. Гулин. - М.: Изд. Наука, 1989. - 432 с.
10. Кыштообаева Ч.А. Реализация самостоятельной работы в обучении курса численные методы. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 5. С. 18-21.
11. Кыштообаева Ч.А. Внутрипредметные связи для формирования навыков и образовательных концепций в высших учебных заведениях. Известия вузов Кыргызстана. 2017. №. 4. С. 148-150

Раева М.Т., Раева Ч.Т.

«МАТЕМАТИКА» САБАГЫНДА МАТНСАДТЫ КОЛДОНУП
САНДЫК МЕТОДДО ЧЫГАРУУ

Раева М.Т., Раева Ч.Т.

РЕШЕНИЕ ЧИСЛЕННЫМ МЕТОДОМ MATHCADE
НА УРОКЕ «МАТЕМАТИКА»

M. Raeva, Ch. Raeva

THE SOLUTION BY THE NUMERICAL METHOD OF
MATHCADE IN THE LESSON «MATHEMATICS»

УДК:

Бул макалада окутуу процессинде предмет аралык ички байланыш маселеси каралган. STEM программасында белгиленгендей аралаш сабак б.а. предмет аралык байланышты түзүү менен сабак өтүү ыкмаларын колдонуу бүгүнкү күндүн талабы. Ошондуктан, предмет аралык ички байланышты түзүү жалпы окутуу процессин өркүндөтүүнүн дидактикалык шарттары болуп саналат. Бул процесси ишке ашыруу аркылуу студенттердин, окуучулардын билимдеринин илимий деңгээлдерин көтөрүүгө, чыгармачылык активдүүлүгүн ар тараптуу арттырууга жана алган билимдерин жетиштүү деңгээлде калыптанышына шарт түзөт. «Маалыматтык – коммуникациялык технологиялар» аттуу улуттук стратегияда бирден – бир негизги багыт катары билим берүү процессинде компьютерлештирилген окутуу технологияларын киргизүү жана мектептерди толук компьютерлештирүү, окутууну маалыматташтыруу маселеси каралууда. Чындыгында, эле компьютердик технологияларды окутуу иштеринде колдонуу окутууну жаңы деңгээлге көтөрүүгө өбөлгө түзөт.

Негизги сөздөр: компьютер, Math learning center, Desmos.com, GeoGebra, программалар, коммуникациялык технология, интерактивдүү доска.

В данной статье рассматривается вопрос о внутренних междисциплинарных коммуникациях в процессе обучения. Как указано в программе STEM, смешанный урок, т.е. использование методов обучения путем создания междисциплинарных коммуникаций является требованием сегодняшнего дня. Поэтому создание междисциплинарной внутренней коммуникации является дидактическим условием совершенствования общего процесса обучения. Благодаря реализации этого процесса студенты смогут повысить научный уровень своих знаний, повысить свою творческую активность во всех отношениях и сформировать достаточный уровень знаний. Проблема состоит из технологий обучения ключевых фондов в образовательном процессе как «Информационные технологии» в образовании. На самом деле, так же поможет новую подготовку в области компьютерных технологий.

Ключевые слова: компьютер, программы Math learning center, Desmos.com, GeoGebra, коммуникационные технологии, интерактивная доска.

This article discusses the issue of internal interdisciplinary communications in the learning process. As stated in the STEM program, a blended lesson, i.e. the use of teaching methods by creating interdisciplinary communications is a requirement of today. Therefore, the creation of interdisciplinary internal communication is a didactic condition for improving the overall learning process. Thanks to the implementation of this process, students will be able to improve the scientific level of their knowledge, increase their

creative activity in all respects and form a sufficient level of knowledge. The problem consists of learning technologies of key funds in the educational process as "Information technologies" in education. In fact, new training in computer technology will also help.

Key words: computer, programs Math learning center, Desmos.com, GeoGebra, communication technologies, interactive whiteboard.

Азыркы учурдун талабына ылайык окутуу жана тарбиялоо процесси билим берүү системасында иштеп жаткан педагогдордун башкы проблемасы экендиги баарыбызга белгилүү. Мына ушуга ылайык окутуу процессинин ийгиликтүү болушу жана окутулуп жаткан предметтер жеткиликтүү өздөштүрүлүшү үчүн билим берүү тармагында компьютердик технологияларды колдонуу керек. Кыргыз Республикасынын өнүгүсү үчүн «Маалыматтык – коммуникациялык технологиялар» аттуу улуттук стратегияда бирден – бир негизги багыт катары билим берүү процессинде компьютерлештирилген окутуу технологияларын киргизүү, мектептерди толук компьютерлештирүү, окутууну маалыматташтыруу маселеси каралган.

Азыркы учурда компьютерди колдонбогон кандайдыр бир тармакты айтуу кыйын - өндүрүштө, билимде, техникада, маданиятта, айыл чарбасында, көңүл ачууда жана кайсы гана тармакты албайлы компьютердин колдонулушу ийгиликтүү жыйынтыктарды берип жатканын байкоого болот.

Демек, билим берүүнүн реформасы азыркы дүйнөдө болуп жаткан структуралык өзгөрүүлөргө негизделип жүргүзүлүшү керек.

Чындыгында, эле компьютердик технологияларды окутуу иштеринде колдонуу окутууну жаңы деңгээлге которуп, мурда мугалим менен окуучу үчүн мүмкүн болбогон мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Окутуунун көрсөтмөлүүлүгүн, эффективдүүлүгүн жогорулатып, окуучунун таанып-билүү активдүүлүгүн арттырат, окуучунун ишмердүүлүк жөнөмдүүлүгүн өнүктүрөт жана калыптанып жаткан билим менен билгичтиктердин сапатын жогорулатат. Ошондой эле жекече окуу, өзүн текшерүү, өзүн баалоо ишмердүүлүгү өнүгөт.

Математика сабактары мугалим менен окуучулардын чыгармачылыгы үчүн чексиз мейкиндик бо-

луп саналат. Сандардын, теңдемелердин жана маселелердин дүйнөсү ушунчалык көп кырдуу болгондуктан, ар бир тема боюнча изилдөөнүн ар кандай жолдорун таба аласыз. Бирок, ар бир мугалим өз алдынча иштөөнү даярдоо жана текшерүү үчүн канча убакыт жана күч-аракетти талап кыларын билет, кээде окуучулар татаал эсептөөлөрдү түшүнүүнү такыр каалабайт. Заманбап технологиялар жардамга келет – компьютердик программалар жана интернет ресурстары, алар математика боюнча дистанттык окутуунун учурунда өзгөчө актуалдуу болуп калды. Кандай программалар жашоону жеңилдетет, сабакка даярданууда убакытты үнөмдөйт жана эң негизгиси математика сабагын кызыктуу өткөрүүгө жардам берет?

Math learning center Math learning center (математиканы окутуу борбору) – математикадагы кызыктуу интерактивдүү тиркемелердин тобу.

Маалыматтык жана билим берүү технологияларынын айкын артыкчылыктарынын бири бул визуалдаштыруу эффектинин бир нече жолу күчөтүлүшү болуп саналат.

Илимий-педагогикалык адабияттарда окуунун визуалдык ыкмаларынын универсалдуу баалуулугу боюнча ынандыраарлык изилдөөлөр пайда болду. Окутуунун визуализациясы жөнүндөгү корутундулар Я.А. Коменскийдин идеяларынын уландысы болуп калды. Бирок теориялык изилдөөлөрдөн тышкары, кийинки кадам абдан маанилүү бул практикалык ишке ашыруу. Натыйжасы окуу программалары, мультимедиялык модулдар, тиркемелер, симуляторлор болду.

Math learning center - Ал башталгыч мектепте математиканы үйрөтүү үчүн иштелип чыккан он эки акысыз колдонмолорду сунуш кылат. Бардык тиркемелер акысыз iPad, смартфон жана веб тиркемелери катары жеткиликтүү. Математиканы окутуу борборунун колдонмолорду бөлүшүү өзгөчөлүгү студенттерге колдонмолоруңздун негизинде конкреттүү

виртуалдык моделдерди жөнөтүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, бөлчөктөр тиркемесин колдонууда, сиз студенттерге бөлчөктөрдү аныктоо жана жазуу практикасы үчүн виртуалдык моделдерди иштеп чыга аласыз. Мындан тышкары, сиз бул виртуалдык моделдерди студенттер менен бөлүшө аласыз, аларга ага түз шилтеме беруу аркылуу кирсе болот. Кандай болгон күндө да, студенттериңиз сиз иштеп чыккан окуу тапшырмаларына жетүү үчүн эч кандай аккаунтка кирүүнүн кереги жок.

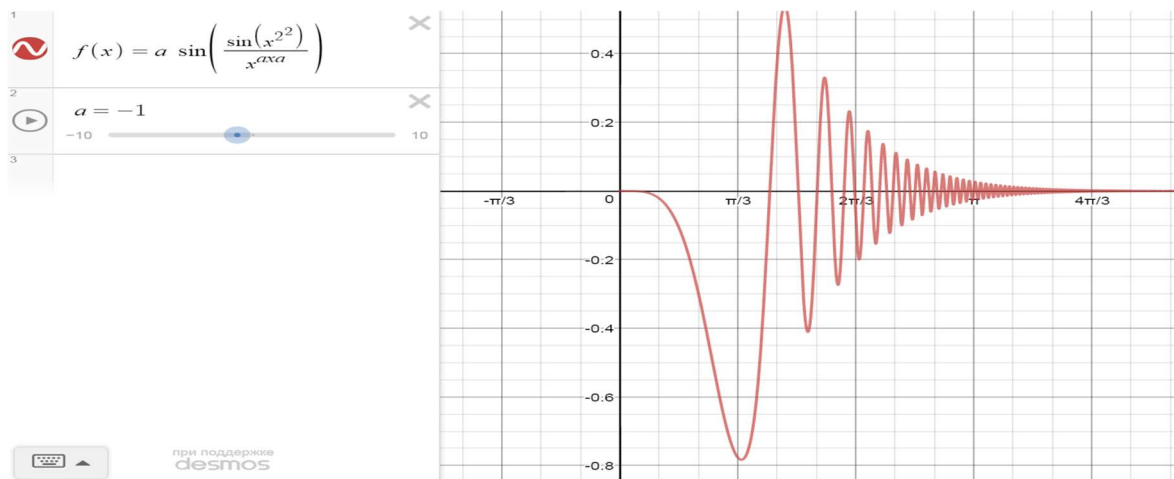
- Фракциялар, геоборд, математикалык саат, акча бирдиктери, сандык рамкалар, сандык сап, сандык цифралар, абакус, мозаика, интерактивдүү доска, флеш карталар

Мисалы: Geoboard – бул окуучулар фигуранын периметри, аянты жана бурчтары жөнүндө билүү үчүн сызыктарды жана фигураларды түзүү үчүн тактайга виртуалдык резина тасмаларды тарткан акысыз колдонмо.

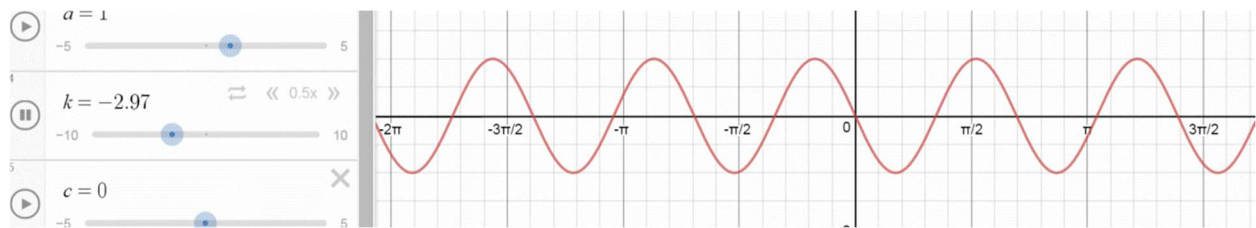
Билим берүү артыкчылыктары. Виртуалдык моделдер менен иштөө сиздин сабактын бир бөлүгү же окуучулар үчүн өз алдынча практикалык тапшырмалар катары колдонулушу мүмкүн. Сабак учурунда сиз интерактивдүү доскадагы же чоң экрандагы тиркемелерди колдоно аласыз. Студенттер сиз тапшырган тапшырмаларды планшеттерде, смартфондордо же интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү бар башка мобилдик түзмөктөрдө аткара алышат.

Desmos.com. Desmos.com - бул математика мугалимдери үчүн сонун курал. Бул калькулятор бардык функциялардын графиктерин түзүүнү, таблицаларды түзүүнү, жандуу графиканы жана башкаларды кошууну жеңилдетет. Ал координаттар системаларында да, көрсөтүлгөн параметрлер менен да ар кандай графиктерди түзүүгө мүмкүндүк берет.

Функция сол тилкеге туура келет, ал эми график ошол замат оң жагына курулат:

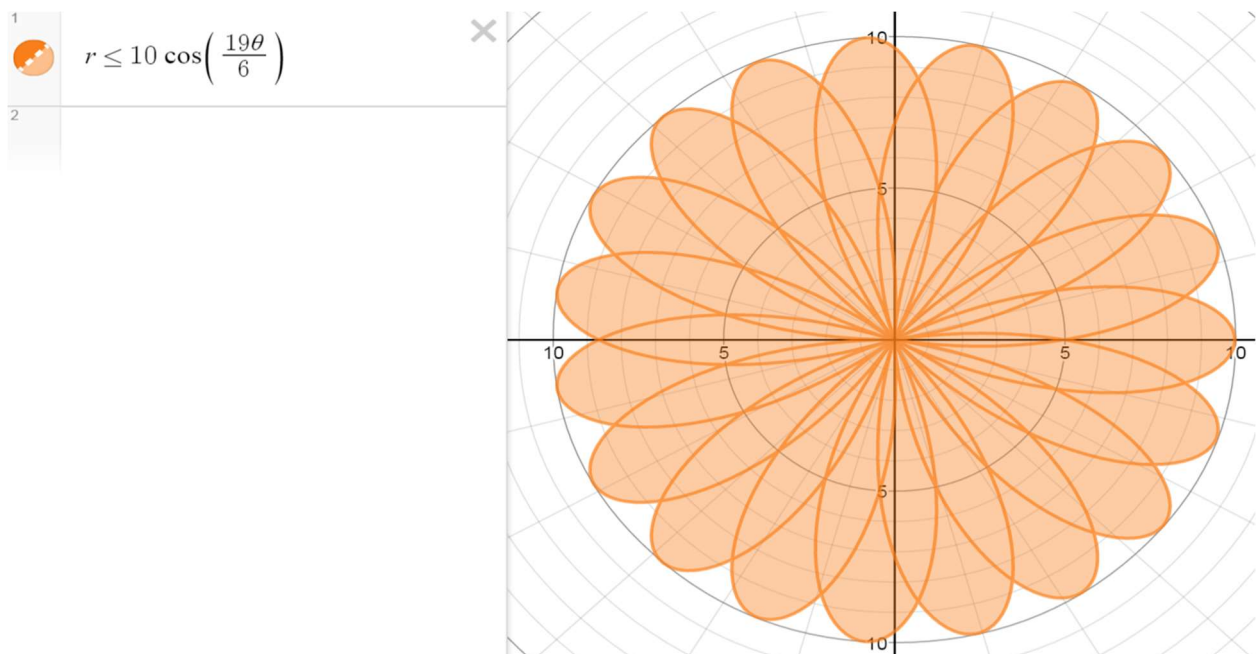

Бул жерде a - сыдырманы колдонуп чыкканча менен өзгөртө турган параметр:

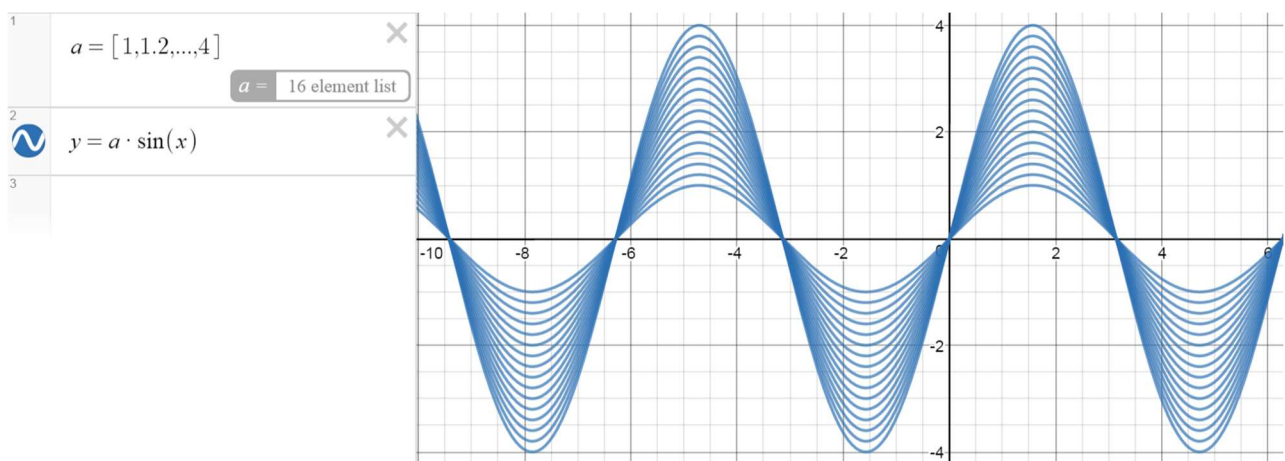

Параметрдин сол жагындагы баскыч анимацияны иштетет.

Сиз бир нече туюнтманы (теңдеме же теңсиздик) киргизсеңиз болот, графиктер бир координат системасында түзүлөт. Бул жерде полярдык координаттардагы график:

Desmos тизмелер менен иштей алат, бул бир чыкылдатуу менен функциялардын үй-бүлөлөрүн түзүүгө мүмкүндүк берет: жана башка көптөгөн функцияларды аткарат. Бул тиркеменин пайдасы:

Убакытты үнөмдөйт, окуучулардын эске тутуу элестөө көндүмүн өнүктүрөт, окуучулардын кабыл алуусун жакшыртат, окуучулардын көңүлдөрү, ойло-ру сабакта гана болот ж.б.у.с. пайдалары көп.

GeoGebra (Геогейбра) геометрия, алгебра жана эсептөөнү бириктирген динамикалык математикалык программа. Ал Маркус Хоэнвартер жана эл аралык программалоо коомчулугу тарабынан мектептерде математиканы үйрөнүү жана окутуу үчүн иштелип чыккан. Бул колдонмо учурдагы версияга б.а. (4.0) программаны камтыйт.

Бул тиркеменин өзгөчөлүгү, көп функцияларды аткаруусунда жана акысыз уюлдук смартфондорго, планшет, компьютерлерге жүктөп алуусу болуп эсептелет.

Компьютерди көргөзмө каражат катарында колдонуу ийгиликтүү ишке ашыруу: Чындыгында, компьютерди сабакта колдонуу менен окуучулардын кызыгуусун арттырууга, көңүл бурууга жетишүүгө болот. Ал эми көңүл буруу менен окуучунун сабакты өздөштүрүүсү жакшырат.

Компьютер азыркы убакта үн жана видео менен иштөөгө, анимацияларды колдонууга, мультимедиялык –презентацияларды түзүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Сабакта компьютерди көрсөтмө курал катары колдонуунун формасы жана методу сабактын максатына жараша тандалат, бирок мультимедиялык презентацияларды сабактын каалаган этабында колдонуу менен бир топ артыкчылыкка ээ болобуз:

- Жаңы теманы түшүндүрүүдө – теманы ар түрдүү көрсөтмө каражат менен түшүндүрүүгө болот.
- Тапшырмаларды тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ

болот б.а. окуучулардын жеке өзгөчөлүгүн эске алуу менен тапшырмаларды тандап алса болот.

- Компьютер менен диалог түзүүсү, оюн сабак катары кабыл алынып кызыгууну арттырат жана окуучулардын көрүү, угуу, эмоционалдык кабыл алуусун жогорулатат.

Компьютер текшерүү иштерди, тесттик тапшырмаларды, сабакка тиешелүү материалдарды даярдоодо өтө керектүү каражат болуп эсептелинет. Башкача сөз менен айтканда мугалим аз убакыттын ичинде окуучунун билим деңгээлин текшерип алуу мүмкүнчүлүгүн даяр тесттик материалдар менен биле алат.

Ошентип, компьютерди окуу процессинде колдонуу окуучу гана эмес мугалим үчүн да жакшы маанай тартуулап, кыйла жумушун жеңилдетет жана математика дисциплинасы менен информатика дисциплинасынын өз ара байланышы ажырагыз түүн экендигин айгинелейт.

Адабияттар:

1. <http://didaktor.ru/math-learning-center-lyubopytnye-interaktivnye-prilozheniya-po-matematike>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Desmos>
3. <https://www.desmos.com/?lang=ru>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/GeoGebra>
5. Аблабеков Б.С., Байсеркеева А.Б., Акимканова Ш.Ж. Вторая начально-краевая задача для двумерного псевдопараболического уравнения. Известия вузов Кыргызстана. 2022. №. 1. С. 3-8
6. Зикирова Г.А. Математиканы технологиялык колледждерде окутуу процессиндеги билим берүүнүн уланмалуулук принцибин пайдалануу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2014. №. 1. С. 233-234

ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHINICAL SCIENCES

Абдырахманов И.А., Осмонов М. Н.

**РОЛЬ СТАТИСТИКИ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ
ПРОИСШЕСТВИЙ ПО ГОРОДУ ТАЛАС В РАЗРАБОТКЕ МЕРОПРИЯТИЙ
ПО СНИЖЕНИЮ АВАРИЙНОСТИ НА ТРАНСПОРТЕ**

Абдырахманов И.А., Осмонов М. Н.

**ТАЛАС ШААРЫНДА ТРАНСПОРТ КЫРСЫКТАРЫН АЗАЙТУУНУН
ИШ-ЧАРАЛАРЫН ИШТЕП ЧЫГУУДА ЖОЛ-ТРАНСПОРТ
КЫРСЫКТАРЫНЫН СТАТИСТИКАСЫНЫН РОЛУ**

I. Abdyrakhmanov, M. Osmonov

**THE ROLE OF STATISTICS OF ROAD ACCIDENTS
IN TALAS IN THE DEVELOPMENT OF MEASURES TO REDUCE
ACCIDENTS ON TRANSPORT**

УДК 656.11

В данной статье на основе исследований представлены результаты обработки первичных сведений о дорожно-транспортных происшествиях в городе Талас за последние 10 лет (2012-2021г.г.), в котором при исследовании использованы архивные материалы кафедры ТПТ ТалГУ, статистические данные ООБДД УВД Таласской области за 2021 год, Пресс-службы ГУОБДД МВД КР, интернет-сайтов: 102.kg, <https://ru.sputnik.kg/>, <https://kabar.kg/>, и по результатам исследований показана динамика изменения количества ДТП, выявлены удельные веса числа ДТП по месяцам и по дням недели, проведен анализ ДТП по видам и по основным причинам послуживший основой предлагаемых мер по повышению безопасности движения в г. Талас и всего Таласского региона.

Ключевые слова: сбор, анализ данных, нарушение правил дорожного движения, дорожно-транспортное происшествие, безопасность дорожного движения, мероприятия, улучшение безопасности дорожного движения, г. Талас, Таласский регион.

Макаланын негизги максаты сандык көрсөткүчтөрдө методикалык чогултуу жолу менен анализ жүргүзүү аркылуу Талас шаарында жол эрежелеринин бузууларга таасир этүүчү факторлорду аныктоо. Талас шаарындагы акыркы 10 жылда (2012-2021-ж.ж.) болгон жол-транспорт кырсыктарынын түп нуска маалыматтарын карап чыгуунун жыйынтыгы изилдөөдө келтирилген. Ошондой изилдөөдө ТалМУнун ТПТ кафедрасынын архивдик материалы, Талас облустук ИИБ ЖККБ, КР ИИМ басма сөз кызматынын жарыялаган статистикалык жана 102.kg, <https://ru.sputnik.kg/>, <https://kabar.kg/> ж.б. интернет-сайттарынын маалыматтары колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгында жол-транспорт кырсыктарынын динамикасы көрсөтүлүп, алардын келип чыгуу себептери, түрлөрү, кайсы айларда жана жуманын күндөрүндө болгондугу аныкталган. Жүргүзүлгөн аныктоолордун негизинде Талас шаарында, ошондой эле Талас регионунда жол коопсуздугун жогорултуунун иш-чаралары сунушталды.

Негизги сөздөр: маалымат жыйно жана анализдөө, жол эрежелерин бузуу, жол-транспорт кырсыгы, жол кыймылы-

нын коопсуздугу, жол кыймылынын коопсуздугун жакшыртуу иш-чаралары, Талас шаары, Талас району.

The purpose of this article is to identify the factors influencing the violation of traffic rules in Talas using the methodology of quantitative data collection and analysis. This article presents the results of processing primary data on road accidents in the city of Talas for the last 10 years (2012-2021) on the basis of research. The study also used archival materials of the Department of "Technologies of Transport Processes" of Talas State University, statistical data of the Department of Road Safety Organization of the Department of Internal Affairs of the Talas region for 2021, the Press Service of the State Administration of the Organization of Road Safety of the Ministry of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic, Internet sites: 102.kg, <https://ru.sputnik.kg/>, <https://kabar.kg/> / and others. According to the results of the research, the dynamics of changes in the number of road accidents is shown, their specific weights, numbers by month and by day of the week are revealed, an analysis of road accidents by type and by main reasons is carried out. Based on the research, measures are proposed to improve the safety of the movement in Talas and the entire Talas region.

Key words: data collection and analysis, violation of traffic rules, traffic accident, road safety, measures to improve road safety, Talas, Talas region.

Всесторонний сбор и анализ данных играет важную роль в разработке мер повышения дорожной безопасности. Данные о ДТП необходимы для изменения распространения рисков дорожной сети, выявления подходящих мер, мониторинга воздействия этих мер и корректировки их на будущее.

Целью данной статьи является выявление факторов, влияющих на нарушение правил дорожного движения в г. Талас с использованием методологии сбора и анализа количественных данных.

В исследовании использованы данные ГУОБДД МВД КР, Глобальной сети интернет и архивные мате-

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

риалы кафедры Технологии технических процессов Таласского государственного университета.

За 2021 год аварийность на дорогах Кыргызской Республики по сравнению 2020г. увеличилась почти на четверть. Зарегистрировано 7 тысяч 437 дорожно-транспортных происшествий, что по сравнению с 2020г. на 21,3 процента больше. Кроме того, вырос процент смертности и травматизма на 14,8 процента и 23,2 процента соответственно [1].

Ситуация с безопасностью дорожного движения в Таласской области, как и по Кыргызской Республике в целом, требует пристального внимания.

На территории Таласской области за 12 месяцев 2021 года сотрудниками ООБДД УВД Таласской области в соответствии новым Кодексом КР зарегистрировано 15218 случаев нарушений ПДД, против 10416 случаев в 2021 года, т.е. на 4802 больше, в том числе с употреблением спиртных напитков 354, против 212 случаев 2021 года, т.е. на - 142 больше [2].

В таблице 1 приведено сравнительная статистика ДТП по Таласской области за 2020- 2021г.г. [8].

Таблица 1

Административные территории	ДТП		%	погибшие		%	Раненные		%
	2021г.	2020г.		2021г.	2020г.		2021г.	2020г.	
г.Талас	39	33	+18	3	4	-25	67	49	+36
Таласский р-н	65	60	+8	27	10	+170	129	104	+24
Бакай-Атинский р-н	37	30	+23	10	7	+42	65	54	+20
Кара-Буринский р-н	39	32	+21	12	11	+9	81	68	+19
Манасский р-н	7	8	-12	1	3	-66	6	10	-40
Итого	187	163	+14	53	35	+51	348	285	+22

На кафедре Технологии технических процессов ТалГУ с 2008 г. ведётся ежегодное обобщение результатов указанных документов, и хранятся в архиве. На основе архивных материалов проведён анализ статистических данных о ДТП по городу Талас за последние 10 лет (2012-2021 г.г.). Анализ проведён в разрезе:

➤ общей сводки в форме динамики показателей количество ДТП, погибших, раненых и коэффициента тяжести;

- анализа ДТП по месяцам;
- удельного веса числа ДТП по дням недели;
- анализа ДТП по видам;
- анализа ДТП по основным причинам.

На диаграмме (рис.1) представлена динамика аварийности по городу Талас за 2012-2021 годы. За последние 10 лет произошли 320 ДТП. В результате этих происшествий погибло 48 человек и 439 человек получили различные телесные повреждения.

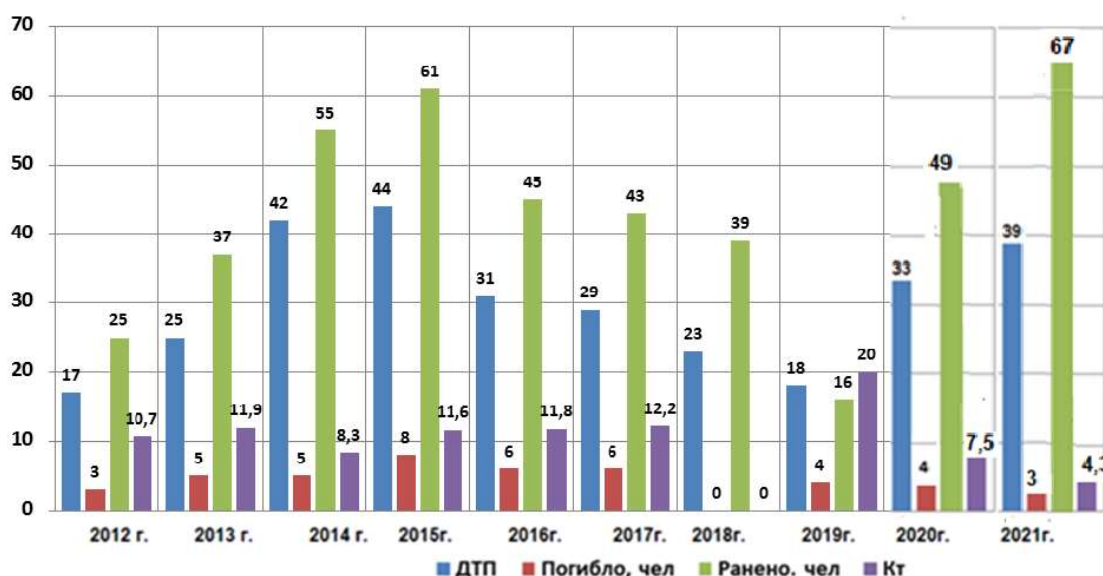

Рис. 1. Сведения о ДТП по г. Талас с 2012 по 2021 годы.

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

За 2021 год по городу Талас зарегистрировано 39 дорожно-транспортных происшествий, что по сравнению с 2020г. на 15,4%процента больше. Кроме того, вырос процент смертности и травматизма на 25 процента и 7,3 процента соответственно.

Из анализа видно, что ДТП 2019. и 2017 годов являются самыми тяжкими, по сравнению с другими отчётными годами, где $K_T=20,0$ и $12,2$ при ДТП 18 и 29 где соответственно погибло 4 и 6 чел., ранено 16 и 43 чел. Удельный вес числа ДТП по дням недели представлен на рисунке 2.

Анализ показал, что опасными месяцами являются: март, май, сентябрь, октябрь и декабрь соответственно количеством ДТП- 25, 33, 26, 35 и 25. По тяжести последствий- июнь, где $K_T=24,1$, июль - $K_T=23,1$ и октябрь – $K_T=18$.

На рисунке 3 представлен удельный вес числа ДТП по дням недели. Анализ показывает, что самое большое количество аварий происходит по средам – 54 ДТП, погибли 8 человека, ранено 78 человек. Коэффициент тяжести последствий- $K_T=8,1$ удельный вес числа ДТП-18,4.

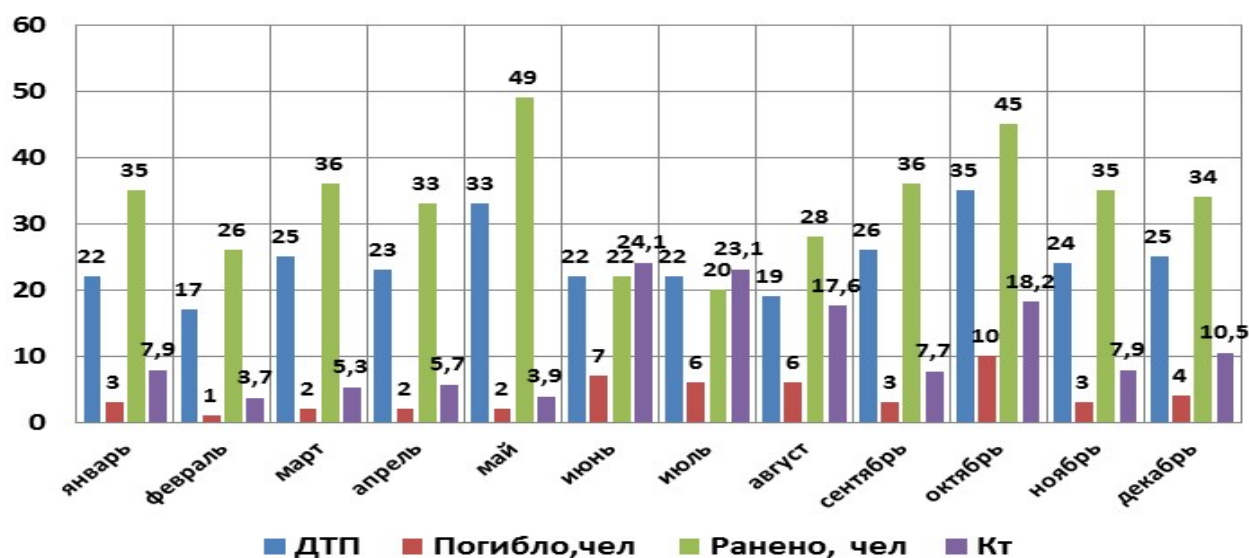

Рис. 2. Анализ ДТП по месяцам по г.Талас за 2012-2021 г.г.

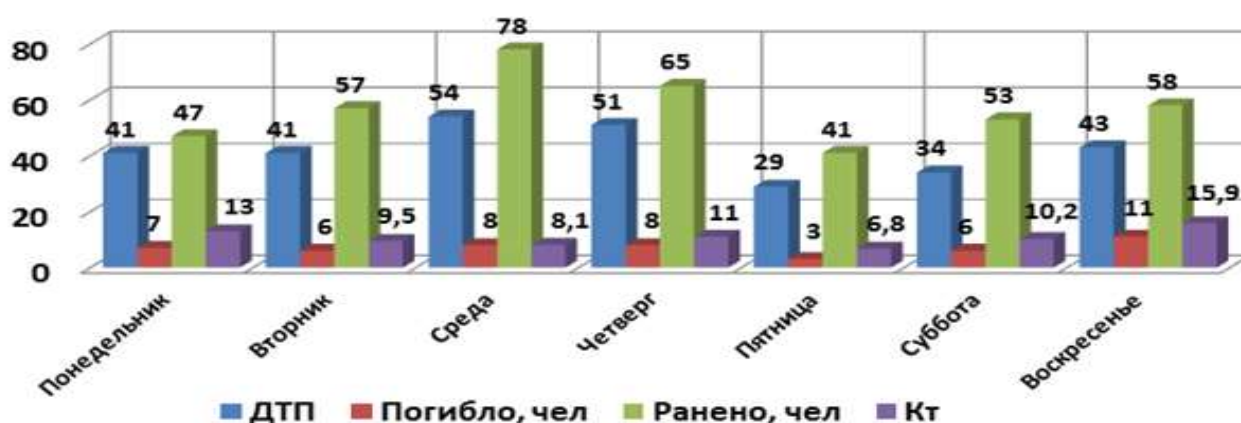

Рис. 3. Удельный вес числа ДТП по дням недели.

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

Анализ ДТП по видам (рис.4) показал следующее. Столкновение автомобилей произошло 102 раз, при которых погибло 10 человек и ранено 197 чел., наезд на препятствия составляет 26 случаев - погибло 3 человека и ранено 32 чел. 10 случаев приходится на

опрокидывание и потерю управления ТС, при которых погибло 6 человека и ранено 18 чел., Кт =25,0, 11 случаев – на наезд на велосипедиста, 9 случаев - наезд на стоящее транспортное средство.

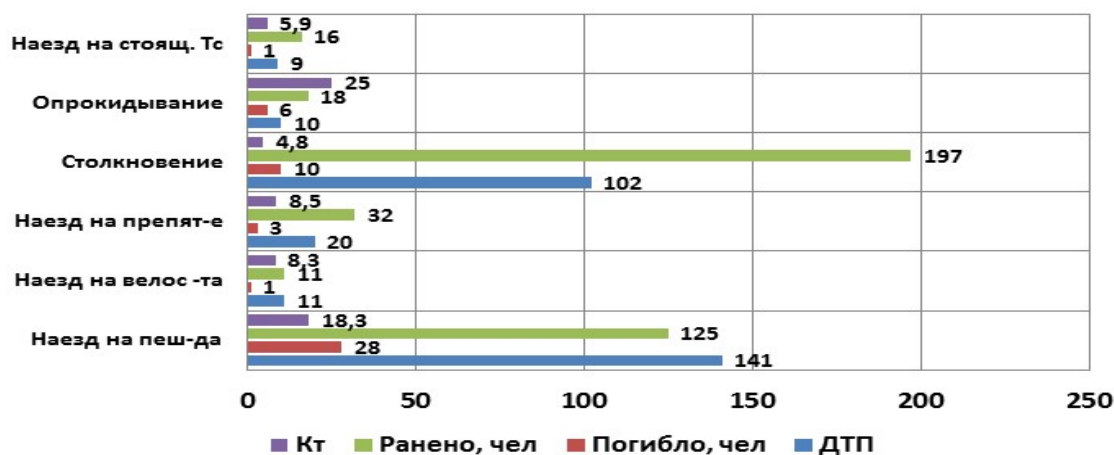

Рис. 4. Анализ ДТП по видам.

Анализ ДТП по основным причинам по г. Талас за 2012-2021 г. г. представлен на рисунке 4. Из 320 ДТП, совершенных за последние 10 лет в г. Талас: 123 ДТП возникли из-за неосмотрительности водителя, где погибли 25 чел., и ранено 157 чел., Кт =15,4, где удельный вес составил 42,0%. 10 ДТП совершены по неосмотрительности пешехода, где имеет место число погибших – 1 чел., и ранено 9 человек.

27 ДТП совершены из-за нетрезвого состояния водителя. 4 ДТП из-за нетрезвого состояния пешехода. Также 30 ДТП - по несоблюдению очередности

проезда перекрёстка, и несоблюдению правил маневрировании. 55-ти ДТП совершены по причине водитель не справился с рулевым управлением, превышение скорости, а в 20-ти случаях-выезд на ПВД.

Согласно анализу, из всего дорожно-транспортных происшествий 91,1% произошли по вине водителей. Причиной аварий в основном является превышение скорости, неправильное маневрирование на дороге, выезд на встречную полосу движения, обгон на противоположной стороне дороги, а также вождение автотранспорта в нетрезвом виде.

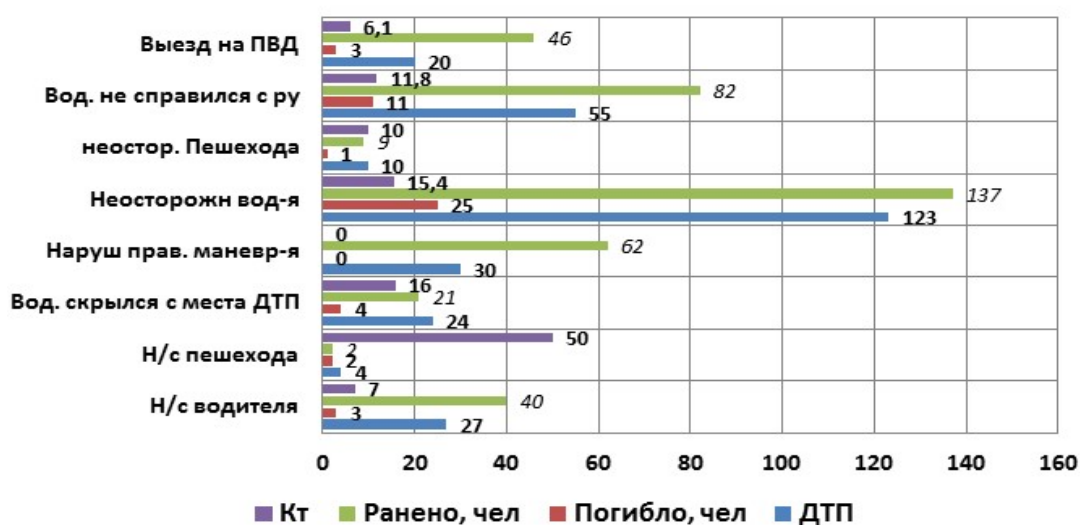

Рис. 5. Анализ ДТП по основным причинам.

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

По г. Талас в 2020г. за нарушения ПДД составлены 1775 административных протоколов, в том числе 57 протокола за вождение в нетрезвом состоянии, а 2021г.- 1123, том числе 46 протокола за вождение в нетрезвом состоянии. Снижение зарегистрированных правонарушений на 36,7% свидетельствует о положительной работе ООБДД УВД Таласской области [2].

В сводах ГУОБДД МВД КР приводятся данные, где чаще всего жертвами транспортных несчастных случаев становятся дети-пешеходы. За 12 месяцев

2021 года в стране зарегистрировано 7437 дорожно-транспортных происшествий, в том числе ДТП с участием детей – 1791, что составляет 24% от общего случая ДТП и на 43,8% больше, чем в 2020 году. Это, к сожалению несмотря на то, что дети находились на онлайн-обучении и дома. Такое наглядно показывает рост ДТП с участием детей [3, 4, 5, 6, 7, 8].

Ниже в таблице 2 приведено сравнительная статистика ДТП с участием детей и подростков по Таласской области за 2020- 2021г.г. [2].

Таблица 2

Административные территории	ДТП		%	погибшие		%	Раненные		%
	2021г.	2020г.		2021г.	2020г.		2021г.	2020г.	
г.Талас	6	4	+50	0	0	0	6	5	+20
Таласский р-н	20	17	+17	6	0	+600	21	22	-4
Бакань-Атинский р-н	8	10	-20	1	2	-50	12	9	+33
Кара-Буринский р-н	14	8	+75	1	0	+100	20	13	+53
Манасский р-н	1	3	-66	1	1	100	1	3	-66
Итого	49	42	+16	9	3	+166	60	52	+22

Из сводки видно, что ДТП по Таласской области с участием детей выросло на 16%, при этом погибших на 166%, раненных-22%. По г. Талас ДТП выросло на 50%.

ДТП с участием детей стал возможен и из-за того, что работа в учреждениях образования, в ряде случаев, проводится формально, без взаимодействия с органами государственной автоинспекции, здравоохранения и родителей.

Если опираться на сведения источникам анализа причин ДТП, то основными причинами дорожно-транспортных происшествий в Кыргызстане являются преступная небрежность и халатность водителей, последствиями которыми становятся превышение скорости, выезд на встречную полосу и несоблюдения правил маневрирования [3]. Поэтому мероприятия по снижению ДТП включают в себе меры по устранению этих причин.

В масштабах республики проводятся и на перспективу намечены конкретные мероприятия по улучшению безопасности дорожного движения и снижению ДТП.

В 2021г. 7 декабря Президентом КР подписан указ УП №548 «О неотложных мерах по обеспечению безопасности дорожного движения в КР», согласно которому МВД Кыргызстана получил право регистрировать автомобили, проводить экзамены на получение водительских удостоверений, выдавать права, а также лицензии автошколам и такси. Также ведомству передаются госучреждение «Унаа» и все другие подразделения по контролю за пассажирскими перевозками [3].

На данном этапе сотрудники региональных подразделений ГУОБДД МВД КР проходят онлайн-обу-

чение по работе с системой учёта ДТП и уже вводят новые данные. Далее планируется ежедневный ввод данных в систему по случаям ДТП сотрудниками ГУОБДД МВД КР на постоянной основе. По итогам года проводится оценка качества добросовестной службы и профессионализма сотрудников ГУОБДД МВД КР в виде конкурса «Лучший по профессии 2021». По итогам конкурса по ООБДД по УВД Таласской области такому званию удостоен прапорщик милиции Асанбеков Ажыбек Кыштообаевич, младший инспектор ДПС строевого подразделения ООБДД по УВД Таласской области [3].

Разработка жизнеспособных мероприятий по снижению ДТП и соблюдению ПДД отделением ОБДД по УВД Таласской области должно вестись с вовлечением мэрии города Талас и других организаций региона. При этом необходимо полнее учитывать результаты анализа данных о дорожно-транспортных происшествиях, их причин, места возникновения в регионе. По этому направлению разработка долгосрочной комплексной устойчивой политики города Талас и всего Таласского региона является актуальной. Долгосрочная комплексная политика должна включать следующие основные мероприятия:

- усиления профилактических работ по обеспечению безопасности дорожного движения по опасным месяцам и дням недели на основе детального анализа;
- проведение круглых столов в учебных заведениях с привлечением родителей учащихся и предс-

тавителей общественности для проведения разъяснительных работ и опроса предложений по совершенствованию мероприятий;

➤ проведение просветительских кампаний или краткосрочных образовательных курсов для расширения знания среди широкой аудитории о роли культуры вождения в обществе, механизмах регулирования неадекватного поведения, и ответственности;

➤ организация систематических рейдов со стороны отделения ОБДД по проверке работы автомобилей на линии, таких как «Пьяный водитель», «Внимание дети», «Крутые тачки», «Осторожно пешеход», «Парковка», «Последний звонок» и другие меры по профилактике аварийности на автомобильном транспорте по требованию ситуаций;

➤ организация периодических проверок сохранности, работоспособности технических средств организации дорожного движения и обзорности дорожного полотна;

➤ регулирование допуска проезда перегруженного грузового транспорта по территории региона;

➤ в целях обеспечения обучения безопасности дорожного движения в школах на постоянной основе ор-

ганизация в каждой школе отрядов ЮИДД и проведение конкурсов между ними.

Таким образом, статистика ДТП по всей совокупности, может оказать помощь соответствующим органам, касающихся работы по обеспечению безопасности дорожного движения, прогнозировать возможность возникновения ДТП и на этой основе разработать меры по их снижению.

Литература:

1. Учётные данные ООБДД УВД Таласской области за 2021 год.
2. Пресс-служба ГУОБДД МВД
3. 102.kg.
4. <https://ru.sputnik.kg/>
5. <https://kabar.kg/>.
6. <https://24.kg/>.
7. <https://vesti.kg/>.
8. <http://www.stat.kg/>.
9. Шаршембиев Ж.С., Касманбетова Ч., Кулеков Н.А., Сагынбекова Г.С., Алымсеитова Ж.К. сравнительный анализ дорожно-транспортных происшествий кыргызской республики с другими странами и разработка рекомендаций. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. №. 9. С. 28-30

Курманалиева А.О.

MS PUBLISHER ПРОГРАММАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ. ИНТЕРФЕЙСИ

Курманалиева А.О.

MS PUBLISHER - ОСОБЕННОСТИ ПРОГРАММ ВЕРСТКИ. ИНТЕРФЕЙС

A. Kurmanalieva

MS PUBLISHER - FEATURES OF LAYOUT PROGRAMS. INTERFACE

УДК: 004.418

Microsoft Publisher (мурдагы Microsoft Office Publisher) — Microsoft корпорациясы тарабынан иштелип чыккан иш такта жумушчу басма системасы. Бул баштапкы деңгээлдеги тиркеме болуп саналат. Office Publisher өзгөчө муктаждыктарына ылайыкташтырылган ар кандай маркетингдик материалдарды натыйжалуу түзүүгө, ыңгайлаштырууга жана кайра колдонууга жардам берүүчү жаңы жана өркүндөтүлгөн куралдарды камтыгандыгы боюнча каралат. Жүздөгөн ыңгайлаштырылган дизайн шаблондору жана бош басылмалар, анын ичинде маалымат бюллетендери, брошюралар, баракчалар, открыткалар, веб-сайттар, почта форматтары жана башкалардан турган китепканасы менен тааныштырылат. Publisher визуалдык жактан жасымдуу, профессионалдык сапаттагы басылмаларды түзүүгө мүмкүндүк берүүчү, аларды татаал жумушчу басма системаларында түзүүнүн баасын жана убактысын үнөмдөйт. Макалада макет программалары деген эмне, алар текст редакторлорунан эмнеси менен айырмаланганы, программанын интерфейсинин өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: Microsoft Publisher, брошюра, открыткалар, веб-сайт, почта, интернет.

Microsoft Publisher (ранее Microsoft Office Publisher) - настольная издательская система, разработанная корпорацией Microsoft. Это приложение начального уровня. Office Publisher рассматривается как включающий новые и усовершенствованные средства, которые помогают эффективно создавать, настраивать и многократно использовать разнообразные маркетинговые материалы, адаптированные под конкретные потребности компании. Быстрое начало работы при использовании библиотеки из сотен настраиваемых шаблонов оформления и незаполненных публикаций, включая информационные бюллетени, брошюры, рекламные листовки, открытки, веб-узлы, форматы почтовых сообщений и многое другое. Publisher позволяет создавать наглядные публикации профессионального качества, избавляя вас от необходимости тратить крупные средства и время на их создание в сложных настольных издательских системах. В статье рассказывается о том, что такое программы верстки, чем они отличаются от текстовых редакторов, а также об особенностях интерфейса программы.

Ключевые слова: Microsoft Publisher, брошюра, открытки, веб-сайт, почта, интернет.

Microsoft Publisher is a desktop publishing system developed by Microsoft Corporation. This is an entry-level application. Office Publisher is considered to include new and improved tools that help to effectively create, customize and reuse a variety of marketing materials adapted to the specific needs of the company. Get started quickly when using a library of hundreds of customizable design templates and blank publications, including newsletters, brochures, flyers, postcards, web sites, email formats and much more.

Publisher allows you to create visual publications of professional quality, saving you from having to spend large amounts of money and time creating them in complex desktop publishing systems. The article describes what layout programs are, how they differ from text editors, as well as the features of the program interface.

Key words: Microsoft Publisher, brochure, postcards, website, mail, internet.

Microsoft Publisher (мурдагы Microsoft Office Publisher) — Microsoft корпорациясы тарабынан иштелип чыккан иш такта жумушчу басма системасы. Бул баштапкы деңгээлдеги тиркеме, ал Microsoft Office Word программасынан текст дизайнына жана корректорлукка эмес, беттин макетинин дизайнына басым жасагандыгы менен айырмаланат. Microsoft Publisher - Microsoft Office пакетине камтылган программалык камсыздоо. Пакеттин биринчи версиясы 1991-жылы иштелип чыккан.

Программанын аталышы "Жарыялоочу" деген сөздөн келип чыккан, башкача айтканда, ар кандай басылмаларды чыгарууга арналган программа.

Өзгөчөлүктөрү

Office Publisher өзгөчө муктаждыктарына ылайыкташтырылган ар кандай маркетингдик материалдарды натыйжалуу түзүүгө, ыңгайлаштырууга жана кайра колдонууга жардам берүүчү жаңы жана өркүндөтүлгөн куралдарды камтыйт.

- Жүздөгөн ыңгайлаштырылган дизайн шаблондору жана бош басылмалар, анын ичинде маалымат бюллетендери, брошюралар, баракчалар, открыткалар, веб-сайттар, почта форматтары жана башкалардан турган китепканасы бар.

- Компаниянын аталышын, байланыш маалыматын жана логотипин камтыган бардык бизнес жана жеке муктаждыктар үчүн брендинг элементтерин түзүү.

- Жаңы издөө өзгөчөлүгү Microsoft Office Onlinedан жогорку сапаттагы Office Publisher үлгүлөрү үчүн Publisher каталогун тез таап, карап чыгууга мүмкүндүк берет.

- Калыптарды издөөнү тездетүү үчүн, сиз "Мои шаблоны" папкасында категориялаштыруунун, көрүүнүн, ачуунун жана сактоонун күчтүү каражаттарын колдоно аласыз.

- Көп колдонулган текстти, дизайн элементтерин жана графиканы кийинчерээк башка басылмаларда колдонуу үчүн жаңы мазмундарды сактоо

менен убакытты жана күчтү олуттуу үнөмдөөгө жетишилет.

- Жарыялоо жана жайылтуу ыкмалары үчүн түзүлгөн мазмунду кайра колдонуу. Мисалы, бир нече беттик маалымат бюллетениндеги мазмунду онлайн жайылтуу үчүн электрондук почтанын шаблонуна же веб шаблонуна оңой жайгаштырсаңыз болот.

- 75тен ашык профессионалдуу иштелип чыккан түс схемаларынан тандоо же өзүңүздүн түсүнүздү түзүңүз. Эгер сиз Pantone түстөрүн колдонгунуз келсе, аларды түздөн-түз Office Publisher ден тандай аласыз.

- Жардам сүрөттү киргизүү, стандарт тамгаларды бириктирүү же мазмунду кайра колдонуу сыяктуу стандарттуу Office Publisher процедуралары үчүн Publisher тапшырма панелинде жеткиликтүү.

- Өркүндөтүлгөн каталогду бириктирүү мүмкүнчүлүгү маалымат базасынан текстти жана сүрөттөрдү бириктирүү аркылуу спецификациялар, каталогдор жана прејскуранттар сыяктуу тез-тез жаңыланып турган мазмунду түзүүгө мүмкүндүк берет.

- Постторду интуитивдик типографиялык эффекттердин макеттеринин жана графикалык куралдардын жыйнагы аркылуу ыңгайлаштырса болот.

- Жакшырылган каражаттары басма, интернет жана электрондук почта макеттерин текшерүүдө, бөлүштүрүүдө кеңири таралган жайгашуу каталарын алдын ала аныктоого жана оңдоого жардам берет.

Түс, шрифт, логотип, бизнес маалыматы, эмблемалары боюнча жана аларды тезирээк ишке колдонууга жардам берүү үчүн Office Publisher мазмунунун жөнөкөй фирмалык символикалык элементтерин колдонсоңуз болот.

Office Publisher электрондук почталарды бириктирүүчү жаңы куралдарын камтыйт, жана жеке алуучуларга ылайыкташтырылган басма жана электрондук маркетинг материалдарын түзүүнү жана жайылтууну жеңилдеткен почтадан каталогго бириктирүү мүмкүнчүлүктөрү да жакшырылган.

Publisher деги негизги тапшырмалар

Publisher визуалдык жактан жагымдуу, профессионалдык сапаттагы басылмаларды түзүүгө мүмкүндүк берип, аларды татаал жумушчу басма системаларында түзүүнүн баасын жана убактысын үнөмдөйт.

Сиз куттуктоо баракчалары жана этикеткалар сыяктуу жөнөкөй басылмаларды, ошондой эле жылдык китептер, каталогдор жана профессионалдык электрондук маалымат бюллетендери сыяктуу татаалыраак басылмаларды түзө аласыз.

Публикация түзүү

Алгач, бардык билдирүүлөр бош болсо да, шаблон менен башталат. Басылманын акыркы формасы

жөнүндөгү идеяңызга дал келгенди табуу маанилүү. Publisher камтылган шаблондорду камтыйт.

1. Файл > Создать дегенди чыкылдатып, төмөнкүлөрдүн бирин аткарыңыз:

- Популярдуу калыптардын бирин тандап, "Создать" басыңыз.

- Орнотулган Publisher үлгүлөрүнүн бирин колдонуу үчүн, камтылган бөлүмүн тандап, тизмени жылдырып, категорияны жана керектүү шаблонду чыкылдатыңыз, андан кийин Создать баскычын басыңыз.

- Office.com сайтында шаблонду табуу үчүн онлайн калыптарды издөө кутучасын колдонунуз. "Информационный бюллетень" сыяктуу сөздөрдү киргизип, каалаган шаблонду тандап, андан кийин "Создать" баскычын чыкылдатыңыз.

Публикацияны сактоо ишин жүргүзөсүз.

Публикацияга сүрөттөрдү киргизүү

1. Главная > Рисунки басыңыз.

2. Колдонгунуз келген сүрөттү табуу үчүн "Сүрөттөрдү киргизүү" (Вставка рисунков) диалог терезиндеги параметрлерди колдонунуз.

1. Публикацияга текст кошуу

Текст кошуу үчүн, сиз текст талаасын түзүшүңүз керек. Көпчүлүк шаблондордо бул талаалар бар, бирок сиз өзүңүздүкүн да кошо аласыз.

1. Текст талаасын кошуу

1. Главная > Текст талаасын кошуу баскычын чыкылдатып, каалаган жерге текст талаасын кошуу үчүн кайчылаш түрүндөгү көрсөткүчтү сүйрөнүз.

2. Текст талаасына текст киргизиңиз

Эгерде текст талаага туура келбесе, аны чоңойтуп же башка талаага байланыштырсаңыз болот.

2. Текст талааларын байланыштыруу

Текстти бир талаадан экинчи талаага өткөрүү үчүн, сиз текст талааларын байланыштырсаңыз болот.

1. Текст талаасы өтө көп текстти камтыса, талаанын төмөнкү оң жагында төрт буручтук көп чекиттен турган кичинекей кутуча көрсөтүлөт.

2. Жаңы текст талаасын түзүңүз.

3. Толуп кеткен (индикатор) көрсөткүчтү чыкылдатыңыз жана көрсөткүч кумурага өзгөрөт.

4. Көрсөткүчтү жаңы текст кутучасына алып барыңыз жана аны басыңыз.

Калган текст кийинки текст талаада көрсөтүлөт.

Эми текстти кошкондо ал бир талаадан экинчи талаага өтөт. Эгерде экинчи текст талаасында орун калбай калса, аны башка талаага байланыштырсаңыз болот, андан кийин текст үч талаанын ортосунда уланып өтөт.

Публикацияга стандарттык блокторун кошуу

Блоктор - бул рубрикалар, календарлар, чектер жана жарнактар сыяктуу көп жолу колдонулуучу мазмун элементтери. Publisher орнотулган блокторуна ээ, ошондой эле сиз өзүңүздүкүн да түзө аласыз.

1. Баракча багыттоо панелинен жарыялоо барактын тандаңыз.

2. Вставка > Стандарттык блогун тандап, кошумча барагында, керектүү блокторунун коллекциясын тандаңыз.

3. Стандарттык блогун тандаңыз же стандарттык блоктун китепканасын ачуу үчүн Другие <имя коллекции> баскычын басыңыз.

4. Стандарттык блогун тандаңыз.

Публикацияны басып чыгаруу

1. Файл> Печать чыгарууну басыңыз

2. Басып чыгаруу бөлүмүндө, басып чыгаруу тапшырмасынын Көчүрмөлөрдүн саны талаасына (Число копий задания печати) нускалардын санын киргизиңиз.

3. Керектүү принтерди тандаңыз.

Эскертүү: Демейки принтер касиеттери автоматтык түрдө киргизилет.

4. Параметрлер бөлүмүндө төмөнкүнү аткарыңыз:

- Барактардын же бөлүмдөрдүн туура диапозону тандалганын текшериңиз.

- Барактагы барактардын макетин тандаңыз.

- Кагаздын өлчөмүн коюңуз.

- Бир жактуу же эки тараптуу басып чыгарууну тандаңыз.

- Эгерде принтер түстүү басып чыгарууну колдосо, түстүү же боз түстө басып чыгарууну тандаңыз.

- Баары даяр болгондо, Басып чыгаруу баскычын чыкылдатыңыз.

Адабияттар:

1. samoucka.ru - иллюстрированный электронный самоучитель

2. <http://www.ixbt.com/soft/microsoft-publisher.shtml>

3. <http://office.microsoft.com/en-us/publisher>

4. Курманалиева А.О., Керимбай уулу М. формирование навыков применения информационно-коммуникативных технологий в дистанционном обучении. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 6. С. 67-70

Тургунбаев М.С., Тургунбаева З.Б., Осмонов М.Н.

ВЛИЯНИЕ ЭКСЦЕНТРИЧНОГО РАСПОЛОЖЕНИЯ ЦЕНТРА ТЯЖЕСТИ КАМЕНИСТОГО ВКЛЮЧЕНИЯ НА ОБЪЕМ РАЗРУШЕННОГО ГРУНТА

Тургунбаев М.С., Тургунбаева З.Б., Осмонов М.Н.

ТАШТЫН ТАРТЫЛУУ БОРБОРУНУН ЭКСЦЕНТРИК ЖАЙГАШУУСУНУН ТАЛКАЛАНГАН ТОПУРАКТЫН КӨЛӨМҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

M. Turgunbaev, Z. Turgunbaeva, M. Osmonov

THE INFLUENCE OF THE ECCENTRIC LOCATION OF THE CENTER OF GRAVITY OF THE ROCKY INCLUSION ON THE VOLUME OF THE DESTROYED SOIL

УДК: 624.132.3, 30.19.29, 52.39.37

Макалада жер кыртышын кесүү процессинде таштын тартылуу борборунун кыртыштын талкалануу келбетинин симметрия огуна карата жана таштын геометриялык формасынын туш келди өзгөрө турганы айтылат. Таштын кесүү тереңдик жана туурасы боюнча эксцентрикалык жайгашуусунун кыртыштын талкалануу көлөмүнө тийгизген таасири аныкталат. Таш камтыган кыртыштын талкалануу келбетинин квадранттары белгиленет. Таштын тартылуу борборунун кыртыштын талкалануу келбетинин симметрия огуна карата эксцентрикалык жайгашуусунун кыртыштын талкалануу көлөмүнө тийгизген таасири боюнча эсептөө анализи жүргүзүлгөн. Тышкы контурдун же таштын габариттик өлчөмүнүн кыртыштын талкалануу келбетинин геометриялык параметрлерине тийгизген таасиринин шартынын аткарылышына талдоо жүргүзүлөт. Кыртыштын талкалануу көлөмүнүн өсүшүнө эң чоң таасир кесүүнүн тереңдиги боюнча эксцентриситет, ал эми эң кичине – кесүүнүн туурасы боюнча эксцентриситет тарабынан көрсөтүлөрү белгиленген.

Негизги сөздөр: таштын тартылуу борбору, кыртыштын талкалануу келбетинин симметрия октору, кесүү тереңдиги боюнча эксцентриситет, кесүү туурасы боюнча эксцентриситет, кыртыштын талкалануу келбетинин квадранты, талкаланган кыртыштын көлөмү, эсептөө анализи.

В статье приводится, что в процессе резания грунта координаты центра тяжести каменистого включения относительно оси симметрии прорези разрушения грунта и геометрическая форма камня изменяются случайным образом. Определено влияние эксцентричного расположения центра тяжести каменистого включения по глубине и ширине резания на объем разрушенного грунта. Установлены квадранты прорези разрушения грунта, содержащего каменистое включение. Проведен вычислительный анализ изменения объема разрушенного грунта в зависимости от эксцентричного расположения центра тяжести каменистого включения относительно оси симметрии прорези разрушения грунта. Проводится анализ выполнения условия влияния внешнего контура или габаритного размера камня на геометрические параметры прорези разрушения грунта. Отмечается, что наибольшее влияние на увеличение объема разрушенного грунта с каменистым включением оказывает эксцентриситет по глубине резания, а наименьшее – эксцентриситет по ширине резания.

Ключевые слова: центр тяжести каменистого включения, оси симметрии прорези разрушения грунта, эксцентриситет по глубине резания, эксцентриситет по ширине резания, квадранты прорези разрушения грунта, объем разрушенного грунта, вычислительный анализ.

The article shows that in the process of cutting the soil, the coordinates of the center of gravity of the rocky inclusion relative to the axis of symmetry of the soil fracture slot and the geometric shape of the stone change randomly. The influence of the eccentric location of the center of gravity of the rocky inclusion on the depth and width of the cutting on the volume of the destroyed soil is determined. The quadrants of the slot of destruction of the soil containing the rocky inclusion are established. A computational analysis of the change in the volume of the destroyed soil depending on the eccentric location of the center of gravity of the rocky inclusion relative to the axis of symmetry of the soil fracture slot is carried out. The analysis of the fulfillment of the condition of the influence of the external contour or the overall size of the stone on the geometric parameters of the soil destruction slot is carried out. It is noted that the greatest influence on the increase in the volume of destroyed soil with rocky inclusions is exerted by the eccentricity in cutting depth, and the least by the eccentricity in cutting width.

Key words: the center of gravity of the rocky inclusion, the axes of symmetry of the soil destruction slot, the eccentricity in cutting depth, the eccentricity in cutting width, the quadrants of the soil destruction slot, the volume of the destroyed soil, computational analysis.

Введение. Изменение геометрических размеров, форм и расположения каменистых включений в массиве грунта подчиняется стохастическим закономерностям [1],[2]. Вследствие этого, в процессе резания грунта узким режущим элементом землеройной машины каменистые включения могут располагаться относительно осей симметрии прорези разрушения грунта эксцентрично. В связи с этим **целью данной статьи** является определение закономерностей эксцентричного расположения центра тяжести каменистого включения и влияния их на объем разрушенного грунта с каменистым включением.

Эксцентричное расположение центра тяжести каменистого включения относительно осей симметрии прорези разрушения грунта. Классификационные признаки каменистого включения грунта приведены в [3], геометрическая форма каменистого включения изменяется от неправильной формы до правильной – шаровидной формы. Геометрические размеры отдельных крупных каменистых включений грунта регламентируются [4]. В работе [5] в зависимости от коэффициента сжатия геометрической формы для практических расчетов силы сопротивления

грунта резанию предлагаются формы каменистого включения: от эллипсоидносуженной до шаровидной. Каменистое включение, как твердое тело имеет центр тяжести – равнодействующую всех элементарных сил тяжести [6]. В процессе резания грунта рабочим органом землеройной машины расположение центра тяжести камня изменяется случайным образом, при этом внешний контур или габаритный размер камня может влиять на геометрические параметры прорези разрушения грунта [7]. Условиями влияния

габаритного размера каменистого включения на прорезь разрушения грунта являются неравенства вида [7]:

$$\begin{cases} h_e > h \\ b_y > b \end{cases} \quad (1)$$

С учетом геометрического размера и эксцентриситета камня по ширине резания, условием увеличения ширины резания грунта является неравенства [7]:

$$b_y = \begin{cases} \left(\frac{c_e}{\cos \psi_{se}} - c_e \right) 2ctg \psi_{se} > b, \text{ когда } e_b = 0, \text{ двухстороннее влияние,} \\ 0,5b + \left(\frac{c_e}{\cos \psi_{sel,r}} - c_{eh} \right) ctg \psi_{sel,r} + |e_b| > b, \text{ когда } e_b \neq 0, \text{ одностороннее влияние,} \\ \left(\frac{c_e}{\cos \psi_{sel}} - c_e \right) ctg \psi_{sel} + \left(\frac{c_e}{\cos \psi_{ser}} - c_e \right) ctg \psi_{ser} + |e_b| > b, \text{ когда } e_b \neq 0, \text{ двухстороннее влияние} \end{cases} \quad (2)$$

В работе [5] приводится, что, когда $a_e = b_e = c_e = R_e$, шаровидное каменистое включение грунта превращается в эллипсоидное, где a_e – большая полуось, b_e, c_e – маленькие полуоси.

На рисунке 1 показаны виды влияний внешнего контура каменистого включения на прорезь разрушения грунта. Эксцентричное расположение центра тяжести камня относительно осей симметрии глубины и ширины резания оценивается эксцентриситетом – E_{cg} , который раскладывается на эксцентриситет по глубине резания – e_h и на эксцентриситет по ширине резания – e_b [7].

Эксцентриситет центра тяжести каменистого включения определяется выражением [7]:

$$E_{cg} = \sqrt{e_h^2 + e_b^2} \quad (3)$$

В процессе резания грунта в зависимости ориентации, большей полуосью может стать любая полуось эллипсоидного каменистого включения, т.е.: $a_e > b_e = c_e, b_e > a_e = c_e, c_e > a_e = b_e$. В случае, когда большей полуосью является $a_e > b_e = c_e$ эксцентриситет по глубине резания равен:

$$e_h = k_h c_e \quad (4)$$

где k_h – коэффициент глубины резания.

Эксцентриситет по ширине резания равен:

$$e_b = k_b b_e \quad (5)$$

где k_e – коэффициент ширины резания.

Глубина залегания центра тяжести каменистого включения равна:

$$h_{cg} = 0,5h + e_h \quad (6)$$

Глубина залегания каменистого включения равна:

$$h_e = h_{cg} + c_e \quad (7)$$

Общий объем разрушенного грунта с каменистым включением равен [7]:

$$V_e = \begin{cases} V_{ce} + n_s V_{se}, \text{ когда } e_b = 0, \\ V_{ce} + (V_{ser} + V_{sel}), \text{ когда } e_b \neq 0 \end{cases} \quad (8)$$

где V_{ce} – объем разрушенного грунта центральной трапеции прорези, V_{sel} – объем разрушенного грунта левой боковой стороны прорези, V_{ser} – объем разрушенного грунта правой боковой стороны прорези, n_s – количество боковых сторон прорези разрушения грунта.

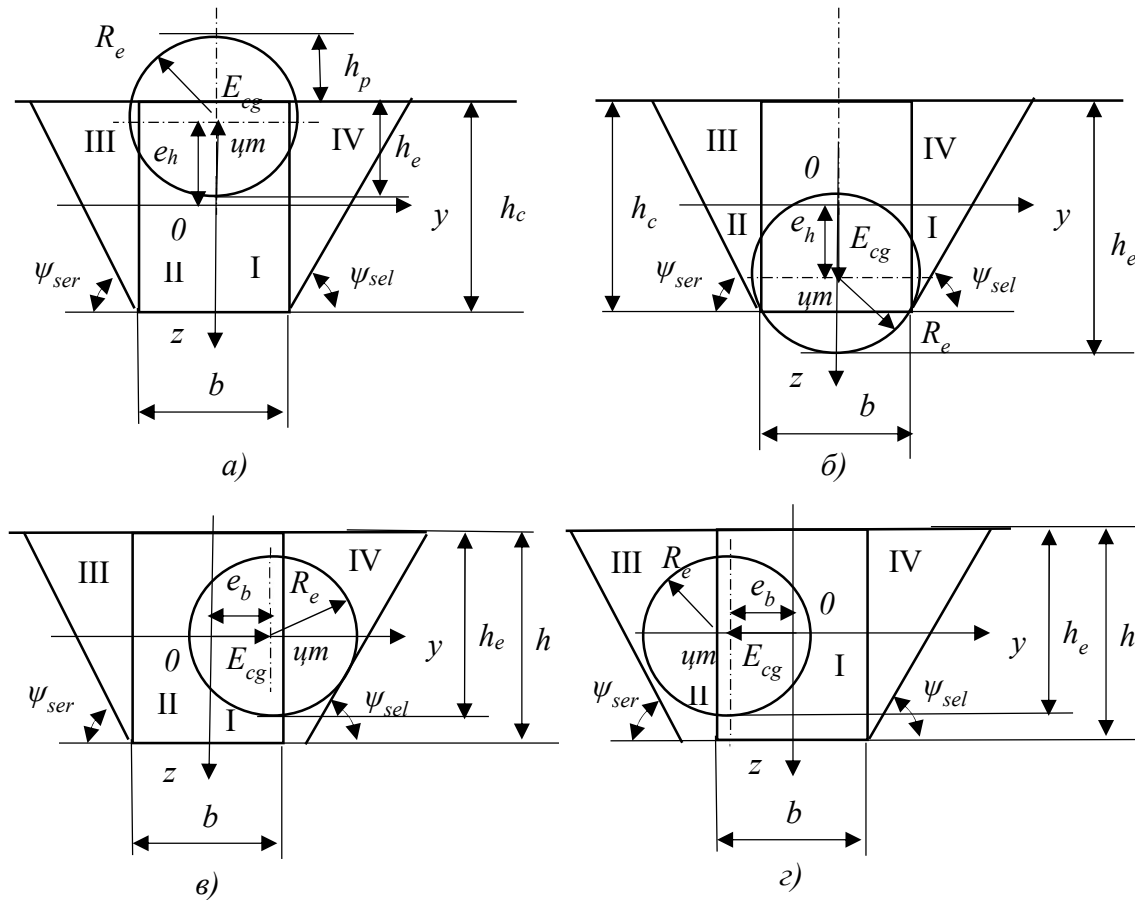

Рис. 1. Виды влияний габаритных размеров каменного включения на прорезь разрушения грунта I, II, III, IV - квадранты прорези разрушения, R_e – радиус камня, $цт$ – центр тяжести камня, h – глубина резания, b – ширина резания, h_p – высота пассивной части камня, h_e – глубина залегания каменного включения, e_h – эксцентриситет по глубине резания, e_b – эксцентриситет по ширине резания, E_{cg} – эксцентриситет центра тяжести каменного включения, ψ_{sel} , ψ_{ser} – боковые углы сдвига, левый, правый, соответственно, по направлению резания.

При $e_b = 0$, $V_{ser} = V_{sel}$, объемы разрушенных грунтов в левых и правых боковых сторонах прорези равны между собой. Проведем вычислительный анализ влияния эксцентриситетности центра тяжести камня на значение объема разрушенного грунта, при следующих параметрах резания грунта, содержащего близкочашировидное включение с $R_e = 0,0685$ м [8]: $L_{fe} = 0,068$ м, $\psi_{be} = 0,506$ рад, $\alpha = 30^\circ$, $h = 0,15$ м, $b = 0,15$ м, $C_0 = 11$ ударов ударника ДорНИИ [9]. Результаты вычислений приведены в таблице 1.

Таблица 1

Изменение объема разрушенного грунта в зависимости от эксцентриситетности центра тяжести каменного включения

k_h	e_h	k_b	e_b	E_{cg} , м	h_{es} , м	b_y , м	ψ_{sel} , рад	ψ_{ser} , рад	V_e , м ³	Вып-е (1),(2)
-0,3	-0,02055	0	0	0,02055	0,12295	0,108	0,899	0,899	0,011473	he нет by нет
0	0	0	0	0	0,1435	0,108	0,899	0,899	0,011473	he нет by нет
0,3	0,02055	0	0	0,02055	0,16405	0,108	0,899	0,899	0,013921	he да by нет
0,3	0,02055	-0,7	-0,04795	0,05217	0,16405	0,157	0,899	0,8814	0,014436	he да by да
0,3	0,02055	0	0	0,02055	0,16405	0,108	0,899	0,899	0,013921	he да by нет
0,3	0,02055	0,7	0,04795	0,05217	0,16405	0,157	0,8814	0,899	0,014436	he да by да

На рисунке 2 показано изменение объема разрушенного грунта в зависимости от эксцентриситета по глубине резания: при $e_h = -0,02055$ м появляется «пассивная» часть каменистого включения, оказывающая влияние на значение силы сопротивления грунта разрушению. С увеличением e_h глубина залегания камня возрастает и при выполнении условия (1) рост объема разрушенного грунта составляет более 21%.

Увеличение объема разрушенного, когда каменистое включение смещено относительно центра симметрии прорези разрушения грунта, т. е. $e_b = 0 \dots \pm 0,04795$ м составляет более 3%.

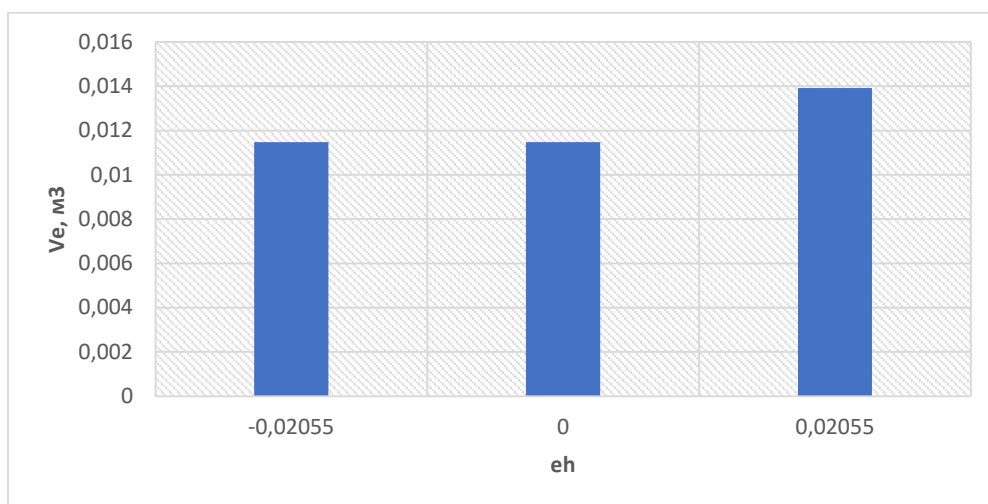

Рис. 2. Изменение объема разрушенного грунта в зависимости от эксцентриситета по глубине резания.

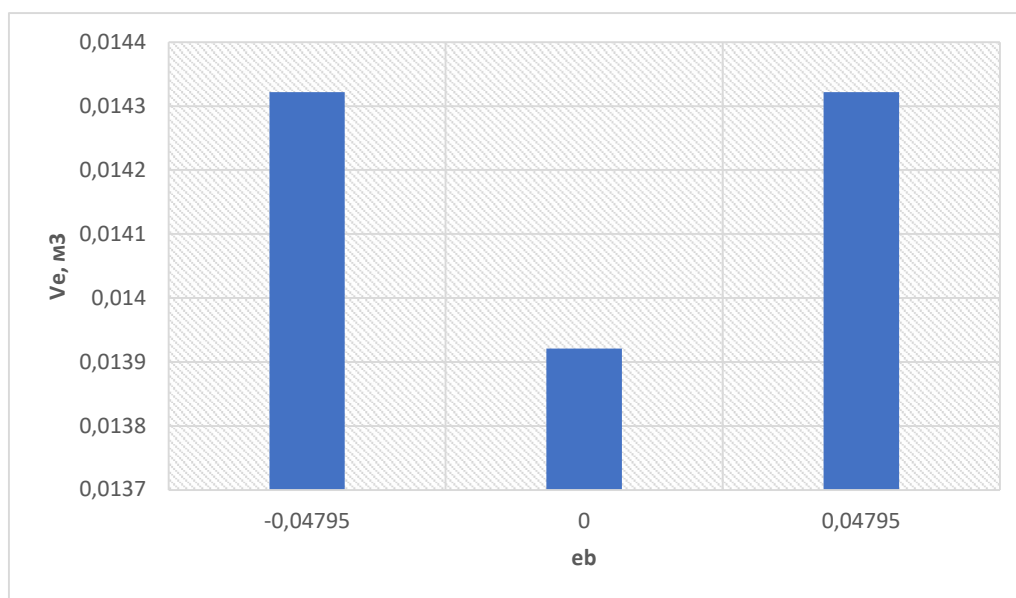

Рис. 3. Изменение объема разрушенного грунта в зависимости от эксцентриситета по ширине резания.

Вывод. Наибольшее влияние на увеличение объема разрушенного грунта с каменистым включением оказывает эксцентриситет по глубине резания, а наименьшее – эксцентриситет по ширине резания. В практических расчетах энергоемкости резания грунтов, содержащих каменистые включения влиянием эксцентриситета по ширине резания на объем разрушенного грунта, можно пренебречь.

Литература:

1. Тургумбаев, Ж.Ж. Грунтовые условия эксплуатации землеройной техники на территории Кыргызской Республики [Текст]: монография / Ж.Ж.Тургумбаев, М.С. Тургунбаев. – Бишкек.: Бишкектранзит, 2008. – С. 80.
2. Грунты, содержащие крупные обломки [Текст]: материалы конф. / [науч.ред. М.С. Тургунбаев]. - Караганда: Изд-во Болашак, 2010. – С. 420.
3. Тургунбаев, М.С. Исследование крупнообломочных включений грунтов. [Текст] / М.С. Тургунбаев // Известия КГТУ им. И.Раззакова. Теоретический и прикладной научно-технический журнал. - Бишкек., 2009. - №16. - С.122-126.
4. ГОСТ 12536-2014 Грунты. Методы лабораторного определения гранулометрического (зернового) и микроагрегатного состояния, Москва, Стандартинформ, 2015. – С.24.
5. Тургумбаев, Ж.Ж. Модель прогнозирования силу сопротивления резанию грунта, содержащего различные каменистые включения [Текст] / Ж.Ж. Тургумбаев, М.С. Тургунбаев // Высокие технологии в строительном комплексе. Научно-технический журнал. – Воронеж., 2021. - №2. – С. 130-138. www.ttmko.ru ISSN 2618-9054
6. Васьюко, Н.Г. Теоретическая механика: Учебник / Н.Г. Васьюко, В.А. Волосухин, А.Н. Кабельков. – Рн/Д: Феникс, 2012. – С.302.
7. Тургумбаев, Ж.Ж. Геометрические параметры прорези разрушения грунта с каменистым включением [Текст] / Ж.Ж. Тургумбаев, М.С. Тургунбаев // Вестник КГУСТА имени Н.Исанова. – Бишкек, 2022. - №3. www.vestnikksucta.kg
8. Тургунбаев, М.С. Особенности разрушения пород, содержащих каменистые включения. [Текст] // Горное оборудование и электромеханика. Издательство «Новые технологии». - 2014. №11(108). - С. 34-40.
9. Зеленин А.Н., Баловнев И.П., Керов И.П. Машины для земляных работ – М.: Машиностроение, 1975. – С.421.
10. Тургунбаев М.С. прорезь разрушения грунта содержащего обломочно-каменное включение. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 3-6
11. Тургумбаев Ж.Ж., Тургунбаев М.С. Теоретическое определение силы сопротивления грунта с каменистыми включениями разрушению. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2010. №. 5. С. 15-20

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

Садыралиева Н.И.

**ШЕКЕР АЙЫЛЫНДАГЫ ТОПОНИМДЕРДИН
КАЛЫПТАНЫШЫНЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

Садыралиева Н.И.

**ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОСНОВА
ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМОВ В СЕЛЕ ШЕКЕР**

N. Sadyralieva

**GEOGRAPHICAL BASIS FOR THE FORMATION OF
TOPONYMS IN THE VILLAGE OF SHEKER**

УДК: 81'373.21(4/9)

Макалада Талас облусунун Кара-Буура районуна караштуу Шекер айылдык аймагынын географиялык абалы жана андагы жер - суу аттарынын келип чыгуу тарыхы жана калыптанышы каралган. Топонимдердин пайда болуусуна жана калыптанышына айыл элинин, уруунун, башка улуттардын көчүп келип конуулары дагы себеп болгон. Топонимдер Ч.Айтматовдун чыгармаларында болгондугу айылдын экономикалык-социалдык абалына таасирин тийгизген. Шекер айылындагы оронимдер, гидротопонимдер, зоотопонимдер, фитотопонимдер, антропотопонимдер жана этнотопонимдери каралып, изилденилди. Топонимдердин изилденилиши учурдун талабы, ошондой эле топонимдер географиянын маанилүү компоненти болуп саналат. Алар адам менен географиялык объекттин ортосундагы байланыштын бир түрү. Шекер айыл аймагын түзүп турган эки айылдын жер-суу аталыштарын (топонимдерин) гана көрсөтүү менен чектелбестен, тарыхый, кызыктуу жана маанилүү илимий маалыматтарды топтодум.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Манас, Талас, Шекер, Чынгыз Айтматов, Кара-Буура, Кууганды, Күркүрөө суусу, Арчагул, Ботокөз булак, топоним, география.

В статье описывается географическое положение Шекерского сельского округа Кара-Бууринского района Таласской области, история и формирование в нем топонимии. Возникновение и формирование топонимов также было связано с миграцией жителей сел, племен и других народностей. Наличие топонимов в произведениях Чингиза Айтматова сказалось на социально-экономической ситуации в селе. Рассмотрены и изучены оронимы, гидротопонимы, зоотопонимы, фитотопонимы, антропотопонимы и этнотопонимы села Шекер. Изучение топонимов — это требование современности, а топонимы — важная составляющая географии. Они являются своеобразной связью между человеком и географическим объектом. Мы собрали не только названия земли и воды (топонимы) двух сел,

входящих в состав Шекерского сельского округа, но и историческую, интересную и важную научную информацию.

Ключевые слова: Кыргызстан, Манас, Талас, Шекер, Чынгыз Айтматов, Кара-Буура, Кууганды, река Кюркюрё, Арчагул, родник Ботокөз, топоним, география.

The article describes the geographical position of the Sheker rural district of the Kara-Buura district of the Talas region, the history and formation of toponymy in it. The emergence and formation of toponyms was also associated with the migration of residents of villages, tribes and other nationalities. The presence of toponyms in the works of Chingiz Aitmatov affected the socio-economic situation in the village. Oronyms, hydrotponyms, zootponyms, phytotponyms, anthroponyms and ethnotponyms of Sheker village are considered and studied. The study of toponyms is a requirement of modernity, and toponyms are an important component of geography. They are a kind of connection between a person and a geographical object. We have collected not only the names of land and water (toponyms) of two villages that are part of the Sheker rural district, but also historical, interesting and important scientific information.

Key words: Kyrgyzstan, Manas, Talas, Sheker, Chyngyz Aitmatov, Kara-Buura, Kuugandy, Kyurkyure River, Archagul, Botokoz spring, toponym, geography.

Шекер айылдык аймагынын географиялык мүнөздөмөсү:

Талас облусундагы Кара-Буура районунун Шекер айылдык аймагы, Талас Ала-Тоосунун этегинде, Күркүрөө суусунун боюнда жайгашкан[1]. Райондун борбору Кызыл-Адыр айылынан 46 км түндүк батыш тарапта, Маймак темир жол станциясынан 15 км алыстыкта жайгашкан[5]. Жалпы аянты 11167 га, Калкы 6406 адамды түзөт[4].

1-сүрөт. Шекер айылы.

Шекер айылдык аймагындагы айрым топонимдердин түрлөрү жана алардын калыптанышы:

Этнотопонимдер - Топонимдердин түрдүү топторунун ичинен этнонимдик географиялык аталыштар, же этнотопонимдер өзгөчө орунду ээлейт. Алар байыркы уруулардын, элдердин жана башка этностук бирдиктердин атын ушул күнгө чейин сактап келген тирүү күбөлөр. Көбүнчө унутулуп, жок болуп бара жаткан элдердин бар экендигинин фактыларын топонимикадагы далилдер менен гана табууга болот. Демек, этнотопонимдерди географиялык аталыштардын эң байыркы түрлөрүнүн бири катары кароого болот. Цивилизациянын алгачкы этаптарынан бери этникалык аттар аймактык белги катары колдонулуп келген[2];

Манас чокусу - Манас чокусу Талас Ала-Тоосунун эң бийик жери, бийиктиги 4482м. Талас Ала-Тоосунун батыш бөлүгүнөн түндүктү көздөй кеткен тармагында жайгашкан жыланач чоку. Капталдары өтө тик, кар мөңгү токтобойт. Түштүк чыгыш капталындагы мөңгүдөн Күркүрөө суусунун башаты башталат[1]. Топонимдин түпкү тарыхы Манас эпосуна байланыштуу коюлган антропоним болуп аталып келет жана географиялык карталарда Манас чокусу деп жазылып, белгиленген.

Шекер- Шекер айылынын аталышын изилдөө эки ача ойлордун жаралышына алып келди. Казакстан менен чектешкен аймак катарында каралган топоним кээ бир тургундардын, санжырачылардын айтымында “Шек ара” деген казактын эли атаган аталыштын негизинде аталат деген ойлор болгон болсо, кээ бирлери Р.Айтматованын чыгармасындагы маалыматтарга таянып Шекер деген кыздын (Аял затынын) аты катары кабылданган, бирок көпчүлүк тургундар Шекер уруусунун атынан келип чыккан деген тастыктоолору басымдуулук кылган. Бул топоним Ч.Айтматовдун өмүр жолунда Чыңгыз Шекер уруусунан чыккан чы-

гаан уул деп тастыктоого далил болот. Топоним, Шекер айылынын аймагына алгачкылардан болуп Шекер уруусундагылар көчүп келип, конуш катарында кыштакка калыптаныргандыгы үчүн, (Шекер уруусу көчүп келе электе айыл Күркүрөө деп суунун аталышынан гана аталып келген) уруунун аталышы айыл атынын келип чыгуусуна, аталышына себеп болгон[6].

Антропонимдер - Жер аттары менен адам аттары тыгыз байланышта. Сансыз географиялык объектилер адамдардын жеке аттары менен аталган. Негизинен бул категориядагы аттар ойконимикада кеңири таралган. Антропотопонимдердин эки негизги подкатегориясы бар – патронимиялык жана мемориалдык топонимдер. Бул топонимдер алгачкы отурукташкандардын, жер ээлеринин жана башка категориядагы адамдардын (грекче lahruuzzo^ — «атасынын атын алып жүргөн» атасынын аты) аттары, фамилиялары жана лакап аттарынын негизинде пайда болгон[2];

Чыңгыз чокусу - Талас Ала-Тоосундагы Манас чокусуна катарлаш Чыңгыз чокусу жатат, чокунун аталуу себептери Ч.Айтматовдун дүйнө салышы менен байланышат. 2008-жылдан тартып аталган чоку Чыңгыз аталышына ээ болуп, Манас, Чыңгыз катарлаш чоку аталыштары айылдын тарыхында алтын тамга менен белгиленип калды. Аталган топонимдин пайда болуусуна айыл элинин демилгеси себеп болгон[2].

Гидротопонимдер - Суу белгилеринин негизинде берилген ысымдар планетанын топонимиясында өтө көп кездешет. Жердин суулары – аккан жана акпаган, көлдөр жана булактар, дарыялар жана суулар – өздөрүнүн физикалык, химиялык жана башка мүнөздөмөлөрү боюнча өзгөчө ар түрдүү. Гидронимдик топонимдерде суунун агымы, түсү, даамы, жыты, каналдын жана жайылмалардын табияты ачылат;

Күркүрөө суусу- Күркүрөө суусунун башаты болгон Талас Ала-Тоосундагы Манас чокусунун түш-

түк- чыгыш капталындагы мөңгүдөн агып түшкөн Байсерке, Кашка-Суу, Баркырак-Суу, Арабийик (Казакстан менен Кыргызстандын ортосундагы суу) сууларынан куралган Күркүрөө суусу. Суунун аты айтып тургандай эле суу кышы жайы дебей күркүрөп аккан, ошол себептен “Күркүрөө” аталышы пайда болгон. Айыл элинин атоосу менен атына заты жарашкан гидротопоним дүйнө эли тааныган Ч.Айтматовдун чыгармаларында да кездешет. (жергиликтүү элдин айтымында) Суу кирген жаз мезгилдеринде суудан өтүү кыйынчылыктары жаралган. Күркүрөө суусу бир гана Шекер айылын гана эмес, ага чектеш айылдардын айыл чарбасы, экономикалык чөйрөсү үчүн да маанилүү болгон[6].

Кашка-Суу – кашка деген сөз ар кандай мааниде айтылат, анын бири суунун какшап, муздак болуп агышынын негизинде деген болсок, экинчиси тоо боорунан аккан суу кашкадай (аттын кашкасындай, башкача өң берип турган үчүн) көрүнүп турат деп айтылып келет. Талас Ала-Тоосундагы Манас чокусунун түштүк - чыгыш капталындагы мөңгүдөн агып түшкөн Кашка-Суусу Күркүрөө суусунун башаты. Суу чоң көлөмдө болбосо дагы мөңгүнүн түзүүчүсү болгондуктан таза жана муздак деп мүнөздөлөт[6].

Фитотопонимдер - Топонимикалык маалыматтар көп учурда ар кандай өсүмдүктөрдүн түзүлүшүнүн жана флоранын түрлөрүнүн таралышы жөнүндө түшүнүк берет. Маанилүү табигый ориентир катары, ошондой эле калктын жашоо-тиричилигинин негизги булактарынын бири болуу менен өсүмдүктөр жер шарынын көптөгөн аймактарынын топонимиясында чагылдырылган;

Арчагул айылы (Арчалуу)- Шекер айылдык аймагын түзүп турган Шекер жана Арчагул айылдары. Арчагул аталышынын тарыхы башка улуттардын айылга көчүп келүүсү менен баяндалат, себеби кыргыз тилинде “арча көп, арчасы көп аймак, арчалуу кыштак” деп жергиликтүү элдин оозунда айтылып жүрүп (19- кылымдын башында) Арчалуу аталышы орус улутундагы калктын санынын көбөйүшүнүн негизинде бурмаланылып Арчагул деп аталып калган. Топонимдин өзгөрүүсүнө айыл элиндеги башка улуттардын таасири тийген. Учурда Арчагул деп айыл документтештирилген жана сакталган[6].

Зоотопонимдер - Топонимикалык маалыматтар өткөн мезгилдеги ар кандай жаныбарлардын түрлөрүнүн таралышын чагылдырат. Мындай аталыштар фитотопонимдерге караганда азыраак, бирок алар да кеңири таралган;

Ботокөз булак- Шекер айылынын жогору жагындагы кара бак, эски мектеп, Дүйшөндүн эки тереги жайгашкан жерде, Ч.Айтматовдун сырына күбө, ыйына күбө ыйык булак бул Ботокөз булагы болгон. Булактын аталышы бакырайган сулуу көзгө окшош-

турулуп аталып жүрүп ботокөз топоними пайда болгон. Аталган топоним учурда (Мырзанаев Кененбай ак сакалдын “Шекердин ак булуту” аттуу китебинде Чыңгыздын булагы деп жазылган) Чыңгыздын булагы деп аталган учурлары дагы кездешет[3-6].

Кууганды (Көгөндү) – Кууганды аймагы Шекер айылынын эли үчүн кыштоого ыңгайлуу жер болгон. Кышында ал жердеге сарайларга мал жаны менен кышташып, жазайларында дан өсүмдүктөрүн (чөп) өстүрүү максатында пайдаланылган айдоо жери дагы болгон. Ал аймакка орус улутундагы элдердин көчүп келүүсү Көгөндү аталышын Кууганды кылып өздөрүнүн тилине ылайыктап айтуусунун негизинде аталыш бурмаланылып айтылып калган. Негизги түпкү топонимге кайрылсак, курт-кумурскалардын түрүнө кирген көгөндүн (көгөн малдын канын соргон курт-кумурскалардын бир түрү) ал аймакта көп болушу менен айтылат. Көгөндүн көптүгү менен ал аймак өзгөчөлөнүп аталып келген. Ага карабастан учурда бурмаланылып аталган топонимди аташып келишет[6].

Шекер- Шекер айылынын аталышын изилдөө эки ача ойлордун жаралышына алып келди. Казакстан менен чектешкен аймак катарында каралган топоним кээ бир тургундардын, санжырачылардын айтымында “Шек ара” деген казактын эли атаган аталыштын негизинде аталат деген ойлор болгон болсо, кээ бирлери Р.Айтматованын чыгармасындагы маалыматтарга таянып Шекер деген кыздын (Аял затынын) аты катары кабылданган, бирок көпчүлүк тургундар Шекер уруусунун атынан келип чыккан деген тастыктоолору басымдуулук кылган. Бул топоним Ч.Айтматовдун өмүр жолунда Чыңгыз Шекер уруусунан чыккан чыгаан уул деп тастыктоого далил болот. Топоним, Шекер айылынын аймагына алгачкылардан болуп Шекер уруусундагылар көчүп келип, конуш катарында кыштакка калыптаныргандыгы үчүн, (Шекер уруусу көчүп келе электе айыл Күркүрөө деп суунун аталышынан гана аталып келген) уруунун аталышы айыл атынын келип чыгуусуна, аталышына себеп болгон[6].

Оронимдик топонимдер- Географиялык аталыштардын бул тобу рельефтин өзгөчө белгилерин чагылдырат. Тоо кыркаларынын, массивдердин жана чокулардын көптөгөн белгилүү аталыштары рельефтин өзгөчөлүгү менен байланыштуу;

Арабийик суусу- документтеги аталышы Арабийик деп аталат. Ал эми эл оозунда Арабөк, Арабек деген аталышты алып жүргөн агын суу. Манас чокусунун каптал жээгиндеги мөңгүлөрдөн куралып, Күркүрөө суусунун түзүүчүсү болуп саналат. Топонимдин Арабийик аталышынын себеби, рельефтин өзгөчөлүгүнө (бийиктигине) карап берилген. Бийик алкактан агып түшүүсү топонимдин пайда болуусуна себеп болгон[6].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда Талас облусунун Кара-Буура районуна караштуу Шекер айылдык аймагынын айрым бир географиялык топонимдерин изилдеп, азыркы учурдагы жана мурунку тарыхый жер суу аталыштарынын келип чыгуу себебине жана калыптанышына токтолдук. Талас облусунун энциклопедиясынан, Шекер айыл аймагынын катчы бөлүмүнөн жана айылдын санжырачы ак сакалдарынын берген маалыматтарынын негизинде жазылды.

Адабияттар:

1. Талас облусу : энциклопедия / Башкы ред. А. Карыпкулов., Ред. колл.: И. Айтматов., Ред. кеңеш: П. Касымов (төрага) ж. б., Ред. улут. тил. комис. “ИА” Кырг. Респ. Мамл., Башкы ред., 1995-ж. 320 б.
2. Жер-суу аттарынын сыры Д. Исаев, Ф., “Мектеп” 1977-ж. 152.
3. Шекердин ак булуту К.Мырзанаев / Башкы ред. Р.Ч. Момбеков Бишкек-2012
4. Шекер айылдык аймагынын 2021-жылдагы статистикалык маалыматы
5. Шекер айылдык аймагынын паспорту
6. Санжырачы ак сакалдар (Кененбай, Кубаныч ак сакалдар)
7. Садыралиева Н.И. происхождение и география некоторых топонимов в сельском округе имени а.нуржанова таласского района. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 10-13

БИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
BIOLOGICAL SCIENCES

Ташибекова З.М., Байжигитова Н.Ч

**ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ КОРУККА АЛЫНГАН ЖЕРЛЕРДЕГИ
ПОЙКИЛОТЕРМДИК ОМУРТКАЛУУЛАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ**

Ташибекова З.М., Байжигитова Н.Ч

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЙКИЛОТЕРМНЫХ ПОЗВОНОЧНЫХ В
ЗАПОВЕДНЫХ ЗОНАХ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ**

Z. Tashibekova, N. Bayjigitova

**EXPLORATION OF POIKILOTHERMIC VERTEBRATES
IN THE PROTECTED AREAS OF THE TALAS VALLEY**

УДК: 591.128.1

Пойкилотермдик жаныбарлар - (грек тилинен которгондо *Poikilos* өзгөрмөлүүлүк жана *therme* жылуу) дененин температурасы сырткы чөйрөнүн температурасынан көз каранды. Пойкилотермдик жаныбарларга баардык омурткасыздар жана балыктар (*Pices*), жерде-сууда жашоочулар (*Amphibia*), сойлоп жүрүүчүлөр (*Reptilia*) кирет. Пойкилотермдик (муздак кандуу) жаныбарлар төмөнкү температурага активдүү эмес, кээ бирлери мындай шартта өлүмгө дуушар болушат. Муздак кандуу жаныбарлардын терморегуляциясынын механизмдери жеткилең эмес, бул зат алмашуунун деңгээлинин төмөндөшү, гомойотермдүү жаныбарларга караганда болжол менен 20-30 эсе жайыраак болушу жана алардын нерв системасынын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Дене температурасы көбүнчө айлана-чөйрөнүн температурасынан 1-2С жогору же ага барабар. Температуранын жогорулашы күндүн ысыгын сиңирүүнүн, ысытылган беттердин жылуулугунун же булчуңдардын иштешинин натыйжасында пайда болот. Айлана-чөйрөнүн температурасы тандалган чектен ашып кеткенде, муздак кандуу жаныбарлар анабиоз абалына кирип, энергия чыгымын азайтып, температуралык стресске кабылышат. Пойкилотермдүү (муздак кандуу) жаныбарлар төмөнкү температурада активдүү болбойт, ал тургай кээ бирлери өлөт.

Негизги сөздөр: Пойкилотермдик, балыктар (*Pices*), жерде-сууда жашоочулар (*Amphibia*), сойлоп жүрүүчүлөр (*Reptilia*) флора, фауна, омурткалуулар, фаунистикалык.

Пойкилотермные животные-(от греч.*Poikilos* изменчивость и *therme* тепло) температуру тела зависят от температуры внешней среды. К пойкилотермным животным относятся все беспозвоночные а также рыбы(*Pices*), земноводные(*Amphibia*), пресмыкающиеся(*Reptilia*). Механизмы терморегуляции у холоднокровных несовершенны, что объясняется пониженным уровнем обмена веществ, который примерно в 20-30 раз медленнее, чем у гомойотермных животных, и особенностями их нервной системы. Температура тела обычно на 1-2С выше температуры окружающей среды или равна ей. Повышение температуры происходит в результате поглощения солнечного тепла, тепла нагретых поверхностей или работы мышц. На выход температуры внешней среды за пределы предпочтительного диапазона холоднокровные реагируют входжением в состояние анабиоза, и за счет снижения энергозатрат переживают температурный стресс. Пойкилотерм-

ные (холоднокровные) животные не активны при низких температурах, а некоторые, и вовсе погибают.

Ключевые слова: Пойкилотермный, рыбы(*Pices*), земноводные (*Amphibia*), пресмыкающиеся (*Reptilia*) флора, фауна, позвоночные, фаунистические.

Poikilothermnye animals - (from the Greek. *Poikilos* variability and *therme* heat) body temperature depends on the temperature outside the environment. All non-vertebrates and also fish (*Pices*), amphibians (*Amphibia*), and crustaceans (*Reptilia*) belong to the poikilotherm animal. *Poikilothermnye* (cold-blooded) animals are not active at low temperatures, and some of them are all die. The mechanisms of thermoregulation in cold-blooded animals are imperfect, which is explained by a reduced level of metabolism, which is about 20-30 times slower than that of homoiothermic animals, and by the peculiarities of their nervous system. Body temperature is usually 1-2C higher than the ambient temperature or equal to it. An increase in temperature occurs as a result of the absorption of solar heat, the heat of heated surfaces or the work of muscles. When the ambient temperature goes beyond the preferred range, cold-blooded animals react by entering a state of anabiosis, and by reducing energy costs they experience temperature stress. *Poikilothermic* (cold-blooded) animals are not active at low temperatures, and some even die.

Key words: *Poikilothermny*, fish (*Pices*), aquatic (*Amphibia*), *Resmilking* (*Reptilia*). flora, fauna, vertebrates, faunistic.

Омурткалуу жаныбарлардын биологиясынын изилдениши, Кыргызстандын табыгый шартын жердеген омурткалуу жаныбарларынын таралышы, түрдүк курамы жана аларга гана тиешелүү биоэкологиялык, морфологиялык, биогеографиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрү XIX-кылымдын акырында жана XX-кылымда көптөгөн окумуштууларды кызыктыруу менен бирге, алардын изилдөөлөрүнүн предмети болуп келген. Кыргызстандын фаунасы жөнүндөгү эң алгачкы маалыматтар 1867-жылы улуу саякатчы Н.А.Северцов (Н.А.Северцов, 1953) тарабынан берилген. Цитогенетикалык изилдөөлөр менен бирге омурткалуулардын классынын –*Amphibia*, *Reptilia*, *Pisce*-изилденишине токтолууну да туура көрдүк.

Pices. Балыктар классынын өкүлдөрү башка класстын жаныбарларына караганда изилдөөнүн өзгөчө усулдарын талап кылуу менен алардын тиричилиги адам баласынын көзүнөн далдоо-суу мейкиндигинде өтөт. Алардын жүрүм-турумдары, биологиялык өзгөчөлүктөрүн кургактыкта жашаган жаныбарлар сыяктуу байкоо жүргүзүү өзгөчө техникалык каражаттарды талап кылат. Ошондой болсо дагы Кыргызстанды жердеген балыктардын биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү өзүнүн изилденүүсүндө ошол мезгилдин талабына, окумуштуунун техникалык мүмкүнчүлүгүнө жараша талапка ылайык изилденип келген жана изилдөөлөр улантылууда. Ихтиологдор атайын адистешкен усулдардын жардамы менен балыктар дүйнөсүнүн сыр сандыгын изилдеп келет. Алардын көбөйүү мезгилиндеги жүрүм турумдары жыл мезгилинде кыска мөөнөт өтсө дагы, аларга байкоо жүргүзүүгө болот. Балыктардын дагы сөөктөрүнүн өзгөчөлүктөрү, кабырчыктары боюнча алардын жаш өзгөчөлүгүн аныкташууда.

Буга чейинки класстардын изилдөө тарыхында эскерилген сыяктуу эле, балыктар классынын изилденүү тарыхынын башаты Борбордук Азияда саякатта жүргөн Н.М.Пржевальский менен Н.А.Северцовдордун Россияга жөнөткөн сүрөттөөлөрүнөн, маалыматтарынан алууга болот. Бул окумуштуулардын чогулткан далилдери И.А. Певневдин (1985) маалыматы боюнча К.Ф.Кесслер жана С.М.Герценштейн тарабынан талданып чыгып, басмада жарыяланган.

Талас өрөөнүнүн балыктар дүйнөсүнүн изилденишине жогорудагы окумуштуунун тарыхый талдоосу боюнча Л.С.Берг., Д.Н.Кашкаров., Г.В.Никольский., Ф.А.Турдаковдор чоң салым кошушкан.

Талас өрөөнүнүн балыктар дүйнөсүнүн изилденишине жогорудагы окумуштуунун тарыхый талдоосу боюнча Л.С. Берг, Д.Н.Кашкаров, Г.В. Никольский, Ф.А.Турдаковдор чоң салым кошушкан. Кыргызстандын балыктар дүйнөсүнүн түрдүк курамы биринчи жолу 1935-жылы П.П.Дементьев тарабынан басмада жарыяланган. Ал эмгекте Талас өрөөнүндө балыктардын 10 түрү жердей тургандыгы белгиленген. Кийин Ф.А.Турдаков (1963) тарабынан көп жылдык чогултулган материалдардын жана илимий адабияттардын негизинде Кыргызстандын балыктарына толук сүрөттөө менен катар түрдүк курамы такталып берилген. Анын маалыматы боюнча Кыргызстанда 49 түр балык жердейт.

1947-жылы СССРдин Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалында профессор Ф.А.Турдаковдун жетекчилиги астында ихтиология лабораториясы түзүлгөн. Ушул мезгилден баштап бул класстын өкүлдөрү системалуу изилдене баштаган. Ф.А.-Турдаковдун (1952, 1963), И.А.Певневдин (1954, 1963, 1979, 1985), Б.П.Лужиндин (1956), Д.И.Иманов-

дун (1963), А.О.Конурбаевдин (1966,1979) эмгектеринин негизинде Кыргызстандын, анын ичинде Талас өрөөнүнүн ихтиофаунасынын түрдүк курамы, биологиялык өзгөчөлүктөрү такталган жана басмадан жарыяланган.

XX кылымдын 70-80-жылдары окумуштуулардын негизки көңүл балыктарды акклиматизациялоого бурулган. Акклиматизациянын жыйынтыгын, өзгөчөлүктөрүн изилдөө менен катар балыктарды балык чарбачылыгында үнөмдүү пайдалануунун да жолдору изилденген. Балыктарды акклиматизациялоо биотикалык мамилелерге, көчүрүлүп келген балыктардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө түздөн түз кескин өзгөртүүчү таасир тийгизгендигине байланыштуу бүгүнкү күндө алардын түрдүк курамы, айрымдарынын жыштыгы дагы кескин өзгөрүүлөргө дуушар болду. Жалпы Талас өрөөнүндө 19 түр балык жердейт делсе, акыркы-А.О.Конурбаев., С.Р.Тимерхановдун (2003) маалыматтары боюнча Кыргызстанда балыктардын 54 түрү бар. Алардын 38 түрү-жергиликтүү түр болсо 16 түр көчүрүлүп келгендер. Талас өрөөнүндө 9 түр балыкты кездештирүүгө болот. Бүгүнкү күндө аларды үнөмдүү пайдалануу менен бирге биоэкологиясына, биотехнологиясына көп көңүл буруу талап кылынууда. Балыктар дүйнөсүнүн биологиялык ар түрдүүлүгүн сактап калуу үчүн ар тараптуу изилдөөлөрдү улантуу абзел.

Amphibia. Омурткалуулардын алгачкы суудан кургактыкка тиричилигин өткөзгөн жаныбарлардын өкүлдөрү болуп жерде-сууда жашоочулар эсептелет. Бирок алардын айрымдары дагы деле суу менен болгон байланышын толук жогото элек. Кыргызстанда бул жаныбарлардын Bufo жана Rana деген эки уруусу ар бири экиден түрдү өзүнө камтуу менен жердейт. Ranaridibunda жана Ranasibirica суу чөйрөсүндө тиричилигин өткөзөт.

Жерде сууда жашоочулар Кыргызстанда акыркы жылдары КУУнун жалпы биология, экология жана билим берүүнүн технологиясы кафедрасы тарабынан тиричилик мейкиндигинин экологиялык шарттарына ыңгайланышуусу, цитогенетикалык өзгөчөлүктөрү изилденип келет. Ал илимий изилдөөлөрдүн баардыгын А.Т.Токтосунов (1977-1984) жетектеп келген. Ал эми акыркы жылдар цитогенетикалык өзгөчөлүктөрү Н.В.Бинкова, Т.А.Токтосунов (2003) жана башкалар аркылуу изилденсе, фенетикалык өзгөчөлүктөрү, өсүүсү, өнүгүүсү түштүк Кыргызстандагы экологиялык шартында С.Т.Абдыжамалов, Б.К.Кулназаров жана башка (2003-2003) тарабынан изилденип келет. Омурткалуу жаныбарлардын ар бир классынын биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү республикабыздын жогорку окуу жайларынын биология адистигинде эмгектенишкен профессордук-окутуучулар жамааты жана Улуттук илимдер академиясынын биология жана то-

пурак таануу, биотехнология жана башка институттарынын окумуштуулары, изденүүчүлөрү тарабынан изилденип келет жана ар тараптуу изилдөөлөр улантылууда.

Reptilia. Сойлоп жүрүүчүлөрдү изилдөө көптөгөн жалпы биологиялык, зоологиялык биоэкологиялык маселелерге жооп табууга жардам берет. Андан тышкары алардын адамдын тиричилигиндеги практикалык маанисине дагы чон көңүл буруу керек. Алардын айрымдары айыл чарба зыянкечтерин-айрым бир курт-кумурскалар, зыянкеч кемирүүчүлөр менен азыктанып, аларды жок кылса, айрымдары балык чарбачылыгына, канаттууларга зыян келтирет. Алардын инфекциялык ооруларды алып жүрүүчү жана таркатуучу катары мал чарбачылыгына дагы тийгизкен таасирине көңүл буруу керек.

Кыргызстандын герпетофаунасынын изилденишинин башаты XIX-кылымдын 70-жылдарынан башталат. 1869-жылы А.П.Федченко Талас Ала-Тоосунда саякатта болуу менен бирге, ал жактан жылаандардын эки түрүн алып келген. (Федченко А.П., 1870)

Атайын жүргүзүлгөн изилдөө иштерин ошондой эле толук жазма маалыматтарды В.Н.Шнитников (1928) 1906-жылдан 1915-жылга чейин Жети дарыя өрөөндөрүнө жүргүзгөн саякатында калтырган. 1914-1915-жылдары В.С.Титов жети дарыя өрөөнүн саякаттап жүрүп сойлоп жүрүүчүлөр классынын өкүлдөрүнөн коллекция түзгөн да, өзүнүн материалдарын К. Э. Иоганзенге (1917) аныктоого, сүрөттүүгө берген. Ал тарабынан Кыргызстанга тиешелүү кескелдириктин бир түрү, жылаандын бир түрү белгиленген.

1915-1916-жылдары А.М.Никольский (1915,-1916) Россия жана ага чектеш аймактардын сойлоп жүрүүчүлөрү боюнча буга чейинки маалыматтарды топтоп, чоң эмгек жараткан

Талас өрүүнүнүн сойлоп жүрүүчүлөр классынын изилденишинен тарыхына токтолууда, жалпы Кыргызстанга тиешелүү болгон маалыматтарды эскербей коюу туура эмес деп ойлойбуз. Анткени ал изилдөөлөрдө бул класска тиешелүү кеңири таралган түрлөрдүн биологиялык, морфологиялык, биогеографиялык өзгөчөлүктөрү изилденген. Алынган биоэкологиялык маалыматтар изилденип жаткан райондун сойлоп жүрүүчүлөрүнө дагы тиешелүү.

1933-жылы август айларында А.П.Занин жана Франц Талас дарыясынын ихтиофаунасына жүргүзгөн изилдөө иштери менен катар, аталган дарыянын өрөөнүнөн сойлоп жүрүүчүлөр классынын өкүлү суу жылаандарды чогултушкан. Алар тарабынан кармалган жылаандар СССРдин илимдер академиясынын зоология институтуна тапшырылган. 1927-жылдан

баштап Кыргызстандын Борбордук музейинде белгилүү зоолог Д.П.Дементьев иштей баштаган. 1937-жылдын сентябрынан баштап 1938-жылдын августуна чейин Кыргызстандын фаунасына изилдөөлөрдү жүргүзүү менен катар эле сойлоп жүрүүчүлөрдүн Дементьев Д.П. (1943) да топтогон. 1946-жылы ал тарабынан кармалган түрлөр Борбордук музейде сакталуу менен катар М.П.Соколов (1940) тарабынан аныкталган.

1952-жылдан 1959-жылга чейин Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын зоология лабораториясы тарабынан Кыргызстандын ар башка райондоруна экспедициялар уюштурулган. Бул экспедициянын милдеттерине сүт эмүүчүлөр, канаттуулардын түрлөрүн чогултуу, ошондой эле, эгер сойлоп жүрүүчүлөр кездешсе, кошо кармоо кирген. Экспедиция А.И.Янушевичтин жетекчилиги астында жүргүзүлгөн. 1955-жылдын жай айларында бул экспедиция Талас өрөөнүндө да болгон.

Жогоруда аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө Кыргызстандын экологиялык шартын жердеген сойлоп жүрүүчүлөрүнүн биологиялык өзгөчөлүктөрү, систематикалык орду, таралуулары, морфологиялык өзгөчөлүктөрү изилденген. Бүгүнкү күндө атайын жалпы маалымат берилген адабияттардан Богдановдун (1953) Яковлеванын (1964) гана эмгектерин атоого болот. Айрым бир илимий макалалар жарыяланууда, бирок бүгүнкү күндүн талабы, илимий жетишкендиктери менен толукталган илимий адабият жокко эсе. Изилдөөлөр морфологиялык жана таксономиялык гана багытта жүргүзүлгөн. Бул класстын өкүлдөрүнүн экологиялык, генетикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө бүгүнкү жана келечектин окумуштууларынын милдеттерине кирүү менен келечекте ар багыттуу чоң кызыгууларды жаратат.

Адабияттар:

1. Банников, А.Г. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР [Текст] /А.Г.Банников, И.С.Даревский.- М.: Просвещение, 1977.- 414 с.
2. Банников, А.Г. Очерки по биологии земноводных [Текст] /А.Г.Банников, М.Н.Денисова.- М.: Учпедгиз, 1956.- 168 с.
3. Богданов, О.П. Экология пресмыкающихся Средней Азии [Текст] /О.П.Богданов.- Ташкент: Наука, 1965.- 310 с
4. Конурбаев, А.О. О рыбах Киргизии [Текст] /А.О.Конурбаев, С.Р.Тимирханов; под ред. Иоста Вен дер Вена.- Бишкек: Б.и., 2003.- 120 с.
5. Яковлева, И.Д. Пресмыкающиеся Киргизии [Текст] /И.Д.Яковлева.- Фрунзе: Илим, 1964.- 272
6. Мырзабекова У.Ж., Ташибекова З. М особенности содержания отдельных микроэлементов в растениях и почвах пастбищ таласской долины. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 11. С. 110-113

ЭКОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECOLOGICAL SCIENCES

Койчуманов З.Т

**ТАЛАС ОБЛУСУНУН ТОПУРАК МААЛЫМАТ
СИСТЕМАСЫН ТҮЗҮҮ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ**

Койчуманов З.Т

**СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОЧВЕННОЙ
ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ**

Z. Koichumanov

**CREATION AND DEVELOPMENT OF THE SOIL
INFORMATION SYSTEM OF THE TALAS REGION**

УДК: 631.421 681.518

Көптөгөн жылдар бою чогулган топурактын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары азыркы учурда так, заманбап жана толук маалымат камтыган топурактын маалыматтык системасын (информационная система) түзүү зарылчылыгы келип чыкты. Денизге түз чыгууга мүмкүнчүлүгү жок өлкөлөрө топурак – бул баалуу жаратылыш ресурсу болуп саналат, бирок климаттын өзгөрүүсү жана башка факторлор, адам баласынын терс таасирлерин кошкондо, топурактын деградациясына алып келет. Жетиштүү маалымат болбой туруп, топурактын маалымат системасы сыяктуу, топурак ресурстарын, туруктуу башкарууга шарт түзүү менен эле чектелбестен. Ошондой эле, топурактын абалына жана функциясына мониторинг жасоого шарт түзүлөт. Мындан тышкары, маалыматтык система топуракты жана жер ресурстарын туруктуу башкаруу тууралуу көрсөтмө түзүүгө керек, мындай маалыматтын топтому жок айыл чарбанын өнүгүүсүн токтотот.

Негизги сөздөр: Айыл чарба, топурак таануу, маалымат системасы, топурак маалыматтары: топурактын анализдери, карталар, сканерлөө, маалымат топтому.

Результаты многолетних исследований почв сделали необходимым создание точной, современной и полной системы почвенной информации. Для стран, не имеющих прямого выхода к морю, почва является ценным природным ресурсом, но изменение климата и другие факторы, включая антропогенное воздействие, приводят к деградации почвы. Без достаточной информации это не ограничивается созданием условий для устойчивого управления почвенными ресурсами, такими как почвенные информационные системы. Также можно будет следить за состоянием и функцией почвы. Кроме того, информационная система должна создавать руководящие принципы устойчивого управления почвенными и земельными ресурсами, без которых такой набор информации остановит развитие сельского хозяйства.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, почвоведение, информационные системы, данные о почвах: анализ почвы, карты, сканирование, наборы данных.

The results of many years of soil research have led to the need to create a soil information system that contains accurate, up-to-date and complete information. For countries that do not have direct access to the sea, soil is a valuable natural resource, but climate

change and other factors, including human impacts, lead to soil degradation. Without sufficient information, it is not limited to creating conditions for sustainable management of soil resources, such as soil information systems. It will also be possible to monitor the condition and function of the soil. In addition, the information system should create guidelines for sustainable management of soil and land resources, without which such a set of information will stop the development of agriculture.

Key words: Agriculture, soil science, information systems, soil data: soil analysis, maps, scanning, data sets.

Кыргызстандын шартында жер ресурстары агрардык сектордун өнүгүшүндө, өзгөчө дыйканчылык менен мал чарба продукцияларынын түшүмдүүлүгүн, сапатын калыптандырууда негизги рольду ойнойт. Изилденип жаткан аймакта, калкты азык-түлүк менен камсыз кылууда алдыңкы орунду ээлеген, дыйканчылыкты өөрчүтүү негизги маселе болуп, толугу менен топурак ресурстарына таянат.

Азыркы мезгилде Талас өрөөнүнүн топурак кыртышы Кыргызстандын башка региондорундай эле антропогендик таасирлерге көбүрөөк дуушар болууда. Бул таасирлердин негизгилери болуп жерлерди айдоо жана мал жайуу эсептелет. Ошолорго байланыштуу берилген аймактын топурактарынын азыркы геоэкологиялык абалына туздануу, эрозияга учуроо, тапталуу, ныкталуу сыяктуу терс кубулуштар мүнөздүү болуп калган. Ушулар менен бирге эле топурактын деградациясы, булгануусу жана гумустун өлчөмүнүн азайышы жүрүп жатат. Топурактын асылдуулугун сактоо, коргоо жана өнүктүрүү учурдун актуалдуу проблемасына айланып, орчундуу илимий-практикалык аракеттерди талап кылууда.

Өрөөндүн дыйканчылык зоналарындагы топуракты интенсивдүү иштетүүдө аймактын агроэкологиялык потенциалын жана дыйканчылыктагы илимий негизделген системаны эсепке албай коюу топурактын асылдуулугун кыйла төмөндөттү. Ошондуктан, жерди пайдаланууну илимий изилдөөлөрдүн жы-

йынтыгына негизделген иш аракеттерди колдонуп, жергиликтүү топурактын өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен туура уюштуруу азыркы учурдун актуалдуу проблемасына айланды.

Аймактын экологиялык жактан начарлашына байланыштуу жер ресурстарынын сапатынын азыркы абалын баалоо менен начарлоого алып бараткан факторлорду аныктоо аркылуу ал абалды жакшыртуу багытында илимий тастыкталган иш чараларды сунуштоо өзгөчө илимий практикалык мааниге ээ болуп калды.

Өрөөндө айыл чарбага жарактуу жерлердин (830191 га) ичинен айдоо аянттарынын үлүшү болгону (119574 га) 14,5 %ти түзөт. Анын 80 %ке жакыны сугат, 20 %ти кайрак жерлерге туура келет. Кайрак жерге караганда сугат жерлеринин ар бир гектары орто эсеп менен 5-6 эсе көп киреше берет

(Мамытов А.М., 1996). Ошондуктан сугат жерлерин өнүктүрүү жана мелиоративдик жерлерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн көтөрүүгө көңүл буруу зарыл. "Кыргызмамжердолбоор" институтунун маалыматтарына таянсак изилденип жаткан региондо сугат жердин аянты 2008-жылга карата 2696 га, 2009-жылга карата 3200 гектар аянтка азайып жаткандыгы белгилүү болду. Мындай жагымсыз көрүнүштү анализдеп көргөнүбүздө саздануу, туздануу, эрозияга учуроо процесстеринин өөрчүшүнөн, таш басып кетүүдөн, мурдагы каналдардын көпчүлүгү ишке жараксыз болуп сугат сууларынын айдоо аянттарына жетпей калышы менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми жайыттардын геоэкологиялык сыйымдуулугун эске албай ашыкча пайдалануу өсүмдүк чымынын, топурактын механикалык структурасынын бузулушуна, түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнө, аягында эрозияга алып келди. Өзгөчө бүгүнкү күнү жазгы-күзгү, кышкы жайыттардын сапаттык деңгээли төмөн. Анткени малдын саны алардын табигый потенциалына салыштырганда 6-7 эсеге көптүк кылат. Мындай көрүнүштөр топурак кыртышынын эрозияга дуушарлануусун тездетип жаткандыгы байкалууда.

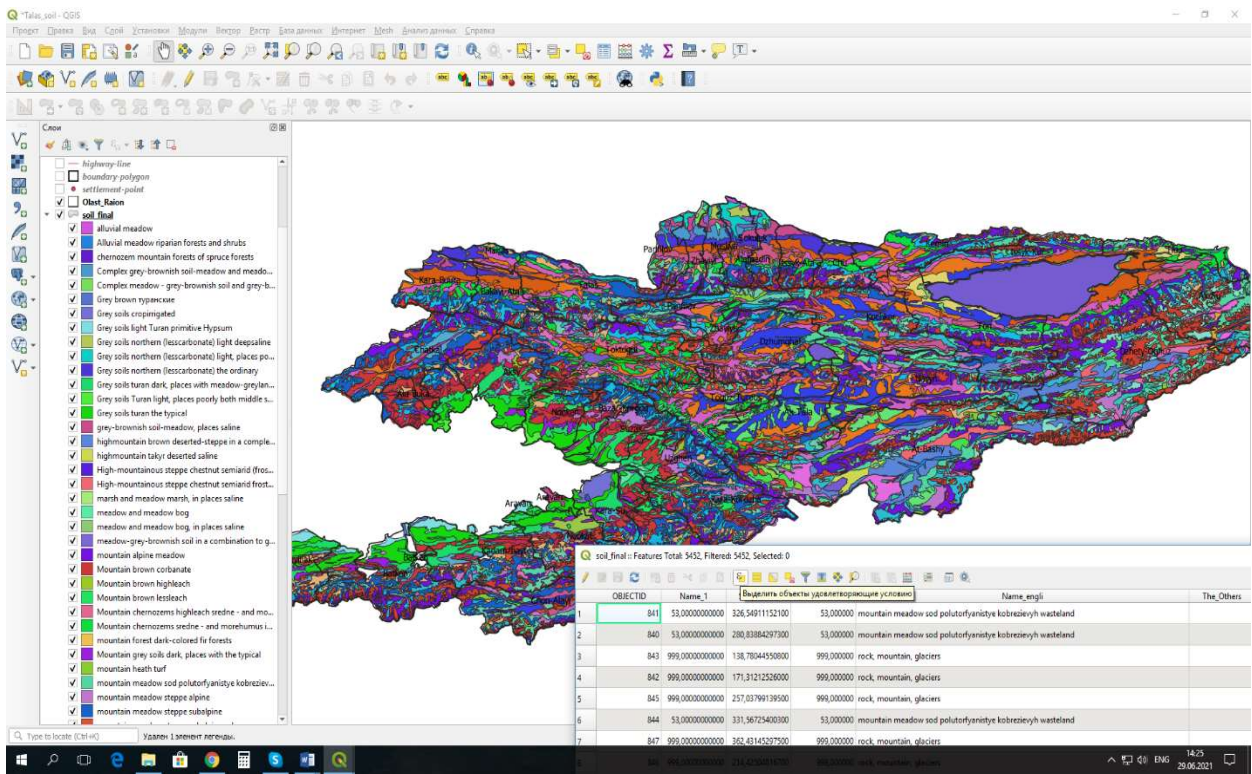
Талас өрөөнүндөгү топурак ресурстарынын бүгүнкү күндөгү экологиялык абалы тууралуу илимий маалыматтардын аздыгы жана топурактарды сарамжалдуу пайдалануу, мелиоративдик иш чараларды ишке ашыруу, айыл чарба жерлеринин өндүрүмдүүлүгүн көтөрүү, жаңы аймактарды өздөштүрүү жана жаратылышты коргоо маселелерине байланышкан проблемаларды комплекстүү чечүүдө илимий

негизде терең иштелип чыккан сунуштардын жетишсиздигин толуктоого багытталгандыгы менен аныкталат.

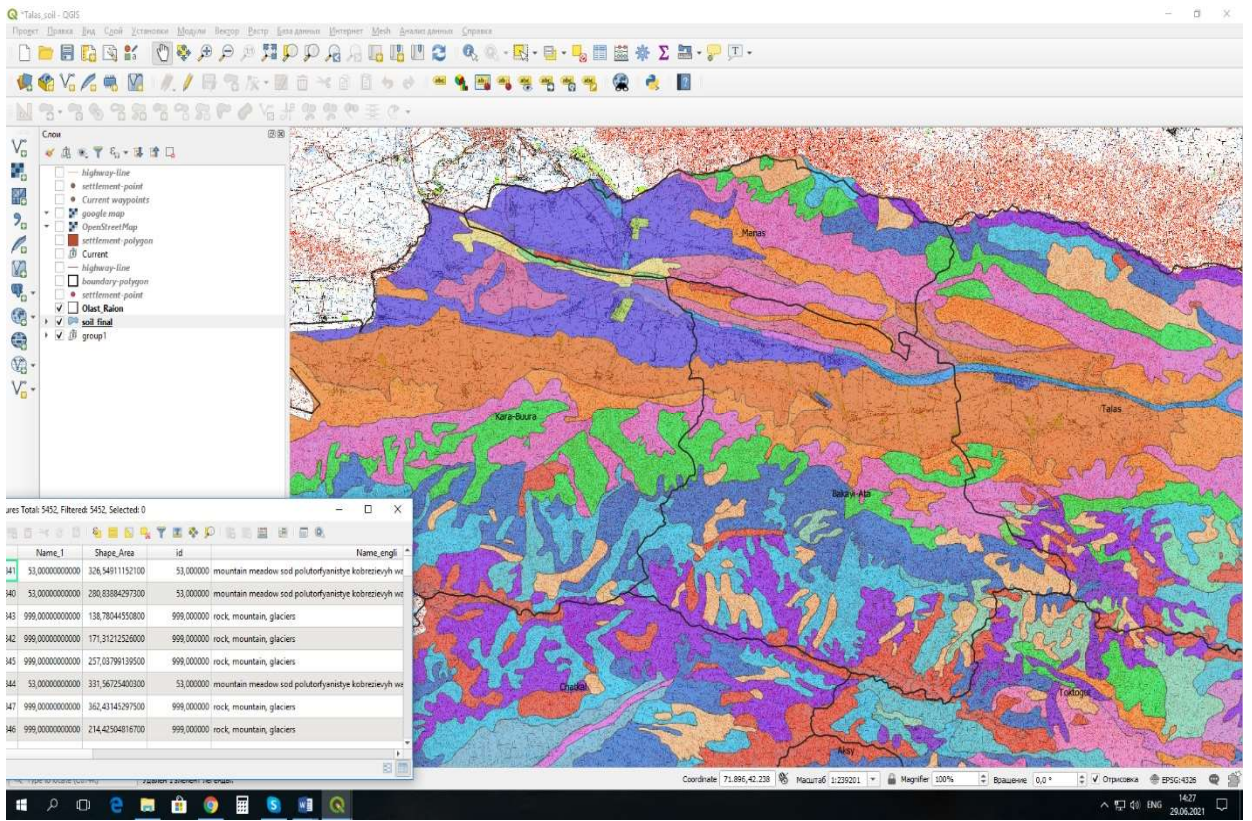
Көптөгөн жылдар бою чогулган топурактын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары азыркы учурда так, заманбап жана толук маалымат камтыган топурактын маалыматтык системасын түзүү зарылчылыгы келип чыкты.

Кыргызстандын топурак таануу илиминин тарыхында көптөгөн окумуштуулар изилдеп, салымдарын кошуп келишкен жана кошуп келишет. Алынган маалыматтар жана изилдөөлөрдүн жыйынтыктары кагаз беттерине макала, окуу куралы жана карта болуп түшүрүлгөн. Кыргызстандын топурактарынын кагаз түрүндө абдан жакшы карталары бар, кайсы региондо, аймакта жана айылда топурактын кайсы тиби бар экенин билүүгө болот. Жакынкы арада эле, замандын талабына ылайык Кыргызстандын топурактарынын картасы электрондук форматка өттү. Башкача айтканда, топурактын картасын ArcGis программасы аркылуу компьютерге киргизилип, электрондук форматта пайдаланууга жетише алдык. Ошондой болсо да, топурактын электрондук картасынан топурактардын тибинен башка маалымат алууга болбойт. Аны үчүн коптогон өнүккөн өлкөлөр жасагандай эле, Кыргызстандын улуттук топурактарынын маалыматтык системасын (почвенная информационная система) Дата-борбор түзүү зарылчылыгы турат. Бул маалыматтык системада топурактардын тибинен башка көптөгөн маалыматтар киргизилет. Алар: топурактын механикалык курамы, физикалык касиети, химиялык курамы: азоттун, фосфордун, калийдин, гумустун, pH, кычкылдуулугу жана туздуулугу тууралуу маалыматтар ким тарабынан качан жана кайсы лабораториялык изилдөөдөн алынганы тууралуу маалыматтар киргизилет, мунун баары электрондук форматта болмокчу. Эң ненизгиси, жаш окумуштууларга, эксперттерге жана мамлекеттик органдарга чон жардам болмокчу.

Талас облусунун топурак маалымат системасын түзүү жана ишке киргизүү өлкөдөгү топурактын күрдүүлүгүн сактоого жана санариптик башкарууга шарт түзөт. Топурак маалымат системасын түзүүдө негизги милдеттер болуп, топурак маалыматтарды: анализдер, карталар жана координаттар (GPS) кагаз бетинен электрондук (санарип) форматына (сканерлөө жолу менен) өткөрүү болуп саналат.

1-сурет. QGIS программасы аркылуу иштөө учурунда.

2-сурет. QGIS программасы аркылуу Талас облусунун картасы.

Биздин республиканын жана башка өлкөлөрдүн илимпоз топурак таануучуларынын изилдөөлөрү көрсөткөндөй айыл чарба өндүрүшүндө топуракты ургаалдуу иштетүү, айдоо аянттарындагы топурак күрдүүлүгүнүн жакырдыгына алып келгендиги белгилүү.

Талас өрөөнүндөгү топурактардын вертикалдуу зоналуулук структурасынын өзгөчөлүгү болуп өрөөндүн таманында горизонталдуу – вертикалдык, тоо капталдарында вертикалдуу зоналуулук эсептелет.

Өрөөндүн климатынын, рельефинин ар түрдүүлүгү топурактын түрдүү типтеринин пайда болушуна алып келип, батыштан чыгышты карай түндүктүн кадимки боз топурагы, ачык коңур, күңүрт коңур жана кара топурактар бири- бири менен алмашат. Топурактардын мындай узундук алкактуулугу боюнча таралышы өрөөндүн түздүктүү бөлүгүнө туура келет. Бул топурактар Талас өрөөнүндөгү дыйканчылыкта пайдалануучу негизги айдоо аянттарын түзөт.

Талас өрөөнүнүн жалпы аянты 1371,5 миң га, айыл чарбага жарактуу жерлер 830191 га. Айыл чарбага жарактуу жерлердин ичинен айдоо аянттарынын үлүшү болгону (119574 га) 14,5% ти түзөт. Анын 80 %ти сугат жерлерге, 20 %ти кайрак жерлерге туура келет. 1 адамга орточо 0,56га айдоо жерлер туура келип, анын 0,49 гасы сугат, 0,07 гасы кайрак жерлер болуп эсептелет.

Өрөөндүн айдоо жерлеринин 31,4 %тин түндүктүн кадимки боз, 49,5%тин ачык коңур, 14,4 % тин күңүрт коңур топурактар ээлеп, калганы интразоналык топурактарга тиешелүү.

Дыйканчылык зоналарында жогоруда айтып өткөн топурактар менен бирге азыраак аянтты ээлеген аллювий-шалбаа, шалбаалуу-саз, шалбаанын боз, саздак - шалбаа, боз-шалбаа жана кара топурактар кездешет. Тоо-өрөөн кара топурактары Талас өрөөнүнүн жогорку бөлүгүндө жана Кыргыз Ала-Тоосунун этектериндеги түздүктөрдө кездешет. Ал эми тоо кап-

талдарынын этегинен тоо чокуларына чейинки топурак типтеринин таралышы бийиктик алкактуулугуна баш ийет.

Топурак асылдуулугунун көптөгөн көрсөткүчтөрү дыйканчылыкта ургаалдуу иштетилген жерлерде дың жерлердеги топурактарга салыштырмалуу терс жагына кыйла өзгөргөн. Мисал үчүн, С. И. Вороновдун 1986-ж. изилдөөлөрү боюнча дыйканчылыкта өздөштүрүлгөн топурактарда гумустун саны дың жерлердеги топурактарга салыштырмалуу 12-50 %ке чейин төмөндөгөн. Топуракты айыл чарбасында иштетүүдөгү жалпы гумустун өлчөмүнүн төмөндөшү азоттун запасынын азайышына алып келет. Муну айдалган топурактардагы гумусту жана башка касиеттерин иликтөө багытындагы биздин изилдөөлөр дагы күбөлөндүрүп турат.

Андан тышкары, илимий иштин жыйынтыгында төмөндөгүдө максаттарга жетүүнү көздөйбүз:

- Топурак ресурстары боюнча маалымат топтомун түзүү.
- Топурактын санарип карталарын түзүү жана пайдалануу.
- Республикада жана эл аралык деңгээлде ачык жана жеткиликтүү топурактын маалыматы менен камсыз кылуу.

Адабияттар:

1. Перспективы создания национальной почвенно-информационной системы в Кыргызской Республике Байбагышов Э.М. Вестник Иссык-Кульского университета материалы международной научно-практической конференции «Состояние природных ресурсов на фоне изменения климата и значение их цифровизации» № 47 2019 стр. 76-82
2. <http://www.fao.org/europe/news/detail-news/ru/c/345359/>
3. <https://soil-db.ru/ob-informacionnoy-sisteme>
4. Койчуманов З.Т. анализ современного состояния плодородия почв природного парка «беш-таш» в таласской области. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 14-17

Туткучбаева К.А.

**“ИСТОРИЯ И ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПРИРОДНОГО ПАРКА «КАРА – БУУРА» ТАЛАСКОЙ ОБЛАСТИ”**

Туткучбаева К. А.

**“ТАЛАС ОРООНУНДОГУ МАМЛЕКЕТТИК «КАРА-БУУРА» ЖАРАТЫЛЫШ
ПАРКЫНЫН ТАРЫХЫ ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШ ШАРТТАРЫ”**

K. Tutkuchbaeva

**“HISTORY AND NATURAL CONDITIONS OF THE STATE
NATURAL PARK «KARA - BUURA» OF TALAS REGION”**

УДК:631.452:631.61

С целью сохранения уникальных природных комплексов, лесных угодий, объектов животного и растительного мира, имеющих особую экономическую, эстетическую ценность для будущих поколений. Государственный природный парк отличается богатством и разнообразием природных условий и естественных ресурсов. Здесь расположены уникальные арчевые и еловые леса, исторические памятники, отмечены редкие виды животного населения, радуют своим величием прекрасные субальпийские и альпийские луга. По физико-географическому районированию Кыргызской Республики территория государственного природного парка Кара-Буура расположена в северной Тянь-Шаньской физико-географической горной области, входящей в горную систему Тянь-Шаня. Таласский хребет, высшая точка которого 4488 м (пик Манас) имеет значительные площади оледенения. Происхождение насаждений березы, ивы, рябина, боярышника в том числе прочие кустарников естественное, по классам возраста также неравномерное. На территории государственного природного парка протекает основно три реки: Карабуура, Шилбили, Куркуроо. Она образуется от снега, ледников и родниковой вод и течет между гор шумным притоком, образуя ступенчатые пороги. Широко развиты глубокие ущелья V - образного профиля и каньоны с мощными осыпями и обвалами у основания склонов. Крутизна склонов достигает 35-45 % более.

Ключевые слова: Хребет, перевал, континент, родники, водопады, озера, ледники, вечные снега, болота, фауна, флора.

Келечек муундар үчүн өзгөчө экономикалык, эстетикалык баалуулукка ээ болгон уникалдуу жаратылыш комплекстерин, токой жерлерин, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн объекттерин сактап калуу максатында мамлекеттик жаратылыш паркы жаратылыш шарттарынын жана жаратылыш ресурстарынын байлыгы жана көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Бул жерде уникалдуу арча жана карагай токойлору, тарыхый эстеликтер жайгашкан, жаныбарлардын популяциясынын сейрек кездешүүчү түрлөрү белгиленет, кооз субальп жана альп шалбаалары өздөрүнүн көркүнө суктанышат. Физико-географиялык шарттары боюнча Мамлекеттик “Кара-Буура” жаратылыш паркынын түндүгүндө Тянь-Шань тоо кыркалары жана эң бийик муз каптаган Манас чокусу (4488 м.) жайгашкан. Долоно, мажүрүм тал, четин, бадалдар бир кылка жайгашкан эмес. Талас өрөөнүндөгү мамлекеттик “Кара-Буура” жаратылыш паркында үч дарыя бар. Алар: Кара-Буура, Шилбили, Куркуроо. Бул дарыялар тоолордогу кар мөңгүлөрдөн жана булактардан биригип, дарыяларга кошулуп турат. Капталдарынын түбүндө массалык талус жана кар көчкү түшкөн терең V формасындагы капчыгайлар жана капчыгайлар кеңири өнүккөн. Тоо капталдарынын тик болушу 35-45% га көбүрөөк жетет.

Негизги сөздөр: Кырка, ашуу, континент, булактар, шаркыратмалар, көлдөр, мөңгүлөр, түбөлүк карлар, саздар, фауна, флора, кырка тоолор, ашуу, шаркыратмалар, мажүрүм тал, шалбаалар, бадалдар.

In order to preserve unique natural complexes, forest lands, objects of the animal and plant world, which have a special economic, aesthetic value for future generations. The state natural park is distinguished by the richness and diversity of natural conditions and natural resources. Unique juniper and spruce forests, historical monuments are located here, rare species of animal population are noted, beautiful subalpine and alpine meadows delight with their splendor. According to the physical-geographical zoning of the Kyrgyz Republic, the territory of the state natural park Kara-Buura is located in the northern Tien Shan physical-geographical mountainous region, which is part of the Tien Shan mountain system. The Talas ridge, the highest point of which is 4488 m (Peak Manas), has significant areas of glaciation. The origin of plantations of birch, willow, mountain ash, hawthorn, including other shrubs, is natural, also uneven by age classes. There are mainly three rivers flowing on the territory of the state natural park: Karabuura, Shilbili, Kurkuroo. It is formed from snow, glaciers and spring waters and flows between the mountains in a noisy tributary, forming stepped rapids. Widely developed deep gorges V-shaped profile and canyons with powerful talus and landslides at the base of the slopes. The steepness of the slopes reaches 35-45% more.

Key words: Ridge, pass, continent, springs, waterfalls, lakes, glaciers, eternal snows, swamps, fauna, flora.

Таласская долина расположена на северо-западной части Кыргызской Республики и вытянута сравнительно узкой полосой с востока на запад на протяжении 230 км при наибольшей ширине около 80 км вдоль р.Талас. В административном отношении в территорию входят четыре района: Таласский, Бакай-Атинский, Кара-Бууринский и Манасский. Общая площадь равна 11,4 тыс.км². Расположена Таласская долина на высоте в среднем 1270 м. С севера она ограничена Кыргызским хребтом и его отрогом Эчкили-Тоо, на юге Таласским хребтом с вершинами, поднимающимися до 4500 м. На востоке хребты сходятся под острым углом, образуя Таласско-Кыргызский горный узел, замыкающий бассейн р.Талас с востока. На западе долину обрамляют отроги хребта Кара-Тау. Наиболее высокий - Таласский хребет, который отделяет долину от Узбекистана, Джалал-Абадской области и

Суусамырской долины. Перевалы лежат на высоте 3500-3700 м. Наиболее удобные - Кара-Буура, ведущий в Чаткальскую долину и Калба - в Кетмень-Тюбинскую долину. Преобладающие высоты хребта - 4000-4200 м. Наивысшие отметки наблюдаются на стыке Таласского и Пскемского хребтов, где вершина Манас имеет отметку 4488 м. Кыргызский

хребет ниже Таласского, и только на востоке в верховьях р. Каракол достигает определенной высоты

Государственный природный парк Кара-Буура находится в Карабууринском районе Таласской области Кыргызской Республики. Природный парк создан Постановлением Правительства КР №822 от 11-декабря 2012-года.

Природный парк расположен на северном макросклоне Таласского хребта. Высшая точка территории – пик Манаса (4484 м), площадь – 61770 га. Расположен в зоне резко континентального климата с холодной зимой и жарким летом, что связано орографическим строением и резким изменением относительных высот местности.

Природный парк с севера граничит с Чаткальским районом, с запада – Аксу-Джабаглинским заповедником Казахской Республики, севера-запада Пискемский парк Узбекистан Республики.

Расстояние от ущ. Аташчапкан до районного центра

с. Кок-Сай – 50 км, до областного центра г. Талас – 120 км.

1. Рельеф. В строении современного рельефа большую роль сыграла тектоника: как пликативная, так и дизъюнктивная. Особенно большое значение имеют тектонические разломы и трещины, по протиранию которых заложились все основные речные долины.

По физика - географическому районированию Кыргызской Республики территория государственного природного парка Кара-Буура расположена в северной Тянь-Шаньской физика - географической горной области, входящем в горную систему Тянь-Шаня. Таласский хребет, высшая точка которого 4488 м (пик Манас) имеет значительные площади оледенения.

Вершины западной части Таласского хребта превышают 4000 м и покрыты пятнами ледников и снежников. Рельеф горный, исключительно сложный. От гребня основного хребта отходят многочисленные боковые хребты, между которыми лежат глубокие каньонообразные или V-образные ущелья по дну которых бегут горные реки. Крутизна склонов достигает 35-45 градусов и более. В среднегорья рельеф в основном, крутосклонный с выходом скал и каменистых обнажения. В низкогорьях и предгорьях преобладают более мягкие формы рельефа, сглаженными и округлыми вершинами и увалисто - холмистыми пространствами, предгорными террасами. Наиболее крутые склоны предгорий нередко размыты и на них почти нет растительности. Это фактически бедленды или (по местному название) чаты.

2. Поверхностные и подземные воды, включая рек, родники, водопады, озера, ледники, вечные снега, болота. Основной водной артерией природного парка является река Карабуура, Шилбили, Куркуреу-Суу. Источниками крупных рек территории являются реки Куручколь, Арабик, Ашуутор. Также на территории парка расположены реки Кашкасуу, Бакайыр. По водному режиму относятся к Тянь-Шаньскому типу питания, для которого характерна растянутость весенне-летнего половодья. Характер питания - снегово-ледниковый. Половодье на реках по данным многолетних наблюдений начинается в первой декаде мая и заканчивается в первой и второй

декадах сентября. Реки территории являются селеопасными, основными причинами которых являются ливни, таяние ледников и снега. Степень дренированности почвы довольно высока, процессы заболачивания не наблюдаются. Большая трещиноватость горных пород и хорошая водопроницаемость рыхлых отложений создают условия для подземного стока вод в направлении господствующих уклонов. На поверхность земли они выходят в виде родников.

Река Кюркюрео-Суу является правым притоком реки Асса и берет свое начало в отрогах северного склона Таласского Ала-Тоо на абсолютной отметке 4000 м. Общая длина реки составляет 31 км при средней высоте водосбора 2870 м и площади 454 км². Тип питания реки ледниково-снеговой с грунтовым подпитыванием.

Максимум паводка приходится на июль-август и достигает 40 м³/сек. Рост паводка характеризуется быстрым его нарастанием, обусловленным интенсивным таянием снега и льда в горах и выпадением в виде дождя в летний период. Средние многолетние расходы в меженный период составляют 4,5-9,2 м³/сек.

Река Карабуура является левым притоком реки Талас. Протяженность составляет 64 км, общая площадь - 797 км². Начинается из ледников северо-западной части Таласского Алатау, расположенных на высоте 2570 метров над уровнем моря. Общая площадь ледникового бассейна составляет 8 км². Крупными притоками реки Карабуура являются Тайты, Борболтой. Средняя скорость течения в меженный период составляет 1 м/с.

Река Шилбили является левым притоком реки Куркюре-Суу с протяженностью 113 км. Подпитывают реки 32 притока мелких и средних размеров. Самыми крупными являются реки Кайынды (14 км), Куйукбулак (13 км), Сагызгандык (12 км), Кууганды (10 км). С мая по октябрь наблюдается половодье, а с ноября по апрель - межень. Средняя скорость течения реки в межень составляет 1 м/с.

Были проведены замеры меженного стока рек Кашкасуу, средняя скорость которого в меженный период составил 1,5 м/с, Бакайыр - 0,9 м/с, Арабик - 0,8 м/с, Куручколь - 1 м/с.

Все эти реки, небольшие по площади водосборов и водоносности, далеко не доходят до главных речных артерий и являются тем самым самостоятельными источниками, а меньшая удельная водоносность объясняется неблагоприятной по отношению к движению влагоносных воздушных масс ориентацией склона.

По характеру внутригодового распределения стока, реки Таласской долины, в том числе и реки Карабуурского государственного природного парка, принадлежат к Тянь-Шаньскому типу, который характе-

ризуется высоким стоком в вегетационный период и низким в холодное время года.

Проведенный анализ источников питания рек совместно с выделенными для гидрографических систем данной территории областями формирования и рассеивания стока, достаточно хорошо отражает основные особенности формирования и режима стока с учетом географического положения бассейна рек и влияния высотной поясности.

3. Геологическое строение. Территория Государственного природного парка Кара-Буура расположена в Юго-западной части Северный Тянь-Шаньской физико-географической области Таласской долины ограниченной с Юго-Таласским, а с северо и северо-востока Кыргызскими хребтами. В целом территория заповедника представляют собой мощно горное образование. Таласский хребет, высшая точка которого 4488 метр над уровне моря пик Манаса имеет значительные площади оледенения. Рельеф высокогорный и среднегорный, характерно глубокая, густая высотная растительность в водораздельных частях хребтов, для главных водоразделов характерных высокие гребни, крутые скалистые склоны, ледники и снежинки.

Широко развиты глубокие ущелья V - образного профиля и каньоны с мощными осыпями и обвалами у основания склонов. Крутизна склонов достигает 35-45 % более. Горные луговые степные субальпийские почвы изменяющий значительное распространение на территории заповедника приурочены к субальпийскому поясу с абсолютными отметками 2500-3000 м. Формируется почвы в зоне отрицательной среднегодовой температуры с выпадением осадков в пределах 400-500 мм в год.

4. Ландшафты. Компоненты ландшафта - природные компоненты (горные породы, рельеф, климат, воды, почвы, растительность, животный мир) образующие взаимосвязанное единства Государственного природного парка Кара-Буура многогранна. Произрастая на горных склонов, арчевые, кустарниковые леса способствует переводу поверхностного стока талых и дождевых вод во внутриводосборный, выполняет неоценимую склонозащитную роль, предотвращают возникновение эрозионных процессов.

Значительная принадлежность растительность рельефа, замкнутость Таласской долины предопределили большое разнообразие природных условий. Ландшафты пустынь и полупустынь характерные для подножья гор сменяются с высотой более мезофильными стенными, луговыми, лесными комплексами, субальпийскими и альпийскими лугами и лугостепями с изменениями высоты над уровне моря меняется температурный режим, относительная влажность воздуха и

другие климатические факторы. Территория заповедника представлена почти всеми категориями лесных и нелесных площадей. Причиной неравномерной сложившегося распределение насаждений арчи древовидной по классам возраста являются в основном естественные факторы, так как искусственными путем насаждения арчи не создавались, а естественные возобновление не покрытых лесом площадях в основном неудовлетворительное. Происхождение насаждений березы, ивы, рябина, боярышника в том числе прочие кустарников естественное, по классам возраста также неравномерное. На территории заповедника протекает основном три реки: Карабуура, Шилбили, Куркуроо. Она образуется от снега, ледников и родниковой вод и течет между гор шумным притоком, образуя ступенчатые пороги. Территории заповедника обитают: Тянь-Шанские бурый медведь, индийский дикобраз, красный сурок, горные козы, заяц, барсук, улары, кекилик и другие виды. Академия Л. С Берг еще 1947 г писал «Ландшафт есть как бы некий организм, где части обуславливают целое, а целое влияет на части. Если мы изменим одну какую-нибудь часть ландшафта, то изменится весь ландшафт.

5. Климат. Климат территории характеризуется континентальностью и высотной поясностью и определяется как общегеографическим, внутриконтинентальным и высотным положением Тянь-Шаня, так и его горным рельефом, т.е. сочетанием склонов и значительным изменением высотного уровня при относительно небольших горизонтальных расстояниях. Решающее влияние на формирование климата оказывает высота местности: как правило, с высотой уменьшается температура воздуха и испарение, возрастает количество осадков, продолжительность залегания снежного покрова, скорость ветра. Отмеченная общая закономерность часто нарушается под влиянием орографических особенностей и местной циркуляции атмосферы. Температура воздуха является существенным фактором формирования стока. Условия накопления снега и его последующее расхождение в каждой из зон бассейна определяется, прежде всего, температурным режимом данной зоны. С высотой температура воздуха довольно резко падает. Общая закономерность понижения температуры при общем повышении местности зимой нарушается под влиянием форм рельефа. В вогнутых формах рельефа холодный воздух застаивается и вследствие этого охлаждается сильнее. На горных склонах, напротив, холодный воздух стекает вниз и взамен его притекает воздух из свободной атмосферы, который при этом, адиабатический нагревается (вследствие опускания), и поэтому зимой в котловинах температура такая же, как и на склонах. На высотах выше 4200 м круглый год среднесуточная температура не поднимается выше 0°C.

В формировании речного стока большое значение имеет не только абсолютное количество осадков, но и распределение внутри года, соотношение твердых и жидких осадков. Наиболее увлажненной частью бассейна являются северные склоны Таласского хребта. Среднегодовое количество осадков в общем составляет свыше 500 мм.

По мере повышения температуры воздуха площадь одновременного снеготаяния перемещается вверх. Снеговая линия поднимается в горах до больших высот в связи с малыми зимними запасами снега и низкой географической широтой. На северных склонах Таласского хребта средняя высота снеговой линии к концу снеготаяния поднимается до высоты 3700-3900 м. Выпадающие в период схода снежного покрова твердые осадки существенно уменьшают интенсивность таяния за счет уменьшения адвентивного тепла, увеличения альбеда и дополнительного тепла, необходимого на перекристаллизацию снега.

Жидкие осадки в целом повышают интенсивность таяния снега, несмотря на уменьшение прихода прямой солнечной радиации ввиду облачной погоды. Дождь способствует таянию поверхности льда, кроме того, стоняет талую снеговую воду из понижений, вызывая в отдельных случаях гляциальные сели.

В период наблюдений снежный покров территории составил 25-30 см. Климат района характеризуется сухостью и резкоконтинентальностью. По многолетним наблюдениям метеостанции «Карабуура», которая расположена на абсолютной высоте 838 м, среднегодовая температура воздуха составляет 7-8°C. Теплый период продолжается с марта по ноябрь месяц. Число дней со среднесуточной температурой выше 0°C составляет около 300 дней. Самым холодным месяцем года является январь, а самым жарким - июль. Среднегодовое количество осадков составляет около 270 мм, 60 % из которых приходится на весенний период. Зима умеренно холодная, малоснежная.

На высоте 800-1200 м среднегодовое количество осадков 180-280 мм, на высоте 2200-2500 м осадков выпадает в среднем за год 470-550 мм. Преобладают весенне-летние осадки (апрель-июль) с максимумом в мае. Осень обычно сухая. В мае-июле наблюдаются ливневые осадки, иногда сопровождающиеся градом, которые наносят повреждения растительности. Ветры в основном, горно-долинные. Среднегодовая скорость в нижней зоне составляет 1,8-2,4 м/сек, в высокогорной зоне она увеличивается, в среднем до 3 м/сек.

Характеристика оледенения. Степень оледенения отдельных речных водосборов зависит от условий их увлажнения и высотных характеристик. В бассейне р. Талас оледенение развито в меньшей степени, чем в Чуйской и Иссык-Кульском бассейнах. Площадь оледенения составляет 120,7 км² или 1,3 % от площади

бассейна. Оледенение бассейнов рек Кюркюрео-Суу относится к бассейну р. Асса, но географически они расположены в Таласской долине.

6. Зонирование. По функциональному назначению и режиму использования территория государственного природного парка разделены на заповедную зону – 26375,2 га, и зону экологической стабилизации 2906,7 га. Туристическая рекреационная зона 2084,5га. Зона ограниченной хозяйственной деятельности 30177,6 га.

7. Почвы. Согласно почвенному районированию Кыргызстана под редакцией А.М. Мамытова и Г.И.

Ройченко, 1961 территория парка находится в Карабууринском почвенном округе с учетом вертикальной зональности и выделены следующие типы почвы:

1. Поименно- аллювиальные
2. Горные темно - каштановые
3. Горные черноземы
4. Горно-лесные почвы арчевиков
5. Горна - луговые черноземовидные
6. Горно-луговые субальпийские

8. Фауна – (животное население)

Зоогеографическое положение государственного природного парка Кара-Буура.

Зоогеографические подразделения				
Провинции	Подпровинции	Округа	Районы	Участки
НагорноАзиатская	Тяньшанская	Западно-Тяньшанский	Западно-Тяньшанский высокогорный	Таласский
			Западно-Тяньшанский среднегорный	Карабууринский район

7. Флора – (растительность). Флора государственного природного парка Кара-Буура отличается большим разнообразием по видовому составу и своеобразием распределения по ландшафтным зонам. Растения относятся к 41 семейству (злаковые, сложноцветные, бобовые, губоцветные, розоцветные, гвоздичные, зонтичные, лютиковые и др.)

Литература:

1. Под.ред. И.С.Кауричева.,М. 1989г. Почвоведение.
2. Воробьев С.А., М.Г. лабораторно-практические занятия по почвоведению и земледелию. М. 1989.

3. Койчуманов З.Т., Упенев А.Ш., Чоров.М.Ж. Исследование почв на территории Государственного Национального природного парка “Беш-Таш” . Талас, 2010г.
4. Упенев А.Ш., Карабаев Н.А., Почвоведение с основами экологии, методические рекомендации к учебной полевой практике. ТГУ. 2010г.
5. Курманалиева Б., Аманова Э., Кожеков Ж., Топурак таануу жана өсүмдүк өстүрүүчүлүк. Бишкек. 2006г.
6. Туткучбаева К.А., Койчуманов З.Т., Чоров М.Ж. исследование горных почв природного парка "кара-буура" таласской области. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. №. 4. С. 22-24

Калыков Б. О.

«СУРМА-ТАШ» МАМЛЕКЕТТИК КОРУГУНУН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ, ФЛОРА, ФАУНА, ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Калыков Б. О.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА СУРМА-ТАШ, ФЛОРА, ФАУНА, ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

B.Kalykov

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE STATE RESERVE SURMA-TASH, FLORA, FAUNA, ECOLOGICAL PROBLEMS AND THEIR SOLUTION**УДК:**

Биз макалабызда "Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу, ал жердеги көйгөйлөр жана аны чечүү боюнча сунуштарды жаздык. Экологиянын көйгөйлөрү - бул биринчи кезекте адамдын аң-сезиминин көйгөйлөрү. Адамдардын айлана-чөйрөгө, жердеги жашоого болгон мамилеси азыркы адамдардын адеп-ахлактык сапаттарынын төмөндүгүн көрсөтүп турат. Өмүрүндө бир жолу кагаз таштабаган же артында бир бош желим бөтөлкө, ширенин идишин калтырбаган адам жок экенине толук ишенич бар. Кимдир бирөө өз катасын байкап, мындай жагдайларды кайталабайт, ошондой эле кимдир бирөө таштандылардын үймөгүн таштап кете берет, ал эми анын көлөмү менен күрөшүүгө жаратылыштын күчү жетпейт. "Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу 2009-жылы «Аңчылык» бирлигинин базасында уюштурулган. Бул жер өзүнүн жаратылышынын кооздугу менен туристтердин да, жергиликтүү тургундардын да көңүлүн бурат – анткени ал жерде табигый тоо ландшафттары уникалдуу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү да ар түрдүү. Парктын жалпы аянты 66 миң 194 га. Бүгүнкү күндө ал жерде кар кете элек; тоо эчкилери, аюу, илбирс, бүркүт жана башка жаныбарлар бар. Адамзат таза, кооз дүйнөдө жашагысы келет, бирок бул каалоонун ишке ашышы үчүн бардыгы эле аракет кыла бербейт. Биз акыркы муун эмеспиз, андыктан укум-тукумубуз үчүн бул кооз, укмуштуу дүйнөнү сактап калуу үчүн жаратылыштын ар бир бурчун сактоо абзел.

Негизги сөздөр, Сурма-Таш, корук, экология, флора, фауна, жапайы жаныбарлар, Исфайрам-Сай, Тегирмеч.

В этой статье мы написали Экономических проблемах в государственном природном заповеднике «Сурма-Таш» и предложили пути решения проблем. Проблемы экологии - это в первую очередь проблемы сознания человека. Отношение людей к окружающей среде, на жизнь на земле показывает низкий уровень нравственных качеств современных людей. У нас нет сомнений, что в мире нет ни одного человека, который ни разу не бросил бумажку или не оставил за собой пустую бутылку из под воды. Кто-то осознавая ошибку больше не повторит ошибку, а кто-то всегда оставляет за собой мусор и таким объемом мусора, о бороться природа не в силах. Государственный природный заповедник «Сурма-Таш» был организован в 2009 году охотничьей базы. Это место со своей природной красотой, уникальностью горного ландшафта, разнообразностью растительного и животного мира привлекает себя как туристов, так и местных жителей. Общая площадь парка составляет 66194 га. Сегодня там до сих пор не растаял снег, водятся козодои, медведи, снежные барсы, орлы и другие животные.

Ключевые слова, Сурма-Таш, заповедник, экология, флора, фауна, животный мир, Исфайрам-Сай, Тегирмеч.

The article deals with state nature reserve "Surma-Tash" and suggested in the reserve. Problems of ecology are, first of all, problems of human consciousness. The attitude of people to the environment and life in the earth shows the low level of moral qualities of modern people. No doubt that none of the people in the world never thrown a piece of paper or left an empty bottle behind him. Someone, realizing a mistake, will no longer repeat the mistake, and someone always leaves behind garbage and nature is not able to fight with it. The Surma-Tash State Nature Reserve was organized in 2009 on the basis of a hunting unit. This place with its natural beauty, the uniqueness of the mountain landscape, the variety of flora and fauna attracts both tourists and local residents. The total area of the park is 66194 hectares. Today the snow has not melted there yet, there are mountain goat, bear, leopards, eagles and other animals.

Key words, Surma-Tash, nature reserve, ecology, flora, fauna, fauna, Isfayram-Sai, Tegirmech.

Заманбап техногендик цивилизация тиричилик ыңгайлуулугун жогорулатуудан тышкары дүйнөдөгү экологиялык кырдаалдын кескин начарлашына алып келди. Убакыттын өтүшү менен цивилизациянын бузулган экологиясы каргашалуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Миндеген жылдар бою адамдын жаратылышка тийгизген таасири болгон. Техника өнүгүп, калктын саны көбөйгөн сайын, бул таасир дагы да күчөдү. Адамдар жаратылышты өзүнүн өсүп жаткан муктаждыктарын канааттандыруу үчүн булак катары көрө башташты жана бара-бара анын мүмкүнчүлүгүнөн көптү алып жатышат. Жаратылыш кулчулукка айланып, аёосуз эксплуатацияланганы байкалууда. Табигый тең салмактуулукту бузган заманбап адам кетирген каталарды оңдоо үчүн ондогон, ал тургай жүздөгөн жылдар талап кылынат.

Экологиянын көйгөйлөрү – бул биринчи кезекте адамдын аң-сезиминин көйгөйлөрү. Адамдардын айлана-чөйрөгө, жердеги жашоого болгон мамилеси азыркы адамдардын адеп-ахлактык сапаттарынын төмөндүгүн көрсөтүп турат. Дүйнөдө жерге эч кагаз таштабаган же артында бир бош желим бөтөлкө, ширенин идишин калтырбаган адам жок болсо керек. Айрымдар бул катачылыгын байкап, мындай жагдайларды кайталабайт, ал эми дагы бирөөлөр таштандылардын үймөгүн таштап кете берет. Муну менен күрөшүүгө жаратылыш алсыздык кылат.

Бул теманы тандоо адамдын жаратылыштын булганышына болгон терс аракеттеринин жогорулашы жана анын айлана-чөйрөгө болгон мамилеси менен шартталган.

Макалада баяндалган көйгөйлөр «Сурма-Таш» мамлекеттик жаратылыш коругуна өткөн жылы жайында үй-бүлөм менен барган учурда жаралды. Чындыгында, кооз жаратылыштын кучагын эңсеп баргандагы кыял коруктун аймагындагы таштандыларга туш болду.

Ал таштандыларды ташып коруктан чыгарып кетүү мүмкүнчүлүгү жок. Адамдар «Сурма-Таш» коругунун жаратылышына орду толгус зыян келтирип, таштандылардан тоолорду курууну улантышууда.

Жогоруда айтылган маселелердин негизинде иштин максатын жана милдеттерин айтууга болот:

- 1) «Сурма-Таш» коругу, анын көйгөйлөрү жөнүндө адабияттарды жана сайттардагы маалыматтарды изилдөө;
- 2) корук өсүмдүктөрүнүн сүрөт коллекциясын чогултуу;
- 3) коруктун аймагындагы Кызыл китепке кирген өсүмдүктөрүн табуу;
- 4) коруктун көйгөйлөрүн аныктоо;
- 5) "Сурма-Таш" коругунун көйгөйлөрүн чечүүнүн оптималдуу жолдорун сунуштоо ж.б.

"Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу 2009-жылы «Аңчылык» бирлигинин базасында уюшулган. Бул жер өзүнүн жаратылышынын кооздугу, табигый тоо ландшафттарынын уникалдуулугу, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгү менен туристтердин да, жергиликтүү тургундардын да көңүлүн бурат. Парктын жалпы аянты 66 миң 194 га. Бүгүнкү күндө да ал жерде кар кете элек, тоо эчкилери, аюу, илбирс, бүркүт өңдүү жаныбарлар бар.

Жаратылыш парктын иш-аракеттери табигый жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн ар түрдүүлүгүн, анын ичинде жоголуп бара жаткан жаныбарлардын түрлөрүн, ошондой эле суу ресурстарын сактоого багытталган.

"Сурма-Таш" жаратылыш паркы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 27.06.2009-жылдагы токтомунун негизинде уникалдуу жаратылыш комплекстерин жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоону камсыз кылуу, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн сейрек кездешүүчү жана жок болуп кетүү коркунучунда турган түрлөрүн коргоо, Баткен облусунун экотуризмдин өнүктүрүү максатында түзүлгөн. Жакынкы айылдан 18 чакырым алыстыкта электр энергиясы жүргүзүлгөн эмес. Бирок коруктун жумушчулары кол генераторун орнотуп, кырдаалдан чыгышат.

Корукта топторго бөлүнгөн 15 адам эмгектенет, алардын ар бири өз аянтчасы үчүн жооптуу. Кызматкерлердин милдеттерине токой зыянкечтерине жана токой ооруларына каршы күрөшүү, өрт коопсуздугун алдын алуу иш-чаралары кирет. Мыйзамсыз корукта-

гы бадалдарды отунга кесүү жана аңчылыкка каршы күрөшүү боюнча профилактикалык иш-чаралар, мониторинг жана илимий-изилдөө иштери жүргүзүлөт.

Парктын айланасын жана анын жашоочуларын – ак илбирс, аюу, сүлөөсүн, бүркүт, кулжа жана башка көптөгөн жаныбарларды парктын кызматкерлери эски байкоо жүргүзүү ыкмасы менен эсепке алышат.

Парктын илимий кызматкерлеринин жылнаамалары кубандырарлык: эгер мурда аймакта аюу катталбаса, илбирстердин саны экиден 5ке чейин көбөйгөн. Бүгүнкү күндө "Сурма-Таш" коругунун 2 күрөң аюуну көргөн. Браконьерликке каршы активдүү иш-чаралар менен катар жапайы жаратылыштын жашоочуларынын өсүү динамикасы байкалууда.

Корук Теңизбай жайыты жана Чоң-Алай району менен чектешет. Бул жерде карагай, терек, өрүк, карагат жана башка дарактар өсөт. Сурма-Таш кооругунун жолдорунда көптөгөн жерлеринде, коруктун тик капталдарында ар бир чакырым сайын кызыктуу тарыхы жаркырайт.

Ал аймактан ар кандай көлөмдөгү таштар төшөлгөн дубалга көңүл бурууга болот. Бул жолду бир кылымдан ашык мурун австриялык 1500 туткун курган жана алардын аты жөнү таштарга жазылып калтырылган. Жарым таш дубал, тик жолдор, кайнап шар аккан дарыя жаратылыштын улуулугун айгинелеп турат. Туткундар байыркы тоо массивдеринин фонунда өз убагында чоң кара ташты чегип, "1915" датасын оюп түшүрүшкөн.

Австриялыктар салган бул жолдун да корукка алынганы – тарых. Бул тоолордо (Ленин чокусу) 1980-жылдары дүйнөлүк олимпиадалык альпинизм боюнча мелдештер өтүп, жоон топ коноктор ошол жерге келишкен.

Коруктун жалпы аянты – 66194,0 га.

Коруктун чек араларын сүрөттөө үчүн баштапкы зонада 2300м. бийиктиктеги белги Тегирмеч жана Исфайрам-Сай дарыялары кошулган жерге чейин, андан ары түштүк-чыгыш багытында Тегирмеч жана Исфайрам-Сай дарыяларынын ортосундагы тоо кыркасы боюнча 4013м. белгинин бийиктигине – Дебет кырка тоосуна дейре алынган.

Андан ары чек ара сызыгы Дебет кырка тоосу боюнча түштүк-батыш багытында Чоң Дебет агымдары бириккенге чейин өтөт.

Сурма-Таш коругунун чек аралары мындан Теңизбай дарыясы боюнча 3662 м. белгисине, ал жерден тоо кыркасы боюнча 4060м. белгисине чейин; Кайыңды дарыясынан түндүк-батыш багытында Ош облусунун Чоң-Алай районунун чек арасына тийиштүү 4770м. белгисине чейин өтөт.

Андан ары Сурма-Таш дарыясынын башынан Арча-Конуш дарыясынын башына чейин созулат.

Түндүк-чыгыш бөлүгүнөн Шоба дарыясынын башына чейин, б.а., 2000м. белгисинен 4064м. Белги-

сине чейинки чек ара Дебет кырка тоосу боюнча өтөт да, баштапкы чекитке жакындашат.

Сурма-Таш мамлекеттик жаратылыш коругундагы климат Жер ортолук деңиздин суб-чөйрөсү, орточо жылуу. Бул жерде жай ысык жана кургак; кыш жылуу, кар жаап, туруктуу болбойт.

Эң аз жаан-чачын май – август айларында, ал эми эң көп жаан – чачын ноябрь – январь айларында болот.

"Сурма-Таш" мамлекеттик жаратылыш коругу өзүнүн кооздугу жана уникалдуулугу менен айырмаланат. Аймактын флорасы ар түрдүү: дарактар – роуэн, карагат, тал, терек, өрүк, долоно жана дары чөптөрдүн көптөгөн түрлөрү бар. Парктын өзөктүк зонасы Сурматаш дарыясынын оозунан – Аутай каньондорунан башталат. Бул жерлер жапайы жаныбарлар үчүн эң ыңгайлуу. Теңизбай, Кичи-Алай, Кабак жайлоолору, ошондой эле Чоң-Алай районунун тоолуу жайыттары Дароот-Коргон жолдору аркылуу буга чейин жашаган калктуу пункттар менен маршруттар түзүлгөн. Парктын кызматкерлеринин айтымында, бул жерде жашаган адамдар жергиликтүү бийликтин сунуштарын жана мыйзамдарын катуу эсепке алышат.

Корук Теңизбай жайыты жана Чоң-Алай району менен чектешет. Анда сейрек кездешүүчү жаныбарлар бар: күрөң аюу, ак илбирс, сүлөөсүн жана башка жапайы жаныбарлар. Ошондой эле корукта карагай, карагат, терек, өрүк жана башка дарактар өсөт. Мындан тышкары, жакында Кызыл китепке киргизилген аюуну алып келишти.

«Сурма-Таш» курорттук аймагын өнүктүрүүнүн башкы планы дагы эле иштелип чыккан эмес, айылдын статусу аныктала элек жана анын өнүгүүсүн максаттуу деп атоо кыйын. Бул жерде, дээрлик жапайы батышка окшоп, калган бош жерлерди басып алуу жүрүп жатат. Бак-дарактар акырындык менен жана байкалбай отунга кыйылып, жер иштери ландшафттын өзгөрүшүнө алып келет.

Ошондой эле, бул кооз жердин экологиясындагы негизги көйгөйлөрдүн бири – жайытка чыккан чабандар, аңчылардын агымы жана алардын Сурма-Таш флорасы менен фаунасынын ар түрдүүлүгүнө орду толгус зыян келтирип, таштандыларды таштап жатышы. Ал таштандылар топтолуп, Исфайрам-Сай дарыясына түшөт.

«Сурма-Таш» мамлекеттик жаратылыш коругунун экологиялык көйгөйүн чечүү жолдору:

1. Коруктун белгилүү бир аймагын тазалоого жооптуу адамдардын уюмдарын түзүү;

2. Сурма-Таш аймагын булгагандыгы үчүн айып пулду белгилөө;

3. Жаратылышты коргоо мыйзамдарын бузууларды жоюу боюнча чаралар катары, буйрутмачынын режимин камсыз кылуу;

4. Мыйзам менен белгиленген чектөөлөрдү сактоо максатында Баткен облусунун мам.администрациясынын башчысына сунуш кылуу:

* Сурма-Таш кооругунун аймагында ландшафттык-пландоо иштерин аткарууну караштыруу;

* рекреациялык зоналардын схемасын иштеп чыгуу жана бекитүү;

* өзгөчө корголуучу өсүмдүк тектүү объекттердин реестрдик эсебин киргизүү;

* туристтердин кыска мөөнөттүү эс алуу жайларын түзүү боюнча чаралардын комплексин караштыруу.

Корутунду

Адамдардын курчап турган дүйнөгө кайдыгер мамилеси жыл сайын табигый объектини коргооп турууга аракет кылгандардын үмүтсүздүгүнө алып келет. Шаардын ызы-чуусунан эс алууга келген туристтер өздөрү билбей туруп, коруктун аймагында болушун күчөтүп, аймакты таштанды жайына айландырышат. Шамал топтолгон таштандыларды алыс аралыкка ташып, тунук дарыяга түшүрөт. Айыл аймактардан түзүлгөн волонтерлордун аракети адамдардын өз планетасына болгон кайдыгер мамилесинен улам пайда болгон үрөй учурган кырдаалды оңдоо үчүн жетишсиз.

Ар кандай коруктун негизги максаты – жаратылыш аймактарын табигый абалда сактоо, демек, адамдын таасиринен коргоо. Ошондуктан, корукту жагымсыз таасирлерден коргоо боюнча чараларды көрүп, алардын аткарылышына көз салып, мыйзам бузуучуларды жоопко тартуу зарыл.

Адамзат таза, кооз дүйнөдө жашагысы келет, бирок бул каалоонун ишке ашышы үчүн бардыгы эле аракет кыла бербейт. Биз акыркы муун эмеспиз, андыктан укум-тукумубуз үчүн бул кооз, укмуштуу дүйнөнү сактап калуу үчүн жаратылышка камкор мамиледе болуубуз шарт.

Адабияттар:

1. Боркошев.М.М.Экскурсиялар аркылуу эстетикалык жана этикалык тарбия берүүнү уюштуруу. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 104-107.
2. Боркошев.М.М. , Тешебаев А.К.,Жакыпова Г Кыргызстандын оюндары тарыхый эстеликтерде. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 86-92.
3. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 16-июну № 53
4. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамы
5. Кулназаров.Б. Ош-1999 г. С.82-84
6. Мурсалиев,А.М.,Ниязов, Т.З.,А.Б. ШамшиевА.Б. Жалпы экология. Бишкек, 2010 ж. С.122-12
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
8. <https://nabu.kg/osobenosti>
9. <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/nature/national-parks-and-reserves/33542-surmatashskiy-municipalnyy-zapovednik.html>
10. <https://www.turmush.kg/ru/news:1556304>
11. Абдибайтова А. А, Калыков Б.О. Проблемы ртуть содержащие отходов в чаувае. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. №. 5. С. 50-53

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

Мамадалиев Э.Ж.

**ТАЛАС ОБЛУСУНУН МУНИЦИПАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШТӨРҮНҮН
 БЮДЖЕТТЕРИНИН КИРЕШЕЛЕРИН ТҮЗҮҮДӨГҮ САЛЫКТЫК
 ЭМЕС КИРЕШЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫН ОРДУ**

Мамадалиев Э.Ж.

**НЕНАЛОГОВЫЕ ДОХОДЫ И ИХ МЕСТО
 В ФОРМИРОВАНИИ ДОХОДОВ БЮДЖЕТОВ МУНИЦИПАЛЬНЫХ
 ОБРАЗОВАНИЙ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ**

E. Mamadaliev

**NON-TAX REVENUES AND THEIR PLACE IN THE FORMATION
 OF MUNICIPAL BUDGETS IN TALAS OBLAST**

УДК 336.132

Мамлекет өлкөнүн калкынын экономикалык ресурстарга болгон керектөөлөрүн толук канааттандыруусу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын финансылык өз алдынчалыгын камсыз кылуу жана жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүгө тийиш. Анткени дал ушул органдардын ишмердүүлүгү жергиликтүү аймактарда жашаган калктын көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын иши финансылык жактан камсыз кылуу салыктык кирешелердин, салыктык эмес түшүүлөрдөн, ошондой эле трансферттердин эсебинен жүзөгө ашырылат. Кирешелердин бул түрлөрүнөн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары салыктык эмес кирешелерге кыйла жогору деңгээлде таасир эте алат. Жергиликтүү бюджеттердин жалпы кирешелериндеги салыктык эмес кирешелердин салыштырма салмагын аныктоо үчүн, ошондой эле түшүүлөрдүн бул түрлөрүнүн структурасын изилдөө үчүн, бул макалада Талас облусунун муниципалдык түзүлүштөрүнүн бюджеттеринин кирешелеринин жана салыктык эмес түшүүлөрүнүн түзүмүнө талдоо жүргүзүлгөн. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде салыктык эмес киреше булактарын башкаруу натыйжалуулугун баалоо ыкмалары, ошондой эле аларды көбөйтүү жолдору сунушталган.

Негизги сөздөр. Жергиликтүү бюджеттердин кирешелери; финансылык өз алдынчалык; салыктык кирешелер; расмий трансферттер; салыктык эмес түшүүлөр; активдерди башкаруудан жана аларды сатуудан түшкөн кирешелер.

Для того чтобы государство в наиболее полной мере удовлетворяло потребности населения страны в экономических благах, оно должно обеспечить или создать условия для обеспечения и повышения финансовой самостоятельности органов местного самоуправления. Так как именно данные органы призваны решать проблемы населения местных территорий. Финансовое обеспечение деятельности местных самоуправлений осуществляется за счет налоговых доходов, неналоговых поступлений, а также за счет трансфертов. Из данных видов доходов органы местных самоуправлений в наибольшей степени могут оказывать влияние на неналоговые доходы. Для определения удельного веса неналоговых доходов в общих доходах местных бюджетов, а также изучения структуры данных

видов поступлений в данной статье проведен анализ структуры доходов и неналоговых поступлений бюджетов муниципальных образований Таласской области. На основе проведенного анализа предложены методы оценки эффективности управления источниками неналоговых доходов, а также способы по их увеличению.

Ключевые слова. Доходы местных бюджетов; финансовая самостоятельность; налоговые доходы; официальные трансферты; неналоговые поступления; доходы от управления и продажи активов.

In order for the state to meet the needs of the country's population in economic goods to the fullest extent, it should provide or create conditions to ensure and increase the financial independence of local governments. Since it is these bodies that are called upon to solve the problems of the population of local territories. Financial support of the activity of local governments is provided from tax revenues, non-tax revenues as well as from transfers. Of these types of revenues, the local government can have the greatest influence on non-tax revenues. In order to determine the share of non-tax revenues in total revenues of local budgets, as well as to study the structure of these types of revenues, the analysis of the structure of revenues and non-tax revenues of the budgets of municipalities of Talas Oblast was conducted in this article. On the basis of the carried out analysis, methods of assessment of efficiency of management of non-tax incomes sources, and also ways on their increase are offered.

Key words. Local budget revenues; financial autonomy; tax revenues; official transfers; non-tax revenues; revenues from the management and sale of assets.

Местные органы власти должны обладать достаточными финансовыми ресурсами для того, чтобы они в достаточно полном объеме могли бы удовлетворять потребности местного населения в общественных благах и услугах. В силу этого одним из основных принципов финансово-экономических основ местного самоуправления является обеспечение муниципальных образований достаточным объемом собственных финансовых средств для финанси-

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

вания всех предоставленных расходных полномочий [1].

Финансирование деятельности органов местных самоуправлений для решения задач стоящих перед местным сообществом осуществляется главным обра-

зом за счет местных бюджетов. Доходы местных бюджетов Кыргызской Республики формируются за счет налоговых, неналоговых доходов и межбюджетных трансфертов.

Таблица 1

Динамика структуры местных бюджетов Кыргызской Республики в 2017 – 2021 гг.

Наименование показателей	2017		2018		2019		2020		2021		Изменения в 2021 по сравнению 2017	
	млрд. сом	уд. вес в %	млрд. сом	уд. вес в %	млрд. сом	уд. вес в %	млрд. сом	уд. вес в %	млрд. сом	уд. вес в %	млрд. сом	в %
Налоговые доходы	11,91	58,8	12,88	63,92	15,60	71,5	15,07	74,5	19,05	73,38	7,14	160,01
Полученные официальные трансферты	5,45	26,9	4,11	20,40	2,97	13,6	2,75	13,6	3,57	13,76	-1,88	65,50
Неналоговые доходы	2,89	14,3	3,16	15,68	3,25	14,9	2,40	11,9	3,34	12,86	0,45	115,44
Доходы, всего	20,25	100	20,14	100	21,82	100	20,22	100	25,96	100	5,71	128,19

Основной проблемой подавляющего большинства местных бюджетов Кыргызской Республики выступает их зависимость от республиканского бюджета. Как видно на таблице 1. за анализируемый период, хотя и доля полученной помощи из республиканского бюджета в 2021 г. по сравнению с 2017 г. снизилась на 13,18 процентных пункта, в абсолютном выражении их величина снизилась за сравниваемые годы на 1,88 млрд. сом или на 34,5%. Так, по состоянию на 2021 год, из 484 местных самоуправлений, дотационными являются почти 80% муниципальных образований Кыргызской Республики.

Совокупные доходы местных бюджетов Таласской области в 2021 г. по сравнению с 2017 г. увеличилась на 330,15 млн. сом или на 63,58%, как видно на таблице 2. наблюдается увеличение по всем видам

доходов. При этом росту доходов бюджетов исследуемых муниципальных образований наибольшее влияние оказало увеличение налоговых доходов. Неналоговые поступления за этот же период увеличились на 49,7% или на 67,4 млн. сом.

Структура доходов бюджетов муниципальных образований Кыргызской Республики показывает, что в 2017 г. удельный вес налоговых доходов в совокупных доходах местных бюджетов Кыргызской Республики составили 58,79%, неналоговых доходов – 14,28%, а полученных официальных трансфертов 26,94%, то в Таласской области удельный вес налоговых, неналоговых доходов и трансфертов местных бюджетов за данный год составили соответственно 42,35%, 26,12% и 31,53%.

Таблица 2

Структура местных бюджетов Таласской области в 2017 – 2021 гг.

Наименование показателей	2017		2018		2019		2020		2021		Изменения в 2021 по сравнению с 2017	
	млн. сом	уд. вес в %	млн. сом	уд. вес в %	млн. сом	уд. вес в %	млн. сом	уд. вес в %	млн. сом	уд. вес в %	млн. сом	в %
Налоговые доходы	219,90	42,4	236,20	42,05	342,92	48,5	398,85	57,7	467,06	54,98	247,16	112,40

Полученные официальные трансферты	163,7 5	31,5	185,64	33,05	198,07	28,1	175,2 9	25,4	179,34	21,1 1	15,59	9,52
Неналоговые доходы	135,6 3	26,1	139,86	24,90	165,48	23,4	116,7 0	16,9	203,03	23,9 0	67,40	49,70
Итого:	519,2 8	100	561,70	100	706,47	100	690,8 5	100	849,43	100	330,1 5	63,58

В 2021 г. доля налоговых доходов в общих доходах бюджетов муниципальных образований страны увеличилась и составила 73,38%, удельный вес неналоговых доходов и межбюджетных трансфертов напротив снизились и составили 12,86% и 13,76% соответственно [2]. Изменения в структуре доходов бюджетов муниципальных образований Таласской области также показывают, что, доля налоговых поступлений в общих доходах увеличилась на 12,63 процентных пункта и составила 54,98%, доля полученной помощи от республиканского бюджета снизилась на 10,42 и неналоговых поступлений на 2,22 процентных пункта и составили 21,11% и 23,9% соответственно [2].

Увеличение объемов и доли налоговых доходов местных бюджетов в определенной степени связано с тем, что за последние годы в результате принятых законодательных актов республики были увеличены нормативы отчислений от подоходного налога в пользу местного бюджета. Увеличение же подоходного налога связано с увеличением величины средней заработной платы за анализируемый период.

В Кыргызской Республике финансовая самостоятельность бюджетов муниципальных образований в основном обеспечивается за счет отчислений от общегосударственных доходов, местных налогов и неналоговых доходов. Из всех видов доходов муниципальных образований, сбор и использование неналоговых доходов и управление ими осуществляется непосредственно местными органами власти. Так как, неналоговые доходы – это такой вид доходов бюджета местных территорий, который непосредственно зависит от качества муниципального менеджмента. С одной стороны, они показывают уровень эффективности управления местными финансами, а с другой – данный вид доходов может расширить возможности местных органов власти для получения дополнительных финансовых ресурсов [3]. Кроме этого, неналоговые поступления за исключением платы за аренду земель не учитываются при распределении выравнивающих трансфертов. Таким образом, чем больше удельный вес неналоговых доходов в совокупных налоговых и неналоговых доходах местных бюджетов, тем больше выравнивающих трансфертов получит муниципальное образование, т.е. данные виды до-

ходов, являются стимулирующей частью для органов местных самоуправлений [3].

Согласно статьи 154 Кодекса КР “О неналоговых доходах” в распоряжение муниципальных образований поступают следующие виды неналоговых доходов [4]:

- дивиденды, начисленные на принадлежащие органу местного самоуправления акции (доли) хозяйственных обществ;
- отчисления от прибыли муниципальных предприятий;
- доходы от аренды имущества находящихся в муниципальной собственности;
- сбор за удержание лицензии на право пользования недрами;
- сбор за пользование пастбищных угодий;
- поступления от оказания платных услуг;
- сборы за осуществление деятельности по производству и обороту этилового спирта и алкогольной продукции субъектами, осуществляющими реализацию алкогольной продукции;
- средства, получаемые в результате применения органами местного самоуправления, их подведомственными учреждениями мер материальной ответственности за нарушения, включая штрафы, санкции, компенсации, суммы возмещения ущерба по решениям суда;
- добровольные и безвозмездные финансовые средства, передаваемые в местные бюджеты юридическими и физическими лицами;
- доходы от продажи активов находящихся в собственности местных самоуправлений;
- другие виды неналоговых поступлений, установленных законодательством Кыргызской Республики.

На рис 1. можно увидеть, что, за анализируемый период в неналоговых поступлениях местных бюджетов Таласской области наибольшую долю занимала плата за право пользования недрами, если в 2019 г. их доля занимала 36,21%, то в 2021 г. их доля снизилась и составила 26,07%, а также за этот же период в неналоговых доходах местных бюджетов относительно большой объем занимали плата за оказание услуг, предоставляемых школьными и дошкольными учреждениями и плата за аренду земель.

Рис. 1. Структура неналоговых доходов бюджетов муниципальных образований Таласской области, в % к итогу.

Как было отмечено ранее эффективное управление неналоговыми поступлениями позволит органам местных самоуправлений увеличить в будущем возможности для получения ими дополнительных финансовых ресурсов.

Для оценки эффективности управления неналоговыми доходами в зависимости от характера участия органов местного самоуправления учеными экономистами предложено разделение неналоговых поступлений по следующим группам [5]:

- неналоговые поступления от управления активами, находящимися в собственности муниципальных образований и от оказания услуг населению (доходы от сдачи движимого и недвижимого имущества в аренду; прибыль от муниципальных предприятий; дивиденды от доли в уставных капиталах сторонних организаций; доходы от оказания платных услуг населению; сбор за вывоз мусора и за парковку и стоянку автотранспорта);

- неналоговые доходы, получаемые от продажи активов находящихся в собственности муниципальных образований;

- неналоговые поступления которые не зависят от управления активами муниципальных образований (административные сборы и платежи; штрафы; поступления от реализации конфискованного имущества; плата по возмещению причиненного ущерба;

добровольные трансферты от организаций и населения).

Из данной группировки видно, что величина неналоговых доходов от первой группы зависит от эффективности деятельности органов местных самоуправлений по управлению активами муниципальных образований, а также от качества и количества оказанных услуг. Но в тоже время доходы от первой группы в значительной степени зависят от наличия и количества активов у местных самоуправлений. Доходы от второй группы могут быть получены в результате реализации имущества, но в свою очередь разовые доходы от продажи активов муниципальных образований в текущих периодах, скорее всего приведут к снижению доходов от использования муниципального имущества в будущем. Доходы от третьей группы неналоговых поступлений не зависят от качества деятельности органов местного самоуправления.

В соответствии с этой группировкой неналоговых доходов местных бюджетов, проведенный анализ показал, что в среднем за рассматриваемый период почти 50% неналоговых доходов были сформированы за счет тех поступлений, которые в определенной степени зависят от эффективности деятельности органов местных самоуправлений.

Для оценки эффективности деятельности органов местных самоуправлений Таласской области при-

менение данной группировки, позволит не только оценить эффективность деятельности местных органов власти, но также, по нашему мнению, позволит в будущем выявить и увеличить резервы повышения уровня финансовой обеспеченности муниципальных образований.

В целом для повышения уровня финансовой самостоятельности и обеспеченности местных бюджетов как Кыргызской Республики в целом, так и местных бюджетов Таласской области в частности, необходимо:

- Увеличить величину доходов, получаемых от сдачи в аренду муниципального имущества, позволит проведение тщательной инвентаризации и выявление неиспользуемых активов муниципальных образований, с последующей сдачей их в аренду;

- Для преодоления бюрократических процедур при размещении свободных финансовых ресурсов в коммерческих банках под проценты, необходимо включить в Бюджетный кодекс и в кодекс о неналоговых доходах следующий вид неналоговых доходов – финансовые ресурсы, получаемые в виде процентов по банковским депозитам и остаткам бюджетных средств на счетах в коммерческих банках;

- поддержка предпринимателей за счет предоставления им льготных муниципальных кредитов.

В совокупности предложенные рекомендации позволят отразить в существующей бюджетной классификации реально сформировавшиеся экономи-

ческие процессы в местных бюджетах и повысить самостоятельность муниципальных образований за счет более корректного учета существующих неналоговых доходов местных бюджетов и оперативность в выявлении резервов увеличения неналоговых доходов муниципалитетов.

Литература:

1. Игонина Л.Л. формирование финансовых ресурсов местного самоуправления // *Фундаментальные исследования*. – 2018. – № 2. – С. 100-105;
2. Отчет об исполнении Государственного бюджета КР за 2016 – 2020 гг.
3. Дубова, С. Е. Неналоговые доходы муниципальных образований / С. Е. Дубова, А. В. Иванов // *Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки*. – 2010. – № 4(102). – С. 140-146.
4. Кодекс Кыргызской Республики «О неналоговых доходах» от 10 августа 2018 года № 90.
5. Иванов А. В. Состав и классификация неналоговых доходов местных бюджетов / *Вестник Ивановского государственного энергетического университета*. – 2011. – № 1. – С. 118-121.
6. Мамадалиев Э.Ж. Финансовая самостоятельность муниципальных образований Таласской области / *Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана»*, №4, Бишкек – 2019.
7. Мамадалиев Э.Ж. зарубежный опыт формирования доходов муниципальных образований и возможности его применения в кыргызской республике. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*. 2020. №. 6. С. 44-49

Омурканова Ж. Э.

АНАЛИЗ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ПУТИ
ЕГО УЛУЧШЕНИЯ В ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ

Омурканова Ж. Э.

ТАЛАС ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН ЖАШОО САПАТЫН
ТАЛДОО ЖАНА АНЫ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

J. Omurkanova

ANALYSIS OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION
AND WAYS TO IMPROVE IT IN THE TALAS REGION

УДК: 332.14

Исследуются проблемы повышения качества жизни населения в региональных условиях Таласской области, определены основные показатели, характеризующие качества жизни населения в регионе. На основе анализа сравнительных показателей продолжительности жизни населения Кыргызской Республики с другими странами, рассматриваются проблемы повышения продолжительности жизни населения на основе улучшения качества медицинского обслуживания населения в регионе. Исследуются проблемы улучшения системы образования в регионе, анализируются качественные показатели жилищных условий населения и их взаимосвязь с качеством жизни населения. На основе исследования состояния экологии региона были определены меры по улучшению экологического состояния окружающей среды Таласской области.

Ключевые слова: качество жизни, уровень жизни, продолжительность жизни, система образования, медицинское обслуживание, жилищные условия, экология.

Талас облусунун аймактык шарттарында калктын жашоо сапатын жакшыртуу көйгөйлөрү изилденет, аймактагы калктын жашоо сапатынын мүнөздөөчү негизги көрсөткүчтөрү аныкталат. Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо узактыгынын салыштырмалуу көрсөткүчтөрүн башка өлкөлөр менен салыштырылат жана ошондой эле калктын жашоо узактыгын жогорулатууда калкты медициналык жактан тейлөөнүн сапатын жакшыртуу жолдору каралат. Аймактагы билим берүүнүн сапатын жогорулатуу көйгөйлөрү изилденет, калктын турак жай шарттарынын сапаттык көрсөткүчтөрү талданат жана алардын калктын жашоо сапаты менен болгон өз ара байланышы изилденет. Аймактын экологиялык абалын изилдөөнүн негизинде Талас облусунун экологиялык абалын жакшыртуу боюнча иш чаралары аныкталат.

Негизги сөздөр: жашоо сапаты, жашоо деңгээли, жашоо узактыгы, билим берүү системасы, медициналык тейлөө, турак жайынын шарттары, экология.

The problems of improving the quality of life of the population in the regional conditions of the Talas region are investigated, the main indicators characterizing the quality of life of the population in the region are determined. Based on the analysis of comparative indicators of life expectancy of the population of the Kyrgyz Republic with other countries, the problems of increasing the life expectancy of the population on the basis of improving the quality of medical care of the population in the region are considered. The problems of improving the education system in the region are investigated, qualitative indicators of the housing conditions of the population and their relationship with the quality of life of the population are analyzed. Based on the study of the state of the

ecology of the region, measures were identified to improve the ecological state of the environment of the Talas region.

Key words: quality of life, standard of living, life expectancy, education system, medical care, housing conditions, ecology.

В условиях устойчивого развития экономики нашей страны качество жизни населения является одним из важным показателем, характеризующее социально-экономическое благополучие населения. Это обусловлено тем, что в условиях рыночных отношений осуществление эффективной социальной политики прежде всего связано с решением проблем улучшения уровня и качества жизни населения. Как показывает анализ, в региональных условиях нашей страны качества жизни сельского населения значительно ниже по сравнению с городскими поселениями, что связано с недостаточным уровнем развития социальной и производственной инфраструктуры в сельской местности, низкими доходами сельского населения, а также слабым уровнем развития экономического потенциала сельской местности в связи преобладанием аграрного сектора экономики. Вышеуказанная тенденция наиболее характерно для Таласской области, где доля городского населения составляет не более 15% от общей численности населения, а также преобладанием в структуре экономики сельского хозяйства. В этой связи, анализ и оценка качества жизни населения имеет важное значение в решении задач повышения эффективности общественного производства и улучшению уровня жизни и благосостояния населения в условиях Таласской области.

В настоящее время, успешное решение задачи устойчивого экономического развития аграрных регионов предполагает разработки комплексной программы социально-экономического развития на уровне местных самоуправлений и необходимым условием при ее разработке является проведение анализа уровня жизни и качества населения. Для проведения анализа и оценки качества жизни населения Таласской области необходимо определить показатели, характеризующие качество жизни населения, которые можно использовать при разработке комплексной программы социально-экономического развития региона. В этой связи, нами были определены следующие

щие группы показателей, которые в наибольшей степени характеризуют качество жизни населения региона:

1. Продолжительность жизни населения, состояние здоровья населения, качество услуг здравоохранения;

2. Доходы и потребительские расходы населения по их видам и социальным группам, качество потребление продовольственных и непродовольственных товаров;

3. Качество образования, качество жилищно-бытовых условий, качество услуг социальной инфраструктуры.

4. Условия труда и качество занятости населения, уровень квалификаций кадров, качество социального обеспечения и гарантии государства по социальной защите населения, социально-политический климат в регионе и в коллективе.

5. Природно-климатические факторы, влияющие на качество жизни, состояние защиты экологии региона.

Вышеперечисленные показатели качества жизни населения региона позволят определить существующий уровень качества жизни населения региона и на этой основе выработать научно-методические рекомендации по улучшению качества жизни населения.

Как известно, продолжительность жизни населения является наиболее важным показателем, характеризующей уровень и качество жизни населения. Это обусловлено тем, что высокие показатели уровня и качества жизни в конечном счете создает необходимые предпосылки для увеличения продолжительности жизни населения. Так, согласно данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики в 2021 году средняя ожидаемая продолжительность жизни мужчин при рождении - 66 лет (года). Средняя ожидаемая продолжительность жизни женщин при рождении - 74,2 лет (года), то есть гендерный разрыв в продолжительности жизни составляет 8,2 года [1]. В 2019 году продолжительность жизни населения Таласской области у мужчин составила 66,4 года, у женщин – 75 года, что ниже от среднереспубликанского показателя у мужчин на 1 год, женщин на 0,6 года, при этом гендерный разрыв в продолжительности жизни между мужчиной и женщиной составил 8,6 года [2]. По данным Всемирной организации здравоохранения, биологическая норма между продолжительностью жизни женщин и мужчин должна составлять не более 5 лет. Как видно из вышеприведенных данных, в Таласской области разрыв в продолжительности жизни мужчин и женщин превышает биологическую норму на 3,6 лет. Анализ показывает, что за последние годы в нашей республике, в том числе в Таласской области наблюдается тенденция повышения продолжительности жизни. Так, если в 2012 году

средняя продолжительность жизни населения по республике составила 70 год, то в 2021 году составила 71,6 года, или рост составил 1,6 года [2]. Однако, эти показатели все еще значительно ниже по сравнению с показателями населения стран Европы, где в 2019 году средний возраст составляет не ниже 81 года, а в Российской Федерации - 73,2 года [3].

Одним из основных факторов увеличения продолжительности жизни населения является повышение качества системы оказания медицинских услуг для населения области. В этой связи важный интерес представляет анализ уровня развития медицинского обслуживания населения, основными показателями которых являются обеспеченность врачами и средним медицинским персоналом, которые оказывают медицинские услуги для населения области, а также количество больничных коек и обеспеченность медицинскими оборудованием в больницах для лечения больных.

Как показывают результаты анализа, за 2016-2020гг., в Таласской области наблюдается тенденция улучшения показателей медицинского обслуживания населения, хотя обеспеченность врачами и средним медицинским персоналом в области значительно ниже, чем по республике. За 2016-2020гг. заболеваемость по отдельным группам болезней (число случаев с впервые установленным диагнозом) по области сократилась 35,5% и в 2020 году составила 11445,3 посещений на 100 тыс. чел. населения. В 2020 году обеспеченность врачами на 10 тыс. чел. населения по области составила 11,85 врачей и 1237 среднего медицинского персонала, 24,9 больничных коек, вышеуказанные показатели были ниже от среднереспубликанского уровня 45,6, 14,7 и 39,7 процентных пунктов. Так, в 2020 году в Таласской области функционировало 8 больничных учреждений, 51 фельдшерско-акушерских пунктов, 3 центров семейной медицины, а численность врачей, работающих в сфере здравоохранения области составила 316, среднего медицинского персонала-1271 чел.. при этом по сравнению с 2016 годом количество учреждений здравоохранения в области практически не изменилось [4]. Отсюда видно, что в настоящее время показатели развития здравоохранения области значительно ниже, чем по республике. Вместе с тем, за счет качественных показателей здравоохранения области в настоящее время состояния общего здоровья населения региона находится на достаточно хорошем уровне, что привело к снижению показателя заболеваемости отдельных болезней в условиях области. Так, например в 2020 году по сравнению с 2016 годом следующие виды заболевания, как число заболеваний впервые установленным диагнозом сократилось с 35791 до 23074, болезни новообразования- с 398 до 227, что свидетельствуют о положительной тенденции в улучшении дея-

тельности системы здравоохранения, что обусловили улучшения здоровья населения области[5].

Следующим условием повышения качества жизни населения является дальнейшее улучшение качества системы образования в регионе. Следует отметить, что в Таласской области за 2016-2020 гг. наблюдаются тенденция увеличения численности обучающихся как в государственных, так и в частных образовательных учреждениях. Так, в 2020 году по сравнению с 2016 годом численность обучающихся в средних образовательных учреждениях увеличилась на 6,7 %, в образовательных учреждениях начального профессионального образования - на 3,6 %, в негосударственных общеобразовательных организациях - на 35,2 %, в негосударственных образовательных организациях среднего профессионального образования - на 51,1 %[6].

В этой связи следует отметить, что в настоящее время качественный состав кадрового потенциала Таласской области в целом не уступает среднереспубликанским показателям, учитывая аграрную специализации экономики региона, где потребность в кадрах, имеющего высшего образования не очень велика. Однако, в системе образования Таласской области имеются отдельные проблемы, которые требуют дальнейшего улучшения качественных показателей образования, а также повышения материально-технической базы образовательных учреждений региона.

В этих условиях необходимо разработать стратегию развития системы образования Таласской области, направленной оптимизацию инфраструктуры образования и на улучшения качества преподавания в школах и качества подготовки специалистов и кадров, отвечающие требованиям современных стандартов образования.

Для повышения качества жизни населения Таласской области важное значение имеет улучшение качество жилищно-бытовых населения, а также качество услуг социальной инфраструктуры, оказываемых для населения области. Если уровень жизни характеризуется количественными параметрами удовлетворенностью населения их потребностей, то качество жизни больше всего отражает субъективную оценку удовлетворения потребностей населения, например, качественные показатели жилищных условий, такие как комфортность, удобность для жизни являются определяющим фактором при определении показателей качество жизни населения.

Анализ показателей жилищно-бытовых условий и обеспечения услугами социальной сферы Таласской области показал, что за последние годы в их уровнях имеются тенденции, направленные к улучшению. В результате роста доходов домашних хозяйств населения Таласской области за последние годы заметно увеличились темпы строительства жилья, что привело

к улучшению обеспеченности населения жилищной площади в расчете на одного жителя региона. Так, в 2019 году жилищная площадь в расчете на одного жителя области составила 14,1 квадратных метров, что выше от среднереспубликанского показателя на 1,0 кв. метров и является одним из высоким показателем по республике. Так, только в 2020 году введено в действие жилищной площади по Таласской области 47186 квадратных метров, из них в сельской местности - 37073 квадратных метров, общая стоимость введенной введенного жилья составила 640,6 млн. сомов. При этом, за 2016-2020 гг. общая жилищная площадь в области увеличилась на 5,2%, составляя в 2020 году 3814603 квадратных метров, из них 99,7% составляют жилищная площадь частного сектора[7].

Однако, анализ жилищных условий и комфортности жилья показывает, что их уровень еще не соответствует требованиям современных стандартов качества жилья. Как показывает анализ, в настоящее время у населения Таласской области канализация для сточных вод имеется только в городе Талас, а у населения, проживающих в сельской местности, отсутствует канализация и природный газ.

Другим важным показателем, характеризующего уровня качества жизни является избавление от мусора у домохозяйств Таласской области. В настоящее время вывоз мусора у домохозяйств Таласской области осуществляются муниципальными предприятиями местных самоуправлений

По данным Таласского областного статистического управления, вывоз мусора осуществляется только по городским поселениям, то есть в городе Талас налажен вывоз мусора на специальных мусоровозах 23,4%, а 76,6% мусора мусор собираются в специальные кучи и вывозятся автотранспортом в мусорный полигон. При этом, в центральной части города установлены мусорные контейнеры для для сбора мусора, которые вывозятся специальных мусоровозах.

В сельской местности, для удобства населения мусор собираются в специальные установленные дни работниками муниципальной организации и вывозятся в мусорные яму, грузовым автотранспортом, только 31,4 % собираются в мусорные кучи, а 59,6% сжигаются [8].

На основе вышеизложенного, в условиях Таласской области необходимо разработать меры по улучшению сбора и утилизации мусора на каждого сельского населенного пункта. В городе Талас необходимо проработать вопрос организации переработки и сжигание мусора на мусорном полигоне города, на основе закупки мусороперерабатывающего завода.

Одним из необходимым условием улучшения качества жизни населения в регионе является улучшение состояния экологической безопасности и на этой основе минимизации влияния природных и техноген-

ных факторов на уровень и качество жизни населения. В этой связи важный интерес представляет анализ состояния экологии и на этой основе определение загрязняющих веществ в атмосферный воздух, по результатам которых необходимо определить влияние окружающей среды на здоровье населения. Как показывает анализ, в настоящее время в результате влияния человеческого фактора все больше увеличиваются выбросы загрязняющих веществ в атмосферу, кроме того все больше увеличиваются отходы производства и бытовые отходы населения за счет увеличения объемов производства и человеческой жизнедеятельности региона.

Как показывают результаты анализа, в 2020 году по Таласской области общий объем выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух составил 261,3 тонну, или по сравнению с 2016 годом увеличился на 89,5 %. При этом, объем твердых отходов составил 102,3 тонну, газообразных и жидких отходов-159,0 тонну, или их объемы по сравнению с 2016 годом увеличился 76,4 % и 99,0 %, соответственно. В структуре газообразных и жидких отходов объем сернистого ангидрида составил 82,5 тонну, окись углерода-71,2 тонну и окислы азота-5,35 тонну, их объемы выбросов по сравнению с 2015 годом увеличились на 91,8%, 96,8% и 2,6%, соответственно [9].

На основании вышеизложенного следует сделать вывод о том, что в условиях Таласской области для улучшения качества жизни населения необходимо принять следующие неотложные меры по улучшению экологической безопасности населения:

1. Включить в комплексную программу повышения уровня и качество жизни населения местных самоуправлений отдельным разделом -программу по улучшению экологической безопасности населения.

2. Для снижения загрязнения окружающей среды с целью минимизации рисков развития необходимо внедрить технологии по утилизации твердых отходов в городе Талас на основе закупки мусороперерабатывающего оборудования.

3. На областном уровне разработать программу по сохранению биоразнообразия, естественных экосистем и природных ресурсов Таласской области.

Литература:

1. Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения // Население Кыргызстана// <https://countrymeters.info/en/>;
2. Деловые и экономические данные по 200 странам //https://ru.theglobaleconomy.com/Kyrgyzstan/Life_expectancy/;
3. Электронный источник: <http://www.statdata.ru/prodolzhitel-nost-zhizni-v-stranah-mira>;
4. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области за 2015-2019гг., Региональная статистика, Публикации, Талас, 2020, Приложения, Таблица 17. Здравоохранение// www.stat.kg;
5. Статистический сборник: Уровень жизни населения в Кыргызской Республике за 2007-2011г., Годовая публикация, Бишкек, 2012г., стр.83; Статистический сборник: Уровень жизни населения в Кыргызской Республике за 2011-2015гг., Бишкек, 2016г., стр.82.; Статистический сборник: Уровень жизни населения в Кыргызской Республике за 2016-2020гг., Бишкек, 2021г., стр.90.// www.stat.kg;
6. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области за 2015-2019гг., Региональная статистика, Публикации, Талас, 2020, Приложения- Таблица 18. Образование// www.stat.kg;
7. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области за 2020 год, Годовая публикация, Талас, 2021, стр. 18//Приложения- таблица 19// www.stat.kg;
8. Статистический сборник: Уровень жизни населения в Кыргызской Республике за 2016-2020 гг., Бишкек, 2021г., стр.103. / www.stat.kg;
9. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области в 2020 году, Публикации, Талас, 2021//Приложения-Таблица 21-Окружающая среда// www.stat.kg;
10. Омурканова Ж.Э. методические вопросы оценки уровня жизни населения в регионах и характеристика его состояния в таласской области. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 46-49
11. Рыскулбеков И.А., Омурканова Ж.Э. оценка деятельности органов местных самоуправлений по улучшению уровня жизни населения таласской области. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 54-57

Ташманбетов Т.Т.

**СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И НЕОБХОДИМОСТЬ
УКРУПНЕНИЯ МЕЛКОТОВАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА
КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ташманбетов Т.Т.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ӨНҮГҮШҮНҮН АБАЛЫ ЖАНА
МАЙДА ТОВАРДЫК ДЫЙКАН ЧАРБАЛАРЫН ИРИЛЕШТИРҮҮНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ**

T. Tashmanbetov

**THE STATE OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT AND THE NEED TO CONSOLIDATE SMALL-
SCALE PRODUCTION OF PEASANT FARMS OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 334.732.5

В статье проведен анализ динамики и современного состояния развития сельского хозяйства Кыргызской Республики за период аграрной реформы, на основе которого установлено, что за тридцатилетний период в данной ведущей отрасли экономики республики не произошел существенный рост объема производства сельскохозяйственной продукции. Были проанализированы основные показатели развития сельского хозяйства, были определены основные причины формирования мелко-товарного производства, были установлены основные сдерживающие факторы развития сельского хозяйства в условиях интеграции экономики страны. По результатам исследования показателей и тенденции развития сельского хозяйства страны были определены перспективы дальнейшего развития аграрного сектора на основе укрупнения мелко-товарного производства крестьянских хозяйств всех регионов республики.

Ключевые слова: динамика развития сельского хозяйства, укрупнение сельскохозяйственного производства, государственные сельскохозяйственные предприятия, коллективные хозяйства, коллективные крестьянские хозяйства, кооперативные сельские хозяйства, индивидуальные предприниматели, личные подсобные хозяйства.

Макалада Кыргыз Республикасынадагы агрардык реформанын мезгилиндеги айыл чарбасынын азыркы абалы жана анын динамикалык өсүшү талданат жана талдоонун негизинде республикабыздын экономикасынын алдынкы тармагы болгон айыл чарбасынын отуз жыл ичиндеги өнүгүүсүндө айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн көлөмүндө өтө деле кескин өсүш болбогондугу такталат. Өлкөбүздүн экономикасын интеграциялоо шарттарында айыл чарбасынын өнүгүшүнүн көрсөткүчтөрү талданат, айыл чарбасындагы майда товардык өндүрүштүн келип чыгышынын себептери аныкталат жана анын өнүгүшүнө тоскоол болуучу негизги факторлору такталат. Айыл чарбасынын көрсөткүчтөрүн жана анын өнүгүү тенденцияларын изилдөөнүн жыйынтыгы менен өлкөбүздүн бардык аймактарындагы майда товардык өндүрүштү ирилештирүү аркылуу агрардык сектордун келечек өнүгүү багыттары аныкталат.

Негизги сөздөр: айыл чарбасынын өнүгүү динамикасы, айыл чарба өндүрүшүн ирилештирүү, мамлекеттик айыл чарба ишканасы, коллективдүү чарба, коллективдүү дыйкан чарбасы, кооперативдик айыл чарбасы, жеке ишкерлер, өздүк көмөкчү чарба.

The article analyzes the dynamics and current state of agricultural development of the Kyrgyz Republic during the period of agrarian reform, on the basis of which it is established that over a thirty-year period in this leading branch of the economy of the

republic there has not been a significant increase in the volume of agricultural production. The main indicators of agricultural development were analyzed, the main reasons for the formation of small-scale production were identified, the main constraining factors for the development of agriculture in the conditions of integration of the country's economy were identified. According to the results of the study of indicators and trends in the development of agriculture in the country, prospects for further development of the agricultural sector based on the consolidation of small-scale production of peasant farms in all regions of the republic were determined.

Key words: dynamics of agricultural development, consolidation of agricultural production, state agricultural enterprises, collective farms, collective farms, cooperative farms, individual entrepreneurs, personal subsidiary farms.

В настоящее время отрасль сельское хозяйство в структуре экономики нашей страны занимает значительную величину и от его темпов развития в значительной степени зависит темпы развития экономики нашей страны. В современных условиях в обеспечении устойчивых темпов развития сельского хозяйства важное значение имеет дальнейшее его совершенствование путем внедрения кооперативной системы ведения хозяйства. В этом направлении, за последние годы были приняты ряд Постановлений и решений Правительства Кыргызской Республики, в которых были определены основные направления развития кооперации в сельском хозяйстве нашей республики. В частности, в принятой Концепции развития сельскохозяйственной кооперативной системы в Кыргызской Республике на 2017-2021 годы, которая была утверждена Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 21 апреля 2017 года № 237, было подчеркнута, что “Основной целью Концепции является развитие сельхозкооперативов в Кыргызской Республике, направленное на повышение эффективности сельскохозяйственного производства и конкурентоспособности продукции агропромышленного комплекса, обеспечение продовольственной безопасности страны” [1].

Как показали результаты исследования, после развала Советского Союза все отрасли экономики Кыргызской Республики испытало состояние стагна-

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

ции, годами сложившееся общеэкономическая система, межотраслевые экономические и производственные отношения, межгосударственная система разделения труда, поставок сырья и товарно-денежных отношений на определенное время были приостановлены.

На месте бывших колхозов и совхозов образовались множество мелкотоварных крестьянских (фермерских) хозяйств получивших небольшие наделы земель сельскохозяйственного назначения. В результате этого на базе бывших крупных, технически оснащенных хозяйств образовались многочисленные мелкие индивидуальные крестьянские (фермерские) хозяйства

Мелкотоварное сельскохозяйственное производство республики, несмотря на преимущество частной собственности на средства производства из-за игнорирования объективных законов развития экономики характерных к обобществленному производству за тридцатилетний период проведения аграрной реформы не смогла добиться более высоких показателей производства сельскохозяйственной продукции, что видно из таблицы 1.

Как видно из данных таблицы 1, в 2020 г. объем валового производства зерновых по сравнению с 1990 годом увеличился всего на 23,4%, который является основной продукцией по обеспечению.

Таблица 1

Динамика изменения основных показателей развития сельскохозяйственного производства Кыргызской Республики за 1990-2020гг.¹⁾

№	Показатели	годы					2020 год в % к 1990 году
		1990	2000	2010	2015	2020	
1	Объем производства (тыс. тонн.)						
1.1	зерновые	1503,2	1568,7	1583,8	1723,0	1856,0	123,4
1.2	хлопок-сырец	80,9	87,9	74,0	44,1	72,8	89,9
1.3	табак	53,9	34,6	9,9	1,3	1,0	1,8
1.4	сахарная свекла	1,7	449,8	139,2	183,2	448,8	264 раза
1.5	овощи	487,3	746,8	812,1	1052,1	1131,2	232,1
1.6	картофель	365,1	1045,6	1339,4	1416,4	1327,2	363,5
1.7	мясо в уб. весе	254,1	196,1	187,8	208,3	230,4	90,7
1.8	молоко	1185,0	1105,2	1359,9	1481,1	1688,0	142,4
1.9	яйца (млн. шт)	713,8	207,4	373,0	432,9	562,0	78,7
1.10	шерсть (тн.)	39003	11700	10900	12100	13110,4	33,6
2	Поголовье животных (тыс. гол)						
2.1	овцы и козы	10483,0	3806,5	(данные 2012г.) 5288,1	5929,0	6278,7	59,8
2.2	КРС	1214,3	932,3	1338,6	1492,5	1725,8	142,1
2.3	лошади	310,0	349,8	389,0	449,6	539,6	174,1
2.4	свиньи	444,8	104,8	59,2	50,3	29,5	6,6
2.5	птица	15206,7	2979,9	4815,3	5586,2	6070,4	39,9
3	Урожайность, (ц./га)						
3.1	зерновых	29,6	26,4	21,7	29,7	32,3	109,1
3.2	картофель	121	151	159	165,1	171,8	142,0
3.3	овощей	193	157	180	192,3	200,1	103,7
3.4	хлопок	27,3	26,0	27,9	30,9	33,4	122,3
3.5	табак	28,3	23,8	24,5	23,5	26,5	93,6
3.6	сахарная свекла	х	191,4	165,7	363,0	533,9	278,9 ²

¹⁾ Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1991. стр. 70-90.; Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1994. стр. 80-95; Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1996. стр. 75-95.; Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2016-2020гг., Годовая публикация, Бишкек, 2021, стр. 37, 39-43// www.stat.kg;

²⁾ 2020год в % к 2000 году; продовольственной безопасности республики. Для полного покрытия потребности населения в муке, Кыргызстан ежегодно закупает у Казахстана и России до 1 млн. тонн муки.

Отрицательные последствия перехода на мелкотоварное производство в значительной мере отразилось на животноводстве. Особенно в первую половину переходного периода сельского хозяйства на рыночное мелкотоварное производство, или с 1990 года до 2000 года поголовье КРС сократилось с 1214,3 голов до 932,3 1043 тыс. голов, свиней сократилось с 444,8 тыс. голов до 104,8 тыс. голов, птиц с 15206 тыс. голов до 2979,9 тыс. голов. Особого роста численности животных не наблюдается и в 2020 году. Небольшое увеличение поголовья за 30 лет произошло только по крупному рогатому скоту, что произошло за счет воспроизводственного стада коров, поголовье лошадей увеличилось на 74,1% рост которого сопровождался ростом потребности населения республики на проведение тоев и поминальных обрядов забиванием лошадей на мясо. Значительное уменьшение поголовья свиней или с 4448 тыс. голов в 1990 году до 29,5 тыс. голов в 2020 году, произошло из-за оттока русскоязычного населения республики в Российскую Федерацию.

Следует отметить, что рост поголовья крупного рогатого скота и лошадей не привел к росту производства мяса, объемы которого за 1990-2020 годы уменьшилось с 254,1 тыс. тонн в 1990 году до 230,4 тыс. тонн или на 10 % в 2020 году. Из продукции животноводства за 30-летний период аграрной реформы увеличение произошло в объеме производства молока или за 1990 - 2020 год оно увеличилось на 42,4%.

Из данных таблицы 1, также можно заметить, что рост объемов производства зерновых, овощей и картофеля произошли не за счет интенсивных факторов, как рост их урожайности. Так, в 2020 году урожайность зерновых по сравнению с 1990г. увеличилась с 29,6 до 32,3 центнеров с 1 гектара посевной площади, овощей с 193 до 200,1 центнеров, картофеля с 121 до 171,8 центнеров. Однако, эти показатели урожайности сельскохозяйственных культур нашей республики значительно отстают от показателей передовых стран мира.

В настоящее время Кыргызстан, как аграрная страна в настоящее время не сможет обеспечить пот-

ребность своего населения основными видами продуктов питания, не говоря об их экспорте, что свидетельствует о неудовлетворительном состоянии продовольственной безопасности страны. Отдельные авторы, исследуя состояние экономики сельского хозяйства, используя в качестве основного, показатель внутреннего валового продукта, делают ошибочные выводы о росте объема производства сельскохозяйственной продукции. Так, Укибаева Г.К. и Кочербоева А.А. отмечают, что "наблюдаются положительные тенденции экономического роста, которые наблюдаются в экономике Кыргызстана, за счет опережающих темпов роста в сельском хозяйстве». [2] Однако, по нашему мнению, определение объема валовой продукции в текущих ценах не дает реальную картину о его росте, так как текущие цены зависимы от инфляции и от изменения курсов валют (доллара к национальной валюте, сом). Поэтому, мы на основании анализа динамики развития сельскохозяйственного производства на основе натуральных показателей можем сделать вывод о недостаточном темпе роста производства зерновых, овощей, картофеля и уменьшении объема производства мяса, яиц, шерсти, количества овец и коз, свиней и птиц.

За тридцатилетний период аграрной реформы сельское хозяйство Кыргызской Республики преобразованием крупных сельскохозяйственных предприятий на мелкотоварные крестьянские (фермерские) хозяйства, несмотря на преимущества частной формы собственности на средства производства не добились ощутимых результатов в росте объема производства продукции как в растениеводстве, так и в животноводстве. Наоборот, мелкие хозяйства осуществляющие производственную деятельность без государственной финансовой поддержки и отсутствия собственных финансовых ресурсов лишены возможности инвестировать в формирование парка техники, внедрении и использовании инновационных технологий агрономии зоотехнии и ветеринарии. Мелкотоварные крестьянские хозяйства имеющие небольшие наделы посевных площадей не могут вести расширенное производство на основе инновационных методов, основанных на передовых достижениях науки и техники, в них невыгодно и нецелесообразно инвестировать в приобретение современной сельскохозяйственной техники и машин за счёт банковских кредитных ресурсов. Таким образом, из проведённого исследования современного состояния развития сельского хозяйства следует сделать вывод о том, что одним из перспективных направлений развития аграрного сектора экономики Кыргызстана является безотлагательное укрупнение мелкотоварных крестьянских хозяйств до оптимального размера посевных площадей и оснащённостью сельскохозяйственной техникой и сельскохозяйственными машинами. Однако,

несмотря на безотлагательную необходимость укрупнения мелкотоварных крестьянских хозяйств, анализ динамики изменения их численности показывает, что количество крестьянских (фермерских) хозяйств ежегодно увеличивается.

Как показывают данные анализа, процесс разгосударствления и разукрупнения крупных сельскохозяйственных предприятий начался после 1990 г. немногим позже распада Советской экономики. Так, из 560 крупных хозяйств, в том числе 178 колхозов, 287 совхозов, 89 мелко хозяйственных организаций и 5 племенных хозяйств, в 2020 году были образованы 462129 единиц сельскохозяйственных образований, из них 401561 крестьянских (фермерских) хозяйств и 112422 индивидуальных предпринимателей, занимающихся сельским хозяйством. Если проследить динамику преобразования в 2020 году количество хозяйствующих субъектов сельского хозяйства по сравнению с 1995 годом увеличилось в 19 раз [3.] Так, в 2020 году по сравнению с 1995 годом, или за 25 летний период аграрной реформы количество государственных хозяйств сократилась на 17%, коллективных хозяйств на 46%, акционерных обществ на 58%, коллективных крестьянских хозяйств на 60%, сельхозкооперативов на 38%. [3] Отсюда видно, что процесс разукрупнения в настоящее время происходит несмотря на принятые закон «О кооперации в Республике Кыргызстан» от 12 декабря 1991года № 647-ХІІ [4] и Постановления Правительства Кыргызской Республики «О государственной программе развития сельскохозяйственного кооперативного движение в Кыргызской Республике» от 24 декабря 2002 года № 875». [5] Этот закон и постановление Правительства Кыргызской Республики не смогут приостановить набранные обороты разукрупнения сельского хозяйства, частнособственнические интересы населения по овладению небольшим участком сельскохозяйственных угодий превышает запоздалую осознанность Правительства Кыргызской Республики о необходимости укрупнения мелких сельскохозяйственных образований, удельный вес которых в общей численности субъектов сельского хозяйства все ещё велик, 86,9% по состоянию на 1 января 2020 года [6]. Процесс разукрупнения происходит по всем регионам республики и сопровождается уменьшением посевных площадей хозяйствующих субъектов сельского хозяйства. Так, среди всех регионов низкие размеры хозяйств наблюдаются в Ошской, Джал-Абадской и Баткенской областях, где посевные площади в расчёте на одного хозяйствующего субъекта в 2020 году составили соответственно 1,41, 1,51 и 1,57 гектаров. Относительно большими посевными площадями обладают хозяйства Чуйской области -6,09 га, Иссык-Кульской облас-

ти - 4,89 га, Таласской области - 3,49 га и Нарынской области 2,39 га. [7]. На наш взгляд, процесс уменьшения размеров хозяйствующих субъектов сельского хозяйства, при таком темпе уменьшения их посевных площадей сохранится и в будущем, что соответственно уменьшает их возможности расширения масштаба использования инновационных агрономических, зоотехнических, селекционных и ветеринарных технологий производства, законов севооборота и других экономических законов развития сельского хозяйства. Отсюда следует вывод о том, что в условиях мелкотоварного производства невозможно добиться высоких результатов в сельскохозяйственном производстве республики. Эти обстоятельства наталкивают на поиск инновационных форм организации сельского хозяйства в ближайшей перспективе созданием и формированием более крупных, оптимальных по размеру хозяйствующих субъектов и одним из перспективных на наш взгляд является разработка эффективных механизмов кооперирования сельскохозяйственного производства Кыргызской Республики.

Литература:

1. Концепция развития сельскохозяйственной кооперативной системы в Кыргызской Республике на 2017-2021 годы, Приложение 1 к Постановлению Правительства Кыргызской Республики от 21 апреля 2017 года № 237, стр.1// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/99948>;
2. Укибаева Г.К., Кочербаева А.А. Анализ современного состояния развития сельского хозяйства Кыргызстана. Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск №12 (54) часть 6.5 // <https://research-journal.org/economical/analiz-sovremennogo-sostoyaniya-i-perspektivy-razvitiya-selskogo-xozyajstva-kyrgyzstana>;
3. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 1991. стр. 70-90.; Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 2016-2020гг, стр.205// www.stat.kg;
4. Закон Кыргызской Республики о кооперативах (в редакции Закона КР от 25 февраля 2009г. , № 70// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1456>
5. Государственная программа развития сельскохозяйственных кооперативов в КР на 2015-2020 гг., Союз кооперативов Кыргызстана, Бишкек, 2015 // <https://cooperativ.kg/publications/publication/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-selskohozyajstvennyh-kooperativov-v-kr-na-2015-2020-gg/>
6. Статистический сборник. Кыргызстан в цифрах. Бишкек – 2016-2020гг, стр.205// www.stat.kg;
7. Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2016-2020гг., Годовая публикация, Бишкек, 2021, стр. 37, 39-43// www.stat.kg;
8. Ташманбетов Т.Т. проблемы улучшения финансового обеспечения местного самоуправления в условиях устойчивого развития сельского хозяйства региона. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 6. С. 39-43
9. Ташманбетов Т.Т. проблемы развития сельского хозяйства таласской области. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 33-36

Козубекова А.Т.

ПЧЕЛОВОДСТВО В ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ОБЪЕКТ ЭКОТУРИЗМА

Козубекова А.Т.

ЭКОТУРИЗМДИН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ ТАЛАС ОБЛУСУНДА БАЛЧЫЛЫК

A. Kozubekova

BEEKEEPING IN THE TALAS REGION AS AN OBJECT OF ECOTOURISM

УДК 595.799: 638.12

В этой статье рассматривается пчелы и пчеловодство как один из видов экотуризма в Таласской области. Таласская долина – регион Кыргызстана, с обширными высокогорными пастбищами, покрытыми разнообразной медоносной растительностью, обладающей лечебными свойствами. На территории Таласской области собирают такие виды мёда как, цветочный, мёд из сладких плодово-ягодных соков, эспарцетовый, клеверный, горный. В Таласской области получают мёд центробежным, прессованным и сотовым методом. На территории Таласской области обитают такие породы пчёл как, Карпатская, Итальянская, Серая горная кавказская, Среднерусская, Крайняя. Апитуризм в Таласской области может являться самостоятельным современным видом экологического туризма, который не истощает ресурсы, а способствует их обогащению. Он позволяет не только проследить путь пчелы от цветка до улья, что происходит внутри улья, совершить пешеходную экскурсию, а также положительно влияет на здоровье человека.

Ключевые слова: Кыргызстан, мёд, виды мёда, порода пчёл, экотуризм, продукты пчеловодства, апитуризм.

Бул макалада Талас аймагындагы экотуризмдин бир түрү катары бал аары жана балчылык талкууланат. Талас өрөөнү Кыргызстандын аймагы, дарылык касиети бар ар түрдүү балдуу өсүмдүктөр менен капталган кең тоолуу жайыттарга ээ. Талас районунун аймагынан балдын гүл, таттуу мөмө-жемиш ирешинен бал, эспарцет, беде, тоо сыяктуу түрлөрүн чогултушат. Талас районунда бал центрден тепкич, престүү жана бал челек ыкмасы менен алынат. Талас районунун аймагында аарылардын карпат, италиялык, боз тоолу кавказ, борбордук орус, крайнская сыяктуу породадары бар. Талас районундагы апитуризм келечекте экологиялык туризмдин өз алдынча заманбап түрү болуп саналат, ал ресурстарды түзгөнбөйт, бирок алардын байышына өбөлгө түзөт. Ал аарынын гүлдөн уюкка чейинки жолун, уюктун ичинде эмне болуп жатканын байкоого, сейилдөө экскурсиясын жасоого гана мүмкүнчүлүк бербестен, адамдын ден соолугуна да оң таасирин тийгизет.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, бал, балдын түрлөрү, аарылардын тукуму, экотуризм, аары продуктулары, апитуризм.

This article discusses bees and beekeeping as one of the types of ecotourism in the Talas region. The Talas Valley is a region of Kyrgyzstan with vast alpine pastures covered with a variety of honey-bearing vegetation with medicinal properties. On the territory of the Talas region, they collect such types of honey as

flower, honey from sweet fruit and berry juices, sainfoin, clover, mountain. In the Talas region, honey is obtained by centrifugal, pressed and honeycomb methods. On the territory of the Talas region there are such breeds of bees as Carpathian, Italian, Gray Mountain Caucasian, Central Russian, Krainskaya. Apitourism in the Talas region is an independent modern type of ecological tourism, which does not deplete resources, but contributes to their enrichment. It allows not only to trace the path of a bee from a flower to a hive, what happens inside the hive, to take a walking tour, but also has a positive effect on human health.

Key words: Kyrgyzstan, honey, types of honey, breed of bees, ecotourism, bee products, apitourism.

Таласская долина – регион Кыргызстана, с обширными высокогорными пастбищами, покрытыми разнообразной медоносной растительностью, обладающей лечебными свойствами. Луга в низовьях альпийских гор, предгорные пастбища и сенокосы богаты разнотравьем. Произрастают медоносы барбарис, смородина, мята, шалфей, душица, эремурус, змеиголовник, донник желтый, земляника, эспарцет и др. Вышеуказанные травы служат естественной кормовой базой для развития пчеловодства и производства высококачественного мёда с потенциалом до 400 кг мёда с гектара.

В Кыргызстан культурные породы пчёл впервые были завезены в конце 60-х – начале 70-х годов XIX века переселенцами, для производства мёда в богатом медоносными растениями крае.

Большое внимание уделялось породному районированию – правильному размещению пород пчёл с учетом зональных, климатических и медоносных условий и отбору на племя наиболее продуктивных пчелиных семей. Продуктивность и зимостойкость условий пчелиных семей – главные показатели при оценке и выборе породы.

По данным союза пчеловодов, кыргызский мёд уже во второй раз признан лучшим в мире. В 2015 году ОО «Кыргызский Союз Пчеловодов» получил Гран-при, золотую, две серебряные и четыре бронзовые медали на Международном Конгрессе Апимондии (Всемирная федерация пчеловодческих ассоциаций), который проходил в Южной Корее. В 2013 году

в Киеве (Украина), ОО «Кыргызский Союз Пчеловодов» также получил Гран-при, три золотые и две серебряные медали. [2]

Пчеловодством в Таласской долине можно заниматься, по словам пчеловодов повсеместно начиная с долины до высоты 3500 м. Сезон начинается с марта и длится до конца октября. Продолжительность безморозного периода - 157-163 дней. Потепление в Таласской долине подчиняется высотной поясности начинается с низкой западной части долины постепенно переходя в восточную более приподнятую часть. Весной пчелиные улья ставятся ближе к поселениям, когда начинают цвести сады. В это время происходит наращивание количества пчёл в ульях Первыми начинают цвести сады в Манасском и Кара-Бууринском районах (с. Покровка, с. Кызыл -Адыр). Когда суточная амплитуда температуры становится небольшим и идёт потепление погоды, пчеловоды двигаются вверх по долине до села Кырк-Казык. Когда начинает зацветать эспарцет начинается обратный переезд на те же территории. Во время цветения садов пчелы собирают 80-150 кг нектара с гектара, а во время цветения эспарцета 400-800 кг нектара с гектара.

На территории Таласской области собирают такие виды мёда как, цветочный, мёд из сладких плодово-ягодных соков, эспарцетовый, клеверный, горный.

Цветочный мёд получается в результате сбора и переработки пчёлами нектара цветов. Он может быть монофлорным. т.е. из нектара одного (или преимущественно одного) растения, и полифлорным (сборным) – из нектара нескольких растений.

Мёд из сладких плодово-ягодных соков получается пчелами в то время, когда нет нектарного взятка, и пчелы берут сок из зрелых ягод малины, винограда, вишни и др. Некоторые пчеловоды скормливают специально приготовленный сироп из соков плодов или овощей с добавлением сахара и получают так называемый экспресс-мёд. Полученный таким образом мёд отличается от натурального, повышенным содержанием минеральных солей, кислот, не перевариваемых в кишечнике пчёл веществ и др.

Клеверный мёд бывает двух видов. Белоклеверный мёд в жидком виде белый, прозрачный, с зеленоватым оттенком, тонким и нежным ароматом. Мёд содержит флавоноиды, летучие масла, фенольные соединения, смолы, кумариновые производные. При кристаллизации приобретает вид белой салообразной массы, имеет слабо выраженный аромат цветков клевера, хорошие вкусовые качества. Кристаллизуется в течение одного-двух месяцев.

Красноклеверный мёд красно-желтого цвета, кристаллизуется сравнительно медленно. Вкус и аромат такие же, как и у белоклеверного мёда.

Эспарцетовый мёд белого цвета, иногда с зеленоватым оттенком, с тонким и нежным ароматом,

приятным, умеренно сдалким вкусом. Кристаллизуется в мелкозернистую или салообразную массу в течение одного-двух месяцев. Эспарцетовый мёд легко усваивается, гипоаллергенный. Хорошо подходит для аллергетиков, пожилых людей.

Горный мёд. Горный мед считается по-настоящему ценным и приносит большую пользу нашему организму. Все потому, что в горах воздух свежий и чистый, растения не подвергаются вредному воздействию ни со стороны автомобилей, ни со стороны фабрик, даже обычная грязь и пыль на них не попадают. Получаемый мед состоит из более 40 видов трав и лекарственных растений. Выгода, которую мы можем извлечь из такого меда, очевидна! Горный мед быстро поднимает иммунитет, борется с усталостью, избавляет от депрессий, оказывает спазмолитическое действие, а также выручает при появлении простуды и других заболеваний. Вкус, цвет и запах зависят от конкретного места сбора меда.

Безусловно, добавление меда в свой рацион пойдет на пользу вашему организму. Но чрезмерное его потребление может принести обратный эффект.

Во-первых, мед – высококалорийный продукт (304 ккал на 100 грамм), поэтому намазывая его на тост, добавляя в кашу и чай по три ложки каждый день, вы запросто сможете увидеть лишние килограммы на весах.

Во-вторых, мед может вызвать кариес, если после его употребления не прополоскать ротовую полость.

И в-третьих, самое опасное, что может вызвать мед – это аллергия. Существуют люди, организм которых отвергает этот продукт, тем самым вызывая аллергические реакции. Особенно осторожно нужно давать мед детям (до 3-х лет добавлять мед в пищу строго не рекомендуется).

Стоит сказать и о суточной норме потребления: для взрослых - не более 10 ч. л. в день, для детей (старше 3-х лет) – не более 4 ч. л. [1]

В Таласской области получают мёд центробежным, прессованным и сотовым методом.

Центробежный – жидкий или закристаллизовавшийся мёд, извлеченный из сотов при помощи медовой центрифуги (медогонки). Это самый распространенный вид мёда.

Прессованный мёд, например вересковый, получают из сотов прессованием и только в том случае, когда невозможно извлечь его на медогонке. В таком мёде обнаруживается повышенное содержание воска и воскоподобных веществ.

Сотовый мёд в запечатанных сотах может быть в виде рамок, секций или отдельных кусков. Он ценится особенно высоко, однако торговля таким методом нецелесообразна, так как при этом не находят использования воск.

На территории Таласской области обитают такие породы пчёл как, Карпатская, Итальянская, Серая горная кавказская, Среднерусская, Краинская.

Местные породы пчёл (аборигенные) формировались при жестком естественном отборе, где важным фактором была приспособленность к высокогорью. Под воздействием экстремальных климатических условий горных экосистем выживали более приспособленные и гибли менее приспособленные. Существующие в Таласской области расы и популяции пчёл годами формировались в условиях горного климата и оказались прекрасно приспособленными к ним. Эволюционная теория показывает закономерность соответствия между средой обитания и приспособленностью живого организма к местной экологии. [2]

Пчеловодство – отдельная отрасль сельского хозяйства, основная цель которого – разведение пчёл для получения полезного и вкусного продукта – мёда, а также жизнедеятельности пчёл (маточного молочка, пчелиного воска, прополиса, перги, пыльца и т.д.) Помимо этого, сельхозкультуры, которые опыляют эти насекомые, дают обильный урожай. Каждый из этих продуктов обладает уникальными свойствами и используется людьми для различных целей. Это истинные подарки природы.

Пчелы и экология. Экологизация большинства видов труда, в том числе и в аграрной отрасли – одно из непеременимых условий продуктивного и устойчивого развития в современном мире.

На сегодняшний день в сельскохозяйственном производстве нужны особенные подходы, дающие прибыль без больших дополнительных затрат.

В этом неоценимую помощь оказывает пчеловодство. Опыление пчелами сельскохозяйственных культур приносит значительную прибавку урожая.

Хотя следует отметить, что хозяйственная деятельность человека ухудшает условия жизни пчел, особенно диких. Активная обработка посевов гербицидами, выкашивание цветущих лугов – неминуемо ведут к уменьшению кормовой базы пчел, следовательно, снижению их численности.

По информации ОО «Кыргызский Союз Пчеловодов», одна пчелиная семья экологически благоприятно воздействует на 250 га угодий, а все существующие в стране пасеки – на 27 млн. га. Содержание пчел на этих территориях увеличивает урожайность яблок до 300%, вишен – на 30%, смляники – на 150%, клевера лугового и люцерны – на 40-100%, подсолнечника. Следует отметить, что пчелоопыление наиболее выгодный и экологически безопасный метод повышения урожайности. [2] Существуют различные виды экологического туризма: водный, пеший, научный и другие. В настоящее время выделяют также отдельное уникальное направление – апитуризм [1]. Целью работы являлось выявление возможностей использо-

вания пчел как объектов экологического туризма и развитие апитуризма в Таласской области. Апитуризм (медовый или пчелиный туризм) подразумевает разновидность туризма, который имеет целью дегустацию, потребление, покупку продуктов пчеловодства (мед, воск, прополис, маточное молочко, пчелиный яд, пчелиный подмор, перга) непосредственно на месте у производителя. Издавна известно о лечебных свойствах отдыха на пасеке, сегодня пасеки становятся экскурсионным объектом для туристов [1].

Во-первых, на пасеках происходит знакомство с одной из древнейших культур человечества – культурой пчеловодства. Биология, физиология и этология пчелиной семьи, процесс получения меда, современные достижения в технологиях пчеловодства – все это может рассматриваться как экологическое воспитание и образование.

Во-вторых, апитуризм привлекателен тем, что во время экскурсий настоящие ценители меда и других пчелопродуктов с радостью воспримут возможность попробовать и покупать их прямо на месте производства, где, кроме всего прочего, они смогут также убедиться в соблюдении технологий и высоком качестве продукции пасеки. А особенно привлекательными для туристов будут продукты, к изготовлению которых они присоединились лично.

В-третьих, важной составляющей апитуризма может стать лечебный туризм. Для оздоровительных целей могут использоваться не только продукты пчеловодства или пчелиный яд, но и целебная энергетика пчелиной семьи. Успешные примеры такого использования уже известны и привлекают потребителей.

Апитуризм является самостоятельным современным видом экологического туризма, который не истощает ресурсы, а способствует их обогащению. Он позволяет не только проследить путь пчелы от цветка до улья, что происходит внутри улья, совершить пешеходную экскурсию, а также положительно влияет на здоровье человека.

Литература:

1. Виды экологического туризма [Электронный ресурс] // СВАртур: туристическая фирма. – Режим доступа: <http://svastour.ru/articles/puteshestviya/vidy-turov/vidy-ekologicheskogo-turizma.html>. – Дата доступа: 09.04.2019.
2. Учебно-методическое пособие для начинающих пчеловодов Разработано при финансовой поддержке Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединённых наций.
3. Козубекова А.Т. климат как один из факторов развития рекреации (на примере Таласской области). Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 38-41

СОЦИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
SOCIOLOGICAL SCIENCES

Турсалиева Г.Ж.

УЮМДУН ИМИДЖИ БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУН
МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО ШАРТЫНДА КУРАЛ КАТАРЫ

Турсалиева Г.Ж.

ИМИДЖ ОРГАНИЗАЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ В УСЛОВИЯХ
МОДЕРНИЗАЦИИ ИНСТИТУТА ОБРАЗОВАНИЯ

G. Tursalieva

OF THE ORGANIZATION AS A TOOL IN CONDITIONS OF
MODERNIZATION OF THE INSTITUTE OF EDUCATION

УДК:316.346.

Бул макалада автор билим берүү системасынын институционалдык мүнөздөмөлөрүн азыркы коомдун талаптарына жана чакырыктарына шайкеш келтирүүнүн зарылчылыгын калыптандыруу менен билим берүү системасынын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарын талдоого кайрылат. Макалада каралган маселе бул билим берүү уюмунун имиджи туруктуулукту жана социалдык коргоону, жумушка канааттанууну жана бүтүндөй коомдун өнүгүүсүн камсыз кылуучу курал катары. Билим берүү уюмунун туруктуу позитивдүү имиджи мамлекет тарабынан белгилүү бир күчкө ээ болуу эффектисин берет – бул атаандаштыкда билим берүү чөйрөсүндө гана эмес, өлкөнүн башка жашоочөйрөлөрүндө билимдин резервин түзөт деген мааниде каралат. Макалада имиджди калыптандыруу боюнча практикалык иш-чаралар үчүн зарыл болгон материалдарды камтыган. Макалада билим берүү мекемелеринин имиджи концепциясынын маңызы ачылып, университеттин имиджинин түзүүчү компоненттери жана өзгөчөлүктөрү изилденген, билим берүү кызматтарын керектөөчүлөрдүн артыкчылыктарын изилдөөнүн натыйжалары жана университеттин имиджин жакшыртуу сунуштары берилген.

Негизги сөздөр: билим берүү, социалдык институт, имидж, модернизация, коом, инновация.

В настоящей статье автор обращается к анализу различных этапов развития системы образования, формулируя вывод о необходимости приведения институциональных характеристик системы образования в соответствие с требованиями и вызовами современного общества. В данной работе рассматривается вопрос об имидже образовательной организации, как инструменте способным в большей степени обеспечить стабильность и социальную защиту, удовлетворенность трудом и развитие всего общества. Устойчивый позитивный имидж образовательной организации дает эффект приобретения государством определенной силы – в том смысле, что создает запас знаний в условиях конкуренции не только в сфере образования, но и в других сферах жизни страны. Статья содержит обзор материалов, необходимых для практической деятельности по формированию имиджа. В статье раскрыта сущность понятия имиджа образовательных учреждений, изучены составляющие компоненты и исследованы особенности имиджа вуза, представлены результаты исследования предпочтений потребителей образовательных

услуг, предложены рекомендации по совершенствованию имиджа вуза.

Ключевые слова: образование, социальный институт, имидж, модернизация, общество, инновация.

In this article, the author turns to the analysis of various stages of the development of the education system, formulating a conclusion about the need to bring the institutional characteristics of the education system in line with the requirements and challenges of modern society. This work discussed the issue of the image of an educational organization as a tool that is more capable of ensuring stability and social protection, job satisfaction and the development of the whole society. A stable positive image of an educational organization gives the effect of acquiring a certain power by the state - in the sense that it creates a reserve of knowledge in a competitive environment not only in the field of education, but also in other areas of the country's life. The article contains an overview of the materials necessary for practical activities in the formation of the image. The article reveals the essence of the concept of the image of educational institutions, the constituent components are studied and the features of the image of the university results of a study of the preferences of consumers of educational services are proposed, presented, recommendations for improving the image of the university.

Key words: education, social institution, image, modernization, society, innovation.

Заманбап мамлекеттердин экономикалык өнүгүүсү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү көп мезгилде эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуучу билимдүү жана компетенттүү адистердин жана технологиялардын болушунан көз каранды. Ошол себептен улам билим берүү келечек үчүн принципалдуу иштеген, жарандык укуктун, коомдун экономикалык, адеп-ахлактык, руханий потенциалын алдын ала аныктаган коомдун социалдык өнүгүүсүнүн институту болуп эсептелинет.

Азыр билим берүү жөн гана шартсыз баалуулук эмес; ал мамлекеттин, облустун, шаардын, ар кандай кесипкөй жамааттардын, ата-энелердин, балдардын кызыкчылыктарын байланыштырып турган социал-

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

дык кызмат көрсөтүү чөйрөсү катары калыптана баштады.

Ошондуктан келечегин ойлогон мамлекеттер билим берүүнүн бүгүнкү, эртеңки күнүн гана эмес, узак мөөнөттүү келечегин ойлоо менен аракеттене башташты.

Ал эми жогорку билим берүү сектору бул муктаждыктарды канааттандыруучу институттардын бири. Азыркы учурда дүйнөдө эл аралык деңгээлдеги орду бийик сапаттуу жогорку билим берүү системалары студенттерди, изилдөөчүлөрдү, долбоорлорду жана идеяларды улуттук чек аралар аркылуу алмашуу менен глобалдык өнүгүүгө салым кошууда.

Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) Адамдык өнүгүү индексин (Human Development Index) эсептөөдө билим деңгээли коомдук өнүгүүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири катары каралат.

Индекс өлкөнүн жетишкендиктерин анын калкынын билим деңгээлинин эки негизги көрсөткүч боюнча өлчөйт:

1.Чондордун сабаттуулугунун индекси (салмактын 2/3 бөлүгү).

2.Башталгыч, орто жана жогорку билим алган окуучулардын жалпы үлүшүнүн индекси (салмактын 1/3 бөлүгү).

Билим берүүнүн бул эки өлчөмү 0 дөн (минималдуу) 1ге (максимум) чейин сандык маанилер менен белгиленет. Өнүккөн өлкөлөрдө эң аз чегин 0,8 балл болушу керек деп эсептелинет.

БУУнун 2020- жылдагы билим деңгээлинин индекси боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн рейтингин алып карап көрөлү. Бул көрсөткүч статистиканы берүүнү каалаган өлкөлөр боюнча гана берилген.

Төмөндөгү таблицадан 189 мамлекеттин индексинин рейтингинин ичинен алдынкы орундагы 10 мамлекет жана мурдагы Советтер Союзунун курамына кирген мамлекеттердин рейтингдери тандалып көргөзүлгөн.

Таблица 1

Билим деңгээлинин индекси боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн рейтингин
United nations development programme: education index 2020.

РЕЙТИНГ	МАМЛЕКЕТ	ИНДЕКС
1	Германия	0.943
2	Норвегия	0.930
3	Великобритания	0.928
4	Финляндия	0.927
5	Исландия	0.926
6	Новая Зеландия	0.926
7	Австралия	0.924
8	Ирландия	0.922
9	Дания	0.920
10	Швеция	0.918
16	Литва	0.898
20	Латвия	0.883
21	Эстония	0.882
26	Грузия	0.862
32	Беларусь	0.838
35	Казахстан	0.830
39	Россия	0.823
47	Украина	0.799
64	Армения	0.740
70	Кыргызстан	0.730
71	Узбекистан	0.729
80	Азербайджан	0.711
82	Молдова	0.711
96	Таджикистан	0.682
111	Туркменистан	0.653

Таблицадан Кыргызстан билим деңгээлинин индекси боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн рейтингинде 70 – орунду ээлеп 0.730 өлчөмү менен өнүккөн өлкөлөрдүн рейтингинен 0,8 баллынан аз көрсөткүчтү берди. [2.,1]

Бирок билим деңгээлинин индекси, ал кыйла универсалдуу көрсөткүч болсо дагы билим берүүнүн сапатын чагылдырбайт,кээ бир мамлекеттин жалпы калкынын билим деңгээлинин индекси жогору болгон менен сапаты кээ бир учурларда өтө төмөн болушу толук мүмкүн.

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2022

Ал эми жалпысынан 1,3 миллиондон ашык студентти жана 220 миң окутуучуну камтыган 17 өлкөнүн университеттери (Австралия, Улуу Британия, Индия, Ирландия, Канада, Кытай жана Гонконг, Мексика, Нидерланды, Жаңы Зеландия, Сингапур, Чили, Швеция, Швейцария, Япония) кирген Universitas 21 (U21) университеттеринин эл аралык тармагынын глобалдык долбоорунун алкагында 2012-жылдан бери жыл сайын жүргүзүлүп дүйнөдөгү өлкөлөрдүн жогорку билим берүү тармагындагы жетишкендиктерин өлчөгөн изилдөөнүн рейтингине Кыргызстан кирген эмес.

Рейтинг улуттук жогорку билим берүү системаларын төрт топко топтолгон 24 негизги көрсөткүч боюнча баалайт:

– Ресурстар (жеке жана мамлекеттик секторлордун инвестициялары) - 25%.

– Натыйжалар (илимий изилдөөлөр, илимий басылмалар, жогорку билим берүүнүн улуттук эмгек рыногунун керектөөлөрүнө ылайык келиши, анын ичинде окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүнүн кийин ишке орношуусу) - 40%.

– Байланыш (жогорку билим берүү системасынын ачыктыгын же обочолонуу даражасын көрсөткөн эл аралык кызматташтыктын деңгээли) - 10%.

– Айлана-чөйрө (мамлекеттик саясат жана жөнгө салуу, билим берүү мүмкүнчүлүктөрү) - 25%[2. 2]

Таблица 2

Улуттук жогорку билим берүү системаларынын рейтинги

Рейтинг	Мамлекет	Индекс
1	Соединенные Штаты Америки	100.0
2	Швейцария	90.1
3	Дания	85.7
4	Сингапур	84.5
5	Швеция	84.3
6	Великобритания	83.6
7	Канада	83.2
8	Финляндия	82.8
9	Австралия	82.2
10	Нидерланды	81.6
35	Россия	49.1
36	Украина	47.8

Таблицадагы улуттук жогорку билим берүү системаларынын натыйжалуулугунун рейтинг боюнча иреттелген тизмесинде мурдагы постсоветтик мамлекеттерден Россия жана Украина гана кирген.

Мына ушундай жүргүзүлгөн көптөгөн изилдөөлөрдүн натыйжаларынын ата мекендик билим берүү системасы ааламдашуу шарттарында маанилүү ролду ойноору дагы бир жолу далилденди, анткени адам капиталы жана анын ийкемдүүлүгү өлкөнүн өзгөрүп туруучу шарттарга келечекте ийгиликтүү өнүгүү жана ыңгайлашуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн аныктайт.

Билим берүүнү модернизациялоого карата системалуу мамилеге келе турган болсок, ар бир өзүн сыйлаган мамлекеттин жалпыланган эмес, так, конкреттүү жазылган билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы болуусу керек.

Кыргызстанда ааламдашуу шартында эркин ишкердүүлүк, рынок экономикасынын тез өсүүсү билим берүүгө мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн кескин төмөндөшүнө алып келип койгон.

Ошол себептүү КРнын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 4-майындагы № 200 токтому менен “2021-2040-жылдары Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүк-

түрүү Программасы” бекитилип кабыл алынган.[1.С.1-2]

Азыркы шартта көптөгөн билим берүү мекемелери имидж түзүүнү ийгиликтүү окуу жайын куруунун маанилүү кадамы катары кабыл алып, өздөрүнүн уюмунун имиджин стратегиялык башкаруу маселелерине чоң көңүл бура башташты жана өз уюмунун жагымдуу имиджин түзүү үчүн күн санап иштеп келишет.

Бул иш-чаралардын зарылдыгы төмөнкү факторлор менен шартталган:

– окуучуларды кабыл алуу жана контингентти кармап туруу үчүн ар бир билим берүү мекемелеринин арасында катуу атаандаштык жүрүүдө;

– учурдагы позитивдүү имидж билим берүү кызматтарын көрсөткөн уюмдун эң мыкты финансылык ресурстарга, ошондой эле маалыматтык ресурстарга жетүүсүн кыйла жеңилдетет;

– эгерде билим берүү мекемеси жагымдуу имиджин түзсө жогорку квалификациялуу мугалимдер ага артыкчылык беришет. Бул туруктуулуктун, социалдык коргоонун, ошондой эле жумуштан канааттануу жана адис катары өсүүнүн деңгээлинин ишенимин актайт.[3. С. 25-26]

Билим берүү уюмунун имиджин түзүү маселеси түздөн-түз башкаруу тармагына тиешелүү жана башка башкаруу инновациялары сыяктуу эле, төмөнкү компоненттерди камтыйт:

Мотивациялоочу-максаттуу компонент. Ал билим берүү мекемесинин ички жана тышкы имиджин түзүүдө педагогикалык практиканын бардык субъекттеринин керектөөлөрүн изилдөөнү камтыйт. Бул этапта процесстин бардык катышуучуларынын алдыдагы ишке психологиялык даярдыгы аныкталат, болгон тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле башкаруу инновациясынын милдеттерин жана максаттарын аныктоо, аны ишке ашыруунун натыйжалары каралат.

Мазмундук компонент. «Билим берүү уюмунун имиджи» түшүнүгүн, анын түзүмдүк компоненттерин, алардын касиеттерин, маалыматтык материалдардын мазмунун тандоо критерийлерин жана алардын дизайнын аныктоого мүмкүндүк берет.

Технологиялык компонент. Инновацияны ишке ашыруу этаптарынын белгилүү ырааттуулугу, субъекттин сунушталган өзгөртүүлөргө технологиялык даярдыгы, ошондой эле аны колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Күчтөрдү жана ресурстарды текке кетирбөө жана аткарылган иштен максималдуу натыйжа алуу үчүн билим берүү уюмунун имиджин түзүүнүн төмөнкү этаптарын сактоо маанилүү:

Миссияны аныктоо. Билим берүү кызмат көрсөтүү индустриясынын өзүнүн уникалдуу эрежелери бар, андыктан адегенде билим берүү мекемесинин негизги идеясын, негизги концепциясын түшүнүү керек. Артыкчылыктарга жана кемчиликтерге объективдүү баа берүү маанилүү. Мыкты жактарын алдыга жылдырып, алсыз жактарын жоюу керек.

Максаттуу аудиторияны аныктоо. Миссиянын үстүндө иштөөдө максаттуу аудитория ким экенин түшүнүү маанилүү: бул ички жана тышкы стейкхолдерлер, алар эң беделдүү субъекттер болуп саналат, анткени алар уюмга объективдүү баа берүүгө жана басымдуу коомдук пикирди өзгөртүүгө жөндөмдүү. [7. С. 17-19]

Пландоо. Бул этапта окуу жайдын имиджин калыптандырууга багытталган конкреттүү иш-чаралардын планын иштеп чыгууга көңүл буруу керек. Бул окуу жайдын символикасын түзүү, дресс-код, бизнес этика боюнча окутуу ж.б.у.с.

Пландаштырылган иш-чараларды ишке ашыруу.

Мониторинг. Бул аракет алынган натыйжаларды коюлган максаттар менен салыштыруудан турат.

Ушуга байланыштуу, бүгүнкү күндө заманбап билим берүү барган сайын коммерциялашкан кызмат катары каралып жаткандыктан, бул чөйрөдө кызмат көрсөтүүлөрдүн кайсы классикалык өзгөчөлүктөрү колдонула тургандыгы жана билим берүү кызматынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аларды кандайча өзгөртүү керектиги аныкталышынын зарылдыгы келип чыкканы айгиленди.

Биздин оюбузча абдан актуалдуу маселе болуп окуу процессин жана уюштуруучулук биримдикти күчөтүүчү, кызматкерлердин жүрүм-турумунда ырааттуулукту жаратуучу куралдын түрү катары билим берүү мекемесинин имиджи саналат.

Демек, билим берүү саясатынын милдети – билим берүүнүн жаңы имиджин социалдык тейлөө чөйрөсү катары калыптандырууга киришүү, билим берүү мекемесинин корпоративдик маданиятын түзгөн баалуулуктардын, ишенимдердин жана нормалардын тийиштүү системасын бекемдөө, ошондой эле студенттер менен кызматкерлердин жүрүм-туруму жана ишаракеттерине багыт берүү.

Адабияттар:

1. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 4 мая 2021 года № 200. ПРОГРАММА развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 годы
2. <http://hdr.undp.org/> United Nations Development Programme. Рейтинг стран мира по индексу уровня образования.
3. Моисеева, Н.К. Маркетинг и конкурентоспособность образовательного учреждения / Н.К. Моисеева // Маркетинг. - 2009. - №5. - С.77-81
4. Резник, Г.А., Колесникова, А.С. Имидж как фактор конкурентоспособности вуза / Г.А. Резник, А.С. Колесникова // Проблемы социально-экономической устойчивости региона: сборник статей XI Международной научно-практической конференции. - 2014. - С.60-65.
5. Резник, Г.А., Савенкова, Ю.С. Формирование программы лояльности как фактор конкурентоспособности вуза / Г.А. Резник, Ю.С. Савенкова // Проблемы теории и практики управления. - 2009. - №2. - С.83-92.
6. Резник Г. А., Курдова М. А. Особенности современного университетского образования в условиях глобализации// Экономика и предпринимательство. -2013. - №7. - С. 153-156
7. Савенкова Ю.С., Советкина А.А. Управление конкурентоспособностью вуза в современных социально-экономических условиях// Вопросы образования.- 2009. - №4. - С. 182-198.
8. Турсалиева Г.Ж. проблемы формирования корпоративного имиджа образовательных учреждений. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 46-50

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Абдиева Ж.К.

**ЖАШ МУУНДАРГА РУХАНИЙ, АДЕП-АХЛАКТЫК ТАРБИЯ
БЕРҮҮДӨ КЫРГЫЗ ТААНУУ САБАГЫНЫН РОЛУ**

Абдиева Ж.К.

**РОЛЬ КЫРГЫЗОВЕДЕНИЯ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ
ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ**

Zh. Abdieva

**THE ROLE OF KYRGYZ STUDIES IN THE SPIRITUAL AND MORAL
EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION**

УДК: 947.1:93/99(575.2)(043.3)

Бул макалада, жаш муундарга руханий, адеп-ахлактык тарбия берүүдө кыргыз таануу сабагынын ролу көрсөтүлөт. Кыргыз таануу сабагы өз ичине кыргыз эл санжырасы, жети ата, тууган урук, жек жаат, куда сөөк, дос тамыр, кыргыз элинин үй-бүлөлүк баалуулуктары, адамдын жаш курагы, жаныбарлардын жашына жараша аталышы, Кыргызстандагы жер, суу атарынын мааниси, Күн, ай, жыл аттарынын кыргызча аталышы, боз үй жана анын ички, тышкы жасалгалары, улуттук кол өнөрчүлүк, ат жабдыктар, жоокердик курал жарактары жана кийимдери, кыргыз элинин улуттук кийимдер, улуттук тамак аштар, конок күтүү, кыргыз элинин улуттук каада-салттары, үрп-адаттары, жөрөлгөлөрү, улуттук майрамдар жана той тамашалар, улуттук музыкалык аспаптар, улуттук оюндар, элдик ырым-жырымдар жана турмуштук тыйуулар, элдик медицина, кыргыздардын диний ишенимдери, Эне-сай кыргыздарынын жазуусу, кыргыздардын чен бирдиктери, элдик ооз эки чыгармачылык, манасчылар, элдик айтымдар, макал-лакаптар жана накыл сөздөр, заманчы акындар, элдик күүлөр, элдик ырлар, элдик буйлер, Кыргызстандагы орто кылымдарга таандык архитектуралык эстеликтер деген темадагы мазмундарды камтуу менен кыргыз элинин этномаданиятын, баалуулуктарын жаш муундарга үйрөтүү жана окуучуларга руханий, адеп - ахлактык тарбия берүү максатын көздөгөндүгү жана сабактардын иштелмелери окутуунун интерактивдүү усулдарынын негизинде иштелип чыккандыгы айтылат.

Негизги сөздөр: кыргыз таануу, улуттук баалуулуктар, окутуунун интерактивдүү усулдары, адеп-ахлактык тарбия, каада-салт, үрп-адат, жөрөлгөлөр.

В данной статье показана роль кыргызоведения в духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения. Содержание урока кыргызоведения включает родословную кыргызов, семь отцов, корни родственников, семейные ценности кыргызов, возраст человека, названия животных по возрасту, значение топонимов в Кыргызстане, Солнце, Луна, кыргызские названия года, юрта и ее внутреннее и внешнее убранство, народные промыслы, конское снаряжение, оружие и одежда, кыргызские национальные костюмы, национальная кухня, гостеприимство, кыргызские национальные традиции, обычаи, обряды, национальные музыкальные инструменты, игры, народная медицина, кыргызские религиозные верования, сведения о письменности коренных кыргызов, кыргызские еди-

ницы измерения, фольклор, манасчы, народные пословицы и поговорки, народные мелодии, танцы и архитектурные памятники средневековья в Кыргызстане. Он направлен на обучение этнокультуры и ценностей подрастающего поколения, на духовно-нравственное воспитание учащихся, а планы уроков основаны на интерактивных методах обучения.

Ключевые слова: кыргызоведение, национальные ценности, интерактивные методы обучения, нравственное воспитание, обычаи, традиции, обряды.

This article shows the role of Kyrgyz studies in the spiritual and moral education of the younger generation. The content of the Kyrgyz studies lesson includes the Kyrgyz ancestry, seven fathers, relatives, Kyrgyz family values, human age, animal names by age, the meaning of toponyms in Kyrgyzstan, the Sun, the moon, Kyrgyz names of the year, the yurt and its interior and exterior decoration, folk crafts, horse equipment, weapons and clothing, Kyrgyz national costumes, national cuisine, hospitality, Kyrgyz national traditions, customs, rituals, national holidays and wedding jokes, national musical instruments, national games, folk rituals and taboos, folk medicine, Kyrgyz religious beliefs, includes information about the writing of the indigenous Kyrgyz, Kyrgyz units. Measurements, folklore, manascha, folk sayings, proverbs and sayings, modern poets, folk melodies, folk songs, folk dances, architectural monuments of the Middle Ages in Kyrgyzstan. It is aimed at teaching ethno culture and the values of the younger generation and the spiritual and moral education of students, and lesson plans are based on interactive teaching methods.

Key words: Kyrgyz studies, national values, interactive teaching methods, moral education, customs, traditions, rituals.

Баамдап турганыбыздай бүгүнкү күндө мектептерде кыргыз таануу сабагы деген сабак жок. Өткөн жылдагы илимий-практикалык конференциянын материалында “Кыргыз таануудагы руханий баалуулуктарды үйрөнүү маселелери” деген темадагы макаламда бул сабакты түзүүгө түрткү берген жагдайлар, жарлыктар жана мааниси, мазмуну иликтөөгө алынган.

Ал эми бүгүнкү күнү тажрыйбалуу мугалим, Кыргыз Республикасынын эл агартуунун мыктысы Акчал Рысбекович Атагулов агай менен бирдикте

“Кыргыз таануу сабагы” аттуу өспүрүмдөр үчүн окуу куралын жана “Кыргыз таануу сабагы” боюнча мугалимдер үчүн түзүлгөн усулдук колдонмонун бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу, жаңычылдыгы, максат, милдеттери, өзгөчөлүгү жөнүндө айтылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров: “Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы” жөнүндөгү жарлыгында ички саясаттын эң маанилүү багытын – жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, салттуу болгон үй-бүлөлүк жана коомдук баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, Кыргызстан элдеринин маданиятынын дөөлөтүн, кайталангыстыгын жана бирдиктүүлүгүн чагылдырган жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо максатын таасын белгилеген.

Кыргыз элинин атадан балага мурасталып келген каада-салттары кыргыз элинин нарктуу дүйнөсүн ачык чагылдырган сулуулук, атуулдук сыймык, инсандык жетилүүнүн опол тоодой тиреги экендиги талашсыз. Бирок ошол опол тоодой болгон руханий байлыгыбызды жерге-сууга тийгизбей мактап, сөз кылып жүрө берүү бул өзүнчө кеп, ал эми аны заман күтүп турган чыныгы практикалык ишмердикке айландыруу бул өзүнчө кеп. Мисалга алсак, авторлор тарабынан түзүлгөн кыргыз таануу сабагы орто мектептин, лицейдин, гимназиялардын класстан тышкары иштеринде, орто кесиптик жана жогорку окуу жайлардын окуу жана тарбиялык иш аракеттеринин планына киргизүү, аны окуп үйрөнүү бүл – бүгүнкү күндүн талабы деп айтсак жаңылышпайбыз. Кыргыз элинин, анын ичинде ар бир инсандын улуттук сыймыгы жөнүндө сөз кылуудан мурун индия элинин улуу акыны, ойчулу Рабиндранат Тагордун (1861-1941) төмөндөгү сөздөрү эске келет: “Дүйнө алдында өзүн көрсөтүү ар бир улуттун милдети. Эгерде анын башкаларга айта турган эч нерсеси жок болсо, муну улуттук кылмыш катары түшүнүш керек, бул өлүмдөн жаман, муну адам баласынын тарыхы эч кечирбейт. Өзүңдөгү болгон асыл наркты жалпы адамзаттык көрүнүшкө айландыруу – ар бир атуулдун милдети”.

Ички дүйнөсү өнүккөн адам кырдаалды туура баалай билет, алдыга реалдуу максаттарды койо алат, өзүн-өзү өркүндөтүү жана өнүктүрүү үчүн болгон күч аракетин жумшайт. Адамзат өзүнүн миңдеген жылдарга созулган тарыхында коомдук турмушту өнүктүрүүдө коомдо жашоонун эрежелерин калыптандырып келген, анын натыйжасында адамзат өзүн сактап, коомдун өнүгүшүн камсыз кылган адептик эрежелердин топтомун пайда кылган.

Адамзаттын тукуму адам коому адептүүлүктүн натыйжасында гана сакталып өнүгүп келген. Анткени адамдар байыркы доордо эле өздөрүнүн иш-аракеттеринин жакшы жана жаман жактарын айырмалап жакшы сапаттарын колдонуп, жаман сапаттардан арылуу-

га аракет кылып келишкен. Адептүүлүктүн адамзат үчүн пайдалуу эрежелери кыргыз элинин адеп-ахлактык эрежелеринде кеңири кездешет.

“Кыргыз таануу сабагы” боюнча түзүлгөн мугалимдер үчүн усулдук колдонмо кыргыз элинин этномаданиятын, баалуулуктарын жаш муундарга үйрөтүү жана окуучуларга руханий, адеп-ахлактык тарбия берүү максатын көздөйт. Мындагы сабактардын иштелмелери окутуунун интерактивдүү усулдарынын негизинде иштелип чыкты. Колдонмо негизинен мектеп мугалимдерине, класс жетекчилерге, кураторлорго, ата-энелерге жана ошондой эле педагогикалык окуу жайлардын практик-студенттерине сунушталат.

“Кыргыз таануу сабагы” аттуу өспүрүмдөр үчүн окуу куралы өспүрүм курактагы балдарга кыргыз элинин каада-салт, үрп-адат, этномаданият баалуулуктарын үйрөтүү максатын көздөйт. Мындагы сабактар окутуунун интерактивдүү усулдарынын негизинде иштелип чыкты.

Кыргыз таануу деген эмне? Кыргыз элинин тарыхын, тилин, философиясын, этнографиясын, руханий жана заттык маданиятын ар тараптуу, комплекстүү, илимий деңгээлде иликтөөчү тармак. Бул тармакка кыргыздар байырлаган тарыхый чөлкөмдөрдүн (анын ичинде Кыргызстандын, Борбордук Азиянын, Сибирдин жана Ички Азиянын) тарыхый географиясын, картографиясын ж.б. илимий жагдайларын да иликтөө кирет.

Кыргыз таануунун базалык объектиси катары кыргыз элинин тили, маданияты, тарыхы жана дүйнө таанымы эсептелет. Башкы булактар болуп “Манас” эпосу баш болгон эпикалык чыгармалар, кыргыз уламыштары, мифтери, фольклору жана башкалар саналат.

Кыргыз таануунун мазмунун кыргыз адамынын антропологиялык маселелери, кыргыз элинин этнологиялык өзгөчөлүктөрү, жалпы тарыхы, жашоо образы, тили, философиясы, этикасы, маданияты, экосистемасы, мамлекети, баалуулуктары жана дүйнө таанымы түзөт.

Баамдасак, кыргыз таануудагы руханий баалуулуктар боюнча жазылган көптөгөн илимий эмгектер, макалалар, концепциялар, жарлыктар бар. Бирок ачуу чындыкты маалымдасак, келечектин жаш өспүрүмдөрүнө жеткирүү максатында бирдиктүү, комплекстүү иш-аракеттердин жоктугу, механизмдердин так эместиги байкалгансыйт.

Ал эми бул жазылган эмгекте балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен билим берүү, ан-сезимине сиңирүүгө аракет жасалган так механизмдер бар. Кыргыз таануу боюнча иштеле турган көп жумуштар бар экендигин билдирет. Кыргыз таануу сабагында өспүрүм балдар үчүн окутуунун ыкмаларын

өздөштүрүү муктаждыктарды эске алуу менен түзүлүп олтурат.

Авторлор тарабынан түзүлгөн Кыргыз таануу сабагы өз ичине төмөндөгү мазмунду камтыйт.

Кыргыз эл санжырасы, жети ата, тууган урук, жек жаат, куда сөөк, дос тамыр, кыргыз элинин үй-бүлөлүк баалуулуктары, адамдын жаш курагы, жаны-барлардын жашына жараша аталышы, Кыргызстандагы жер, суу атарынын мааниси, Күн, ай, жыл аттарынын кыргызча аталышы, боз үй жана анын ички, тышкы жасалгалары, улуттук кол өнөрчүлүк, ат жабдыктар, жоокердик курал жарактары жана кийимдери, кыргыз элинин улуттук кийимдер, улуттук тамак аштар, конок күтүү, кыргыз элинин улуттук каада-салттары, үрп-адаттары, жөрөлгөлөрү, улуттук майрамдар жана той тамашалар, улуттук музыкалык аспаптар, улуттук оюндар, элдик ырым-жырымдар жана турмуштук тыйуулар, элдик медицина, кыргыздардын диний ишенимдери, Эне-сай кыргыздарынын жазуусу, кыргыздардын чен бирдиктери, элдик оозеки чыгармачылык, манасчылар, элдик айтымдар, макал-лакаптар жана накыл сөздөр, заманчы акындар, элдик күүлөр, элдик ырлар, элдик бийлер, Кыргызстандагы орто кылымдарга таандык архитектуралык эстеликтер. Жогоруда айтылган темалардын баары кулакка жат баарын билгендей сезилет, бирок ар бир теманын мааниси, мазмунуна токтоло келгенде улуттук баалуулуктарды билбей турганыңды анын маанилүүлүгүн баалабай турганыңды сезесин. Авторлордун “Кыргыз таануу” боюнча өспүрүмдөр үчүн жазылган кошумча окуу куралы жана мугалимдер үчүн түзүлгөн усулдук колдонмосу боюнча жазылган усулдук баалуу эмгеги баамдабай, баамдасак да көнүл бурбай келген кыргыз таануудагы руханий баалуулуктарды, адеп-ахлактык тарбияны түшүнүүгө, кабыл алууга, тааный билүүгө жана жашоо турмушундагы иш-аракеттеринде пайдалана билүүгө түрткү берет.

Бүгүнкү күндө кыргыз таануу сабагы боюнча түзүлгөн кошумча окуу куралынын жана мугалимдер үчүн түзүлгөн усулдук колдонмо китебинин авторлору Талас облусунун чет-тилдер лицей-комплексинде, Талас мамлекеттик университетинин алдындагы “Бектур агай” лицейинде факультативдик сабактарын аталган лицейлердин мугалимдери менен өтүп жатышат.

Ар бир дарак өз тамырынан азыктанып кубат алып гүлдөп өнүккөн сыяктуу, ар бир улут өзүнүн тамырынан азык алып өсүп өнүгөт эмеспи. Анысы кандай Кыргыз эли дүйнөгө “Манастай” зор дастанды, Чыңгыз Айтматовдой залкар жазуучуну берген Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири. Тээ байыртан бери өсүп өнүгүп калыптанып келе жаткан өзүнө гана тиешелүү тарыхы, каада-салты, үрп-адаты, маданияты, улуттук баалуулуктары бар. Кыргыз таануу сабагынын негизги максаты өсүп келе жаткан

жаш муундарды кыргыз элинин каада салт, үрп-адат жана улуттук баалуулуктары менен тааныштырып аларды мекенчилдикке, адептүүлүккө, ыймандуулукка тарбиялоо жана өз элинин улуттук баалуулуктарын баалай билүүгө үйрөтүү болуп саналат.

Кыргыз таануу сабагынын планынын иштелмелери 13-15 жаштагы өспүрүмдөргө ылайыкташтырылып, алардын билим деңгээлин, курагын эске алуу менен класстык сааттар жана ийримдер үчүн жазылып, азыркы учурдун талабына жараша иштелип чыкты жана ар бир тема сабакта интерактивдүү ыкмаларды колдонуунун негизинде жазылды. Ошондой эле сабактардын максаты инсандык сапаттарды калыптандырууга багытталып, окуучулардын позициясынан коюлду.

Мугалимдерге жана окуучуларга ыңгайлуу болуш үчүн сабакты өтүү мөөнөтүнө өтүлүүчү сабактын аптасы, айлары кошо көрсөтүлдү. Айлар бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн календарь менен дал келтирилген кыргызча аталыштары менен берилди.

Ар бир сабак фрагмент түрүндө жазылып өтүү убактысы 25-30 мүнөттү камтыйт. Ушул убакытка ченелип чакан макалалар жана тексттер берилди. Калган убакытты мугалим өз алдынча колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Макалалар жана тексттер окуучулардын эки экиден шериктешип же чакан топтордо биргелешип иштөөгө, бирин-бири окутууга, жалпы класс менен талкуулаганга ыңгайлаштырылды. Мугалимге багыт берүү максатында окуучулардын жооптору болжолдуу түрдө көрсөтүлдү. Сабактын кадамдарга бөлүнүшү сабакта убакытты туура пайдаланууга жана сабактын оптималдуулугун арттырууга жакшы шарт түзөт.

Өтүлгөн сабакты окуучулар канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн байкоо үчүн жана кийинки өтүлүүчү сабака эмнелерди эске алуу керектигин билүү үчүн мугалимдин сабакты рефлексиялык суроолор менен жыйынтыктоосу чоң мааниге ээ.

Сабакта окуучулар макалаларды, тексттерди окуп чыгып эле тим болбостон, аларга карата берилген тапшырмаларды аткарып билимге, билгичтике, көндүмдүктөргө ээ болушат. Алар окугандарын түшүнүп түшүндүрө билгенге жана түшүнгөндөрүн турмушта колдоно билгенге үйрөнүшөт. Өз алдынча иштей билүүгө, ой жүгүртүүгө, чечим кабыл алууга, башкалардын ой-пикирин уга жана баалай билүүгө көнүшөт.

Кыргыз таануу сабагынын максаты:

- Кыргыз таануу сабагынын негизги максаты – окуучуларды кыргыз элинин үрп-адат, каада-салтына болгон кызыгуусун арттыруу;
- Окуучулар алган билимдерин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн турмушта колдоно билүүгө үйрөнүү;

• Окуучуларды улутчулдукка эмес, улуттук нарк-насилдерди баалай билүүгө үйрөнүү;

• Кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын башка элдердин каада-салттарына катар коюу менен өз ара биримдикке, ынтымакка, достукка тарбиялоо.

Кыргыз таануу сабагынын өзгөчөлүгү эмнеде?

• **1-өзгөчөлүгү**, мектеп окуучуларынын, өзгөчө өспүрүм балдардын жаш өзгөчөлүгүнө, билим дңгээлине жараша түзүлгөн.

• **2-өзгөчөлүгү**, ар бир сабак игтеративдүү жаңычыл ыкмалардын негизинде окуучулардын жуптарда, чакан топтордо иштей билүүсүнө ылайыкташтырылган.

• **3-өзгөчөлүгү**, окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө, ой-жүгүртүүсүнө, өз оюн эркин айта билүүсүнө көңүл бурулат.

• **4-өзгөчөлүгү**, сабактар – тесттер, синквейн түзүү, эссе жазуу жана рефлексиялык суроолор менен жыйынтыкталат.

• **5-өзгөчөлүгү**, кыргыз таануу класстан тышкаркы иштерге, ийримдерге, факультативдик сабактарга ылайыкташтырылган сабак.

Кандайча ишке ашыруу керек?

Кыргыз таануу сабагынын практика жүзүндө ишке ашырылышына кандай кадамдар жүргүзүлүп жатат. Бул маселени жогортон төмөн карай баштабай, төмөндөн жогору карай баштоо. Кыргыз таануу сабагы авторлор тарабынан жазылды.

Жогоруда айтып өткөндөй ал Талас облусунун чет-тилдер лицей-комплексинде, Талас мамлекеттик университетинин алдындагы “Бектур агай” лицейин-

де 7-8 класстын окуучуларына факультативдик сабак катары эксперттелди.

Талас облусунун класс жетекчилеринин жана мугалимдеринин кыргыз таануу сабагына болгон кызыгуулары жогору. Талас облусунун усулдук борборлорунда, мугалимдер курсунда да кыргыз таануу сабагын факультативдик сабактарда класстан тышкаркы ийримдерде колдоно билүүсү, пайдалануусу сунушталууда.

Кыргыз таануу сабагы боюнча 7-8-класстар үчүн окуу куралы жана мугалимдер үчүн жазылган колдонмо Талас мамлекеттик университетинин окуу-усулдук кеңешинде каралып, жактырылып, окуу жайдын Окумуштуулар кеңеши тарабынан басууга сунушталып, Талас шаарынын басмакансынан жарык көрдү.

Кийинки кадам, кыргыз таануу сабагынын өспүрүмдөр үчүн кошумча окуу куралын жана мугалимдер үчүн түзүлгөн колдонмосун Талас облусунун билим берүү мекемелерине, жайылтуучу натыйжалуу иш- аракеттерди уюштуруу милдеттери турат.

Адабияттар:

1. “Жарандардын рухий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” КРнын Президенти С.Н. Жапаровдун Жарлыгы 2021-ж.,февраль айы.
2. Педагогикалык сөздүк. – 2021-ж.771-бет.
3. Атагулов А.Р., Абдиева Ж.К., Кыргыз таануу сабагы (мугалимдер үчүн колдонмо), Талас шаары. – 2022-ж. -232-бет.
4. Атагулов А.Р., Абдиева Ж.К., Кыргыз таануу сабагы (өспүрүмдөр үчүн окуу куралы), Талас шаары. – 2022-ж. -166-бет.
5. Абдиева Ж.К. влияние чынгыз айтматова на духовные ценности. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 62-65

Бекмуратова Д.З.

НАНАЕВДЕРДИН ҮЙ БҮЛӨСҮНҮН КУЛАККА ТАРТЫЛЫШЫ

Бекмуратова Д.З.

РАСКУЛАЧИВАНИЕ СЕМЬИ НАНАЕВЫХ

D. Bekmuratova

DISPOSSESSION OF THE NANAIEV'S FAMILY

УДК:94 (575.2)

Бул илимий макалада XX к. 30-жылдарында Совет бийлигинин бай-манаптарды тап катары жоюу саясаты боюнча чыккан токтомдордун негизинде Талас кантонунун, Кара-Ой болуштугунун №6 (азыркы Арал) айылынын тургуну Токтогул Нанаев бай-манап деген ат менен үй-бүлөсү менен Россиянын Оренбург округуна (Зауральная роца) сүргүнгө айдалган. Талас районунун Арал айылынан чыккан Токтогул Нанаевдердин үй-бүлөсүнүн кулакка тартылышы изилденген. Токтогул Нанаев жетиген уруусунан чыккан. Макалада Нанаевдердин үй-бүлөлүк чарбасынын Совет өкмөтүнү тарабынан конфискацияланышы архивдик материалдын жана талаа материалдарынын негизинде изилденип, Совет бийлигинин мезгилинде бай-манап катары, карапайым элдин душманы катары кулакка тартылган Токтогул Нанаев эл оозунда жарды-жалчыларга жардамын аябаган, адилетүү инсан болгондугу тарыхый булактар боюнча тастыкталат.

Негизги сөздөр: кулакка тартуу, Совет бийлиги, конфискация, округ, болуштук, бай-манап, тап.

В этой научной статье рассмотрена политика Советского правительства 30-х гг. XX в. по ликвидации богатых манашей как класса. В результате Советская политика раскулачивания Токтогул Нанаев, житель села №6 (ныне Арал) Таласского кантона Кара-Ойской области, с семьей был отправлен на ссылку в Оренбургский округ России (Зауральная роца). Исследовалась причина раскулачивания семьи Токтогула Нанаева из села Арал Таласской области. Токтогул Нанаев происходит из племени жетиген. В статье на основе архивных материалов и на основе материалов полевых исследований рассматривается факт конфискации хозяйства семьи Нанаевых Советским правительством, а также подтверждается, что Токтогул Нанаев, которого в советское время многие считали врагом простого народа, в памяти жителей был справедливым человеком, который помогал бедным.

Ключевые слова: раскулачивание, советская власть, конфискация, уезд, волость, бай-манап, класс.

This scientific article deals the policy of the Soviet government in the 1930s. The 20th century to eliminate the rich manaps as a class. As a result of the Soviet policy of dispossession, Toktogul Nanaev, a resident of village No. 6 (now the Aral) of the Talas canton of the Kara-Oi region, was sent with his family for exile in the Orenburg district of Russia (Zauralnaya grove). The reason was investigated for the dispossession of the family of Toktogul Nanaev from the village of Aral, Talas region investigated. Toktogul Nanaev comes from the Jetigen tribe. Based on archival materials and on the basis of field research materials, the article deals the fact of the confiscation of the Nanaev family's farm by the Soviet government, and also confirms that Toktogul Nanaev, who in Soviet times was considered an enemy of the common people, he was a person helped the poor in the memory of the inhabitants.

Key words: dispossession, Soviet power, confiscation, county, volost, bai-manap, class.

Совет бийлиги орногондон соң анын негизги максаты болгон жеке менчикти биртоло жоюп, социалдык абалы боюнча бирдей коомду куруу болгондугун билебиз. Ошонун негизинде мамлекеттик менчикти, коллективдүү чарбаларды түзүү Совет бийлигинин башкы милдети болгон. Буга ылайык, 1920-жылдардын аягында СССРде айыл чарбасын коллективдештирүүнүн негизинде кулактарды тап катары жоюу саясаты жүргүзүлө баштаган. “Кулак” деген термин XX кылымдын 20-30-жылдары колдонулуп, саясий термин катары кедейлердин жалданма эмгегинен пайдаланган эзүүчү, бакыбаттуу бай дыйканды түшүндүргөн. Кулактарды тап катары жоюу бул оокаттуу дыйкандарды жеринен, бүт мал мүлкүнөн, оокатынан, укуктарынан ажыратуу дегенди түшүндүргөн. Республикалык жана аймактык комиссиялар көчүрүү саясатын ишке ашыруу максатында бай-манап, кулактарга каршы иштерди жүргүзүшкөн.

1926-ж. БКП (б) Кырбкомдун Аткаруу комитетинин токтомунун негизинде манапчылык менен күрөшүү боюнча комиссия түзүлгөн. 1927-ж. 27-январда БКП (б)нын Орто Азия бюросу кабыл алган “Манаптар жөнүндө” токтомунда манаптарды БМСБ аркылуу көчүрүү жана алардын мүлкүн тартып алуу сунушу каралган.

1927-ж. бай-манаптарды союздун башка аймактарына эң алгачкы жолу массалык көчүрүү иштери жүргүзүлгөн. Көчүрүү иштерин жогорку, жергиликтүү бийликтин жана Бириккен мамлекеттик саясий башкармалыктын (БМСБ, орусчасы. ОГПУ) өкүлдөрүнөн турган үчилтик тарабынан жүргүзүлгөн.

1927-ж. 12-мартта Кыргыз АССРинин Советтеринин I уюштуруу съезди бай-манапчылык жана кулактар менен күрөшүү жөнүндө токтомунда “социалдык жактан зыяндуу бай-манап, кулактарды коомдон бөлүп, эмгекчилерди бай-манаптардын эзүүсүнөн бошотууну камсыз кылуу керектиги айтылган”. Жогорудагы токтомдордун негизинде 1927-ж. 27-мартта Кырбкомдун Аткаруу Бюросунун жыйынында Кыргызстандын аймагынан 21 бай-манапты көчүрүү тууралуу чечим чыгарылган.

1929-ж. февраль-март айларында Кыргызстандын Нарын, Талас, Каракол, Ош аймактарындагы 44 бай-манаптын мүлктөрү тартылып алынган. Оренбург облустук мамлекеттик архивинен 1929-ж. 3-ян-

варда Кыргыз АССРинин Эл комиссарлар Кеңеши менен БАКтын токтомунун негизинде чыгарылган 43 бай- манаптын үй бүлө мүчөлөрү болуп, бардыгы 319 адамдын айдалгандыгы тууралуу маалымат бар экендиги аныкталган. Алардын ичинен Талас кантонунан айдалгандардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн жалпы саны 158 адам болгон. Алар 3 жылдык мөөнөткө Россиянын Оренбург округуна сүргүнгө айдалган.[1: 250-260-б.]

Ошентип, жогорудагы токтомдордун негизинде Талас кантонунун, Кара-Ой болуштугунун №6 (азыркы Арал) айылынын тургуну Токтогул Нанаев бай-манап деген ат менен үй - бүлөсү менен Россиянын Оренбург округуна (Зауральная роца) сүргүнгө айдалган.

Токтогул Нанаев жетиген уруусунан чыккан. Сулайманов Чокыйбек агайдын изилдөөсү боюнча: Жетигенден: - (Эшен Карек)- Сааба- Ыбрайым- Кабыл-Кудайберди- Кудайменде- Бейше. Бейшеден- Төлөбай, Аргымбай, Шалтак, Чокый, Чыйбыт. Чыйбыттан-Итемген, Жүзөй: Жүзөйдөн - Чомой, Чындөөлөт, Ийгилик: Ийгиликтен Жантору, Байтору, Телкозу, Түркмен. Жанторудан - Үрүстөм, Байырбек. Үрүстөмдөн – Нанай, Нурбай. Нанайдан - Токтогул, Аманкул, Эшенкул, Оторкул. Небереси Зарип Токтогуловдун берген маалыматы боюнча Токтогулдун 3 зайыбы болгон. Биринчи зайыбынан: Ибраим, Исраил. Экинчи зайыбынан: Касымкул (филолог, доцент), Дилдебү, Мария (Жоомарт Оторбаевдин апасы, медицина илимдеринин доктору). Үчүнчү зайыбынан: Сагынбек. Ибраимден- Жоробек, Эркин. Исраилден- Карып, Зарип. Касымкулдан- Акматбек, Мүсүрөтбек, Кемелбек, Азис, Галия. Сагынбектен- Болот, Марат, Канат.

Токтогулдун атасы Нанай ажы болгон. Нанай болуш жөнүндө эл оозунда “Тиги Таласта Нанай бар, камы - чому далай бар” деген ылакап кеп айтылып калган. Атасы Нанай дагы, Токтогул дагы калкка кадырлуу, эмгеги сиңген, чарбакер адамдар болушкандыгы айтылган. Кара-Ой болуштугунун № 4 айылынан бай манап деген айып менен Батырбай Маралбаев деген тургунун кулакка тартуу иш аракеттеринде 1929-ж.

7 –февралда бүткүл айыл тургундарын чакырып жыйналыш өткөрүшкөн. Бул жыйналышта көмөк көрсөтүү максатында түзүлө турган кедей дыйкандардан комиссияга 15 адамдын талапкерлиги каралып, бардыгы бир добуштан колдоого ээ болуп өтүшкөн. Бул комиссия Б. Маралбаевден башка дагы бай манаптарды (Асран Бакаев, Кадыркул Артыкбаев, Мойнак Садыков, Токтогул Нанаев, Чала Джанчаков, Алиман Чалов, Нурманбет ж.б.) кулакка тартуу сунушун айтышкан. Бирок Б. Маралбаевден башка бир да бай манап кулакка тартылбайт деп элдин маанайын бурмалашкан. Анткени, карапайым элдин арасында Токто-

гул Нанаевдей элге жардам берген мыкты инсандар да болгон. [5: 179-180-б.] Бирок бул комиссия айылдык кеңештин башчылары болгон бай- манаптарды (С. Умаровду, Ю. Атабековду, А. Таштановду, А. Бакаевди, М. Баймункеевди, Т. Нанаевди мындан тышкары дагы 7 адамды) кулакка тартуу жөнүндө чечим чыгарышкан. [5: 90-б.]

Ошентип, жогорудагы токтомдордун негизинде Нанаев Токтогулдун чарбасын жоюу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Талас облустук архивинен табылган маалыматтар боюнча Токтогулдун 3 аялы, 2 уулу, келиндери менен жалпысынан 17 адамдын камакка алынгандыгы жөнүндө маалымат бар. Ал эми Нанаевдердин мүлкүнөн 60 жылкы, 23 баш ири мүйүздүү мал, 4 төө, 1359 баш кой тартылып алынган. Ал эми уулу Исраилдин 5-6- февралдын түнүнө карай Рыков болуштугунун №7 айылына Ташкараев деген кишиге 8 мыкты тубар жылкысы, 501 коюу жеткирилгендиги тууралуу маалыматтар бар экендиги жазылган. Акыркы тизме боюнча 90 баш жылкы, 1454 баш кой, 35 ири мүйүздүү мал, 4 төө конфискацияланган. Ал эми 95 кой, 22 жылкысы табылган жок деп жазылган.

Үй мүлкүнөн 37 даана кийиз, 11 килем, 5 жибек чапан. Анын ичинен 4 чапан Токтогулга таандык. Мындан тышкары, кийим тигүүчү 2 бут машина (маалымат боюнча 4 бут машина болгон) конфискацияланган.

Ал эми турак жайларынан 1 жыгач, 1 каркастуу үй, 4 кербен сарай (соода кылуучу жайы, 3 бөлмөлүү чайханасы менен) конфискацияланаган. Сарайда 5 жашоочу бөлмө болгон. Соода кылуучу жайында терини алып саткан деген божомолго такалдым. Себеби, Токтогулдун уулу Исраил тери иштетүүчү болуп иштегендиги тууралуу маалыматты, маалымат берүүчү небереси Зарип Токтогулов айтып берди. Мындан тышкары жылкылар үчүн салынган 1 чатыры, башка малдары үчүн 1 чатыры, 1 устаканасы жашоочу бөлмөсү менен, сырты кирпич менен капталган 1 жыгач сарай конфискациялангандыгы тууралуу маалыматтар жазылган. Жалпысынан Нанаевдердин мүлкүн эсепке алуу 17- фералга чейин жүргүзүлөөрү маалымдалган. Котормочунун жоктугу, ишти тоскоолдукка учуратты. Ошондой эле уулу Исраилди кармоодо комиссия мүчөлөрү жана койчу менен иш алып баруу кыйынчылыкты жаратты деп жазылат архивдик маалыматтарда. [5: 82-83-б.] Маалымат берүүчү неберелери Зарип Токтогулов, Канат Нанаевдердин айтуусу боюнча чоң атасы Токтогулдун 3 зайыбы өз өзүнчө конуштарда тургандыгы жөнүндө маалымат беришти. Арал айылынын башында Токтогулдун конушу деп дагы деле аталган жер бар экендигин, ал жакта таш сарай болгондугун айтып беришти. [8; 9]

Нанаевдердин малы деген күмөн саноо менен карапайым адамдардын малдары да тартылып алын-

ган. Мисалы, Кыргыз АССРинин БАКнин Талас кантонунун Кара- Ой болуштугунун № 6 айылынын жашоочулары Калыкберди Түлөкабылов, Сары Кудабоев, Илияс Дүйсөмбиевдердин жазган арыздарында Нанаевдин малы деген күмөн менен

К. Түлөкабыловдун 1 жылкы, 33 кой, И. Кудабоевдин 7 кой, 1 жылкысы тартылып алынган. Ушундай эле арыз менен Ибраим Кудабоев 2 жылкысы Нанаевдики деген күмөн менен тартылып алынгандыгы тууралуу кайрылышкан. [5: 59-60-б.]

Жалпысынан Нанаевдердин иши боюнча 90дой арыз түшкөн. Комиссияны бул арыздар боюнча карап, талдап чыгып, арыздануучуларга жыйынтыгын билдирүү керектигин тапшырган. Эгерде бул арыздар канааттандырылса, анда алардын чарбалары ийне, жибине чейин кайтарылып берилет деген маалымат жазылган. [5: 83-б.] Кырг АССРинин БАКнин Президиумунун №6 отурумунун токтомунун көчүрмөсүн

8-пунктунда Сары Кудабоевдин өтүнүчү боюнча Б. Маралбаевдин жана Токтогул Нанаевдин малы катары конфискацияланган 2 жылкысы жана 33 койу далилденген учурда компенсацияланып берилсин деп Талас кантондук кеңешине сунуштаган. 3-июнь 1929-ж. [4: 52-б.]

Маалымат берүүчү небереси Зарип Токтогуловдун жана 95 жаштагы Өмүрбеков Молдодек карыянын маалыматы боюнча Токтогул балдарын каапырга окутту деп айылаштарынын айтып калгандарын айтты. Ал кулакка тартылганга чейин эле балдарын орус тилинде билим алуусуна шарт түзүп берген. Орус тилин билгендиктери сүргүнгө айдалганда кыйналбай оокат кылууга жардамы тийген. Оренбургга көмүр жүктөлгөн эшолон поезд менен кеткендигин, жолду катар Токтогулдун балдары тамак- аш алып берип кыйналай жеткендиктерин уулу Касымкул айтып бергенин айтты. Оренбургга барган 17 бай манаптын ичинен тың жашашкан. Касымкул Оренбургга котормочу болуп кээде 50 рубль чейин тапкандыгы боюнча маалыматтар кездешет. Уулу Исраил 1901-жылы туулган, оокатка тың, чечен, тири карак, иштин көзүн таба билген инсан болгондугун иниси Сагынбек айтып берген экен. Ал жактан ат араба сатып алышып, оокат кылышкан. [7]

Кыргыз АССРинин БАКне, №907 58 а 23 18-май 1929-ж ., НКЮ РСФСРдин кайрылуусунда: Кыргыз АССРинен сүргүнгө айдалган бай манаптар С. Ташкаров, Д.Ташкаров, Садыков, Бекмамбетов, Кудайбергенов, Токтогулов ж.б. 21 адамдын арыздары жана Токтогуловдордун 20-март 1929-ж. жазылган №2135 2 арызы, о.э. Оренбургдун “Смычка” газетасынын №93 (1202) санынан үзүндүсү менен Кыргыз АССРинин Прокуратурасына кайрылуу жөнөтүлгөн Кыргыз АССРинин БАКнин 1929-ж. 5- февралда чыккан токтомунун негиздүүлүгүн текшерип берүүсүн суранган. Мындан тышкары депортациялангандар-

дын жумуш, жер менен камсыз болушу жөнгө салып берүүнү Оренбургдук бийлик өкүлдөрүнөн суранышкан. Тиркемеде 2арыз жана “Смычка” газетасынын №93 (1202) санынан үзүндү тиркелгендиги тууралуу маалымат бар.

КР Борбордук мамлекеттик архивинен Токтогулдун уулдары Ибраим, Исраил, Касымкулдун Кыргыз АССРинин Талас кантонунун Кара- Ой болуштугун № 6 айылына арыз менен кайрылышкан. Арыздын маанисинде атасы Токтогул Нанаев Кыргыз АССРинин БАКнин 5- февралдагы 1929-ж. токтомунун негизинде бай- манап катары Кыргызстандын чегинен көчүрүлгөн. Бирок, аларга карата 3 багытта туура эмес декрет кабыл алынгандыгы жазылган.

Мен, Ибраим 1895-жылы туулгам, 18 жашка чейин эле атамдын карамагында болгом. 18 жашымда үйлөнүп, атаман бөлүнүп кеткем. Үй- бүлө мүчөлөрүм 6 адамдан турат. 350 койум, 2 төөм, 22 жылкым, 5 уйум бар. 1922-ж. чейин салыктарды төлөп тургам, айрым документтер комиссия тарабынан тартылып алынганган. Ошондой эле атам менен аралык 100 км. ашык, байланышууга убактым жок. Комиссия келгенде кыштоодо Караколдо болгом жана комиссия өзүнчө акт талап кылып, жатат деп жазган. 1924-ж. Кара-Ой болуштугу тарабынан өз алдынча жашайт деген аныктама бар деп жазган.

Комиссия бардык мал- мүлкүн тартып алып, болгону 686 рубль гана жол киреге берген. Оренбургга келгенде же жер бербей, же жумуш бербей үй бүлөсү кыйынчылыкка дуушар болгондугун жазышкан. Жалпысынан айтканда, бай- манаптын балдары болгондугу үчүн жабыр тартып жатышкандыгы тууралуу арызданышкан. [4: 39-40-б.]

Оренбург округунда копко турбай эле 30-жылдардын башында Казакстандын Мерке, Луговой тарапка көчүрүлгөн жана Токтогул Нанаевдин сөөгү Казакстанда коюлган. Ал эми уулу Исраил Таласка 1960-жылы көчүп келип, кайрадан жашоосун уланткан. [9]

Бай- манап катары кулакка тартылып, турмуштун кыйынчылыктарына бышкан уул- кыздары кыргыз элине эмгектери сиңген улуу инсандар болуп чыгышкан. Алсак, уулу Касымкул (1909-1977-жж.) агартуучу, кыргыз тилин жана адабиятын окутуу боюнча адис, Лениндин томдуктарын которгон улуу окумуштуу болгон. Азыркы кезде Арал айылында орто мектепке аты коюлган. [3: 250-б.]

Кызы Мария 1927-ж. туулган. Фармаколог, медицина илимдеринин доктору. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген врач. [3: 250-б.]

Кичүү уулу Сагынбек 1923-жылы туулган. Арал айылында орус тили мугалими болгон. Орус тилин абдан жакшы билгендигин айылдаштары айтып жүрүшөт. Таласта биринчи Эл агартуунун отличнигин алган мугалим болгон [8]. Азыркы кезде Арал айылында

Токтогул Нанаевдин неберелери Зарип Токтогулов жана Канат Нанаевдер жашап, эмгектенишүүдө.

Жыйынтыктап айтканда, Совет бийлигинин мезгилинде бай- манап катары, карапайым элдин душманы катары кулакка тартылган Токтогул Нанаев эл оозунда жарды- жалчыларга жардамын аябаган, адилетүү инсан болгондугу тарыхый булактар боюнча тастыкталат.

Адабияттар:

1. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. III т.
2. XX к. жана XXI к. башы (1900-2016-жж.). КР УИА Тарых жана маданий мурас
3. институту; Башкы ред. кеңеш: А. Джуманалиев (төрага) ж.б. – Б.: “Кут- Бер”, 2016.
4. 250-260-бб.;
5. Бектур Исаков. Арал санжырасы. Талас: 2001. 60-62-бб.;
6. Талас облусу энциклопедия. –Б.: 1995. 251-б.;
7. КРнын Борбордук мамлекеттик архиви. Ф. 21, О. 4, д.16 34-35-39-40-бб.;
8. Талас облустук мамлекеттик архиви. Ф. 485, О. 1, д. 105, 112, 59-60-61-82-83-90-бб.;
9. **Маалымат берүүчүлөр:**
10. Сулайманов Чокыйбек (Талас облусу, Талас району, Арал айылы. 1955-ж. туулган.
11. К. Нанаев о.м. тарыхчы, эмгек сиңирген мугалим);
12. Өмүрбеков Молдобек (Талас облусу, Талас району, Арал айылы. 1927-ж. туулган. КР
13. “Ардактуу аксакалы” орденинин ээси);
14. Нанаев Канат (Талас облусу, Талас району, Арал айылы. 1965-ж. туулган. Токтогул
15. Нанаевдин небереси)
16. 9. Токтогулов Зарип (Талас облусу, Талас району, Арал айылы. 1965-ж. туулган. Токтогул
17. Нанаевдин небереси)
18. Бекмуратова Д.З. Религиозная обстановка в таласском регионе в годы независимости (1991–2017 годы). Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 93-96

Беспалов А.М., Макарова О.Н., Докучаева Д.Д.

СОСТОЯНИЕ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ
КУМАНДИНЦЕВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Беспалов А.М., Макарова О.Н., Докучаева Д.Д.

КУМАНДИНДЕРДИН ЭТНИКАЛЫК ӨЗ-СӨЗҮНӨГҮНҮН
АБАЛЫ АЗЫРКЫ ШАРТТА

A. Bepalov, O. Makarova, D. Dokuchaeva

THE STATE OF ETHNIC SELF-CONSCIOUSNESS
OF THE KUMANDINS IN MODERN CONDITIONS

УДК: 316.64

В статье рассматриваются особенности функционирования и структурные элементы этнического самосознания кумандинцев на современном этапе становления российского общества, сложности и противоречия его сохранения и развития. Авторы отмечают, что этническое самосознание в рамках философского, культурологического и социологического рассмотрения предполагает его определение как развивающейся системы. Анализ ситуации, сложившейся с сохранением языка и культуры кумандинского народа приводит авторов к выводу о том, что проживающие кумандинцы совместно с русскими и активные их контакты с представителями других этносов, постепенно приводит к утрате в их жизни необходимости использования ряда самобытных культурно-бытовых особенностей и к вытеснению их новыми унифицированными формами культуры. По мысли авторов возрождение и сохранение этнического самосознания кумандинцев в современных условиях должно учитывать, с одной стороны, противоречия современного мирового развития, с другой стороны, противоречия этногенеза самих кумандинцев. Исходя из этого авторы считают, что есть два пути сохранения языка и культуры: во-первых, фиксация остатков культурных особенностей, традиций, обрядов, ритуалов, языка и их музеефикация в местах компактного проживания кумандинцев; во-вторых, органическое включение через трансформацию и развитие традиционных форм языка и культуры в современные формы бытия, уклад жизни. И то, и другое требует ресурсных затрат. Однако второй путь даёт шанс кумандинскому народу на будущее, хотя и значительно сложнее в осуществлении. Но в любом случае главным условием этого процесса является заинтересованность самих кумандинцев в сохранении и развитии своей культуры и языка.

Ключевые слова: этническое самосознание, этническая идентичность, идентификация, кумандинцы.

The article discusses the features of the functioning and structural elements of the ethnic self-consciousness of the Kumandins at the present stage of the formation of Russian society, the complexity and contradictions of its preservation and development. The authors note that ethnic self-consciousness within the framework of philosophical, cultural and sociological consideration involves its definition as a developing system. An analysis of the situation that has developed with the preservation of the language and culture of the Kumandin people leads the authors to the conclusion that the Kumandins living together with Russians and their active contacts with representatives of other ethnic groups gradually lead to the loss in their lives of the need to use a number of original cultural and everyday features and to replacing them with new unified forms of culture. According to the authors, the revival and preservation of the ethnic identity of the Kumandins in

modern conditions should take into account, on the one hand, the contradictions of modern world development, on the other hand, the contradictions of the ethnogenesis of the Kumandins themselves. Based on this, the authors believe that there are two ways to preserve the language and culture: firstly, fixing the remnants of cultural features, traditions, rites, rituals, language and their museumification in places of compact residence of the Kumandins; secondly, organic inclusion through the transformation and development of traditional forms of language and culture into modern forms of being, a way of life. Both require resources. However, the second path gives the Kumandin people a chance for the future, although it is much more difficult to implement. But in any case, the main condition for this process is the interest of the Kumandins themselves in the preservation and development of their culture and language.

Key words: ethnic identity, ethnic identity, identification, Kumandins.

Макалада орус коомунун калыптанышынын азыркы этабында кумандардын этникалык өз алдынча аң-сезиминин иштешинин жана структуралык элементтеринин өзгөчөлүктөрү, анын сакталышынын жана өнүгүшүнүн татаалдыгы жана карама-каршылыктары талкууланат. Авторлор философиялык, маданий жана социологиялык кароонун алкагында этникалык өзүн-өзү аңдоо анын өнүгүп келе жаткан система катары аныкталышын камтыйт деп белгилешет. Кумандин элинин тилин жана маданиятын сактап калуу менен түзүлгөн кырдаалды талдоо авторлорду кумандиндердин орустар менен чогуу жашагандыгы жана башка этностордун өкүлдөрү менен активдүү байланышы бара-бара өздөрүнүн маданиятын жоготууга алып келет деген тыянакка келет. бир катар оригиналдуу маданий-турмуштук өзгөчөлүктөрдү пайдалануу жана аларды маданияттын жаңы бирдиктүү формалары менен алмаштыруу зарылчылыгынын турмушунда. Авторлордун пикири боюнча, азыркы шарттарда кумандиндердин этникалык өзгөчөлүгүн кайра жаратуу жана сактоо, бир жагынан, азыркы дүйнөлүк өнүгүүнүн карама-каршылыктарын, экинчи жагынан, кумандиндердин этногенезинин карама-каршылыктарын эске алуу керек. . Ушуга таянып авторлор тилди жана маданиятты сактоонун эки жолу бар деп эсептешет: биринчиден, кумандыктардын жашаган жерлеринде маданий өзгөчөлүктөрдүн, каада-салттардын, ырым-жырымдардын, ырым-жырымдардын, тилдин калдыктарын бекемдөө жана аларды музейлештирүү; экинчиден, тилдин жана маданияттын салттуу формаларын болмуштун заманбап формаларына, жашоо образына айландыруу жана өнүктүрүү аркылуу органикалык инклюзия. Экөө тең ресурстарды талап кылат. Бирок, экинчи жол Кумандин элине келечекке мүмкүнчүлүк берет, бирок аны ишке ашыруу алда канча кыйын. Бирок кандай болгон күндө да бул процесстин негизги шарты кумандардын

өздөрүнүн маданиятын жана тилин сактоого жана өнүктүрүүгө кызыкдар болушу.

Негизги сөздөр: этникалык идентификация, этникалык идентификация, идентификация, кумандиндер.

Одной из форм самобытности народа и его представителей выступает этническое самосознание. Развитие этнического самосознания позволяет этносу выделиться и оформиться в виде исторически сложившейся устойчивой группы людей, которая в своё время возникла на базе общего языка, территории проживания, экономической жизни, культуры и самобытного характера. Этническое самосознание – это процесс самопознания и развития культурной самобытности этноса, а также свойство человека, которое позволяет ему для себя лично определиться, к какой этнической группе он относится.

Этническое самосознание как сложный социально-психологический феномен развивается исторически. Оно формируется благодаря механизму идентификации, т.е. отнесению человеком себя к той или иной этнической группе, усвоению им представления о ней, присущих ей чертах, культурных особенностях, языке, территории совместного проживания, историческом прошлом. Другими словами, оно проявляется в образе «мы». Этническое самосознание в своей структуре имеет познавательный и эмоциональный компоненты. Познавательный компонент включает в себя осознание человеком своей этнической принадлежности, а также осознание человеком своего социального положения. Кроме того, в познавательный компонент входит осознание санкционированных этнической общностью традиций, норм, моделей поведения, осознание своих жизненных интересов и насущных потребностей.

Эмоциональная сторона этнического самосознания проявляется в чувстве гордости за свой этнос, чувстве собственного достоинства и т.п. Несомненно, что обе составляющие этнического самосознания напрямую оказывают влияние на поведение человека, проявляющегося в конкретных действиях индивида в отношении своих «соплеменников», людей, принадлежащих к той этнической группе, к которой себя причисляет человек. Поведенческие реакции обнаруживаются также и в отношении тех людей, которых индивид относит по этническому признаку к категории «чужие».

В современных условиях этническая самоидентификация личности происходит, главным образом, через язык, обычаи, обряды, культуру. А семья играет главную роль в сохранении и передаче этнической культуры. Важным признаком этнической общности, первичной основой самосознания того или иного народа, этнической идентификации выступает этническое самосознание.

Этническое самосознание в рамках философского, культурологического и социологического рассмотрения предполагает его определение как развивающейся системы. С этих позиций оно исследуется в рамках социокультурного подхода, разработанного применительно к этническим явлениям Б. С. Ерасовым, Э. С. Маркаряном, А. С. Ахизером. В частности, с точки зрения А. С. Ахизера «Самосознание в своем историческом развитии проходит два основных этапа. В основе архаичного сознания лежит самосознание, выраженное в **Дуальной оппозиции** «причастен к тотему – непричастен». Самосознание здесь движется в рамках сложившегося богатства культуры. В господствующей культуре **Либеральной суперцивилизации** преобладает **Медиация**, постоянный поиск новых **Решений**, преодолевающий ограниченность ранее сложившихся оппозиций, постоянная самокритика, выход самосознания за рамки сложившегося богатства культуры» [1, с. 439-440].

Б.Б. Нанаева в своём диссертационном исследовании «Социокультурные традиции в контексте становления и развития самосознания этноса» отмечает: «Во-первых, как и общественное сознание в целом, этническое самосознание определяется устойчивыми закономерностями историко-культурного развития, социальным и политическим опытом, заключенными в традициях. А они, как наиболее устойчивый элемент этого опыта, оказывают влияние на воспроизводство самосознания, способствуя или препятствуя созданию новых моделей жизнедеятельности. Во-вторых, в процессе становления самосознания выявлены две взаимосвязанные тенденции: позитивная, направленная на гармоничное развитие этнического и общечеловеческого в этническом самосознании, и негативная, часто ведущая к этническому эгоизму и сепаратизму» [2, с. 29]. Поэтому важно при становлении, формировании и развитии этнического самосознания не допустить доминирования негативной тенденции. Важным механизмом саморегулирования этнического самосознания являются социокультурные традиции.

Этническая идентификация – психологический процесс отождествления себя с этнической общностью, усвоение важных стереотипов поведения. Идентификация происходит на основе самоопределения этнической принадлежности и служит основой процесса подражания, т.е. не насильственного, а свободного выбора человеком тех качеств, умений и ценностей, какими он хотел бы обладать.

Этническая идентичность не постоянна, она может изменяться под влиянием внешних социальных обстоятельств, которые могут повлиять на человека любого возраста, подтолкнуть его на переосмысление роли этнической принадлежности в его жизни, и в конечном счёте привести к смене этнической

идентичности. Выделяют позитивную этническую идентичность, которая характеризуется удовлетворенностью человека своим членством в этнической группе, желанием принадлежать ей, гордостью за достижения своего народа. В свою очередь, негативная этническая идентичность включает отрицание собственной этнической идентичности, чувство унижения, стыда, предпочтение других групп и народов [3, с. 98].

В число индикаторов консолидации по признаку этнического «мы» следует включить происхождение (кровное родство), язык, традиции, обычаи, общее историческое прошлое, особенности поведения или черты характера, внешность, религию и образ жизни.

В число индикаторов дифференциации по признаку этнического «они» психологи считают целесообразным внести язык, традиции, обычаи, особенности поведения, внешность и религию.

Кумандинцы, проживающие совместно с русскими и активно контактирующие с представителями других этносов, проявляют постепенную утрату в их жизни использования ряда самобытных культурно-бытовых особенностей и вытеснение их новыми унифицированными формами культуры.

В этих условиях на сохранение кумандинской идентичности во многом влияет их психологические установки.

Говоря о кумандинцах, нужно сказать, что все информаторы открыто сообщают о своём этносе, более того, 80 % респондентов гордятся своей этнической принадлежностью - за свою малочисленность, за стремление к сохранению и возрождению своей самобытной культуры, за знание истории своего народа и т.д.

Истоки этнической идентификации находятся в прошлом (исторические корни и исторические судьбы своего народа, символы культуры, традиции, обычаи, язык, религия, территория и др.). Это в кумандинской культуре во многом выражается тем, важнейшим фактором при принятии решений является прошлое. На прошлое при принятии решений ориентируются 45 % респондентов-кумандинцев. Этническая самоидентификация осуществляется также и на основе ныне существующего этнокультурного контекста (45 % опрошенных кумандинцев ориентируются при принятии решений на настоящее).

Несмотря на выражаемый интерес респондентов к истории своего народа (89 % опрошенных интересуется историей кумандинцев), основная часть не прилагает никаких усилий к ее изучению, сохранению самобытности культуры своего народа. Современные кумандинцы путаются в самоназвании своего народа, называя себя «речными жителями» (13,5 %), «детьми гор» (39 %). Лишь 37,8 % опрошенных написали, что их называли «сибирские татары». Более того, 16 %

респондентов испытывают чувство обиды за то, что их народ называют «татарами». Однако, по свидетельству Ф.А. Сатлаева, этноним «куманды» в дореволюционный период не был самоназванием кумандинцев: «Он был дан им соседними племенами (туба, шорцы, теленгиты, челканцы) по названию их основного и самого многочисленного рода оре и алтына куманды, тогда как сами себя кумандинцы называли просто «татар кижи», т.е. татарами» [4, с. 23].

Этническое самосознание представляет сложное структурное образование, включающее в себя осознание этнической принадлежности (этническая самоидентификация), интерес и уважение к истории своего этноса, стремление к развитию его языка, культуры, характера взаимоотношений с другими этническими группами. Среди кумандинцев происходит утрата знаний исторического прошлого своего народа. Только четверть респондентов знают, к какому сеоку относилась их семья, причем на просьбу указать название рода даже из них 30 % затруднились ответить. Справедливости ради надо сказать, что исследователь первой трети XX века Л.П. Потапов уже отмечал некоторую путаницу в названиях сеоков и указывал на падение их роли в жизни кумандинцев [5].

Лишь треть опрошенных смогли назвать известных представителей своего народа, что также свидетельствует о снижении интереса и уважения к истории и достижениям своего народа. 71 % кумандинцев не знают своих сказок, легенд, пословиц, а те, которые указывают на их знание, затрудняются перечислить названия любимых творений народного фольклора, лишь 4 % смогли указать название сказки. К сожалению, даже люди преклонного возраста не сохранили жемчужины народного творчества, в котором находит отражение этническое социальное сознание. Ни по полу, ни по возрасту существенных отличий в ответах на этот вопрос не наблюдается. А родители, у которых еще не выросли дети, сожалели, что не могут ни рассказать, ни почитать кумандинские сказки своим детям, так как сами их не знают. А на просьбу перечислить сказки, которые им рассказывали в детстве родители, иногда назывались русские народные сказки.

Таким образом, происходит утрата устного народного творчества как уникального механизма передачи культурного наследия кумандинского народа. И свидетельствуют о таком этнокультурном положении этноса, при котором большинство представителей этноса знают свой язык и культуру ненамного лучше, а то и намного хуже, чем язык и культуру соседних народов.

И все же 59 % опрошенных с оптимизмом смотрят на создавшуюся ситуацию и считают, что они имеют необходимые условия для сохранения и развития своей культуры. С одной стороны, нововведения,

вызванные изменением общественных отношений и распространением массовой культуры, интенсивно изменяют духовный мир личности и менталитет этноса. С другой стороны, наблюдается сокращение влияния этносоциальных и этнокультурных предпосылок на развитие этнического самосознания.

Своеобразные характеристики этнического самосознания кумандинцев проявляются в их этнической самоидентификации. В конце XIX – начале XX века род у кумандинцев был основан на отцовском праве [6, с. 101]. Но в настоящее время 53 % респондентов выбрали в качестве главного фактора этнической принадлежности этническую принадлежность обоих родителей, 32 % – этническую принадлежность отца, 15 % – этническую принадлежность матери. Что говорит о сложных процессах, происходящих в кумандинской семье. С одной стороны, все еще сказывается память о господстве материнского рода [7], с другой стороны – влияние традиционного отцовского рода [4], с третьей – современных семейно-брачных отношений, в которых функции родителей достаточно «размыты».

Рассматривая роль этнокультурных факторов в качественном изменении этнического самосознания, мы не можем не затронуть языковую проблему. Язык любого народа непосредственно связан с формированием этнического самосознания.

Важной особенностью, влияющей на этническое самосознание, явился переход от кумандинского языка к русскому. Кумандинцы, предпочитающие использовать русский язык в быту, тем не менее обладают устойчивой кумандинской самоидентификацией. По данным нашего исследования, более 85 % опрошенных определяют себя как кумандинцев. При этом кумандинским языком свободно не владеют 66 % респондентов, из них 41 % – понимают кумандинскую речь, но говорить не могут, а 25 % – не знают совсем. Причем если среди представителей старшего поколения не знают кумандинского языка лишь 5 %, а остальные знают и говорят и «понимают, но говорить не могут», то в возрастной категории от 20 до 50 лет возрастает процент не знающих языка до 22 % и снижается процент тех, кто говорит на родном языке до 12 %.

Такое состояние и функционирование родного языка в среде кумандинцев обусловлено и может быть объяснено различными факторами: во-первых, это совместное проживание с русским этносом, обучение в школах и профессиональных учебных заведениях ведется на русском языке; во-вторых, существенная установка у самих кумандинцев на изучение русского языка как социально более желательного и необходимого; в-третьих, большое количество межэтнических браков (в смешанных семьях основным разговорным

языком является русский). Таким образом, можно утверждать о замене кумандинского языка русским.

Сегодня кумандинский язык не выполняет одну из своих важнейших функций: средства внутриаутентической коммуникации. Однако, он сохраняет значение символической составляющей кумандинской культуры и традиции.

Традиции создания и функционирования семьи у кумандинцев за последние двести лет претерпели изменения, что было связано с изменениями их социально-экономического положения, условий жизни и природопользования. Современная кумандинская семья отличается прежде всего по составу, это отметили 56 % респондентов. И это связано, в первую очередь, с изменением уклада семейной жизни кумандинцев, заменой расширенной семьи нуклеарной.

Последнее особенно важно, так как традиционная жизнь кумандинцев, их хозяйственная деятельность были тесно вплетены в природные процессы. И сегодня 75 % респондентов считают, что они живут в гармонии с природой, а 13 % – управляют многими природными силами.

Таким образом, возрождение и сохранение этнического самосознания кумандинцев в современных условиях должно учитывать, с одной стороны, противоречия современного мирового развития, с другой стороны, противоречия этногенеза самих кумандинцев. На наш взгляд, есть два пути сохранения языка и культуры: во-первых, фиксация остатков культурных особенностей, традиций, обрядов, ритуалов, языка и их музеефикация в местах компактного проживания кумандинцев; во-вторых, органическое включение через трансформацию и развитие традиционных форм языка и культуры в современные формы бытия, уклад жизни. И то, и другое требует ресурсных затрат. Однако второе даёт шанс кумандинскому народу на будущее, хотя и значительно сложнее в осуществлении. Но в любом случае главным условием этого процесса является заинтересованность самих кумандинцев в сохранении и развитии своей культуры и языка.

Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 22-28-20420, <https://rscf.ru/project/22-28-20420/>, гранта Правительства Алтайского края (договор № НЗ от 11.04.2022).

Литература:

1. Ахизер, А. С. Россия: критика исторического опыта: [В 3 т.] / А.С. Ахизер; Филос. о-во СССР, [Секция филос. пробл. культуры]. [Т.] 3: Социокультурный словарь / [Вступ. ст. С. Матвеевой]. – М.: Философское общество СССР, 1991. – 470 с.
2. Нанаева, Б. Б. Социокультурные традиции в контексте становления и развития самосознания этноса: автореферат дис. ... доктора философских наук: 24.00.01 / Нанаева Борята

- Балаудиновна; [Место защиты: Юж. федер. ун-т]. – Ростов-на-Дону, 2010. – 46 с.
3. Ковалева А.И. Разновидности социальной идентичности: подходы к классификации // Знание. Понимание. Умение. 2019. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raznovidnosti-sotsialnoy-identichnosti-podhody-k-klassifikatsii> (дата обращения: 14.04.2022).
 4. Сатлаев Ф. Кумандинцы (Историко-этнографический очерк XIX — первой четверти XX века). – Горно-Алтайск, 1974. – 200 с.
 5. Потапов Л.П. Из этнической истории кумандинцев // История, археология и этнография Средней Азии. – М.: «Наука», 1968. – С. 316-323.
 6. Сатлаев Ф.А. Сельская община кумандинцев во 2 пол. XIX - 1 четв. XX в. // Социальная история народов Азии. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1975. – 272 с. – С. 100-114.
 7. Дыренкова Н.П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрков. Авункулат // Советская этнография. – 1937. – Т. 4. – С. 18-45.
 8. Ташкулова Ш.Б., Термечикова Б.К. памирские кыргызы и их этническое наследие. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 7. С. 226-230
-

Жороев А.К.

ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ФАКУЛЬТЕТИНИН ТАРЫХЫ

Жороев А.К.

ИСТОРИЯ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВА

A. Zhorojev

HISTORY OF THE FACULTY OF PHYSICS AND MATHEMATICS OF
THE STATE UNIVERSITY NAMED AFTER ISHENALY ARABAEV

УДК:371.302.2+371.31

1952-2017-жылдар аралыгында, б.а бул 65 жыл аралыгында И. Арабаев атындагы мамлекеттик университети курамында физика-математика факультети физика-математика мугалимдерин үзгүлтүксүз даярдап келе жаткан окуу жайы болуп эсептелет. Бул макала 1952-1991 жылдар аралыгында физика-математика мугалимдерин даярдоонун тарыхы жөнүндө маалымат берген. Кыргыз жаштарына жогорку билим берип, алардын да арасында математика илимине жөнөмдүү талапкерлерди анын тар жана татаал жолун салган, ошол мезгилдеги бирден бир жогорку окуу жайы бологон Кыргыз аялдар педагогикалык институту (КАПИ) (азыркы И. Арабаев атындагы мамлекеттик университети), кыргыз илиминин түптөлүүсүнө кошкон салымына баа жеткиз. Бул Педагогикалык институтунда улуу Ата - Мекен согуштан кийин 1952 жылдарынан баштап эле жогорку билимдүү адистер даярдала баштаган, биринчи кезекте педагогика багытындагы адистиктер. Алардын арасында "Математик, математика мугалими" адистигине даярдоо дагы башталган эле. Мына ошондон баштап бүгүнкү күнгө чейин математика боюнча жогорку билимдүү, профессионалдуу адистерди даярдоо улантылып келүүдө жана ал өзүнүн татыктуу тарыхына ээ боло алды.

Негизги сөздөр: жогорку билимдүү мугалимдер, механиканын фундаменталдуу, ториясы, математикалык, окутуучу-окумуштуу, педагогикалык институт.

Факультет математики, и физики Кыргызского Национального университета им. И. Арабаев является структурой который непрерывно ведет подготовку учителей для общеобразовательных школ по физике и математике. Настоящая статья посвящается историческому материалу подготовки учителей физики и математики в период с 1952 по 1991 годы (тогда КГЖПИ). Историю факультета Математики, информатики и кибернетики следует отчитывать с 1932 года. В этом году по решению правительства СССР и правительства Кыргызстана в городе Фрунзе (Бишкек) было открыто высшее учебное заведение – Киргизский государственный женский педагогический институт. В Киргизском пединституте наряду с факультетами, был открыт и физико-математический факультет для подготовки учителей с высшим образованием по математике и физике. 5 августа 1952 года на базе КГЖПИ был открыт КГУ. Факультет математики, информатики и является правопреемником и продолжателем славных традиций физико-математического факультета и он является сверстником нынешнего университета им. И. Арабаев.

Ключевые слова: учителя с высшим образованием, фундаментальные теории механики, краевые условия, преподаватель-ученый, педагогический институт.

Faculty of Mathematics and Physics of the Kyrgyz National University. I. Arabaev is a structure that continuously trains teachers for secondary schools in physics and mathematics. This article is devoted to the historical material of the training of teachers of physics and mathematics in the period from 1952 to 1991 (then KSWPI). The history of the Faculty of Mathematics, Informatics and Cybernetics should be accounted for since 1932.

This year, by decision of the government of the USSR and the government of Kyrgyzstan, a higher educational institution was opened in the city of Frunze (Bishkek) - the Kyrgyz State Women's Pedagogical Institute. At the Kyrgyz Pedagogical Institute, along with the faculties, the Faculty of Physics and Mathematics was opened to train teachers with higher education in mathematics and physics. On August 5, 1952, KSU was opened on the basis of KSWPI. The Faculty of Mathematics, Informatics is the successor and continuer of the glorious traditions of the Faculty of Physics and Mathematics, and it is a peer of the current University. I. Arabaev.

Key words: teachers with higher education, fundamental theory of mechanics, boundary conditions, teacher-scientist, pedagogical institute.

Улуу ата-мекендик согуштун аяктоосу менен, 1950-жылдардын башында башка Республикалар сыяктуу эле мурдагы совет коомунун курамында турган Кыргызстандын жаштары үчүн дагы жогорку билимге жетишүү эң маанилүү маселелердин бири болгон. Билим алуу алкагында, анаын ичинде профессионалдуу жогорку билим алууда Кыргызстандык жаштардын арасында математика илимине жөнөмдүү талапкерлерди анын тар жана татаал жолуна салган, ошол мезгилдеги бирден бир жогорку окуу жайы болгон аялдар Педагогикалык институту болуп эсептелген.

Кыргызстандын тарыхындагы эң чоң төрт окуу жайлардын бири болуп азыркы И. Арабаев атындагы мамлекеттик университети. СССР учурундагы Владимир Владимирович Маяковский атын алып жүргөн аялдар Педагогикалык институтун атоого болот. Ал 1952-жылдын 5-августундагы Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен түзүлгөн «Кыргыз аялдар педагогикалык институту (КАПИ) 1952-1953-окуу жылында толук мамлекеттик каржылоонун негизинде биринчи курска 200 бүтүрүүчүнү кабыл алуу менен жогорку билимдүү мугалимдерди даярдоону баштаган. Анын ичинен физика-математика адистигине 50 студент

кабыл алынган, филология бөлүмүнө 75 (кыргыз тили жана адабиятына 25, орус тили жана адабиятына -50), табыгый билимдер бөлүмүнө-25, география бөлүмүнө-25 жана тарых бөлүмүнө-25 кыз-келиндер кабыл алынып окутула баштаган. Окуу мөөнөтү 4 жыл болгон.

1926-жылы жүргүзүлгөн эл катоонун маалыматына таянсак Кыргызстандагы билимдүү аялдардын саны 7,4% пайызды түзүүсү ошол учурдагы аялдардын билим деңгээлинин кадай экендигин көргөзүп турат. Салыштырып көрө турган болсок 1939- жылы аялдардын билимдүү катмары 63% чейин жеткен.

Кыргызстанда Борбордук Азиядагы башка өлкөлөр сыяктуу эле физика- математика илимдери боюнча жогорку билимди 1930-жылдардын башынан алгач Фрунзедеги Педагогикалык Институтунда, кийинчерээк 1950-жылдардын башында ОшПИ, ПрПИ жана В.В.Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер Институтунда даярдай баштаган. Бул аралыктын ичинде физика жана математика илимдери боюнча миңдеген Кыргызстандыктар жогорку билимдүү кесипке ээ болушту жана алар негизинен мугалимдик кесипте эмгектеништи, азыр даты эмгектенип келе жатышат. Ошондой эле физика-математика илимдерине сүнгүп киришип, анын ысык-суугуна батып келишкен кыргыздын чоң окумуштуулары дагы аз эмес. Бүгүнкү докладда 1950-жылдардын экинчи жарымынан кийинки аралыктагы Кыргызстандагы Математика илиминин Кыргызстандагы түптөлүшү жана анын өнүгүү жолуна кыскача хронологиялык билдирүү жасалмакчы. Бүгүнкү конференцияга катышып отурушкан окумуштуулардын көпчүлүгүнө малым болгондой, кыргыз жаштарына жогорку билим берип, алардын арасында математика илимине жөндөмдүү талапкерлерди илимдин татаал жолуна салган биринчи жогорку окуу жайы Фрунзедеги Педагогикалык Институту (азыркы УУ), ошондой эле 1958-жылы түзүлгөн УИАнын Математика Институту болуп эсептелет.

1968-жылы табгый билимдер факультети болуп түзүлүп ошол учурдун белгилүү окумуштуулары жана педагогдору эмгектенип жана көмөктөшкөн.

Окуу жайдын математика илиминин жаралуусуна, анын кийинки түптөлүүсүнө жана анын өркүндөп өсүүсүнө өздөрүнүн зор салымын кошкон инсандар төмөнкүлөр болушкан.

Алар Р.С.Сыдыков, Г.А. Сухомлинов, А.И. Исхаков, Т.Ш. Сайфулин, Н.В. Филатов, А.Х. Ишбулатов, Ш.Х. Яр-Мухамедов, М.Т. Турусбеков, Ф.И. Половиков, В.А. Пичугин, Д.С. Саламатов, А.И. Искендеров, Р.У. Усубакунов, А.А. Айылчиев, Ч.Дж. Джаныбеков, О.Дж. Джолдошев, Ш.М. Майлиев, С. Кутманалиев, факультеттин деканы А.Р. Рыскуловдор иштешкен.

Ал эми окуу жайдын бүтүрүүчүлөрү өлкөбүздүн баардык аймактарында эл агатуу системасында математик мугалим болуп гана аталган окуу жайдын абро-

йун көтөрүп жетекчилик жана коомдук кызматтарда дагы иштөө жөндөмдүүлүгүн көргөзө алышкандыгын белгилей кетели. Алар Үсөнова Вера Үсөновна-Фрунзе шаарынын Октябрь райкомунун катчысы, Джусоева Сагын-Тянь-Шань (Нарын району) районунун аткаруу комитетинин төрагасынын орун басары, Айтбаева Роза- Ош областык аткаруу комитетинин орун басары ж.б. Бул тизмени андан ары улай турган болсок жүздөгөн окуу жайдын бүтүрүүчүлөрү эл үчүн, өлкөбүз үчүн кызмат кылгандыгын көрүүгө болот.

Физика- математикалык факультети 4 кафедранан: математикалык анализ, кафедра башчысы доцент А.И. Искендеров фм.и.к. А.Р. Рыскулов, А.И. Искендеров, С.А. Аманжолова, Ш.А. Алиев, Дж.М. Молдобаев, К.Дж. Асылбекова ж.б. Алгебра жана геометрия кафедрасынын башчысы доцент М.У. Мурзакматов, А.А. Айылчиев, окутуучулар О.С. Төлөбаев, М. Нурсеитов, У.К.Апарова, Ы. Кадырова ж.б. кафедра физикада кафедра башчысы доцент фм.и.к. М.Т.Токтогулов, фм.и.к. С.К. Кадыров, С.И. Артыкова, Р.Т. Айтматова; окутуучулар К.У. Утуров, С.Р. Рахимбаева, Б.К. Кудоярова, А.К. Калиева ж.б.математиканы окутуунун методикасы кафедрасынын башчысы доцент фм.и.к. Ш.М. Майлиев доцент фм.и.к. М.Дж. Джакыпбеков, А. Абдыкеримов окутуучулар У.К. Капаров, К. Джолочиев, Р. Калыков, М. Доотаев ж.б. эмгектенишкенин айта кетүү керек деп ойлойм.

Кафедранын негизги предметтеринин катарына: математика, информатика, ЭЭМде программалоо, программалоонун ар түркүн ыкмалары, ППП, изилдөө операциясы, оптимизациялык методдор, экономикалык процесстерди моделдөө, системалык программалоо, операциялык система, системалык анализ, компьютердик жана информациялык технология сабактары кирет. Окуу процессинде үч инновациялык факторлор: билим илим жана өндүрүштүн бири-бири менен органикалык байланышкан системага айкалышы, ал сабак өтүүнүн методикасын жогорку деңгээлге көтөрөт

Кафедрадагы иштеген окутуучулар өзүнүн сабактарын жакшы билген адистерден болуп эсептелинет, көпчүлүгү жогорку окуу жайында көп жылдардан бери иштеген тажрыйбалуу окутуучулар. Көпчүлүк мугалимдердин жарык көргөн окуу жана окуу-методикалык куралдары, студенттерди окутуу процессинде колдонулат.

Кафедра адистерди даярдоо боюнча өлкөбүздүн жана башка өлкөлөрдүн жогорку окуу жайлары менен байланышта болуп, адистерди даярдоо жана студенттерди окутуунун алдыңкы методикалык технологиясын үйрөнүп, билим боюнча тажрыйба алмашат. Алардын катарына Республиканын улуттук академиясы, КГУСТА, И.Раззаков атындагы КТУ, Б.Ельцин атындагы КРСУ, МЭСИУ, Аль-Фараби атындагы КАЗГУ, Санкт-Петербург университети кирет.

Ал окутуунун стандарты боюнча кафедрада базалык жогорку билимдүү (бакалавр), толук жогорку билимдүү (дипломдуу адис жана магистрант) адистерди даярдоо жүргүзүлөт.

Ошол кездеги факультеттин негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелинген алар: жогорку квалификациялуу орто мектептин математик мугалимдерин даярдоо, окуу методикалык кабинеттерди лабораторияларды түзүү милдети турган.

Адабияттар:

1. И.Арабаев атындагы мамлекеттик университетинин Жарчысы 3 чыгарылышы (2012) 293-295 бет
2. Ж.Татыбекова В вузе учится только девушки Фрунзе Кыргызтан 1984 ст28-34
3. А.А.Асанакунов, Э.Ж.Мамаев, Н.С.Усупова. Кузница педагогических кадров. Бишкек, 2002- стр 76.
4. Жороев А.К. История факультета математики и информационных технологий иссыккульского государственного университета имени касыма тыныстанова. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 156-160

Жумашова Г. С., Ташмаматов О. А.

ЧАКАН ШААРЛАРДЫН ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Жумашова Г. С., Ташмаматов О. А.

ТЕНДЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ

G. Zhumashova, O. Tashmamatov

TRENDS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS

УДК:

Кыргыз Республикасынын шаар аймактарынын туруктуу өнүгүүсүн баалоо жакында өзгөчө актуалдуулукка ээ болду. Бул тоолуу рельефтин шартында табигый жана техногендик факторлордун өсүшүнө жана глобалдык климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу. Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасында бир катар жагымсыз экологиялык, социалдык-экономикалык жана техногендик факторлордун жыйындысы менен, шаарлаштырылган тутумдардын өзгөчө түрү татаал рельефте калыптанып жатат. Мунун бардыгы калк жашаган аймактардын (шаар жана айыл аймактары) социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштарды иштеп чыгууну талап кылат. Кыргыз Республикасынын түштүгүндөгү чакан шаарларынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги көйгөйлөрүн ачып берди жана чакан шаарды өнүктүрүү стратегиясын түзүүгө мүмкүндүк берди. Бардык аныкталган көйгөйлөр жана чакан шаардык калктуу конуштарды өнүктүрүү келечеги чакан шаарлар жана өлкөбүздүн башка аймактары үчүн мүнөздүү. Чакан шаарлардын өнөр жайын өнүктүрүүгө байланышкан көйгөйлөрүн аныктоо үчүн ишканалардын санынын өзгөрүшүнө, бир ишкананын кызматкерлеринин орточо санынын өзгөрүшүнө талдоо жүргүзүлүп, тармактык фактордун таасири каралды.

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасы, шаар, технологиялык мамилелер, мыйзам актылары, башкаруу тутуму, шаардык автономия, шаардык бюджет, инфраструктура, каржылоо, инвестиция, ресурс, колдоо.

Оценка устойчивого развития городских территорий Кыргызской Республики в последнее время приобрела особую актуальность. Это связано с усилением природных и техногенных факторов горного рельефа и глобальными изменениями климата. В то же время в Кыргызской Республике при сочетании ряда неблагоприятных экологических, социально-экономических и техногенных факторов в условиях сложного рельефа формируется особый тип урбанизированных систем. Все это требует разработки конкретных предложений по улучшению социально-экономического развития населенных пунктов (городской и сельской местности). Он выявил основные проблемы социально-экономического развития малых городов юга Кыргызской Республики и позволил разработать стратегию развития малых городов. Все выявленные проблемы и перспективы развития малых городов характерны для малых городов и других регионов страны. С целью выявления проблем, связанных с развитием промышленности в малых городах, был проведен анализ изменения количества предприятий, изменения средней численности работающих на одно предприятие, влияния отраслевых факторов.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, город, технологические отношения, законодательство, система управления, городская автономия, городской бюджет, инфраструктура, финансирование, инвестиции, ресурс, поддержка.

The assessment of sustainable development of urban areas in the Kyrgyz Republic has recently acquired particular relevance. This is due to the strengthening of natural and technogenic factors of the mountain relief and global climate change. At the same time, in the Kyrgyz Republic, a combination of a number of unfavorable environmental, socio-economic and technogenic factors in the conditions of a difficult terrain forms a special type of urbanized systems. All this requires the development of specific proposals for improving the socio-economic development of settlements (urban and rural areas). It revealed the main problems of socio-economic development of small towns in the south of the Kyrgyz Republic and allowed to develop a strategy for the development of small towns. All identified problems and prospects for the development of small towns are typical for small towns and other regions of the country. In order to identify problems associated with the development of industry in small towns, an analysis was made of changes in the number of enterprises, changes in the average number of employees per enterprise, and the influence of industry factors.

Key words: Kyrgyz Republic, city, technological relations, legislation, management system, city autonomy, city budget, infrastructure, financing, investments, resource, support.

Шаар - адам баласынын улуу жана татаал жаратууларынын бири. Шаарлардын уюштуруу абалы жана калкынын саны боюнча ар кандай типтерге бөлүшөт. Мындай типтеги шаардык уюштуруу деңгээлинин чоңдугу боюнча эң төмөн болгон шаарлардын бири чакан шаарлар, туруктуу калкынын саны чакан шаарларда болжол менен 10 миңден 50 миңге чейинки, ал эми жалпы 28 млн адам жашайт, же ар бир төртүнчү жаран шаардыктар эсептелет.

Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүктүрүү жана калктын жашоо шартын камсыз кылуу (колдоо жана жакшыртуу) үчүн шаарлардын потенциалын натыйжалуу пайдалануу үчүн шаардын, региондун жана жалпысынан өлкөнүн кызыкчылыктарын караган, шаардык саясат деп аталган мамлекеттин иши жүзөгө ашырат.

Коомдо болуп жаткан радикалдуу коомдук-экономикалык өзгөрүүлөр Кыргызстанда шаардык саясатты өнүктүрүү боюнча жаңы парадигма иштеп чыгууну талап кылат [8,5]. Анын негизинде – адамга мамиле жасоодогу коомдун жогорку наркы, өзүн-өзү башкаруу жана негизги шарты катары каралат. Сунушталган диссертациялык изилдөө демографиялык абалды анализдөө, чакан шаарлардын калкынын иш менен камсыз болуу маселелерине, ошондой эле шаардык чарбанын иштөө механизм жана өнүгүү тарыхын бирдей ачып берүүгө арналган.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Рынок шарттарына ыңгайлаштырылган натыйжалуу экономиканы түзүү чакан шаардын масштабында өнөр жайдын, инфраструктуранын жана шаардык чарбанын башка элементтеринин өнүгүү проблемаларын жана келечегин иликтөөнү максат кылат. Шаардык экономиканы, коомдук жакшы жашоо-турмуш деңгээлин жогорулатуу үчүн зарыл шарты жана кыймылдаткычы натыйжалуу иштөө болуп саналат.

Парадигма - (грек *paradeigma*-мисалы, үлгү), маселелерди коюу модели жана аларды чечүү

Кыргызстандын бүтүндөй экономикасы катары чакан шаарлардын экономикасынын учурдагы өнүгүшү, ошондой эле ачык-айкын туруксуздук, шаардык чарбаны натыйжалуу уюштуруунун илимий негизделген критерийлеринин бузулушу, түзүлүп жаткан рыноктук мамилелерге ыңгайлашуу маселелеринин иштелип чыкпагандыгы менен мүнөздөлөт. Мунун бардыгы шаар чарбасын уюштуруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун издөөнү, бул аймактык мамиле менен байланышкан анын түзүмдүк уюмун өркүндөтүүнү талап кылат.

Калктын агылып кетишинен жана шаарлардын ондогон жылдар бою топтолгон инфраструктураларынын эскиришинен, өндүрүштүк потенциалдын азайуусунан, өндүрүштүк байланыштардын бузулушунан улам келип чыккан терс процесстер уланып жатат. Биздин өлкөдө болуп өткөн реформалар жана рыноктук экономикага өтүүсүнүн баары ушул жаатта социалдык-экономикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн актуалдуулугун шарттады.

Чакан шаарлардын социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн, чарбаларынын калыптануусунун жана иштөөсүнүн негиздери ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектеринде кеңири жайылууга ээ болду. Мисалы, натыйжалуу шаардык экономиканы калыптандыруу маселесин чечүүгө белгилүү экономист - урбанисттердин, атап айтканда, Н. Н. Гутнов, Э. А., Давидович, В. Г. Дмитриева, Э. Я. Ильина, И. А. Кураков, В. Л. Кураков, Л. П. Лаппо, Г. М. Персика, Е. Н. Хорева, Б. С. Яковлева, А. Е. Баранский [2,58]. жана башкаларды илимий эмгектери арналган. Аларды изилдөөлөрдө шаардык чарбанын иштешинин натыйжалуулугун өнүктүрүү жана жогорулатуу маселелери талкууланат.

Урбанизациянын жана шаардык чөйрөнү өнүктүрүүнүн глобалдуу проблемалары Глазьев В. Л., Гольц Г.А., Ракитского Б., Владимиров В. В., Занаворов В. С., Пивоваров Ю. В., Смоляра И. М., Харвей Д., Яргина З.Н., Яницкой О.Н. [1,89]. жана башкалардын иштеринде чагылдырылган. Ошону менен бирге, рыноктук мамилелерге өтүү менен өнөр жай менен байланышкан методологиялык, методикалык жана практикалык мүнөздөгү көптөгөн аспектилер каралган.

Чакан шаарларда натыйжалуу шаардык чарбаны түзүүнүн процесси али чечиле элек. Теориялык түшүнүк чакан шаарларга мүнөздүү болгон спецификалык көйгөйлөрдү чечүү маселелерин талап кылат. Мына ушунун бардыгы диссертациялык иштин максатын жана милдетин аныктоого негиз болгон.

Изилдөөнүн максаты. Кыргызстандын түштүгүндөгү шаарларды изилдөөнүн максаты чакан шаарлардын экономикасынын өнүгүү тенденцияларын изилдөө жана аларды өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык стратегиясын калыптандырууда ыкмаларды негиздөө болуп саналат. Максаттын максаты болуп саналганы менен конкреттүү тапшырмалар да белгиленген, атап айтканда:

1. чакан шаарлардын коомдук-экономикалык абалын изилдөө;
2. демографиялык кырдаалдын динамикасын изилдөө;
3. эмгек рыногунун абалын баалоо;
4. экономиканын структуралык кайра куруу маселелерин изилдөө;
5. шаардык инфраструктуранын өнүгүү деңгээлин баалоо;
6. Кыргызстандын түштүгүндөгү чакан шаарлардын социалдык-экономикалык мамилелери жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү болду.

Методология жана изилдөө ыкмалары. Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизин алдыңкы илимий-изилдөө институттарынын жана уюмдарынын жамааттарынын теориялык иштеп чыгуулары жана корутундулары, чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын эмгектери, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ченемдик жана нускамалык материалдары, мыйзамдык жана муниципалитеттердин шаар экономикасын өнүктүрүү боюнча ченемдик укуктук актылары жана ченемдик актылары[8,23]. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетинин маалыматтары колдонулган. Иш процессинде изилдөөнүн логикалык, аналитикалык, салыштырма ыкмалары, экономикалык кубулуштарды изилдөөгө системалуу жана комплекстүү мамиленин элементтери, монографиялык изилдөөлөр колдонулган.

Иштин илимий жаңылыгы төмөнкүдөй:

- шаардык калктуу конуштардын колдонуудагы классификациялары системалаштырылган, чакан шаардын маңызын толук чагылдырган шарттар жана өзгөчөлүктөр аныкталган;
- заманбап шаардык инфраструктураны түзүүчү факторлорду классификациялоо жана талдоо менен анын өнүгүүсүнүн учурдагы тенденцияларын бөлүп көрсөтүү;
- шаар профилинин концепциясы шаардык калктуу конуштун аймактык формасынын бирдиктүү

комплекси катары кабыл алууну түзүүчү, тигил же бул калктуу конушка гана мүнөздүү жеке мүнөздөмөлөрдүн тизмеси катары сунушталат;

- экономиканы реструктуризациялоону эске алуу менен демографиялык болжолдоолорду иштеп чыгуунун, эмгекке жарамдуу калктын экономикалык потенциалына баа берүүнүн негизинде региондук экономиканын шарттарында чакан шаарларды өнүктүрүү стратегиясынын принциптерин жана критерийлерин иштеп чыккан;

- чакан шаарлардын орун алган социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган жергиликтүү өз алдынча башкаруунун саясатын өркүндөтүү боюнча сунуштар сунушталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Аткарылган диссертациялык иштин практикалык мааниси, изилдөөнүн негизинде шаардык калктуу конуштардын категориясы катары кичи шаарларга мүнөздүү болгон социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн комплекси аныкталгандыгында жана эң негизгиси, аларды кантип ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштар берилгендигинде. Изилдөөдө камтылган теориялык изилдөөлөр да практикалык кызыгууну жаратат, анткени алар концептуалдык жактан фундаменталдык пункттарды аныктайт, аларды түшүнүү жана түшүндүрүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын практикалык функцияларын ишке ашырууда компетенттүү укуктук саясатты жүргүзүүнү аныктайт.

1. чакан шаарлардын учурдагы шаар саясатын өркүндөтүү боюнча методологиялык ыкмалар;

2. шаардык калктуу конуштарды чакан шаарлар тобуна классификациялоо маселелери;

3. рыноктук мамилелердин калыптануу шартында жергиликтүү өз алдынча башкарууну мамлекеттик колдоонун зарылдыгы жана мүмкүнчүлүктөрү;

4. Кыргыз Республикасынын кичи шаарларында түзүлгөн демографиялык абалды жакшыртуу багыттары;

5. өндүрүштүк инфраструктураны өркүндөтүү, чакан шаардык калктуу конуштардын экологиясына оорчулукту азайтуу иш-чараларды жүргүзүү боюнча сунуштар.

Чакан шаарлардын экономикасын өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө региондук экономиканы изилдөөдө келечектүү багыт болуп саналат, анткени чакан шаарлар региондук социалдык-экономикалык өнүгүү системасында маанилүү роль ойнойт. Бул көйгөйлөр мамлекеттик деңгээлде да, муниципалитеттердин деңгээлинде да сабаттуу шаар саясатын талап кылат. Өз кезегинде чакан шаарларды өнүктүрүүнүн туура багытын иштеп чыгуу аларда болуп жаткан социалдык-экономикалык процесстер

жөнүндө маалыматтын ишенимдүүлүгүнө жана өз убагында иштелип чыгышына көп жагынан көз каранды[4,35].

Ар түрдүү өлкөлөрдүн жана региондордун чакан шаарларынын проблемалары окшош: бул шаарлар адатта экономикалык өсүш үчүн чектелген ресурстар менен мүнөздөлөт жана анын диверсификация, кызмат көрсөтүү секторунун өнүгүүсүнүн төмөн деңгээли, алардын калкы азайып жана улгайып баратат, алар жумушсуздуктун жогорку деңгээли менен квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт.

Айлана-чөйрөнүн борбору болуу ар бир шаардын маанилүү милдети, бирок бул үчүн кичинекей шаарларда, бул функция көбүнчө эң маанилүү болуп саналат. Борборлор катары чакан шаарлардын ролу айыл калкына кызмат көрсөтүү өнүккөн мейкиндиктин бытыранды болушунун жана айыл жеринде тейлөө тармагынын кыскарышынын шартында өсүүдө. Негизги изилдөөнүн чектөөсү статистикалык маалыматтардын жетишсиздиги, шаар менен айылдын ортосундагы мамилени мүнөздөйт.

Ошентип, изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

1) Чакан шаарлардагы оор демографиялык кырдаалды калктын жашоо сапатын жогорулатуу боюнча иш-чаралардын комплексин жүргүзүү жолу менен гана оңдоого болот, мында болжолдоо жана стратегиялык пландаштыруу ыкмалары тиешелүү роль ойноого тийиш.

2) Чакан шаарлардын эмгек ресурстары азыркы учурда жакынкы өткөн мезгилден мураска калган эмгек ресурстарын пайдалануу системасынын таасиринде турат, ал жумушчу күчкө болгон суроо-талаптын өсүшү, анын сапатына талаптын жетишсиздиги жана экономикадагы коргонуу комплексинин олуттуу үлүшү менен мүнөздөлөт;

3) Чакан шаарларда эмгек рыногун калыптандырууга тоскоол болгон жагдайлардын бири болуп өзгөчө экономикалык кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жаткан коргонуу комплексине кирген шаарларды түзүүчү көптөгөн ишканалардын болуш саналат.

4) Кыргызстанда өнүккөн индустриалдык өлкөлөрдүн критерийлерине жооп берген экономикалык структураны түзүү объективдүү түрдө башкаруунун бардык деңгээлдеринде: мамлекеттиктен муниципалдык чейин илимий негизделген өнөр жай саясатын жүргүзүүнү талап кылат.

5) Муниципалитеттин туруктуу жана толук өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн анын профилин аныктоо зарыл. Шаарды социалдык-экономикалык өнүктүрүүгө багытталган бардык кийинки иш-чаралар шаардын профилин эске алуу менен пландаштырылышы жана жүргүзүлүшү керек.

Өнөр жайдын өнүгүшү экологиялык көйгөйлөрдүн көбөйүшүнө алып келет, аларды чечүү кошумча материалдык чыгымдарды талап кылат. Чакан шаарлардын оң өзгөчөлүгү жаратылышка жакындыгы, өнөр жай өндүрүшүнүн төмөн концентрациясы менен шартталган салыштырмалуу жагымдуу экологиялык кырдаал болуп саналат, бул экономиканын төмөндөшү учурунда өзгөчө байкалат. Өнөр жай комплексинде түзүмдүк кайра куруунун артыкчылыктуу багыттары биринчи кезекте бузулган технологиялык жана өндүрүштүк-экономикалык байланыштарды калыбына келтирүүгө жана чыңдоого, өндүрүштү технологиялык жана техникалык жактан жаңылоого, транспорттук, энергетикалык жана сырьелук жана салык жүтүн кыскартууга, тармактарды техникалык жактан кайра жабдуу жана өнүктүрүү максатында коргоо өнөр жайынын илимий-техникалык ресурстарын, өндүрүштүк илимдин позитивдүү негиздери жана иштеп чыгуулары болуп саналат.

Адабияттар.

1. Ахиезер А.С. Город и диалог // Культурный диалог города во времени и пространстве исторического развития. М.: Мир культуры, 1996.
2. Город: проблемы социального развития/Под ред. А.В. Дмитриева. Л., 1982. - 174с.
3. Дылдаев М.Н. Эколого-экономическая оценка устойчивого развития урбанизированных систем Кыргызской Республики. Дисс. на соискания ученой степени доктора географических наук. Бишкек-2019.
4. Концепт проекта «Содействие инициативам для малых городов и поселков городского типа в Кыргызской Республике» «Сорос-Кыргызстан» - www.soros.kg
5. Национальная стратегия развития среды Кыргызской Республики за 2018-2040 годы. Бишкек – ноябрь, 2014.
6. Национальный доклад Кыргызской Республики «по жилью и устойчивому развитию городов и населенных пунктов Кыргызстана» за 2014-2024 годы.
7. Планировка и застройка малых городов. М., 1975:
8. Руководство по проектированию малых городов в системах расселения. М., 1979:
9. Урбанизация в Центральной Азии: вызовы, проблемы и перспективы. Ташкент 2013
10. Жумашова Г.С. Особенности развития малых городов в кыргызстане. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 11. С. 215-218

Кадыров Т.Д., Шаанов Т.М., Пазыл кызы Э., Ормонова Г.

КУШАН МЕЗГИЛИНДЕГИ БОРБОРДУК АЗИЯНЫН МАДАНИЙ ӨНҮГҮҮСҮ

Кадыров Т.Д., Шаанов Т.М., Пазыл кызы Э., Ормонова Г.

КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПЕРИОД КУШАНСКОЕ ВРЕМЯ

T. Kadyrov, T. Shaanov, Pazyl kuzu E., G. Ormonova

CULTURAL DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA DURING THE KUSHAN TIME

УДК: 32(571.15)(075.8).

Кушан доорундагы Борбордук Азиянын маданий өнүгүүсү өнүгүүнүн жаркын барактарынын бири болуп саналат. Кушан империясынын башкаруучу элитасынын идеологиясы Индияда да, Ооганстанда да, Борбордук Азиянын ар кайсы аймактарында кездешкен императордук тыйындар менен да байланыштуу. Орто Азия аймактарынын ичинен бул маданияттын калыптанышында Кушан мамлекетинин борбордук аймактарынын бири болгон Бактрия-Тохаристан эң чоң роль ойногон. Кушан маданиятындагы маркумдун оозуна же көкүрөгүнө күмүш обол монетасы көп салынаарында жана каада-сынын кызыктуу өзгөчөлүгү саналат. Бул салт Грециянын жана Жакынкы Чыгыштын эллиндик мамлекеттеринин сөөктөрүнө окшоштуктарды табат.

Негизги сөздөр: Канишка, буддизм, уламыштар, материалдар, Кушан падышалары монастырь, сарай, стиль, Бактрия-Тохаристан, культ, храм, маданият.

Культурное развитие Центральной Азии в Кушанское время один из ярких страниц развития. Она получилась все стороннее развитие. С идеологией правящей верхушки Кушанской империи связаны также монеты имперского чекана, которые находят как в Индии и Афганистан, так и в различных районах Центральной Азии. Из центральноазиатских областей наибольшую роль в сложении этой культуры сыграла Бактрия-Тохаристан, являвшаяся одной из центральных областей Кушанского государства. Интересной особенностью погребального обряда является то, что в рот или на грудь покойного часто клали серебряную монету-обол. Этот обычай находит себе аналогии в погребениях Греции и эллинистических государств Ближнего Востока.

Ключевые слова: Канишка, буддизм, легенды, материалы, кушанских царей монастырь, дворца, стиль, Бактрия-Тохаристан, культ, храм, скульптура.

The cultural development of Central Asia in the Kushan period is one of the brightest pages of development. She turned out all the side development. The ideology of the ruling elite of the Kushan Empire is also associated with imperial coins, which are found both in India and Afghanistan, and in various regions of Central Asia. Of the Central Asian regions, Bactria-Tokharistan, which was one of the central regions of the Kushan state, played the greatest role in the formation of this culture. An interesting feature of the funeral rite is that a silver обол coin was often placed in the mouth or on the chest of the deceased. This custom finds analogies in the burials of Greece and this Hellenistic states of the Middle East.

Key words: Kanshika, Buddhism, legends, materials, Kushan kings monastery, palace, style, Bactria-Toharstan, cult, temple, culture.

О поддержке, которую оказывали буддизму Кушанские власти, красноречиво свидетельствуют остатки многочисленных буддийских храмов, мемори-

альных сооружений—ступ и монастырей, построенных в кушанское время в Индии, Афганистане и Синьцзяне. Знаменитый китайский паломник Сюань-Цзан, видевший в Пешеваре эту ступу уже в VII в., и притом в переделанном виде, описывает ее как одно из чудес мира. Она представляла собой колоссальное, украшенное разными деревьями 30-этажное сооружение, покоящееся на пятиэтажном основании и увенчанное высокой металлической колонной с 25 золочеными зонтиками. В ступе хранился обнаруженный, при раскопках реликварий надписью Канишки и с скульптурным его изображением. Возле Пешавара находился и знаменитый монастырь —сангарам, так же построенный Канишкой —это было крупное сооружение, имевшее по 200 метров каждой стороны. Еще в IX в. этот монастырь был один из центров буддийского образования. Более скромное сооружение такого характера воздвигались при кушанах, как мы увидим ниже. И на территории Центральной Азии.

Другой групповой памятников идеологическое политики кушанских правящих кругов являются постройки, связанные с династийным культом кушанских правителей. Этот культ, напоминающий поклонение обожествленным римским императорам, сосуществовал как с буддизмом, так и с другими религиями и верованиями обширного Кушанского государства. Наиболее яркие его памятники открыты в селе. МАТ в долине р. Ганг и на горе Сурхкотал в южной части Бактрии —Тохаристана на севере современного Афганистана. Постройка в селе МАТ в найденной там же индийской надписи прямо названа «Жилищем богов». Планировка ее следует индийским традициям, а украшали ее статуи, главные из которых изображали Канишку, что отмечено в надписи на статуе и видимо, завоевателя долины —Вимукадфиза. При этом изображения кушанских царей и большинства других персонажей выполнены в стиле чуждом искусству Индии, но находящем аналогии в художественной культуре Бактрии. Культовой комплекс в Сурхкотале, судя по найденной там, в ходе раскопок бактрийский надписи, был сооружен как «Храм Канишки Победителя». В нем стояли статуи, дошедшие до нас лишь во Фрагментах, и алтари огня, возжигавшегося, скорее всего, в честь кушанских царей.

Ранние Кушанские монеты во многом следуют греко-бактрийским традициям. Так же как и на греко-бактрийских монетах, на их лицевой стороне обычно помещен портрет царя, до груди на обороте часто еще изображаются греческие божества. Легенды этих монет пишутся по-гречески, а все монетная система в целом, как и в Греко-Бактрийском царстве, основана на серебряной аттической драхме. Однако позднее (при ВимеКадфизе) был выработан новый тип монет, получивший с той поры широкое распространение в Кушанском чекане. На лицевой стороне царь изображался уже стоящим во весь рост перед алтарем, а на оборотной стороне изображения греческих богов встречались лишь единичных случаях, а обычными считали изображения индуистского божества Шивы со священным быком Нанди и многочисленных божеств местного центральноазиатского пантеона: Охша – вероятно, божество Выхода, бога огня – Аташ (или Атшо), солнечного и лунного божеств – Миширо (Митры) и Мах, бога ветра – Вадо, божества победы – Орлагно (Веретрагны), богинь Наны, Ордохшо, Хванинди и другие. Интересно отметить, что изображения Будды встречаются лишь на немногочисленной группе монет, и судя по этому, вряд ли следует полагаться на буддийскую традицию и считать буддизм государственной религией кушанской державы в полном смысле этого слова. По-видимому, несмотря на то, что буддизм часто находился под особым покровительством Кушанских царей, последние не только не преследовали, но иногда даже поощряли другие религиозные верования. Во всяком случае, применять современное понятие «государственная религия» к буддизму кушанского периода не представляется возможным.

Монеты кушанских царей свидетельствуют также о важных изменениях, которые претерпели язык и письменность, принятые при царском дворе. Уже Кадфиз I снабдил с греческой легендой помещает на своих монетах надписи кхароштии. Однако это письмо, очевидно, не привилось, и при Канишке оно на Кушанских монетах не встречается. Тогда же выходит из употребления и греческий язык, и официальным языком Кушанской державы становится один из восточно-иранских (центральноазиатских) языков – бактрийский.

В то же время на основе греческого алфавита вырабатывается собственное «кушанское» письмо, насчитывавшее, помимо 24 греческих букв, еще один добавочный знак, введенный для обозначения не свойственного греческому языку звука «ш». С тех пор на монетах кушанских царей вместо греческих легенд помещаются надписи на бактрийском языке, а ранее широко применявшийся греческий термин «басилевс» заменяется титулом «шао» («шах»).

Смена на монетах изображений греческих богов индийскими и центральноазиатскими божествами, появление наряду с греческими легендами надписей кхароштии и последующее вытеснение и тех и других собственно «кушанскими» легендами отражают основное направление в развитии культуры Кушанской правящей верхушки. Характерно, что если на первых порах становления Кушанского государства царский двор во многом следовал греко-бактрийским образцом, то позднее, когда Кушанское царство превращается в могущественную державу, в культуре его верхов местные элементы начинают занимать все более и более видное место. В этом сказались, видимо, попытки Кушанских царей найти новое более доходчивые формы идеологического воздействия на народные массы.

Известные сейчас материалы позволяют говорить не только о распространении в Северной Бактрии–Тохаристане кушанской эпохи буддизма, но и об истоках династийного культа Кушан. Этот культ происходит вероятно, от традиционного почитания кочевнических предков, следствием чего была замена на монетах–подражаниях чекану Гемокла, монетах кушанца «Героя», безымянного хорезмийского царя и индо-сакский правителей эллинистических божеств–покровителем с изображениями коня, конного предка или самого божественного правителя верхом на коне. Особо следует отметить, что не только в Бактрии–Тохаристане в целом, но и крупных, населенных пунктах этой области сосуществовали разные религии и культы: буддизм, династийный культ, древние местные культы.

Основным строительным материалом в Бактрии–Тохаристане в кушанскую эпоху оставался крупный квадратный сырцовый кирпич. Для вымостят во дворах, иногда в помещениях жженные квадратные плитки. Довольно широко применялся также и камень. Обилие каменных деталей является одной из характерных черт бактрийской архитектуры той эпохи. Камень для этих деталей добывался в специальных каменоломнях.

Важным элементом бактрийской архитектуры служат деревянные колонны с каменными профилированными основаниями и каменными капителями коринфского ордера. Эти колонны поддерживали плоскую деревянную кровлю, представлявшую, вероятно, основной вид перекрытия, наиболее обычный для Бактрии той эпохи.

Стены зданий часто украшались пилястрами, поверхности стен покрывались белой штукатурной, а иногда и монументальной живописью, как орнаментальной, так и сюжетной, в том числе с изображением местных и буддийских персонажей. Остатки такой многокрасочной живописи открыты в буддийских постройках и других культовых зданиях.

Характеристика культуры Бактрии–Тохарситана первых веков нашей эры будет недостаточно полной, если не остановиться хотя бы вкратце на наиболее массовом археологическом материале–глиняной посуде. Как уже отмечалось выше, керамическое производство во всей Центральной Азии в кушанское время стояла на очень высоком уровне. Значительная часть посуды в Бактрии–Тохаристане изготавливалась на гончарном круге и отличалась исключительной тонкостью черепка, изяществом и разнообразием форм и тщательным полосчатым лощением по ангобу. Наиболее характерными типами красноглиняной керамики были высокие бокалы на фигурной ножке, небольшие корчаги с двумя ручками и, позднее, крупные, с одной или двумя ручками, кувшины, также были типичны широкие открытые чаши–тарелки с отогнутым бортом.

В целом керамическое производство в Бактрии–Тохаристане отличается известным своеобразием хотя применение красного ангоба и полосчатого помещения и отдельные формы красноглиняной керамики встречаются в этот период и других центральной азиатских областях, а сероглиняная керамика, будучи характерно и для других районов Центральной Азии, находит себе параллели также и в Афганистане. Особо следует отметить появление в керамике Тохаристане при кушанах ряда форм, характерных для северных районов Центральной Азии–высоких крышек с одной ручкой и ручек в виде и фигурки животного.

Культура Хорезма отличалась ярко выраженный специфическими чертами. Следы буддийского воздействия на иконографию и стиль хорезмийских изделий прослеживаются лишь предположительно. Зато хорошо видно распространение в Хорезме Кушанского времени древних местных культов женского божества, вод плодородия и бога умирающей и воскресающей природы, возможно–Сиявуша, который считался также предком династии хорезмийских царей, в честь его воцарения в I в. н.э. в Хорезме было введено свое летоисчисление–«хорезмийская эра». Своеобразны и монеты хорезмийского чекана, выпуск которых приобрел массовый характер при царе Вазамаре (III в. н.э.), когда стали чеканиться многочисленные медные монеты.

Своеобразных и погребальные обряды Хорезма, где в кушанское время господствовал, по–видимому, обычай хоронить кости покойников в специальных керамических костехранилищах–оссуариях.

Выдающимся памятником не только архитектуры, но также и духовной и художественной культуры Хорезма кушанского времени является городище Топракала. Городище Топракала находится в низовьях Амударьи на землях Эмикалинского района Каракалпакстана. Главная особенность этого горо-

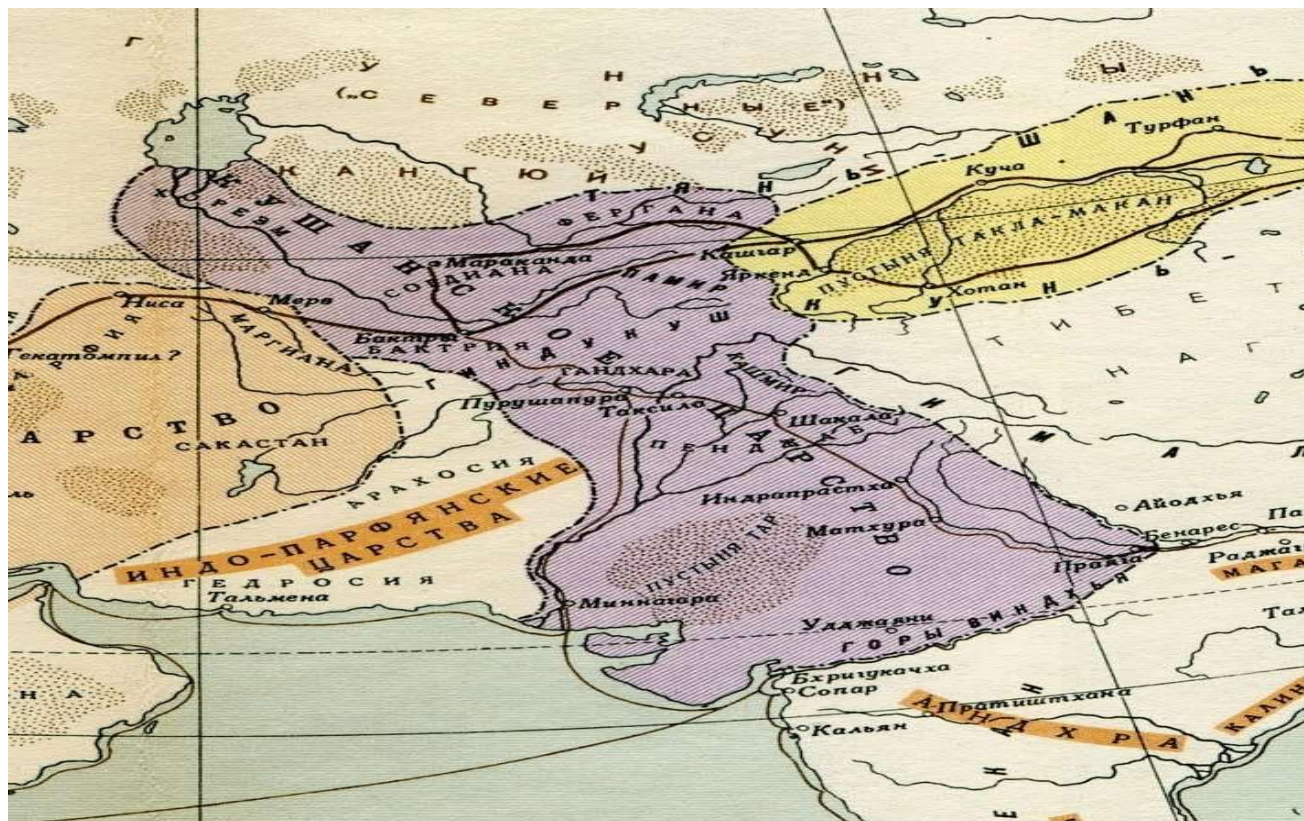
дища было то, что оно создавалось, вероятно, для двух огромных дворцовых комплексов, а население его, во всяком случае – в значительной степени, состояло из людей, которые должны были охранять и обслуживать эти дворцы. Особенно выразителен «Высокий» (или священный) дворец, возвышавшийся не только над городом, но и над всей окружающей местностью. Он был, возведен на высокой сырцовый платформе, квадратной в плане (ее высота более 14 метр длина каждой стороны в основании около 90 метр). К центральному квадрату пристроены три массиво–башни, что и дало археологам основание первоначально называть этот дворец «Трехбашенным замком». Ядром дворца являлись тронный зал и примыкавший к нему парадный двор, служившие, видимо и для тронных и для религиозных церемоний; в первых участвовали, скорее всего, лишь придворные, т.е. ограниченный круг лиц, во вторых–две – три сотни людей. Рядом с парадным двором располагалось главное святилище «Зал танцующих масок», определяемый как святилище верховной богини хорезмийского пантеона. Здесь же находились «Зал воинов» и сходный с ним «Зал победы» в каждом из них горел вечный огонь в честь божеств победы, типа Веретрагны или Фарна и богини типа Виктории или Фартуны. Все эти парадные помещения были богато украшены рельефными изображениями людей и подобных им божеств.

Особое место среди дворцовых помещений занимал «Зал царей», по планировке напоминавший тронный комплекс. В этом зале по его периметру восседал статуи обожествленных умерших царей во главе с матерью–владычицей и богов. В их честь возжигался огонь на большем алтаре у входа. Вполне вероятно, что по определенным дням совершалось поклонение каждому из изображений.

Согд в Кушанское время представлял собой, скорее всего, совокупность мелких княжеств, история которых отличается пока почти совершенно неизвестной. В культурном отношении можно выделить три части этой области–Самаркандский Согд (в среднем и вернем течении Заравшана), Бухарский Согд (в низовьях этой реки) и Южной Согд (в бассейне Кашкадарьи)

Судя по многочисленным находкам терракотовых фигурок, в Согде в кушанское время был распространен культ женского божества, которое изображалось облаченным в богатые одеяния и держащим в руке между грудей плод граната. В Талибарзу (под Самаркандом) был найден обломок хума с изображением так называемого Гопатшаха, фантастического существа с телом быка и головой человека. Эта находка свидетельствует о существовании в Согде культа первородного человека–быка человека, олицетворявшего первоначально космическую силу, дав-

шую якобы начало и животному, и растительному миру, и металлам.

Кушанское царство

К Чачу в последние века до нашей эры – первые века нашей эры относится так называемая каунчинская культура, носители которой занимались комплексным скотоводческим и земледельческим хозяйством.

О религиозных представлениях населения Чача того времени мы можем судить лишь по погребальным памятникам и характерному украшению ручек глиняных сосудов фигурками животных – барана, режее – лисы или волка; эти фигурки помещались мордами к горлу сосуда. Считалось, что они оберегают содержимое сосуда от злой силы. Ранние погребения людей каунчинской культуры были коллективными и совершались в Курганах с катакомбами, заключавших в себе семейные захоронения. Умершие лежали на спине в вытянутом положении. Вместе с покойниками клали глиняную посуду, украшения и принадлежности косметики, мелкие железные ножи.

Позднее захоронения делались также в катакомбах, но уже одиночные, изредка, парные. В могилу в это время помещался богатый инвентарь с большим количеством предметов вооружения – мечи, кинжалы, луки и стрелы. Среди находок попадаются китайские металлические зеркала.

Итого в обширных территориях Центральной Азии влияние Кушанского государства было разным, в некоторых местах частично, Бактрии – Тохаристан был один из центров Кушанской империи.

Литература:

1. Всемирная история Т.1. Микен, 1996.
2. История Таджикиского народа Т. 1. Душанбе 1998.
3. История народов Узбекистана Т.1 – Ташкент, 1993.
4. История Казахстана; народы и культуры – Алматы, 2001.
5. История Центральной Азии, Ош – 2007.
6. Кадыров Т.Д., Арапова М.М. сформировался путь экономического развития Кыргызстана. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2012. №. 1. С. 252-255

Корганова С.С., Султанова В.И.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЗБЕКСКИХ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ

Корганова С.С., Султанова В.И.

ЭГЕМЕНДҮҮ КАЗАКСТАНДАГЫ ӨЗБЕК ЭТНОМАДАНИЯЛЫК БОРБОРЛОРУНУН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

S. Korganova, V. Sultanova

ACTIVITIES OF UZBEK ETHNOCULTURAL CENTERS IN INDEPENDENT KAZAKHSTAN

УДК:32.328

Данная статья посвящена деятельности узбекских этнокультурных центров в Независимом Казахстане. Особенно для полиэтнического, поликонфессионального и поликультурного Казахстана межэтническое, межконфессиональное и межкультурное взаимодействие является важнейшей ценностью, обогащающей спектр возможностей для развития страны и укрепления единства народа Казахстана. Проводятся международные конференции, круглые столы, семинары, Дни языков, празднование различных мероприятий, направленных на сохранение языка, культуры, обычаев и традиций этносов. В городе Шымкент действуют 16 узбекских ЭКЦ: в Сайрамском, Туюкбасском, Төлебийском, Казыгуртском, Арыском, Сарыагашском, Сузакском, Мактааральском районах и в гг. Шымкент, Туркестан, Кентау и Арыс. Функционируют четыре районных ЭКЦ. На сегодняшний день узбекскими творческими объединениями были изданы более 70 книг и сборников. в Туркестанской области в г. Шымкент издаются более 10 газет и журналов на узбекском языке.

Ключевые слова: этносы, культурные центры, язык, полиэтническое, поликонфессиональное, поликультурализм, согласие.

Бул макала Эгемен Казакстандагы өзбек этно-маданий борборлорунун ишмердүүлүгүнө арналган. Айрыкча көп улуттуу, көп конфессиялуу жана көп маданияттуу Казакстан үчүн этностор аралык, конфессиялар аралык жана маданияттар аралык өз ара аракеттешүү өлкөнүн өнүгүүсүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн спектрин байытуу жана элдердин биримдигин чыңдоо эң маанилүү баалуулук болуп саналат. Казакстан халкы. Эл аралык конференциялар, тегерек столдор, семинарлар, Тилдер күндөрү, этностордун тилин, маданиятын, үрп-адатын, каада-салтын сактоого багытталган түрдүү иш-чараларды өткөрүү. Шымкент шаарында Өзбекстандын 16 ЭККсы бар: Сайрам, Түлкүбас, Төлөби, Казыгурт, Арыс, Сарыагаш, Сузак, Мактаарал райондорунда жана шаарларда. Шымкент, Туркестан, Кентау, Арыс. Төрт аймактык ЭКК бар. Бүгүнкү күндө Өзбекстандын чыгармачылык бирикмелери тарабынан 70тен ашык китептер жана жыйнактар жарык көргөн. Туркестан областында жана Шымкент шаарында өзбек тилинде 10дон ашык гезит-журналдар чыгат.

Негизги сөздөр: этникалык топтор, маданий борборлор, тил, полиэтникалык, поликонфессиялык, поликультуралуулук, макулдук

This article is devoted to the activities of the Uzbek ethnocultural centers in Independent Kazakhstan. Especially for multi-ethnic, poly-confessional and multi-cultural Kazakhstan, inter-ethnic, inter-confessional and inter-cultural interaction is the most important value, enriching the range of opportunities for the development of the country and strengthening the unity of the people

of Kazakhstan. International conferences, round tables, seminars, Days of Languages, celebration of various events aimed at preserving the language, culture, customs and traditions of ethnic groups are held. There are 16 Uzbek ECCs in the city of Shymkent: in Sairam, Tyulkubas, Tolebi, Kazygurt, Arys, Saryagash, Suzak, Maktaaral districts and in the cities. Shymkent, Turkestan, Kentaу and Arys. There are four regional ECCs. To date, more than 70 books and collections have been published by Uzbek creative associations. in the Turkestan region in and the city of Shymkent, more than 10 newspapers and magazines in the Uzbek language are published.

Key words: ethnic groups, cultural centers, language, polyethnic, polyconfessional, polyculturalism, consent.

В Независимом Казахстане межэтническое, межконфессиональное и межкультурное взаимодействие является важнейшей ценностью, обогащающей спектр возможностей для развития страны и укрепления единства народа Казахстана. В Туркестанской области, где проживают представители-108 этносов вот уже 30лет реализуются принципы этнополитики страны во имя сохранения межэтнического согласия, культурного многообразия и самобытности этносов. Проводятся международные конференции, круглые столы, семинары, Дни языков, празднование различных мероприятий, направленных на сохранение языка, культуры, обычаев и традиций этносов. Например, Международная конференция прошла по теме: «Социальная стабильность и межнациональное согласие – важное условие реализации Послания Президента народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире»» с участием видных общественных, политических и научных деятелей РК и зарубежных стран, послов ряда зарубежных стран, руководства АНК, представителей СМИ

В Южно-Казахстанской области, где проживают представители-108 этносов сверхважной задачей является сохранение межэтнического согласия, культурного многообразия и самобытности этносов[1,с.12]. Так, по данным экспертов, казахстанскую модель сравнивают с другими азиатскими моделями или канадским опытом. Канада имеет ряд схожих с Казахстаном географических и политических характеристик. Вместе с тем, если Канада стремиться к объединению разнообразия в единое целое, то Казахс-

тан строит политику единства в многообразии [2, с.259]. Необходимо отметить, что нация и национальные отношения не могут и не должны развиваться отдельно от общества, государства и граждан, так как являются одной из форм их существования и жизнедеятельности. Главным ориентиром национальной политики каждого из государств является формирование новой демократической системы национальных отношений. Это означает, что любой народ, независимо от его численности, и гражданин, независимо от его национальной принадлежности, должны иметь равные права и равные возможности в своем национальном и личностном самоутверждении в обществе, используя социальное, культурное и политическое пространства.

Президент РК Касым-Жомарт Токаев подчеркивал, что «мы смогли укрепить нашу независимость, достигли успехов в экономике, сегодня каждый казахстанец, независимо от этнической принадлежности, чувствует себя частью большой семьи. Единство в многообразии, вот суть нашей политики» [3]. Особо следует отметить, что идея «Мәңгілік ел» является консолидирующим фактором для духовной модернизации всего казахстанского народа. Поскольку речь идет о согласии, основанном на сохранении различий и, следовательно, на внутренних механизмах взаимопонимания, взаимопризнания, толерантности, уважительности. Для полиэтничного, поликонфессионального и поликультурного Казахстана межэтническое, межконфессиональное и межкультурное взаимодействие является важнейшей ценностью, обогащающей спектр возможностей для развития страны и укрепления единства народа Казахстана.

Как известно на расширенном заседании АНК (1 октября 2021 года) Глава государства указал на 8 приоритетов в работе Государственных органов и Ассамблеи народа Казахстана, в частности о необходимости «научно-обоснованного подхода к межэтнической сфере, которая должна стоять во главе угла государственной политики». Это сверхчувствительное направление не терпит дилетантизма и популизма. Здесь должны работать исключительно компетентные специалисты. На все возникающие вопросы внутри и вне нашей страны мы должны отвечать максимально взвешенно, языком научных фактов и выверенных цифр,- справедливо отметил Президент РК К. Токаев» [4].

В ноябре 1989 года в г.Шымкент был создан узбекский культурный центр, который в феврале 1992 года преобразовался в Южно-Казахстанский областной. На территории Туркестанской области и г. Шымкент действуют 16 узбекских ЭКЦ: в Сайрамском, Тюлькубасском, Толебийском, Казыгуртском, Арыском, Сарыагашском, Сузакском, Мактааральском районах и в гг. Шымкент, Туркестан, Кентау и Арыс. В г.

Шымкенте функционируют четыре районных ЭКЦ. В мае 1992 года был образован Узбекский НКЦ Джамбульской области. Филиалы Узбекского НКЦ успешно действует в г. Тараз, в Меркинском, Байзакском, Джамбульском, Чуйском и Куланском районах. Позже такие культурные центры были созданы в Кызылординской (1994), Актюбинской (2000), Мангыстауской (2001), Костанайской (2003), Алматинской (2006), Карагандинской (2007), Павлодарской (2013), Восточно-Казахстанской (2013, г.Семипалатинск) областях, в городах Астаны (2005) и Алматы (2006). В состав Узбекского НКЦ Кызыл-ординской области входят Узбекские НКЦ Шиелинского, Жанакурганского районов и г.Казалинск. В 1995 году была создана Ассоциация узбеков «Дўстлик» РК. Первыми учредителями Ассоциации узбеков «Дўстлик» РК были Узбекские НКЦ Южно-Казахстанских, Джамбульских и Кызылординских областей. В 2011 году Ассоциация была перерегистрирована уже с учредителями из 10 Узбекских НКЦ.

Руководства Ассоциации узбеков «Дустлик» со дня образования: председатель Ассоциации с 1995 г.- академик Бахтияр Кадырбеков; с 2001г. – известный кардиохирург Азад Ташпулатов; с 2003г. – государственный и общественный деятель Розакул Халмуратов; с 2008г. - государственный служащий Рахматжан Абдусаттаров. С 2010 г.- известный предприниматель и общественный деятель Гафур Касымов. С 2016 года председателем является общественный деятель, директор узбекского драматического театра Икрам Хашимжанов.

Ассоциация узбеков «Дўстлик» РК осуществляет координацию деятельности Узбекских НКЦ областей и гг. Нур-Султан, Алматы и Шымкент. За истекший период Ассоциация провела определенную работу по удовлетворению культурно-просветительных потребностей узбеков, приобщению их к традициям узбекского народа, изучению родного языка, культурных ценностей. Основные мероприятия, проведенные Ассоциацией этнокультурных объединений узбеков «Дўстлик» РК и Узбекскими культурными центрами областей:

В республике действуют две узбекские театры. С 1972г. в г. Туркестан функционирует Узбекский народный театр с. Карачик (Карашык). Во время Советского Союза был организован нескольких гастролей этого театра по ЮКО.

Одним из главных событий в жизни узбеков Казахстана стало открытие в 2003г. в древнем Сайраме ЮКО Узбекского драматического театра. В церемонии открытия театра принял участие Президент РК Н.А. Назарбаев. С 2003г. возглавил коллектива театровед Закиржан Момынжанов. Организованы гастролы театра в Джамбульский, Алматинский областей, г. Алматы и в Джизакскую область Узбекистана. С

2013г.- директором театра назначен председатель узбекского этнокультурного центра ЮКО Икрам Хашимжанов. Под его руководством торжественно отмечалось 10-летие театра, были приглашены гости из Узбекистана и Киргизии. В рамках года Казахстана в Узбекистане были организованы гастролы театра в гг. Ташкент, Гулистан, Джиззах, Самарканд. А так же организованы гастрольные поездки в гг. Нур-Султан, Кызыл-Орда, Тараз, Алматы, Костанай и Орал, при театре начали действовать кукольный театр и творческая студия для молодёжь. Творческий коллектив театра была с гастрольной поездкой в г. Казань Республики Татарстан РФ и в городе Баку Азербейджана. В 2019 году коллектив театра участвовал на международном фестивале античных спектаклей "Боспорские агонии" которой прошла в городе Керчи Крымского полуострова.

В сентябре 2014 года по инициативе Узбекского НКЦ ЮКО в Доме дружбы АНК в городе Алматы был проведен круглый стол под названием «Мы единый народ». На этом мероприятии участвовали представители АНК Акимата г.Алматы, представители посольства Республики Узбекистана в Казахстане, председатели республиканских ЭКО.

Сегодня в Туркестанской области в и г. Шымкент издаются более 10 газет и журналов на узбекском языке: государственные - Южно-Казахстанская областная общественно-политическая газета “Жанубий Козогистон” (гл.редактор Сатибалдиев Алишер), общественно-политическая газета Акимата г.Туркестан “Туркистон” (Райимжан Алибаев); частные газеты - “Сайрам садоси” Сайрамского района (Абдусатор Умаров), “Адабиёт ва санъат” (Ниязалиев Ислои), а также, частный журнал - “Саодат сари” (Мухайё Бегматова). Более 20 журналистов – представителей узбекского этноса являются членами Союза журналистов Казахстана. На телеканале “Казахстан-Шымкент” один раз в неделю выходит на эфир телепередача на узбекском языке “Юртимиз жамоли” (редактор Зебинисо Бекметова). На частном телеканале Сайрамского района “Елнур” транслируются телепередачи на узбекском языке.

В республике успешно функционируют более 10 литературно-творческих объединений: «Ижодкор» (председатель Абдурахим Пратов), при Ассоциации узбеков «Дўстлик» РК, «Истеъдод» (Зокир Карим) при республиканском филиале Международного фонда Амира Темура, «Чашма» (Суннатулла Акромов) при областном отделении Союза писателей Казахстана, «Чимкент» (Эркиной Султанова) при Узбекском НКЦ г.Шымкент, в Сайрамском районе - «Исфижаб» (Полат Намаз), “Сайрам” (Гайрат Рахметов), “Шуъла” (Гулбахрам Абатова); в г.Туркестан – им. Ахмада Яссави (Эрназар Розметов), “Коккиё илхомлари” (Усар Неъматуллаев), в г.Кентау - “Карнак” (Далим-

жан Сайфуллаев); в Кызыгуртском районе – им. Атоий (Жавлон Сабит), в Толебийском районе - “Шамчирак” (Алишер Усманов). Писатели и поэты Эрназар Розметов, Ирисали Жуманов, Абдурахим Пратов, Хавазмат Кочкаров, Баходир Сабитов, Закиржан Момынжанов Суннатилла Акромов и Сахатой Камалова являются членами Союза писателей Казахстана. Председатель творческого объединения “Ижодкор” Абдурахим Пратов избран членом Правления Туркестанского областного отделения Союза писателей Казахстана. На сегодняшний день узбекскими творческими объединениями были изданы более 70 книг и сборников. Ассоциацией узбеков “Дўстлик” ежегодно проводится республиканский творческий конкурс “Офарин шоирлар” (“Браво поэты”). А также, учреждена литературная премия “Аргумак”.

Аския – жанр острословия узбекского народа, который включен в реестр «Всемирное нематериальное культурное наследие» ЮНЕСКО. В 1998г. узбекским НКЦ ЮКО в г.Туркестан впервые был организован фестиваль «Аския» в Доме культуры села Старый Икан с участием юмористов-острословов Туркестанского и Сайрамского районов. Благодаря им жанр острословия «Аския» возрождался в Казахстане. С 2004г. ежегодно проводится международный фестиваль «Аския» с участием представителей Казахстана, Узбекистана и Киргизии.

В 2001 году по инициативе активистов Узбекского НКЦ ЮКО при поддержке Управления образования ЮКО областная школьная олимпиада по узбекскому языку и литературе приравнена в республиканский статус. С 2001г. более 190 ученики из узбекских школ стали победителями республиканской олимпиады. В настоящее время в республике функционирует 136 школы, где работают классы с обучением на узбекском языке, из них 17 школы с узбекским языком обучения. В этих школах обучаются более 120 тысяч учеников, им преподают более 8500 учителей. Ежегодный выпускник школ составляет более 5000 учеников.

С 2001г. Узбекский НКЦ Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области совместно с Верховным Комиссаром ОБСЕ по делам национальных меньшинств господином (Кнут Воллебек, ныне Астрид Турс) осуществляет проект по внедрению системы многоязычного и поликультурного обучения в школах с узбекским языком обучения. В результате внедрения этой системы активизируется процесс интеграции выпускников школ в образовательное, социокультурное и экономическое пространство страны. Так ежегодно более 500 выпускников школ с узбекским языком обучения становятся студентами вузов республики на основе государственного образовательного гранта, успешно работают в разных регионах республики.

С 2006 г. ежегодно проводится республиканский конкурс на знание государственного языка «Мемлекеттик тилди білу парызың», «Тіл достықтың дәнекері». Победителям и призерам конкурса выдаются сертификаты для вузов на бесплатное обучение на основе гранта. С 2008 по 2019 гг. были выданы 124 сертификатов на гранты для бесплатного обучения. По рекомендации Ассоциации узбеков "Дустлик" РК Казахстанский инженерно-педагогический университет им. Абдимуса Куатбекова ежегодно поощряет сертификатами на гранты бесплатного обучения детей из малообеспеченных семей и инвалидов. В течении одиннадцати лет сумма сертификатов составляла более 240 миллионов тенге.

Лапар – узбекский народный жанр группового пения, который включен в реестр «Всемирное нематериальное культурное наследие» ЮНЕСКО. С 2006г. ежегодно проводится международный фестиваль «Лапар» с участием представителей Казахстана, Узбекистана и Киргизии.

В республике с 1998г. функционирует республиканский филиал Международного благотворительного фонда Амира Темура. Первый председатель и основатель филиала Махкам Арипов и его заместитель ученый-историк, академик Мирахмад Мирхалдаров члены совета Файзулла Икрамов и Гайрат Киргизбаев внесли большой вклад в изучении исторических фактов связанных с великим полководцем в нашей республики. С 2012 г. филиалом руководит И. Хашимжанов, который открыл представительство филиала во всех районах Туркестанской области и г. Шымкент, а также, в Джамбульской области. Ежегодно 9-апреля делегация из Казахстана участвует на торжественном церемонии, посвящённой Амира Темура в городе Ташкенте. А так же поэты и писатели, учёные и историки участвуют на международных конференциях которой проходят в гг. Ташкент, Самарканд и Шахрисабзе.

В январе 2007г. в республике было создано ОО «Федерация Кураш Казахстана». Президент Федерации, одновременно, председатель Узбекского НКЦ Джамбульской области Бахром Муминов является членом Исполкома Международной ассоциации Кураш (КА), награжден «Золотым знаком» КА. Член Федерации С.Нишанбаева в октябре 2011г. стала победителем на VIII Чемпионате мира среди взрослых по курашу в городе Термез Республики Узбекистан.

Ассоциация узбеков «Дўстлик» РК и узбекские НКЦ областей и городов широко занимается благотворительностью. Так, в 2000 г. по инициативе Узбекской НКЦ ЮКО и города Туркестана были проведены благотворительные концерты с участием народного артиста Республики Узбекистан Юлдуза Усмановой, заслуженного артиста РУз Гияса Байтаева, ле-

гендарного ансамбля «Ялла». Средства в размере 2 млн. 50 тысяч тенге были перечислены в фонд «Парыз» на празднование 1500-летия города Туркестана.

Впервые в республике под председательством Узбекского НКЦ ЮКО была организована благотворительная акция «Офат айтиб келмайди» («Беда приходит без предупреждения»), по оказанию помощи пострадавшим от наводнения. Перечислены деньги на счет пострадавших: в Сарыагашском районе – 2 млн. 300 тыс. тенге, в Ордабасинском районе – 1 млн. 540 тыс. тенге, жителям Западно Казахстанской области – 1 млн. 200 тыс. тенге. Эту инициативу поддержали другие НКЦ по республике. Узбекские НКЦ областей постоянно оказывают благотворительная помощь малоимущим семьям и детским домом. Узбекский НКЦ Джамбульской области при поддержке спонсоров ежегодно организует хадж в святыни Мекка – Медине для малоимущих и аксакалов.

Под руководством АНК, Ассоциация узбеков «Дўстлик» РК организовал общественный штаб "Біз біргеміз" для оказания помощь пострадавшим от взрыва военного склада жителям г. Арыс в размере 32 млн 940 тыс. тенге. А пострадавшим от наводнения жителям Махтааральского района оказали материальный помощь в виде строительных материалов на сумму 65млн 580 тысяча тенге.

С 1995г. по инициативе Узбекского НКЦ ЮКО по республике проводятся праздники «Дни языка, культуры и традиций узбекского народа». В нем принимают активное участие не только узбекская община, но и руководители областных и городских акиматов, председатели НКЦ и АНК, представители СМИ, ответственные работники Посольства Узбекистана в Казахстане, гости из Узбекистана. С 1992г. Узбекским НКЦ ЮКО ежегодно проводится областной творческий конкурс «Офарин» («Браво»), который включает в себе 6 направлений: эстрадное и классическое пение, танцевальное искусство, исполнение музыки на национальных инструментах, искусства «Аския» и «Лапар», поэзия. Победителям вручаются дипломы, статуетка и медаль «Офарин».

При каждом узбекском НКЦ областей действуют танцевальные группы, которые участвуют во всех мероприятиях под эгидой АНК. Танцевальные группы «Юлдузча», «Садаф», «Гунча», «Туркистон», «Бахор», «Феруз» стали лауреатами Фестивалей дружбы народов. Узбекским НКЦ ЮКО ежегодно проводится конкурс плова «Дастархан дружбы», акция-профорентация для выпускников школ «Счастливый путь, выпускник!», шахматный турнир посвященный памятью международного гроссмейстера Юлдаша Ишанкулова, бильярдный турнир посвященный памятью известного нейрохирурга Рустама Атаханова, республиканский международный форум узбекских женщин «Общество и женщина», конкурс красоты

“Голубь – посол мира”, международный спортивный турнир посвященный памяти члена сборного Казахстана по боксу Фарруха Шаназарова.

В феврале 2007г. узбекский НКЦ совместно с Республиканским Фондом АНК и Национальной Библиотекой РК провела международную научно-практическую конференцию «Времен связующая нить», посвященной творческому наследию Алишера Навои и Абая Кунанбаева. В работе конференции принимали участие видные отечественные ученые, председатели республиканских НКЦ.

В 2007г. Официальное Представительство Ассоциации «Дўстлик» в АНК совместно с Республиканским Фондом АНК и Узбекским НКЦ г. Алматы провела международную конференцию «Роль и место Ассамблеи народа Казахстана в культурном и духовном развитии казахстанцев на примере узбекского этноса», посвященной памяти председателя Ассоциации, известного кардиохирурга Азада Ташпулатова.

В том же году Республиканский Фонд АНК и Официальное Представительство Ассоциации «Дўстлик» провели международную конференцию «Социальная стабильность и межнациональное согласие – важное условие реализации Послания Президента народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире»» с участием видных общественных, политических и научных деятелей РК и зарубежных стран, послов ряда зарубежных стран, руководства АНК, представителей СМИ. В августе 2007г. во Дворце Республики в Алматы представительство организовало благотворительный концерт заслуженного деятеля РК, певца Адамбека Юлдашева.

В мае 2008г. Представительством был организован праздник для 80 ветеранов ВОВ, представленные республиканскими НКЦ. Участникам войны вручены ценные подарки Гафура Касымова. Эти мероприятия широко освещены СМИ республики.

В январе 2003 года был создан Союз узбекской молодежи, который является молодежным крылом Узбекского НКЦ ЮКО и Ассоциации «Дўстлик» (председатель С. Турсунметов). Союзом узбекской молодежи ежегодно были проведены конкурсы красоты «Ўзбегим жавохирлари» («Жемчужины узбекского народа»); благотворительная акция «Болалигим - пошшолигим» («Детство мое – царство мое»); «Вечера молодежи» с участием молодежи с других НКЦ; встреча молодежи с работниками государственных органов и представителями общественных организаций. Союзом молодежи АНК совместно с Республиканским фондом АНК была проведена республиканская конференция «Роль молодежи в укреплении межнациональных отношений» с участием руководителей молодежных организаций республики, были проведены спартакиады среди молодежи разных национальностей, встречи, дебаты. Председатель Союза уз-

бекской молодежи официально участвовал на юбилейной 60-сессии ЭСКАТО ООН и в Евразийском медиафоруме.

С 2016 года при Ассоциации этнокультурных объединений узбеков Казахстан «Дўстлик» функционирует Научный совет (председатель, доктор педагогических наук, профессор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова Негматжан Алметов). Совет занимается общественными вопросами активизации участия ученых в реализации задач программы «Рухани жаңғыру», вклада ученых в процессы духовной модернизации общества, воспитание подрастающего поколения в духе казахстанского патриотизма, повышения их интереса к знаниям и научному творчеству. Членами совета являются: доктор технических наук, профессор Южно-Казахстанского университета Бахтияр Исмаилов, доктор медицинских наук, профессор Южно-Казахстанской фармацевтической академии Бобур Абдурахманов, кандидаты наук, доценты, доктора PhD А.Мирзаев, С. Корганова, Ф. Насриддинов, Б. Хамитова, Х. Исмаилов, Д. Саиткасымханова, Б. Усманов, Ш. Наралиева и др.). В настоящее время известные в республике ученые-узбеки, имеющие свои научные школы: доктор технических наук, профессор Южно-Казахстанского университета Бахтияр Исмаилов (автор 6 монографий и 15 книг по проблемам математического моделирования техногенных аварий); доктор технических наук, профессор Анвар Исмаилов - известный казахстанский ученый в области архитектуры и строительства, который ведет большую научно-организационную работу по научному сопровождению производства строительных материалов, изделий и конструкций. Автор более 130 научных работ, 8 патентов на изобретение и 2 монографий; Насрулла Шаназаров - доктор медицинских наук, Главный онколог больницы медицинского центра управления делами Президента РК; Бобур Абдурахманов - доктор медицинских наук, профессор Южно-Казахстанской фармацевтической академии, исследует патогенические обоснование комплексного лечения больных суб- и декомпенсированного цирроза печени; Негматжан Алметов - доктор педагогических наук и профессор (исследует проблемы этнопедагогики, методологии и теории этнокультурного и поликультурного образования в современной школе) и др.

По справедливому утверждению Президента К.К. Токаева: «человек не рождается патриотом. Он становится патриотом, получая образование и воспитание, общаясь с социальной средой и формируя свою гражданскую идентичность. Человек, который всем сердцем ощущает, что его личные цели и интересы созвучны общественному благу и вносят значительный вклад в развитие своей страны, обретает настоящее счастье. Мы сохранимся на земле только как на-

ция с нашим мощным Независимым государством» [5].

За 30-лет Независимости Республики Ассамблея народа Казахстана определив свои приоритетные направления, способствует укреплению государственности, защите прав и свобод, содействует формированию казахстанского патриотизма, системы этнокультурного образования и профилактики противодействия негативным тенденциям, несущим угрозу национальной идентичности и консолидации общества.

Литература:

1. Информационно-аналитический сборник научно-экспертной группы АНК ЮКО. Шымкент-2012. С. 12.
2. Этнополитический словарь. -Астана, 2014.-400стр.
3. Касым-Жомарт Токаев. «Единство в многообразии»: Токаев поздравил алматинцев с Днем единства. // nur.kz / <https://www.nur.kz/>
4. Токаев К.К. Выступление на расширенном заседании АНК. 1 октября 2021 года. // <https://www.akorda.kz/ru/speeches>.
5. Токаев К.К. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019года. // Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана.
6. Жумагулов М.Д. Традиционное общество и его ценности как исходный пункт социокультурной трансформации современного казахстана. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2019. №. 7. С. 172-176

Кулова Э.К., Усубалиева А.С.

ТАЛАС САЛГЫЛАШУУСУНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ КАЛКТЫН РОЛУ

Кулова Э.К., Усубалиева А.С.

РОЛЬ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ В ТАЛАССКОЙ БИТВЕ

E. Kulova, A. Usubalieva

THE BATTLE OF TALAS THE ROLE OF THE LOCAL POPULATION

УДК: 947.1(575.2) (043.3)

Макалада Талас салгылашуусунун натыйжасына таасирин тийгизген карлуктар, карлук этноним, уруу союзуна кирген уруулар жана алардын кыргыз уруулары менен байланышы каралды. Чигилдер карлук бирикмесинде болгондуктан карлуктардын курамында кыргыздардын киргенин ырастоого болот. Көчмөн цивилизациясынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кыргыз элинин кеңири аймакта көчүп, өз элинин өзгөчөлүгүн сактап келген байыркы эл экендиги талашсыз. Окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен кыргыз эли жергиликтүү калк болгондугун жана Талас салгылашуусунун жүрүшүнө өз таасирин тийгизгендигин белгиледи. Атлах салгылашуусунда карлуктар жана жергиликтүү түрк уруулары негизги чечүүчү ролду ойногондугу талашсыз. Талас салгылашуусу ошол учурдагы саясий абалдын өзгөрүшүнө, Тан империясынын Борбордук Азияда дээрлик он кылым өз таасирин жоготуп, жергиликтүү түрк урууларында ислам дининин таралышына жол ачкан салгылаш болгон.

Негизги сөздөр: Атлах, салгылаш, кыргыздар, карлуктар, чигилдер, түрк уруулары, цивилизация, дин, саясий өзгөрүү.

В статье рассмотрены влияние карлуков на итоги Таласской битвы, этноним карлук, племенное единство и их взаимоотношения с кыргызскими племенами. Учитывая особенности кочевой цивилизации, не вызывает сомнений, что кыргызы – это древний народ, кочевавший на обширной территории и сохранивший самобытность своего народа. По мнению ученых, кыргызы были коренным народом и повлияли на ход Таласской битвы. Несомненно, карлуки и местные тюркские племена сыграли ключевую роль в битве при Атлахе. Таласское сражение открыло путь распространению исламской религии среди местных тюркских племен, а также изменила политическую ситуацию того времени, империя Тан почти на десятилетие утратила свое влияние в Средней Азии.

Ключевые слова: Атлах, битва, кыргызы, карлуки, чигилы, тюркские племена, цивилизация, религия, политические перемены.

The article deals with the influence of the Karluks on the results of the Talas battle, the ethnonym Karluk, tribal unity and their relationship with the Kyrgyz tribes. Considering the peculiarities of the nomadic civilization, there is no doubt that the Kyrgyz are an ancient people who roamed over a vast territory and preserved the identity of their people. According to scientists, the Kyrgyz were an indigenous people and influenced the course of the Talas battle. Undoubtedly, the Karluks and local Turkic tribes played a key role in the battle of Atлах. The Talas battle opened the way for the spread of Islamic religion among the local Turkic tribes, and also changed the political situation of that time, the Tang empire lost its influence in Central Asia for almost a decade.

Key words: Atлах, battle, Kyrgyz, Karluks, Chigils, Turkic tribes, civilization, religion, political changes.

Дүйнөлүк тарыхый процесске таасирин тийгизген Талас салгылашуусу 751-ж. Талас өрөөнүндөгү Атлах шаарынын жанында болуп өткөн. Аталган салгылашуу ошол мезгилдеги саясий өзгөрүүлөргө өзүнүн таасирин тийгизип, тарыхта белгилүү орунду ээлері талашсыз.

Жети-Сууда саясий абал оор болгон. Түргөш кагандары чыныгы күчүн жоготкон. Бири-биринен ажыраган уруулар чет элдик баскынчыларга катуу каршылык көрсөтө алышкан эмес. Мындан Чыгыш Түркстандагы Тан губернаторлору пайдаланып, “сарылардын” ортосундагы хандык касташууга кийлигишип, Чаштын башкаруучусун чыккынчылык менен өлтүрүшкөн. Тан империясынын Орто Азиянын иштерине мындай тайманбастык менен кийлигишүүсүн арабдар көз жаздымда калтыра алган эмес. Үстөмдүк талашы Талас дарыясынын жээгиндеги салгылашта чечилген [5.252].

Талас согушунун VIII кылымдагы саясий кырдаалды жана геосаясатты чечүүдө жана Борбордук Азиянын, анын ичинде кыргыздардын келечектеги тагдырын аныктоодо мааниси зор [5.252].

Араб тарыхчысы [Ибн Ал-Асирдин](#) маалыматы боюнча Атлахта кытайлардын 50 миңи өлтүрүлүп, 20 миңи [туккунга](#) алынган. Талкаланган аскерлердин калганы [Талас дарыясын](#) бойлой тоого качкан. Туккундардын көпчүлүгү [Самаркан](#) жана [Иракка](#) айдалган [5.253].

Халифаттагы армиянын ролу негизинен исламдын доктринасы менен аныкталган. Халифтердин негизги стратегиялык милдети «ыйык согуш» жолу менен мусулман эместер жашаган аймакты басып алуу деп эсептелген.

Басып алуулардын биринчи этабында араб армиясы уруулук кошуун менен болгон. Бирок армияны чыңдоо жана борборлоштуруу зарылчылыгы VII кылымдын аягы – VIII кылымдын орто ченинде бир катар аскердик реформаларды шарттаган. Араб армиясы эки негизги бөлүктөн – туруктуу армиядан жана ыктыярчылардан түзүлө баштаган жана ар бири өз командиринин карамагында болгон. Туруктуу армияда өзгөчө орунду артыкчылыкка ээ болгон мусулман жоокерлери ээлеген [4.17].

Армиянын негизги куралы атчан аскерлер болгон. Бирок арабдар согушчан уруу болгондуктан, ар

бир бойго жеткен араб жоокер болгон жана ар ким эле атка ээ боло албагандыктан, Араб халифатынын армиясында көптөгөн жөө аскерлер болгон. Жөө аскерлердин жүрүшүн тездетүү үчүн арабдар төөлөрдү колдонушкан, бул армиянын мобилдүүлүгүн бир топ жогорулаткан. Төө минген жоокерлер согушуу үчүн узун найза менен куралданышкан [2,82].

Араб армиясынын күчү мобилдүүлүктө – тез жылып, душман үчүн күтүүсүз жерлерде пайда болуу жөндөмүндө, ошондой эле жөө жана атчан аскерлердин жакшы уюштурулган өз ара аракетинде болгон. Арабдар буктурмаларды, жортуулдарды жана күтүүсүз чабуулдарды кеңири колдонушкан - негизинен таңга маал, уйку өзгөчө күчөгөндө.

Тан династиясынын доору – Кытай кайра жаралуусунун бир түрүнүн доору да Кытайдын аскердик искусствосунун жаңы көтөрүлүшү менен коштолгон. Жалпысынан Тан династиясынын пайда болушу жана түптөлүшү биринчи кезекте таланттуу колбашчылардын аркасында мүмкүн болгон.

Алар жоокерлерин көчмөндөрдөн алынган согуштун жаңы түрүнө ырааттуу жана чыдамкайлык менен көнүктүрүшкөн. Жоокерлер боз үйлөрдө жашап, эт-сүт жеп, ат минип, аңчылыкка катышууга аргасыз болушкан. Бул ыкма куралган атчан аскерлердин согуштук сапаттары боюнча түрктөргө караганда төмөн болбой калгандыгынын натыйжасын берген. Аскердик технология идеалдарды тарбиялоого, физикалык даярдыкка, өзүн-өзү коргоого, техниканын жана чеберчиликтин терең теориясына умтулууга негизделген салттуу кытай согуш өнөрүнүн өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан, согуш өнөрү Кытайдын согуш маданиятынын абдан маанилүү бөлүгү болуп саналат. Куралдын кандайдыр бир түрү боюнча отряддарды адистештирүү өзгөчө жайылды; аскерлер кылыч, найза, таяк, балта-ю (узун сабы бар балта) жана ал тургай орок менен айрыны кеңири колдонушкан. Тан доорунда согушуп жаткан мамлекеттердин доорунда пайда болгон көп сандаган кылыч ыкмалары өзгөчө гүлдөп турган. Белгилүү сөз бар: Тан династиясынын үч казынасы – Ли Бонун поэзиясы, Пэй Миндин кылыч чеберчилиги жана Чжан Сунун каллиграфиясы. Мылтык арабаларына орнотулган оор арбалеттер жана атка каршы "темир тиштери" да иштелип чыккан. Жебелер кургатылган бамбуктан жасалган [4.18].

Тактика биринчи кезекте ылдамдыкка жана мобилдүүлүккө, капталдагы жана конверттүү маневрлерге негизделген. Кытай командирлери аскерлерди «алты түстүү системада» «Жугэ Ляндын сегиз катар схемасы» боюнча тизишти. Согушта мындай армияны гонг, туу, барабан аркылуу толук башкаруу үчүн чоң чеберчилик керек болчу. Ошондуктан миллиондук армияны чогултуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон кы-

тай колбашчылары 10, 30 же 45 миң аскерден турган кошуундарды башкарууну артык көрүшкөн[5,252].

Арбалет, жөө жана атчан аскерлерден турган армия. Тан династиясы темирден болот эритүү ыкмасын ойлоп тапкандыктан, металлургиялык өндүрүштүн технологиясы бир топ жакшырган.

Талас салгылашуусунун натыйжасына өз таасирин тийгизген карлуктар жөнүндө кеп баштасак. Карлуктар алгач Танг-шу (VII к.) кытай жыл санагында кезигип, кололу “кар күрткүсү” деп берилген түрк урууларынын бири. Бул бутакка кирген ар бир уруунун өзүнүн каганы болгон жана анын жеке аскерлери болгон [4.17]. Ашинанын артынан ээрчиген – телес, кыргыз, уйгур, тогон жана башка уруулар бардык көчмөндөргө түшүнүктүү бир тилде сүйлөшкөн жана аскер тактикасы бирдей болгон. Карлуктар да мындан сырткары эмес болгон [4.17].

“Карлук бодун” (карлук эли) же “үч карлук” (карлуктардын үч уруусу) деген атты Монгол алтайынан Балхаш көлүнө чейинки, Тарбагатай кырка тоолорунан түштүккө жана түндүккө карай аймакты ээлеп жаткан көчмөн уруулардын күчтүү союзуна таркатышкан. Карлук бирикмесинин курамына булак, чигил, (же себек) жана ташлык деген үч ири уруу кирген [4.17].

Карлуктардын өз алдынчалыкка умтулушу алардын уйгурлар менен кагылышуусуна алып келген. 746-жылы өздөрүнүн мурдагы союздаштары тарабынан кысымга алынган карлуктар Жети-Сууга көчүп келишкен. Бул тууралуу Элтемиш Билге каганга арналган жазууларда кездешет. Анда ит жылында үч карлуктар чыккынчылыкты байкап калып, качышкан. Алар батышта он ок элинин жерине келишкен [5,252]. Жети-Сууда саясий абал оор болгон. Түргөш кагандары бирдиктүү бийлигин жоготушкан. Өз ара бытыраган уруулар сырттан келген баскынчыларга реалдуу түрдө каршылык көрсөтө алышкан эмес. Түзүлгөн абалдан тан төбөлдөрү пайдаланып, “сары” жана “кара” түргөштөрдүн ортосундагы династиялык чатакка кийлигишкен. 748-жылы тан аскерлери Суяб шаарын убактылуу басып алышып, талкалашкан. Кийинки жылы алар Чачтын башкаруучусун туткундап, чыккынчылык менен өлтүрүшкөн [5.252].

Арабдар тан империясынын Орто Азиядагы иштерге тайманбас кийлигишүүсүнө көңүл бурбай коё алган эмес. Артыкчылык үчүн талаш Талас дарыясынын жээгиндеги салгылашта чечилген. Жупуну араб жана кытай булактарынын негизинде окуя төмөндөгүчө реконструкцияланат. Талас салгылашуусунун жүрүшүнө көз чаптыра турган болсок тарых барактарында арабдар менен кытай аскерлери беттешкендиги баяндалат. Ошону менен катар бет алышкан эки армия тең дарыядан өтүүгө батынбай, туура төрт күн тирешип турушкан. Бешинчи күн дегенде карлуктар менен кыргыздар кытай армиясынын артынан сокку

урат. Ошондо арабдар алардын бет маңдайынан чабуулга өтөт [2,82]. Натыйжада кытай аскерлери женилип, туткундалат. Аз гана аман калган аскерлери менен кытай генералы качып кутулган.

Гардизинин маалыматтарында негизинен карлуктар жашаган жерлер баяндалып, анда эки аймак көрсөтүлөт. Биринчиси- Ыссык-Көлдүн тегереги, экинчиси Или өрөөнү. Аль-Муккадасиде чигилдердин бир бөлүгү Таразга жакын жерде деп берилет. Махмуд Кашгари өз эмгегинде чигилдердин үч тобун: биринчи тобу Таразга жакын, экинчи тобу Барскоон тарапта, үчүнчүсү Кашгарда болгондугун белгилейт. Огуздар бардык түрктөрдү чигилдер деп аташкан, алар Аму-Дарыясы жакта жашаган деп беришкен. Бирок бул маалымат туура эмес экендигин Махмуд Кашгари белгилеген. Алар чатырларда жашап, кийизден калпак кийишкен, күнгө, жылдыздарга табынган. Чигилдер үйүр-үйүр малдарга ээ болушкан [5,255].

Жогорудагы маалыматтарга ылайык, VIII-X кк. Кыргызстандын аймагында карлук бирикмесине негизги көчмөндөрдүн үч тобу кирген. Маанилүү ролду жергиликтүү абалкы он ок элинин курамына кирген уруулар да түзгөн. Саясий бийлик жабгу башчылык кылган карлуктарга тиешелүү болгон. Бирок карлуктардын саясий өзгөчөлүгүнө карабастан борборлоштурулган мамлекетти түзө алган эмес. Карлуктардын жабгусунун бийлигиноминалдуу түрдө болгон, факты түрүндө бийлик феодалдык бытырандылык менен жүргүзүлгөн. Карлуктардын бийлиги боюнча Манихейдеги “Эки негиздин ыйык китеби” кол жазмасынын колофонуна С.Я. Кляшторный карлук мамлекетинин мамлекеттик түзүлүшү жөнүндө олуттуу маалыматтарды берген. Чигилдин белгилүү башкаруучуларынын биринин наамына караганда, “Алтын Аргу-Таластын жана Чигил Балык, (Манихей) улуу түрктөрдүн өкүлү чигил- арлан-эл тегрук”- деген наамды алып жүргөн жана ал Карлук төбөлүнө көз карандысыз болгон. Ал өзүн Улуу Түрк салтын улантуучу деп жарыялаган [5,255]. Тактап айтканда, бийлик феодалдык бытырандылыкка таандык болгондугун белгилөөгө болот.

VI кылымдын ортосунда Орто Азия түрк урууларынын олуттуу массалык Тянь-Шанга көчүшү, Кыргызстандын этникалык тарыхындагы жаңы этаптын башталышын аныктаган. VI-VIII кылымдарда үч социалдык жана саясий жактан тең эмес этникалык топтордун туруктуу катышы бар экенин көрсөтөт [5,414]:

- 1) жакынкы тарыхы Борбордук Азия менен байланышкан түрк уруулары;
- 2) түрктөргө чейинки мал чарбасында автохтондук калк - сак жана усун урууларынын тукумдары;
- 3) Согдий (Чыгыш Иран калкы) Борбордук Азиянын шаар борборлору менен туруктуу байланышта болгон шаарлар жана отурукташкан калктуу конуштар.

Этникалык Тянь-Шандын негизги мазмуну ушул үч этникалык компоненттин өз ара таасири болгон. Этникалык өз ара аракеттенүү процессинде негизги ролду түрк уруулары ээлеген, алар артыкчылыктуу абалы - бул уруулардын аристократиясы мамлекетте чыныгы бийликке ээ болгондугу.

В.В.Бартольд [1.], О.К.Караев [6.], З.Э.Эралиев [3.] өз эмгектеринде чигилдерди Караханид каганатын түзгөн уруу катары карашкан. Ошону менен катар чигилдерди азыркы кыргыздардын ата-бабалары деп эсептешкен. Профессор З.Эралиев Караханид мамлекетинде жетектөөчү ролду ойногон чигилдер-кыргыз уруусу болгон деп эсептейт[7]. “Манас” эпосунда Манас баатырдын эң ишенимдүү адамдарынын бири Элтабар батырдын жөн жайы жөнүндө:

Түп-теги Барскандык чигилдерден,
Таарынып кырктай тутун эли менен;
Басыздар тагалары болгондуктан,
Бел тутуп ошолорго көчүп барган[7].

XIXк. бугу уруусунун чоң манабы Боромбай да казактын улуу окумуштуусу Ч. Валиханов менен жолукканда түпкү тегибиз чигилдер деп айткан. Санжырада бугу, сарыбагыш уруулары бир атадан – Сарыбагыштан (Кылжырдан) тараган деп айтылат. Бул айтылгандар тарых илимдеринин доктору З. Эралиевдин чигилдер кыргыз уруусу болгон деген пикирин ырастайт [2,114]. Чигилдер карлук бирикмесинде болгондуктан карлуктардын курамында кыргыздардын киргенин ырастоого болот.

Бул согушту чечүүдө жергиликтүү түрк урууларынын ролун белгилей кетүү керек. Кытай булактары түрктөрдүн уюшкан жана тартиптүү аскери болгондугун, анын өзөгүн жакшы куралданган атчандар – найзачылар түзгөнүн тастыктайт. Көчмөндөрдүн стратегиясы жана тактикасы көп учурда кемчиликсиз болгон, алардын жашоо образынын бардык артыкчылыктарын колдоно билүүсүнүн аркасында алар согуш талаасында укмуштуудай натыйжаларга жетише алышкан. Хунндар тарабынан өркүндөтүлгөн “аралыктагы салгылашуу” салгылашуунун тактикалык ыкмаларынын бири болуп калды, ал эми душманды жеңүүгө багытталган маневрдүү атчан аскерлер согуштук түзүлүштө чабуул коюуну үйрөнүшкөн. Брондолгон лава менен душманга тез чабуул жасап, алар коргоочулардын катарына баш аламандык себишкен, аларды системалуу түрдө талкалашкан.

Бул максатка жетүү үчүн көчмөндөр бир кезде алардын алыскы ата-бабаларын скифтерде болгон атчан аскерлерди (катафрактыларды) кайра жандандырышы керек болгон. Каралып жаткан мезгилде көчмөндөр кытайлардын тактикасы өзгөргөнүн түшүнүп, чабуулдун күтүлбөгөндүгүнө гана таянып, стратегияга тез арада олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизишкен.

Араб булактарында: «Түрк жапайы айбанаттарды, канаттууларды, буталарды, адамдарды... катуу

ылдамдыкта алды-арт, оң-сол, өйдө-ылдый атат. Араб аткычы бир жебени жаанын жибине салгыча, ал он жебе атат...». Бул маалымат түрк урууларынын аскердик даярдыктары жогору болгондугун далилдейт.

Жыйынтыктап айтканда, көчмөн цивилизациясынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кыргыз эли бирдиктүү мамлекет болбогондуктан кеңири аймакта көчүп, өз элинин өзгөчөлүгүн сактап келген байыркы эл экендиги талашсыз. Окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен кыргыз эли жергиликтүү калк болгондугун жана Талас салгылашуусунун жүрүшүнө өз таасирин тийгизгендигин белгилеп кетүү абзел. Н. А. Аристов өз эмгегинде Усундарды кыргыз элинин ата-бабалары катары карап, далилдерди келтирген. Демек, кыргыз эли байыртадан эле көчмөн жашоо шартына ылайык жашоо жүргүзгөн автохтондуу эл экендигибизге археологиялык эстеликтер далил боло алат.

Атлах салгылашуусунда карлуктар жана жергиликтүү түрк уруулары негизги чечүүчү ролду ойногондугу талашсыз. Талас салгылашуусу ошол учурда-

гы саясий абалдын өзгөрүшүнө, Тан империясынын Борбордук Азияда дээрлик он кылым өз таасирин жоготуп, жергиликтүү түрк урууларында ислам дининин таралышына жол ачкан салгылаш болгон.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана- Бишкек, 1996.
 2. Осмонов Ө.Ж., Кыргызстан тарыхы – Б., 2012
 3. Эралиев З.Э. Бабабыз менен даңктансак.- газета “Чүй баяны”.- 2 октябрь 2001
 4. Светлов Р.В. Великие сражения Востока.- М., 2009
 5. История Киргизской ССР. Том I. Ф., 1984.
 6. Караев О.К. История Караханидского каганата (X- начало XIII в.)- Ф., 1983
 7. Интернет булактарынан. <http://students.com.kg/archives/416>
 8. Большоков О.Г. К истории Таласской битвы (751 г.)- // Страны и народы Востока. – М.: Наука 1980
 9. История Китая Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова.- Москва:2006
- Ташманбетов Т.Т. Проблемы развития сельского хозяйства таласской области. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 33-36

*Пиримбаева Ж.***И.Б. МОДОБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИ БОЮНЧА ШАБДАНДЫН
МЕЗГИЛИНДЕГИ УЛУТТУК ОЮН-ЗООКТОР***Пиримбаева Ж.***НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ И РАЗВЛЕЧЕНИЯ В ПЕРИОД ШАБДАН БААТЫРА
ПО ТРУДАМ И.Б. МОЛДОБАЕВА***J. Pirmbaeva***NATIONAL GAMES AND ENTERTAINMENTS (OF KYRGYZ PEOPLE) DURING
SHABDAN BAATYR PERIOD BASED ON THE WORKS OF I.B. MOLDOBAEV**

УДК: 793.4 (575.2) (04)

Кыргыздардын маданий улуттук оюн-зооктору кыргыздардын маданий мурасында өзгөчө орунду ээлейт. Жалпылап айтканда бул көйгөй ар кыл мезгилдерде көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп келген. Кыргыздардын оюндарын ар тараптуу изилдешкен ушул окумуштуулардын ичине, кыргыз окумуштуусу - этнограф Имель Бакиевич Молдобаев Шабдан баатырдын доорундагы кыргыздардын улуттук-оюн зоогун айрыкча көңүл бурган. Илимпоздун 1981-2001 жылдары этнографиялык, фольклордук жана башка жыйноо маалыматтары, ар түрдүү фактылык материалдары бул суроолорду Кыргыздардын коңушу элдер менен болгон тарыхый-маданий байланыштарын окуп үйрөнү үчүн этнографиялык булактын компоненти катары кароонун зарылдыгын далил деп турат. Айрыкча баса көрсөтө кетчү маселе Имель Бакиевич Молдобаевдин илимий жүргүзүлгөн иштери өзүнүн маанисин жана актуалдуулугун бүгүн да жоготкон жок. Анын изилдөөлөрү азыркы муунга алгачкы мурас катары калат деп ойлойбуз.

Кезиги сөздөр: улуттук оюндар, И.Б. Молдобаевдин эмгектери, Шабдан баатырдын жашаган мезгили, кыргыз көчмөндөрүнүн жашоосу.

Национальные игры и развлечения занимают особое место в культурном наследии кыргызов. В целом, данная проблема в различные периоды времени привлекала к себе внимание многих исследователей. Среди ученых, исследующих кыргызские игры, кыргызский ученый - этнограф И.Б. Молдобаев уделил особое внимание традиционным играм и развлечениям кыргызов именно в период Шабдан баатыра. Собранные с 1981-2001 гг. этнографические, фольклорные и др. собранные данные и разносторонние фактические материалы ученого подтверждают необходимость рассмотрения этого вопроса как одного из компонентов этнографического источника для изучения историко-культурных связей кыргызов с соседними народами. Подчеркивается, что научные исследования И.Б. Молдобаева не теряют своей значимости и актуальности на сегодня и станут наследием следующим поколениям.

Ключевые слова: традиционные игры и развлечения кыргызов, труды И.Б. Молдобаева, период Шабдан баатыра, кочевой образ жизни кыргызов.

National games and entertainments have a special place in the cultural heritage of the Kyrgyz people. In general, this issue has attracted the attention of many researchers at different times. It was I.B. Moldobaev, kyrgyz scientist, ethnographer, who paid special attention to the traditional games and entertainment of the Kyrgyz during Shabdan baatyr period. The versatile factual materials of the scholar, his ethnographic and folcloristic documentation confirm the need to consider this topic as one of the components of ethnographic source for the study of historical and cultural

relations of the Kyrgyz with neighboring peoples. It is emphasized that the scientific heritage of I.B. Moldobaev has not lost its significance and relevance to this day.

Key words: Traditional games and entertainments of Kyrgyz people, the works of I.B. Moldobaev, Shabdan Baatyr's period of time, Kyrgyz nomadic lifestyle.

Кыргыз элинин маданияты ар түрдүү оюн зоокторго өтө бай келет. Кай бир азыркы күндөргө чейин келип жеткен оюндар илгертеден эле белгилүү. Мисалы Енисей кыргыздары күчүнө келип турганда ат чабыш, төө жарыштыруу, арстандарды ойнотуу жана башка оюн-зоокторду билишчү экен. Мындай маалыматтарды биз кытай, араб, фарси тилдерде жазылган эмгектерден билебиз. Деген менен XIX кылымга чейинки кол жазма булактарда кыргыздын оюн-зооктору тууралуу маалыматтар сейрек кезигет. Ал эми 19 кылымдан баштап кыргыздын улуттук оюн-зооктору тууралуу алгачкы билдирүүлөр Кыргызстанга келип кетишкен орус окумуштуулары П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Ч.Валиханов, И.И. Гродеков, Н.В. Сорокин, Н. Северцов, В.И. Липский жана башкалардын илимий иштеринде кездешет.

Толугураак жазгандардын арасында Г. Загряжскийдин макалаларын айтып кетсек болот. Анын «Киргизские очерки: аш или тризна по умершим», «Каракиргизы», «Быт кочевого населения долины Чу и Сыр-Дарьи», «Очерки Токмакского уезда» жана башка макалаларында кыргыздын оюн-зооктору тууралуу бир топ кызыктуу маалыматтарды таба алабыз.

Кыргыздын оюндары тууралуу жазган авторлордун бири Алибий Рустамбек. Ал «Киргизские игрища» деген кызыктуу очерк жазып калтырып кеткен. Казак жана кыргыз фольклордук, этнографиялык материалдарды жыйноочу А. Диваев да «Туркестанские ведомости» деген гезиттин беттеринде «Древние игры киргизской молодежи» жана «Игры киргизских детей» аттуу макалаларды жарыялаган. Ошол эле гезите Е. Ковалев «Очерки быта кара-киргизов» жана Ишмухамед Букин «Физическое и умственное воспитание у киргизов» деген билдирүүлөрүн жарыка чыгарышкан. Бирок бул Октябрь революциясына чейинки авторлордун эмгектеринде көбүнчө «ат чабышка»

гана көбүрөөк көңүл бурулган. Ал эми кыргыздын калган көп сандаган оюн-зооктору көз жаздымда калып келген жана да бул тууралуу жазыш аларга татаал болгон.

Совет доорунда А.Т. Рождественскийдин 1929-ж. жарык көргөн «Киргизские национальные игры и спорт» аттуу китеби кыргыз оюндары жөнүндө алгачкы эмгек болуп саналат. Мында ал 20дан ашуун оюндарга мүнөздөмө берип, өз сунуштарын да камтый кеткен. Ошол эле жылы чыккан П. Кушнердин «Горная Киргизия» деп аталган китебинде кыргыздардын оюн-зооктору тууралуу айрым маалыматтар кездешет.

Кыргыздын оюн-зоокторуна совет доорунда бир топ көңүл буруп, аларды изилдеп келген окумуштуулардын бири белгилүү этнограф С.М. Абрамзон болуп саналат. Ал алгачкы ирет оюндарды классификациялоого аракет жасаган. Бирок биринчи жолу кыргыздын оюн-зооктору тууралуу толугураак илимий маалыматтарды Д. Айтмамбетовдун «Культура киргизского народа во второй половине 19-начале 20 века» Ф., 1967 деген китебинин атайын главасынан окуй алабыз.

Аталган авторлордон тышкары популярдуу формада жазылган Д. Өмүрзаков менен Ю. Мусиндин жана З. Бектенов менен Ю. Мусиндин китептерин жана китепчелерин да айтып кетсек болот. Кыргыздын оюндары тууралуу башка авторлордун да жазганы бар. Мисалы К. Юдахиндин сөздүгүндө эле 200дөн ашуун оюн-зооктордун котормосу чечмеленип берилген.

Совет доорунун акыркы жылдарында чыккан илимий эмгектерден Г.Н. Симакондун китебин атап кетсек болот. Биз жогоруда көрсөткөн кыргыз оюндарынын кыскача историографиясы аталган автордун китебиндеги кириш сөздү пайдалануу менен жазылды [1].

Кыргыздардын оюндарын ар тараптуу изилдешкен ушул окумуштуулардын ичине, кыргыз окумуштуусу этнограф Имель Бакиевич Молдобевдин эмгектерин баса көрсөтүп кетүү биздин милдет. И.Б. Молдобаев өзүнүн илимий эмгек жолун кыргыздардын коңушу элдер менен болгон карыш-катышын кыргыз эпостору аркылуу байланышта карап, анын тарыхый-маданий байланышын изилдөөгө арнаган. Ал өзүнүн экспедицияларында бир эле этногенезди, үй-бүлөлүк-никелик мамилелерди, рухий жана материалдык маданиятты камтыган маалыматтарды жыйнабастан, ал кыргыздардын көңүл ачуусун, анын коңушу элдердин оюн-зоокторуна окшоштугун, алардын бир тарыхый окуяларда биригип калуусун изилдеген. Азыркы учурга чейин ал 1981-2001 жылдары этнографикалык, фольклордук жана башка маалыматтарды жыйноо максатында Түштүк Сибирде жашаган элдердин баары менен жолугушкан бирден-бир оку-

муштуу бойдон кала берет. Ушуну менен ал бул элдердин (хакастар, тувалар, алтайлыктар, сахалар, буряттар, тофалар) тарыхын жана этнографиясын изилдөөгө өзүнүн кандайдыр бир салымын коштук десек жаңылышпайбыз. Тилекке каршы заманбап кезде анын эмгектери бааланбай келет, бирок келечекте бул эмгектердин баалуулугун кадырлап, барактаган учур келет деп үмүттөнөбүз.

Өзүнүн эмгектеринде И.Б. Молдобаев мындай деп баса белгилеген: «Мына ушундай жагдайда элибиздин маданиятынын бир бөлүгү болгон элдик оюн-зоокторду андан ары изилдеп, тактап элге жеткизүү биздин милдет» [2].

Жалпысынан алганда окумуштуулар көбүнчө Шабдан баатырдын жашаган мезгилин, 19 кылымдын аягы 20 кылымдын башы, тарыхый жагынан карашкан. Ал эми Шабдан баатыр жөнүндө жекече алганда жазган авторлор көбүнчө анын саясий жана аскердик ишмердигин жазышат. Ал эми анын эс алып, көңүл ачуусуна, эмнегедир көп көңүл бурулбайт. Шабдан баатыр деле, өз убагында той-аштарга катышып, улуттук оюндарга кызыкчу. Бул болсо И.Б. Молдобевдин Актан Тыныбековдун булактарына таянып айтылган материалдарында жакшы каралган [3]: «Солтонкул деген белгилүү адам өлгөндө уулу Сарыбай төгөрөктүн төрт бурчун чакырып, Ыссык-Көлдө атасына аш бермек болот. Солтонкул байдын ашында ат чабылат деп, уулу Сарыбай чабыла турган 355 аттын 25не байге сайат. Биринчи байгеге Сарыбай 1мин минилбеген азоо жылкыларды койгон. Экинчи аттын байгесине 600 жылкы белгилейт. Байгелүү 25 аттын эң аягына 25 жылкы сайган. Ошондо жалаң бүт Кыргызстандын аймагынан эмес, кошуна казактардан Тезек төрө Чай буурул деген атын жетелетип 500 чатыр тиктирип келип түшүптүр. Ошондо: Бүтүн Атаке сарбагышты баштап алып, алтымыш казак, орус менен Чагатайдын Көк быштысын үпчүндөтүп беш жүз жылкандай сүрөөнчүсү бар Шабдан келип түштү».

Солтонкулдун ашы 5 күнгө созулуп, анын 4 күнү ар-кандай оюн зоок болмок болду. Мындан көрүнүп тургандай Шабдандын убагында кыргыздар оюн-зооксуз аш-той өткөрчү эмес. Мында да эки күнү керээли кечке эр сайыш, жамбы атыш, балбан күрөш, эр оодарыш, катындардын эр сайышы, көз таңмай, сүйрөшмөй жана башка тамашалар болгон. Бирок эң негизги элдин күткөнү «ат чабыш» болучу.

Ат чабыш эң акыркы күнгө белгиленген эле. Бирок ошол күндөрү, ашка дайындалган орус, кыргыз, казак жана башка улуттардан турган комиссияга элден арыз түшөт. «Эмне дегенде, далай кишилер ат, төөсүн жетелеп, нан, чай, кант, ун алууга Каракол шаарына киришсе эч нерсе табылбай унааларын куру алып келишкен экен. Кай бирлери Түп, Ак-Суу, Жергез, Байсоорун калааларына барып да куру келгенде-

ри болуптур»[4]. Ошондо комиссия Сарыбайды ат чабышты бир күнгө эрте өткөз деп мажбурлайт, анткени бир кишинин ашын беребиз деп, бир топ жердин элине азык-түлүк жетпей калган экен.

Бул жерде И.Б. Молдобаев ат чабышка айрыкча баа берүү менен, аттарды даярдоочу саяпкерлердин ролун өзүнчө белгилеп келет. Буга бир мисал келтирсек болчудай. Ат чабыштын өтүшүн бир күнгө жылдырганда биринчи ирет саяпкерлер толкунданышат. Ар бир күндү пландаштырып, атын таптап жүргөн саяпкер буга өзгөрүш киргизүүгө аргасыз болот. Тилекматтын Чыныбай деген уулунун байбичеси Телегейдин саяпкердик да өнөрү бар экен. Ал жашырын түрдө Сарыбайга келип мындай деген экен. «Эми айтар сөзүм мындай эле, бай: эртең ат чабылса Шабдан баатыр алып келген Баякенин Көк быштысы чыгат же казактын Чай буурулу чыгат. А эгер бүрсүгүнү ат чабылса Чыныбайдын Торукашка аргымагы чыгар эле. Аргымактын эки тери бар эле, эртең чапсак аттын кыябы жок болуп кала турган, ошондуктан байдын байгесинен бир тай албайын бүрсүгүнчө токтотуп берер бекенсиз - деп айтсамбы деп келдим эле – деп Телегей жоолугун алып жашын сүрүп олтурду»[5].

Ошентип ат чабыш күнү да келет. Ыссык-Көлдүн 16 болуш эли сынчы карыя Жаныбектен: «Кимдин аты чыгат, кайсыл атты сүрөйлү?» – деп сурап калды. Жаныбек аттарды чубатууну дагы бир жолу карап жатып, Торукашкага көзү түшүп, мындай деген экен: « – ээ Баатыркан, бул Карач экөөнө Чыныбайдыкындай катын албайсыңар? Карачы ат таптаганын! Баракелде! Муну сүрөбөй эле «Тилекмат! Тилекмат!» деп эле аркасынан кыйкырып берсеңер. Бул ашта байгени мындан башка жылкы албайт го. Бугу, жылкың өрүшүндө эле, калат экен – деди Жаныбек»[6]. Чындап эле, мындан көрүнүп тургандай, Чыныбайдын Торкашка аргымагы чыгарын өздөрү эмес, карыя сынчы да билип койгон.

Эми ат чабыш туурасында сөз болуп жатканда Шабдандын ашындагы ат чабышка токтолуп кетели. Бул тууралуу жазып кеткен С.В. Дмитриевдин билдирүүсүндө күлүктөр үчкө бөлүнүп чабылган экен. Биринчиси 1912ж. 11 октябрда 10 чакырымга бардык аттар чабылган. Тогуз байге белгиленип, биринчи байгеге 40жылкы, 1 төө, ал эми акыркы 5-9 байгелерге бирден жылкы берилген.

Экинчи ат чабыш 12 октябрда өткөн. Мында да тукумуна карабай, тай – кунандар 10 чакырымга чабылган. 9 байге сайылган. Баш байге 200сом, 1 төө болсо, 5-9 байгелерге бирден жылкы болгон. Эң башкы чоң ат чабыш 14 октябрда өтөт. Буга да бардык тукумдагы күлүктөр жашына карабай 38 чакырымга /40,5 км/ чабылып, 25 атка байге сайылган. Баш байге – 5000сом; экинчи байге – 1000сом; үчүнчү байге – 500 сом; төртүнчү – 200 сом; 5 байге – 100 сом; 6-9 байгелерге 84 сомдон жана бирден кытай жамбысы;

акыркы 16 атка /10-25 байгелерге/ 50сомдон коюлду[7].

Бул жерде биз эки нерсеге көңүл бургубуз келет. Байгелердин арасында кытай жамбысы аталып кетип жатат. И.Б. Молдобаевдин кол жазмасы боюнча, жамбылар кыргыздарда жалаң кана «жамбы атуу» ойунунда колдонулбастан, Кытай тарабынан акча катары киргизилген[8]. Жамбыны кытайлар юань бао дейт. Ошондон улам орустун ямба деген сөзү пайда болгон. Кыргыздар муну жамбы деп атап алышкан. Жамбы күмүштөн жасалган. Аны кытай мамлекети атайын көчмөн калктар, ошонун ичинде кыргыздар менен да соода жүргүзүү үчүн чыгарышкан. Бирок Европа мамлекеттери жамбы ыңгайсыз болгондуктан, Кытайга дооматтарын койушуп, 1925ж. муну акча катары колдонууга тыйуу салынган[9].

Кыргыздарда жамбы өтө кеңири болбосо да акча катары да колдонулганы, анын бир топ түргө бөлүнгөнүнөн да билинип турат. 20 кылымдын башында эле кыргыздарда жамбынын төмөндөгүдөй түрлөрү болгон экен: «чоң кулак жамбы» салмагы 5 кадака чейин, шаңшур же кытай жамбысы салмагы кичине жамбы, «тай туяк жамбы», «бөйрөк жамбы», «кой туяк жамбы», «уй көз жамбы», «кой көз жамбы»[10]. «Чочморо жамбы» памирдин кыргыздарында колдонулуп келген»[11]. Кейпи бир кездерде Кытайлардан жамбы күмүш уютку түрүндө акча катары чыгарылса, кийинчирээк кыргыздарда жамбыны «жамбы атуу» ойунуна да пайдаланып калышкан окшойт. Кыргыздарда жамбы акча катары да, «жамбы атмай» оюнунда да колдонулуп келгендиги «Манас» эпосунун саптарында тапсак болот[12]. Айырмасы кана эпостун саптарында жамбы алтындан жасалган[13]. Чындыгында эле кыргыздар алтындан жасалган жамбыларды колдонуп келиши ыктымал, анткени аларга алтындын өзү илгертеден бери белгилүү эмеспи.

Өзүнүн эмгектеринде И.Б. Молдобаев дагы бир нерсеге көңүл буруп кетет, аны билүү үчүн Шабдандын ашындагы ат чабышты болгон дагы бир эске аларык маанилүү фактыга кайрылалык. С.В. Дмитриевдин жазып кеткенине караганда ошол ат чабышта орус мырзаларынын күлүктөрү да катышкан. Ал күлүктөр англис, англис-түркмөн-кыргыз аралаш породадагы аттар эле. Бирок аштагы ар кандай ат чабыштарда бир да орус мырзалардын мактаган аттары биринчи байгеге ээ болбоптур. Буга далил катары С.В. Дмитриевдин өзүнүн сөздөрүн келтирели: «Баш байгени Альметьев мырзанын Жакерия деген күлүгү алат дешип эл гүлдөп турган экен. Бирок орустардын тилегин таш каптырып, Пишпек уездинин Талканчы волостундагы Борончу Үтөгөн уулунун күлүгү биринчи болуп марага келди. 38 чакырым аралыкты бул күлүк 1 жарым саатта келип, ар бир чакырымды 1 мүнөт 35 жарым секунда жүгүрүптүр. Мурдагы рекорд 30 чакырымга чабылган В.П. Колоссовскийдин күлүгүнө

тийиштүү болучу. Ал ар бир чакырымды 1 мүнөт 37 жарым секунда жүгүрүп өткөн. Ошентип Борончунун күлүгү жаңы рекордду койду. Андан соң 3 мүнөт 40 секундун ичинде дагы 8 ат келди. Алардын баары кыргыздардын күлүгү болучу. Дагы 50 секундан кийин гана онунчу болуп Борончунун күлүгүнөн кийин 4 жарым мүнөт дегенде барып Альметьев мырзанын Жакериясы марага келди. Тартип боюнча онунчу аттан жыйырма бешинчи атка чейин 50 сомдон байге сыйылгандыктан Жакерия ошол байгеге илинди. Ал эми Бычков мырзанын Жучка деген күлүгү марага келгиче ат чабыш да тарап кетти. Көрсө чуркоого алып келбей, жолдон чыгып кетиптир. Ушул ат чабышта кыргыз тукумундагы аттар өздөрүнүн чыдамдуулугун, карылуулугун, аяктуулугун көрсөтө алышты. Андыктан бул тукумдагы жылкылардын сакталып калышы колго алынса, анда Жети-Суу облусунун жылкы чарбасынын өнүгүп - өсүшүнө чоң салым болоор эле»[14].

Жогоруда айтылгандар Имел Бакиевичтин жазууларында ошол тукумдагы күлүктөр болгондугун жана алардын кайсыл жерден чыккандыгын изилдөөгө негиз болот да, мындан көрүнүп тургандай Шабдандын учурундагы кыргыз жылкыларынын атагы чыгып турган породадарын сактап калууну Орус адамы айтып күйүп-бышып жатканын билдирет[15].

Кыргыздын улуттук оюндарын, анын ичинде Шабдандын ашындагы ат-чабышты өз көзү менен көрүп жазгандардан Б. Солтоноевди айта кетүү зарыл. Ал дагы кыргыздын аттарын белгилеп кеткен. Бирок, негизинен ал өз эмгегинде ашка жумшалган чыгымга кана көбүрөк көңүл бурган[16].

Шабдан баатырдын мезгилиндеги чоң ат чабыштарды «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн ашындагы» ат чабыштарга салыштырса укмуштуудай окшоштугун байкоого болот. Ошондон улам манасчылар чоң аш-тойлордогу ат-чабыштарды өз көздөрү менен көрүп, эпостун текстине киргизип алышкан болуу керек деп ойлойсуң. Айырмасы кана «Манаста» «ат-чабыш» эпикалык мыйзам ченемдүүлүк менен айтылган.

Ат чабыштан башка Шабдан баатыр бир топ улуттук оюндарга кызыгып, өзү да жакшы күйөрман болгон экен деп айтсак болот. Өзүнүн изилдөөлөрүндө И.Б. Молдобаев буларды белгилеп кетет: Шабданды көргөн-билген жана изилдөөчүлөрдүн маалыматтары боюнча ал, ак-көңүл, адилет, калыс адам болуптур. Анын бул сапаттары оюн-зоок чөйрөсүнө да тиешелүү. Буга мисал катары, бул туурасындагы ордо оюнундагы Шабдандын калыстык кылганын айта кетели. Бишкекте өткөн бир жолку топто Кочкордун болушу Өтөнбай, Ат-Башынын болушу Чоко ордо атышыптыр. Ошондо Шабдан, Баяке, Байтик, Сооронбай, Мамбетаалы, Чолпонкул, Рысбекке окшогон журт башчылары калыс болушуптур. Бир маалда Суранчы

аттуу мыкты ордочунун аты жок манжасы канап кеткенде, Чоко чуркап келип Суранчыны чийден чыгара ыргытып жиберет. Чыр чыгып, Өтөнбай менен Чоконун тараптары урушуп кете турган болуп, араң токтошот. Айла кетип калганда Шабдан баатырдан калыстыкты сурашыптыр. Ошондо Шабдан Мындай деген экен: «Жыдыганын жыдыды, бирок бул баланын өнөрүн катуу укчу элек, ат которуп сол жакы колу менен атса улуксат болсун» – дегенде эл чуулдап Шабдандын сөзүн колдоп кетишти[17].

Эртеси баягы Суранчы деген мыкты ордочу жигити Жакып менен базарды аралап кыдырып жүрүшсө, алдынан Шабдан, Баякелер чыгып калат. Ошондо Шабдан Суранчыны жолдошу менен эрчитип барып бир дүкөнчү өзүбек жигитке дайындаптыр: «Мынабу эки балага каалаган буюмдарын өзүлөрүнүн алышыңча бер. Пулун менден аласың»[18] – деп туруп кеткен экен. Мындан көрүнүп тургандай Шабдан баатыр улуттук оюндарды жана мыкты оюнчуларды, азыркы тил менен айтканда спортсмендерди баалай билген, аларга материалдык жардамды көрсөтүп келген.

Башка оюндар менен бирге, И.Б. Молдобаев күрөшкө артыкча токтоло кетет[19]. 20 кылымдын эле башында «Балбан күрөштүн» шаан-шөкөттөрү көп болгон. Буга ал мисал катары Актандын сөзүн келтирет. Балбан күрөш Актандын айтуусунда аштарда, кыз берген тойлордо, бала олтургузган тойлордо, келин алган тойдо, кээде чоң шеринелерде, айттарда жана советтик чоң майрамдарда болгон... Ар бир уруу элден бирден киши бөлүнүп элдин орто жеринде атчан турушуп, калыс болушат. Эл тынчтанып калган кезде ырчылар жар чакыра баштайт[20].

Эми биз балбан күрөштүн эрежелерин толук айтып олтурбай (бул тууралуу тийиштүү адабияттарда жазылган), тек кана бул жерден И.Б. Молдобаевдин күрөштүн дагы бир жагдайына көңүл бура кеткенин себебине токтоло кетели. Жалпыга белгилүү болгондой, балбандарды күрөшкө таскчилер алып чыгышкан. Балбандар халатчан чыгып, таскчилер анын халатын чечип күрөшкө даярдашкан. Балбандар белинен жылаңач, кандагай деген атайын күрөшкө ылайык жасалган тери шымды кийип чыгышкан. Жеңген спортсмен өзүнүн уругунун ураанын чакырып, чогулган элди бир-эки айланган. Жарчылар аны макташкан. Эл аны майдандан көтөрүп кетишкен[21].

Илимпоздун себеби мында: 20 кылымдын башында эле балбан күрөштүн шаан-шөкөттөрү көп экен. Эмки улуттук күрөштө мунун бири да калган эмес. Деген менен дал ушул шаан-шөкөттүн баары Айтмакчы «Манаста» да ушундай айтылат алыскы Саян тоолорунда, Енисей дарыясынын башатында жашашкан Тува элинин улуттук күрөшүндө сакталып калган экен. Албетте шаан-шөкөттөр өзгөргөн, спортсмендердин костюмдары да башкача. Бирок көзгө урунар көрүнүш: туванын азыркы

спортсмендери кыргыздын күрөшүнө окшоп салмактарга бөлүнбөйт экен. Ар бир спортсменди секундантагы таякчилер алып чыгып алар элди бир сыйра айланып, бүркүттүн бийин бийлешип, анан күрөшө башташат экен. Мисалы күрөштү 64 спортсмендер баштаса, жеңилгени чыгып отуруп, акыры экөө калып жеңгени чемпион болот экен. Эл мындай жерге абдан көп келип, стадионго батпай калат экен.

Азыркы учурда Кыргызстанда улуттук күрөштүн шаан-шөкөттөрү таптакыр жоголгон деген окумуштуулардын айтканына толугу менен кошулабыз. Ошондуктан күрөшкө эл аз барат, анткени кызыгы таптакыр азайып калган. Бул тууралуу И.Б. Молдобаев 1993ж. Бишкекте өткөн Чыгыш таймаштары жана улуттук спорттук түрлөрү боюнча биринчи эл аралык илимий практикалык конференцияда ««Манас» эпосу улутту күрөштү калыбына келтирүү тууралуу» деген докладында айтып кеткен эле. Ошондо мисал катары тува элинин улуттук күрөшүнүн азыркы күндөргө чейин келип жеткен илгерки биздикине окшош келген бир топ шаан-шөкөттөрүн айттым эле[22]. Бирок азыр деле спорт чөйрөсүндө иштеген адистер муну эске албай жатышканына күбө болуп жатабыз.

Шабдандын мезгилинде ар кандай той-аштарда, майрамдарда азыркы мезгилге караганда алда-канча көп оюн-зооктор өткөрүлчү экени түшүнүктүү. Ооба, практика жүзүндө бардык оюндарды карап чыгуу өтө татаал. Бирок эр сайыш сыяктуу адамдын өмүрүнө коркунуч туудурган оюндар туура эле токтотулган деген илимпоздорду сөз жок колдойбуз. Мисалы, ошол эле Шабдандын ашындагы эр сайышта эки мыкты жигит беттешип экөө тең көп узабай өлүп калышкан. Бул эр сайышты өз көзү менен көрүп жазып кеткен С.В. Дмитриев буга абдан туура баа берип, мындайча жыйынтыктаган: «Жогоруда мен жазган эр сайыш өзүнүн трагедиясы менен мындан ары эч качан кайталанбайт го деп ойлойм. Мындай жырткычтыкка, өлүмгө жергиликтүү бийлик уруксат бере койбос. Бирок көчмөндөрдүн көптөгөн бөлөк жакшынакай салттары ушул шартта бара-бара жоюлуп кетип, анан таптакыр унутулуп калаары бышык. Андыктан булардын баардыгын илим үчүн эмитен баштап колго алып, ар тараптан терең изилдениши керек, антпесе кийин кеч болуп калат»[23].

Кыргыздардын оюн-зоогунда чоңдорго арналган оюндар да кездешет бирок алар окумуштуулардын илимий иштеринде абдан сейрек кездешет. Мисал катары төө чечмей оюнуна кайрылалы. Бул оюндун акыркысы Ормон хандын убагына чейин келиптир. Ормон хан бир катар койдурган экен. Анан бул кызык экен деп кай бири дагы уланталы дегенде «Шабдан, Чыныбай, Байтик, Курманжандардын убагында төө чечмей калтырылган экен деп, эл карыялары айтышат»[24]. И.Б. Молдобаев өзүнүн кол жазмаларында[25] бул оюндардын эротикалык мүнөзүнүн артык-

чылыктарын белгилеп, 19 кылымдын аягында мунун диний функциялары, Симанов Г.Н.[26] өзүнүн изилдөөлөрүндө белгилеп кеткендей, унутулуп уят оюнга айланып кеткен.

Бул жерде биз абдан сейрек кездешүүчү «балкан-тоо» деп аталган дагы бир оюнга токтоло кетүүнү туура таптык. Оюндун максаты таанышынын же жолдошторунун биринин жүрөгүн түшүрүү. Муну баштаган адам бетине камырдан чоң мурун жабыштырып, чекесине кагаздан маскага окшогон бир нерсе кийип, ээгине аттын кылдарынан сакал байлап, бойок менен бетин бойоп, таанылгыс болуп алган. Андан кийин ал коркунучтуу кийим кийинип, мисалы эски тонду тескерисинен кийинип, жолдошу келе турган жолду аңдып, жашынып турган. Келе турган киши жакындаганда, баягы жашынып жаткан неме капасынан тура калып, коркунучтуу катуу үн чыгарып, келе жаткандын эсин чыгарган. Бул тамаша түн ичинде өткөрүлгөн. Кумардан канам дегендер да жашынып турган. Кокус бул тамаша ойдогудай болуп чыкса бардыгы күлүп калчу экен. Корккой киши да айла жок күлчү экен, эгер ошого чейин эсин жыйа алса. Кыргыздын 19 кылымдын аягындагы 20 кылымдын башындагы оюн-зоокторун изилдөөчү Г.Н. Симанов муну театр белгилери бар оюндарга киргизет. Бирок «балкан-тоо» дегенди – «балкан» – непереваемо, тоо – «гора» – деп берген[27]. И.Б. Молобаевдин айтуусу боюнча, балкан деген сөздүн өзүн тоонун аты катары кабыл алыш керек. Мисалы Ала-Тоо, Теңир-Тоо, Керме-Тоо ж.у.с. Ошондой эле Балкан тоо[28]. Ал эми туркмендердин «Гер Оглы» деген эпосунда Балкан Туркмениянын түштүк-батышындагы тоо, туркмендердин өлкөсү Гер-Оглынын туулуп өскөн жери деп түшүндүрүлөт[29]. Ушундан улам кыргыздын азыр унутулуп калган «балкан тоо» аттуу оюнунун башаты анын мазмунуна караганда 11 кылымда Туркмениянын Балкан тоосунда болуп өткөн кыргындан башталабы деген ой келет. Бул пикирдин тууралыгын тастыктоо үчүн кыргыз-туркмен байланыштарын И.Б. Молдобаевдин «Манас» эпосунан келтирген мисалын айтсак болот. Ушуга байланыштуу азыр унутулган кыргыз балдарынын «кызыл өгүз», «көк бука деген» оюндарын атап кетсек болот[30].

Жогоруда айтып өткөндөрүбүздү жыйынтыктаганда, 19 кылымдын аягы 20 кылымдын башында, тактап айтканда Шабдан баатырдын мезгилинде кыргыздын оюн-зооктору күчүнө кирип турган. Азыркы муундагыларга ошол кездеги улуттук оюндардын көп болсо ондон бир бөлүгү тааныш. Ошондуктан улуттук оюндарды кеч болсо да толугураак изилдеп калуу зарыл. Имель Бакиевич Молдобаевдин өзүнүн илимий эмгек жолунда этнографиянын ар түрдү багыттарын изилдөөсү, анын ичинен улуттук оюндарды изилдеши, кыргыздардын башка коңшу, элдер менен болгон тарыхый-маданий байланышын дагы мүчүлүш-

төрдү толтуруу үчүн жүргүзүлгөн изилдөөлөрү азыркы муунга мурас катары калат деп ойлойбуз. И.Б.-Молдобаевдин изилдөөлөрдүн негизинде турмушубуздун бир топ тармактарына пайдасы тие тургандай натыйжаларды алсак болот деген ойдобуз. Мисалы «балкан тоо» аттуу жогоруда көрсөтүп кеткен оюн кыргыздын тарыхына шоола чачыратып тургансыйт. Эгер Туркмениядагы Балкан Тоо кырылышына байланыштуу болуп чыкса, кыргыздар 11 кылымда Орто Азиянын территориясына келгени аныгыраак боло түшөт. Кай бир оюндун, мисалы күрөштүн азыркы кездеги абалын алсак Шабдандын убагына караганда шаан-шөкөтүн алда канча жоготуп койгонун байкайбыз. Ошону үчүн азыркы кездеги күрөштү мурдагы калыбына келтирүү зарыл. Кай бир оюндарды жандандыруу керек. Аларга өтө көп каражат деле жумшалбайт. Мисалы селкинчек, үйлөнүү тойундагы оюндар, жамбы атмай жана башка улуттук оюндарды кайра калыбына келтирсек артыкбаш болбос.

Литература:

1. Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце 19-начале 20вв. Историко-этнографические очерки. –Л. Наука,1984.
2. Молдобаев И.Б. Эпос "Жаныш и Байыш" о народных играх и развлечениях // История и современность. - Фрунзе: Илим, 1982.
3. Сооронов О. «Унутулган» уул же урпактар сагаган жазмалар// Актан Тыныбек уулу түзгөн жана баш сөзүн жазган Омор Сооронов. – Бишкек: Адабият, 19991. – 3-186б.
4. Сооронов О. «Унутулган» уул же урпактар сагаган жазмалар// Актан Тыныбек уулу түзгөн жана баш сөзүн жазган Омор Сооронов. – Бишкек: Адабият, 19991. 278б.
5. Сооронов О. «Унутулган» уул же урпактар сагаган жазмалар// Актан Тыныбек уулу түзгөн жана баш сөзүн жазган Омор Сооронов. – Бишкек: Адабият, 19991. 280б.
6. Сооронов О. «Унутулган» уул же урпактар сагаган жазмалар// Актан Тыныбек уулу түзгөн жана баш сөзүн жазган Омор Сооронов. – Бишкек: Адабият, 19991. 287б.
7. Дмитриев С.В. Шабдан ашындагы ат чабыш// Шабдан баатыр. "Ала-Тоо" журналы тиркемеси. Башкы ред. К.Жусупов. Түзгөн Н.Капаров. Бишкек. 1992. – 127б.
8. Молдобаев И.Б. «Манас» историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек, 1995. –268 б.
9. Ивочкина Н.В. О китайских серебрянных слитках – «ямбах»/ Из истории денежного обращения в Китае/ // 10 научная конференция «Общество и государство в Китае». Тез. Докл. Ч.2. – М., 1979. – 146-155бб.
10. Симаков Г.Н. Аталган эмгек. – С.74б.
11. Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира//Труды Института истории, археологии и этнографии АН. Тадж. ССР. Душанбе. 1960. – 32б.
12. Манас: Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – 3-китеп. Фрунзе: Кыргызстан. 1981. – 163-164бб.
13. Молдобаев И.Б. «Манас» историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек, 1995. – 270
14. Дмитриев С.В. Аталган эмгек. – 126-127бб.
15. И.Б. Молдобаевдин талаа жазуулары. 1985-1995-жж.
16. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы китеп. Бишкек, 1993. - 116б; 2-китеп. Бишкек, 1993. – 208-210бб.
17. Рыскулов С. Ордо// Шабдан баатыр. – 163б.
18. Ошондо эле. – 163б.
19. Молдобаев И.Б. «Манас» историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек, 1995. –274-275 бб.
20. Актан. Кыргыздын улуттук оюндары. 192б.
21. Симаков Г.Н. Аталган эмгек. 68б.
22. Молдобаев И.Б. Аталган эмгек. – 277-280бб.
23. Дмитриев С.В. Шабдан ашындагы ат чабыш. – 128б.
24. Актан. Кыргыздын улуттук оюндары. 242б.
25. И.Б. Молдобаевдин талаа жазуулары. 1985-1995-жж.
26. Симаков Г.Н. Аталган эмгек. 122б.
27. Ошондо эле. – 116б.
28. И.Б. Молдобаевдин талаа жазуулары. 1985-1995-жж.
29. Гер-Оглы. Туркменский географический эпос. – М.: Наука, 1983. – 794б.
30. Молдобаев И.Б. Аталган эмгек. – 163-164бб.
31. Боркошев М.М., Тешебаев А.К., Жакыпова Г., Ташматова Н. Кыргызские национальные игры в исторических памятниках. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 8-1. С. 233-235

Сатаева С.Т.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИН ТУТУУ ЭРКИНДИГИ ЖАНА
МАМЛЕКЕТТИН ДИНИЙ ЧӨЙРӨДӨГҮ САЯСАТЫ

Сатаева С.Т.

СВОБОДА ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ И
ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ РЕЛИГИИ

S. Sataeva

FREEDOM OF RELIGION IN KYRGYZSTAN AND
STATE POLICY IN THE SPHERE OF RELIGION

УДК 947.1 (575.2)

Макалада дин тутуу эркиндиги жана Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатын реформалоо процесси, Кыргыз мамлекетинин Конституциялык жана укуктук-мыйзамдык документтеринин ж.б булактардын негизинде талданат. Диний кырдаалга сереп салынат, мамлекеттик саясаттын өнүгү, максаттары, принциби, негизги багыттары камтылат. Диний билим берүү тармагын реформалоо диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын башкы стратегиялык максаты экендигин баса көрсөтүүгө болот. Кыргыз Республикасынын динге тиешелүү Конституциялык мыйзамдары, 2021-2026-жылдарга карата кабыл алынган диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын Концепциясы, “дин тутуу эркиндиги жана диний бирикмелер” жөнүндөгү Мыйзамдар Кыргыз Республикасынын жарандарынын дин туу эркиндигин камсыз кылуу, мамлекеттин светтик негиздерин чыңдоо, диндер ортосундагы ынтымакты камсыз кылуу, мамлекеттик-конфессиялык өнөктөштүктү өнүктүрүүгө, диний билим берүүнү жөнгө салууга, мамлекеттин тынчтыгын, коопсуздугун камсыз кылууга багытталат.

Негизги сөздөр: дин тутуу эркиндиги, мамлекеттик саясат, светтик, Конституция, Концепция, Мыйзам.

В статье анализируются свобода вероисповедания и процесс реформирования государственной политики Кыргызской Республики в сфере религии на основе конституционно-правовых документов и других источников. Анализируется религиозная ситуация в Кыргызстане, охватывающий аспекты, цели, принципы и основные направления государственной политики. Следует отметить, что реформа религиозного образования является ключевой стратегической целью государственной политики в сфере религии. Конституционные законы Кыргызской Республики о религии, Концепция государственной политики в сфере религии на 2021-2026 годы, Законы о свободе вероисповедания и религиозных объединениях, направлены для обеспечения свободы вероисповедания граждан Кыргызской Республики, развитие государственно-конфессионального партнерства, регулирование религиозного воспитания, обеспечения мира и безопасности государства.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, государственная политика, светский, Конституция, Концепция, Закон.

The article analyzes freedom of religion and the process of reforming the state policy of the Kyrgyz Republic in the field of religion on the basis of constitutional legal documents and other sources. The religious situation in Kyrgyzstan is analyzed, covering aspects, goals, principles and main directions of state policy. It should be noted that the reform of religious education is a key strategic goal of state policy in the field of religion. The Constitutional Laws of the Kyrgyz Republic on Religion, the

Concept of State Policy in the Field of Religion for 2021-2026, the Laws on Freedom of Religion and Religious Associations, are aimed at ensuring the freedom of religion of citizens of the Kyrgyz Republic, the development of state-confessional partnership, the regulation of religious education, ensuring peace and security of the state.

Key words: freedom of religion, state policy, secular, Constitution, Concept, Law.

Бүгүнкү күндө диндин жана диний уюмдардын мамлекеттеги жана коомдогу ролу, мамлекеттин диний чөйрөдө жүргүзгөн саясаты, мамлекет менен диний уюмдардын өз ара байланышы, диний билим берүүнүн учурдагы абалы маселелери актуалдуу проблемалардан болуп саналат. СССР урап, эгемендүү Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү менен Кыргызстан демократиялык өнүгүү жолун тандап алды. Демократиянын шарттарында Кыргыз Республикасында диний уюмдардын түзүлүсү жана өнүгүүсү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. 1991-жылы Кыргыз Республикасындагы “дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү” [1] Мыйзамы жарандардын диний чөйрөдөгү укуктарын жана кепилдиктерин бекемдеген, ар бир жаран үчүн дин тутуу эркиндиги берилген, ар кандай диний институттардын өсүшү жана өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзгөн.

Дин тутуу эркиндигинин натыйжасында өлкөдө көп конфессионалуу коом түзүлүп, Кыргызстан мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына тарыхый роль ойногон, коомдо өз ордун таап калган, кыргыз эли бир канча кылымдардан бери тутунуп келген суниттик исламдын ханафий мазхабынан (салттык ислам) тышкары дагы бир канча ислам диний уюмдары, жамааттардын көп түрлөрү пайда болду.

Диний кырдаал. Эгемендүүлүк алгандан бүгүнкү күнгө чейин диний бирикмелердин жана объектилердин саны эбегейсиз өстү. 1990 – жылы республикада 39 мечит жана бир нече христиан дин объектилери болгон болсо, 2021-жылга карата Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясында 3348 диний уюм каттоодон өткөн. Алардын 2930у ислам, 404 христиан багытындагы уюмдар, ошондой эле 12си Бахаи жамааты, 1 иудей жана 1 буддистер жамааты [2]. Алардын эң ириси болуп мусул-

мандардын арасында ханафий мазхабын жана матурудий ишенимин сактоону камсыз кылуучу Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармалыгы (КМДБ) эсептелет. Динге кызыгуунун массалык көбөйүшү, тарыхый жана азыркы мезгилдеги диндин жана диний уюмдардын, коомчулуктун пикиринин көз алдында ишеним деңгээлинин жогорулашы алардын баркынын өсүшүнө өбөлгө болду. Бул элде дин коомдогу кризистен чыгууга жардам кылуучу, элди кооптондурган тигил же бул процесстерге жакшы таасир тийгизүүгө жарактуулугу жөнүндө айрым жагынан акталган жана кээ бир жактарынан ашыра бааланган үмүттөрдү жаратты [3]. Жогоруда аталган жагдайларга Кыргызстандын диний чөйрөдө жүргүзгөн либералдуу саясаты түрткү берди. Бул саясат жакшы жыйынтыктарды алып келиши менен биргеликте, өлкөдө болуп жаткан терс кесепеттерге да түрткү берди.

Диний көз караштардын радикалдашуу процесси коомдук жана улуттук коопсуздукка коркунучу катары кароого болот. Туруксуздуктун борборуна айланган Афганистанга КРнын аймактык жакындыгы, калыптанып калган мамлекеттик-конфессиялык мамилелерге жана конституциялык түзүлүшкө коркунуч келтирүүчү радикалдык диний агымдардын жактоочуларынын өлкөнүн аймагына кирип келүүсүнө жогорку тобокелдиктердин бар экендигин шарттайт. Экстремисттик идеяларды, диний негизде сабырсыздыкты пропагандалоо жана заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен жактоочуларды вербовкалоо жайылууда [2].

Концепцияда жана дин тутуу эркиндиги жөнүндөгү Мыйзамда “мамлекеттик окуу жайлардагы билим берүүдө теологиялык жана дин таануучулук мамилелер чаташтырылып жатат. Диний окуу жайларына коюлган мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптары көзөмөлгө алынууга муктаж. Диний окуу жайларында дин жаатында даярдалган квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги байкалууда. Кыргыз Республикасынын жарандарынын чет өлкөдө диний билим алуусуна байланышкан тенденцияларга мониторинг жүргүзүү жана болжолдоо системасы жок” [2., 4] деп белгиленет.

Соңку жылдары чет өлкөлөрдө диний билим алуу үчүн жөнөп жаткан жарандарыбыздын толук жана так санын тиешелүү мамлекеттик мекемелер же муфтият так билбейт. Мындай абал тынчсызданууну жаратууда. Чет өлкөдө диний билим алып жаткан жарандарыбыздын айрымдары Пакистан, Бангладеш сыяктуу өлкөлөрдө шектүү окуу жайларда билим алып, чет жактан экстремисттик уюмдардын ишине тартылып кетүү коркунучу бар. Ошондой эле Кыргызстанга келгенден кийин алардын идеологиясы менен саясатын жайылтуучуларына айланышы толук ыктымал.

Мамлекет диний чөйрөдө түзүлгөн кырдаалды эске алып, коомдогу динге болгон кызыгуунун жогорулашын жана калктын радикалдашуусунун күчөшү тез аранын ичинде дин чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты реформалоонун актуалдуулугун көрсөттү. Учурдагы кырдаалды жөнгө салуу максатында мамлекет Мамлекет 2021-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясын кабыл алды. Бул Кыргызстандын эгемен тарыхындагы мамлекеттин дин чөйрөсүндөгү үчүнчү Концепциясы (биринчи 2006., экинчи 2014-2020-жж.) болуп саналат.

Мамлекеттин дин саясатынын калыптанышында 2008-жылы 31-декабрда кабыл алынган “Дин эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү” [5] Мыйзам чоң ролду ойногон. 30 беренеден турган бул мыйзамдын эң негизги өзгөчөлүктөрү, ушул мезгилге чейин колдонулуп келген терминдердин түшүндүрмөсүнүн берилиши, диний уюмдардын түзүлүшүн жана алардын иш-аракеттерин жөнгө салууга багытталган жаңы нормалардын бекитилиши болгон. Тагыраак айтканда, мурдагы мыйзамда диний уюм түзүү үчүн он киши жетиштүү болсо, жаңы мыйзамда эки жүз кишиге көтөрүлгөн (8-берене). 2008-жылкы Дин мыйзамы, 1991-жылкы мыйзамдан айырмаланып, диний уюмдарга укуктарды бергендей эле, жоопкерчиликтерди да жүктөгөн.

Мамлекеттин светтик принциби. Мамлекеттин светтүүлүгүн же диндин мамлекеттик башкарууга кийлигишпеген абалын сактап калуу негизги маселе болууда. Дин жаатындагы окумуштуу Нурлан Исмаилов мамлекеттин светтик болушунун себебин мындайча түшүндүрөт: “Саясат менен дин аралашса дин жана мамлекет үчүн кооптуу жагдай жаралат. Светтик режим диний уюмдарга дагы пайдалуу. Анткени диндин тазалыгы, баштапкы принциптери сакталып, өз алдынча өнүгө алат. Диний көз карашты колдонуп бийликке жетебиз деген топтор да жок эмес. Мындай көрүнүштөр шайлоо учурунда көп байкалат. Мындай окуялар диндин саясатка, саясаттын динге аралашып кетишине алып келет. Ушундай нерселерге азыртадан бөгөт коюш керек” [6] дейт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшүнүн светтик мүнөзү Конституцияда так жазылган. Баш мыйзамдын 1-беренесине ылайык “Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык мамлекет” деп жазылат [7]. Конституциянын 9-беренесинде дин аралашпаган принцип “дин мамлекеттик же милдеттүү дин катары кабыл алынышы мүмкүн эмес, “дин жана бардык диний ырасымдар мамлекеттен ажыратылган” деп белгиленет. Мамлекеттүүлүктүн светтик мүнөзү, мамлекеттин дин аралашпаган принциби Концепцияда [2] жана “Дин ту-

туу эркиндиги жана диний уюмдар” [5] жөнүндөгү Мыйзамда бекемделет.

Мамлекеттик башкаруунун дин аралашпаган принциби. Конституциянын 8-9-беренелеринде “диний бирикмелердин жана дин кызматчыларынын мамлекеттик органдардын ишине кийлигишүүсүнө тыюу салынат”, “диний жана этностук негизде саясий партияларды түзүүгө, диний бирикмелердин саясий максаттарды көздөшүнө тыюу салынат” [7] деп жазылат. Бул ченемдин мазмуну “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар” жөнүндөгү Мыйзамда мындайча бекемделет: “Кудайга табына турган жерлерде чогулуш, митинг, шайлоо алдындагы үгүттөө, саясий мүнөздөгү дагы башка иш-чараларды өткөрүүгө жол берилбейт” [5] деп жазылат.

Мамлекеттин диний бирикмелердин ишине кийлигишпөө принциби. “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар” жөнүндөгү Мыйзамдын (2008-ж.) 5-беренесинин 5-бөлүгүндө мындай деп айтылат: «Мамлекет диний уюмдардын ишмердүүлүгүнө кийлигишпейт, эгер ал мыйзамдарга каршы келбесе, башкаларга карата дин кармоого же бир динди чектөөгө же кандайдыр бир артыкчылыктарды берүүгө уруксат бербейт жана мамлекет диний уюмдардын ишмердүүлүгүн каржылабайт». “Мамлекет диний бирикмелерге мамлекеттик бийлик органдарынын, мамлекеттик мекемелердин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын функцияларын жүктөбөйт” [5] деп белгиленет. Бул учурда мамлекеттин диний уюмдардын ишине кийлигишүүгө болбой турган мүнөзүн белгилөөгө болот.

Дин тутуу эркиндигине укуктуулук. Кыргыз мамлекетинде адам укуктары жана дин тутуу укугу эл аралык укуктар жөнүндөгү документтерге негизделген. Атап айтканда, Адам укуктарынын жалпыга таанылган декларациясынын 18-беренеси: “динге ишенүү жана дин эркиндигине укуктуу, бул укукка өз динин же ынанымдарын өзгөртүү эркиндиги жана өз динин же ынанымдарын жеке, ошондой эле башкалар менен бирге, кудайга сыйынууда, окууда, диний жана ырасым каадаларын жасоодо көпчүлүк алдында же жеке тартипте тутуу эркиндиги кирет” [8] деп жазылат.

Конституция өлкөнүн жарандарынын ар түрдүү диний ынанымдарына жана динге карата мамилесине карабастан, ар бир жаранга абийир жана дин тутуунун эркиндигине кепилдик берет. Конституциянын 34-беренесинде “ар бир адамга абийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденет”, “ар бир адам өзүнчө же башкалар менен бирге каалаган динин тутууга же эч бир динди тутпоого укуктуу”, “ар бир адам диний жана башка ынанымдарды эркин тандоого жана тутууга укуктуу”, “эч ким өзүнүн диний жана башка ынанымдарын билдирүүгө же алардан баш тартууга мажбур-

ланышы мүмкүн эмес” [7], деп жазылат. Бул учурда мамлекет жарандардын дин тутуу укугун кепилдейт.

Бул Конституциялык ченемдердин мазмуну “дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар” жөнүндөгү Мыйзамда мындайча бекемделет: “динге болгон мамилесине жана диний көз карашына карата басмырлоонун артыкчылыктарын, чектөөлөрүн белгилөөгө”, “диний жек көрүүчүлүктү, диний артыкчылыкты үгүттөөгө, басмырлоого, кастыкка же зомбулукка чакырууга [5] жол бербейт” деп жазылат. Конституциянын 23- беренесине ылайык, “басмырлоого жол берген адамдар мыйзамга ылайык жоопкерчилик тартат жана диний жек көрүүчүлүктү үгүттөөгө тыюу салынат” [7] деп жазылат. Бул учурда мамлекет диний ишенүүчүлөрдүн укугун коргойт жана мыйзам алардын диний ишенимдерин, ынанымдарын басмырлоого жол бербейт.

Мамлекеттин диний уюмдар менен болгон өз ара аракеттенүү позициясы. Мамлекет диндин маданий, социалдык жана билим берүү чөйрөлөрүнө болгон оң таасирин жана салымын кабыл алуу менен диний уюмдарды колдойт жана алар менен кызматташат. Мамлекет диний бирикмелер менен кызматташууда мамлекеттин дин аралашпаган принцибин эске алуу менен жана мамлекеттин диний уюмдардын ишине кийлигишпөө принцибинин чегинде иш алып барат.

2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын дин чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат Концепциясында “Мамлекет диний бирикмелердин жакшы потенциалы социалдык чөйрөдөгү проблемаларды чечүү, Кыргызстандын элинин тарыхый маданий мурасын сактоо жана өнүктүрүү, коомдогу руханий-адеп-ахлактык жагдайды жакшыртуу үчүн тартылат” [9] деп белгиленген.

2021-ж. кабыл алынган Концепцияда Кыргыз Республикасындагы мамлекет менен диндин ортосундагы келечектеги өз ара аракеттенүүгө төмөнкүдөй өңүт берилет: “Аз камсыз болгон жарандарды, ден-соолугунан мүнкүнчүлүгү чектелген адамдарды, турмуштук оор шарттагы үй-бүлөлөрдү жана балдарды колдоо, аялдарга жана балдарга карата үй-бүлөлүк зомбулуктун жана башка укукка каршы иштердин алдын алуу, балдар жана өспүрүмдөр арасында кылмыштуулуктун, баңгиликтин, аракеттиктин алдын алуу, ж.б коомдук маанилүү милдеттерди чечүүдө мамлекет жана диний бирикмелердин ортосунда кызматташтык өнүгүүдө” [2]. Демек, мамлекет жана диний бирикмелердин ортосундагы кызматташтыктын башкы чөйрөсү социалдык экендигин баса белгилөөгө болот.

Диний билим берүүнүн учурдагы абалы. Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясаттын багыты болуп, Кыргызстандагы диний билим берүүнү реформалоо жана диний жана дин таануучулук билим берүү систе-

масын өркүндөтүү эсептелет. Диний билимдин жетишсиздиги диний радикализм, конфессиялар ортосундагы кагылышуулар, диний сабырсыздык ж.б олуттуу көйгөйлөрдү жаратат. Концепцияда “жарандардын диний билим алуусуна мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү максатында мамлекет өлкөнүн маданий баалуулуктарын жана тарыхый басып өткөн жолун эске алуу менен адамдын укуктарын жана эркиндиктерин кемсинтпей турган диний билим берүү системасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт. Жашоонун светтик жана диний бейнелеринин шайкеш эриш-аркак болушунун баалуулуктарын киргизүүнү кубаттайт» [2] деп белгиленет.

Мамлекет диний билим берүү системасына светтик сабактарды киргизүү, ал эми тиешелүү деңгээлдеги мамлекеттик билим берүү системасына дин таануу сабактарын киргизүү аркылуу диний жана дин таануучу билим берүү системасын өркүндөтүүнү, ошондой эле динди конфессиялык жактан таанып билүү катары дин таануучулук билим берүүнүн ортосундагы айырмачылыктарды түшүнүү маселелерин актуалдаштыруунун зарылдыгын белгилейт. Мамлекет Кыргызстандагы жана Борбордук Азиядагы диндердин тарыхын, алардын тарыхый-маданий мурасын окуп-үйрөнүүнү кубаттайт [2., 4]. Тактап айтканда, диний билим берүү тармагы реформаланууга тийиш.

Корутунду. Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жөнүндөгү конституциялык жана башка укуктук – мыйзамдык актылар эл аралык укуктук ченемдерге ылайык түзүлгөн жана жарандардын дин тутуу эркиндигин жана укугун камсыз кылууга багытталган. Мамлекеттин диний чөйрөдөгү саясатынын башкы максаты, принциби жана артыкчылыктуу багыттары - мамлекеттин светтик жана укуктук негиз-

дерин бекемдөө, мамлекеттик-конфессионалдык мамилелерди жана диний билим берүү системасын өнүктүрүү болуп саналат. Дин жана мамлекеттик өнөктөштүктүн жаңы моделин табуу, диний жана дин таануучулук билим берүү системасын реформалоо мезгилдин талабы. Мамлекеттин диний чөйрөдөгү саясатынын башкы максаты коомдун тынчтыгын жана улуттук коопсуздукту сактоо болуп саналат.

Адабияттар:

1. 1991-жылы Кыргыз Республикасындагы “дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү” [1] Мыйзамы.
2. 2021-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясы.
3. КР Өкмөтүнүн 2006 -жылдын 6-майында бекитилген Кыргыз Республикасынын диний чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясы.
4. Кыргыз Республикасынын “Дин тутуу эркиндиги жана диний бирикмелер” жөнүндөгү Мыйзамы.
5. Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндөгү Мыйзамы. 2008-жылдын 31-декабры № 282.
6. Дин концепциясы: мамлекет светтик негиздерди күчөтөт. Жетүү режим: <https://www.azattyk.org>.
7. Кыргыз Республикасынын 2021-ж. кабыл алган Конституциясы.
8. БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1966-жылдын 16-декабрындагы 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынган (Электрондук ресурс). http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml, Кыргыз Республикасы КРнын Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 12-январындагы № 1406-ХII токтому менен кошулган.
9. 2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын дин чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат Концепциясы.
10. Сатаева С. Т проблемы в сфере религии и их влияние на религиозную и государственную безопасность в кыргызстане. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 75-78

Усубалиева А.С., Кулова Э.К.

АДАМ ТУРМУШУНДА ЫСЫМДЫН МААНИСИ

Усубалиева А.С., Кулова Э.К.

ЗНАЧЕНИЕ ИМЕНИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

A. Usubalieva, E. Kulova

THE SIGNIFICANCE OF A NAME IN HUMAN LIFE

УДК: 391/395

Бул макалада жарык дүйнөгө келген наристеге коюлган ысымдын жана анын мааниси, ата-эненин баладан күткөн чексиз үмүтү тууралуу жазылды. Ат коюуда улуулардын милдетин, ысым адамдын тагдырына таасирин тийгизери илимий негизде талдоого алынмакчы. Кыргыз эли башка түрк элдериндей эле ысымдардын маанисине жана анын өзгөчөлүгүнө айрыкча көңүл бурушкан. Адамдын ысымы анын кулк-мүнөзүн чагылдырат, жакшы атка татыктуу болууга түртөт. Ысым адамга канчалык жакшы коюлса анын тагдырына өз таасирин тийгизет, аны жашоосунда акылдуу, күчтүү, активдүү болууга милдеттендирет. Ошондуктан ар бир үй-бүлө жарык дүйнөгө келген наристеге колдон келишинче жакшы ат тандап койгонго терең маани берет. Ошондой эле доордун алмашуусундагы жана бүгүнкү күндөгү ат коюудагы өзгөрүүлөр каралган.

Негизги сөздөр: ат коюу, ысым, тарбия, балдар, салт, тыюу.

В данной статье написана именованье новорожденного ребенка и значение, его имени безграничная надежда родителей, обязанности взрослых при именовании младенца. Было рассмотрено с научной точки зрения влияние имени человека на его судьбу. Кыргыз, как и другие тюркские народы, уделяли особое внимание значению и уникальности имен. Имя человека отражает его личность и побуждает его быть достойным доброго имени. Каким бы удачным ни было имя человека, она влияет на его судьбу и обязывает быть умным, сильным и активным в жизни. Именно поэтому каждая семья уделяет особое внимание выбору хорошего имени для малыша. А также рассмотрены изменения в именовании переменных периодах и в сегодняшний день.

Ключевые слова: имя, воспитание, дети, традиция, запреты.

In this article is written the naming of a newborn child and the meaning of his name is the immeasurable hope of parents, the duty of adults when naming an infant. The influence of a person's name on his fate was examined from a scientific point of view. The influence of a person's name on his fate was considered from a scientific point of view. The Kyrgyz, like other Turkic peoples, paid special attention to the meaning and uniqueness of names. A person's name reflects his personality and encourages him to be worthy of a good name. No matter how successful a person's name is, it affects his fate and obliges him to be smart, strong and active in life. That is why every family pays special attention to choosing a good name for the baby. And also considered changes in the naming of variable periods in the present day.

Key words: name, upbringing, children, tradition, prohibition.

Салттуу коомдо балага же кызга ат коюуга ошол айылдын аксакалын, же болбосо кадырлуу кишинин чакырып, азан айттырып, ат энчилеп берүүсүн өтү-

нүшкөн. Мындай тартип XX кылымдын ортолоруна чейин бардык аймактарында колдонулуп келген. Кыргыз эли башка түрк элдериндей эле ысымдардын маанисине жана анын өзгөчөлүгүнө айрыкча көңүл бурушкан. Шаан-шөкөт менен айылдын сыйлуу аксакалдарын, тууган-урукту чакырып, балага ат коюп берүүсүн өтүнүшкөн. Байыркы замандардан бери түрк элдеринде ысым берүүдө кандайдыр бир чектөө болгон эмес, ошол жагдайга ылайык балага каалаган атты бере алышкан. Ошентсе да, балага ат тандоодо көптөгөн жалпы эрежелер болгон. Мезгилге, болуп жаткан окуяга, төрөлгөн жерине ж.б. бир катар жагдай-шартка ылайык аттар пайдаланыла берген.

Түрк элдеринин көпчүлүгүндө XIX, XX кылымдарга чейин балага ат тандоо салттары окшош болгон. Мисалы, келетуртарда балага атты төрөлөрү менен беришкен. Көпчүлүк учурда баланын атын төрөлгөндө үйгө биринчи кирген адамдын атынан коюшкан. Ал эми шорлордо балага ат коюу ата-энесинин жана туугандарынын чечимине жараша болгон. Баланын аты туугандарынын биринин атына окшош болбоосу зарыл болгон. Хакастар баланын атын төрөлгөндөн үч айдан кийин гана коюшкан. Бул үчүн атайын той өткөрүлүп, эркек баланын атын кадырлуу карыялар, кыз баланын атын байбичелер коюшкан. Кыргыздарда балага ат коюуда белгилүү бир эрежелер болгон эмес. Ат коюунун белгилүү убактысы болгон эмес, ал төрөлгөн күнү, 1–2 айдан кийин деле коюла берет. Ат коюуну аксакал же баатыр адам, же кадыр-барктуу, атактуу адамдар иш жүзүнө ашырышкан. Азанчы кыбыланы карап, эки кулакты какты кылып, оңго-солго бурулуп: “Алло–огу-акнап! Алло–огу-акнап, Алло–огу-акнап!...” – деп кыйкырып, чүрпөнүн эки кулагына атын үч кайталап айткан [3: 4, 6-б.]. Азан чакырган адам жөн гана баланын атын коюп койбостон, келечегине бата берген.

Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси – анын ысымы. Бул биринчи энчиде (атта) ата-эненин чексиз үмүтү, баладан күткөн максаты камтылып жатат. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ болот деген ой азыркы убакта да эл арасында орун алат. Жасалган бардык жаман же жакшы иштерде адамдын аты аталат. Ошондуктан кыргыздар “жаманатты (жаман аттуу) болгондон кудай сактасын” деп тилешет [5: 24-

б.]. Коюлган ысымдардан эле элдин маданиятын, билим деңгээлин, эстетикалык табитин байкоого болот. Бирок XX кылымдын 80-жылдарына чейин кыргыз үй-бүлөлөрүнөн Көчкөнбай, Тезекбай, Бокмурун сыяктуу ысымдарды жолуктурууга мүмкүн болгон. Кийинки муундарга жагымсыз болуп угулган мындай аттарды коюунун өз себептери бар эле. Тагыраак айтканда, балдары токтобогон ата-энелер, узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондор наристенин өмүрүнө зыян келтирүүчү кара күчтөр, жиншайтандар, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен ушундай ысымдарды коюшкан [5: 25-б.], [2: 3-б.], [1: 10-б.]. Анын айкын мисалын “Манас” эпосунан да жолуктурабыз. Айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына (чындыгында аны таап алат) Бокмурун деп ат коёт. Анткен менен мындай ысымдуу жигиттер эр жетип чонойгондо экинчи жолу азан чакыртып, эл тарабынан өзүнө жаккан же жасаган эрдигине татыктуу жакшы ысым алгандыктары жөнүндө маалыматтар бар. Тажиктерде кара күчтөр тийбей өтүп кетсин үчүн Партов («таштанды»), Пахол («саман»), коргоосуз балага тийбесин деп Ятим («жетим») деген аттар коюлганы белгилүү [1:10-б.].

Биздин элде төрөлгөн баласына үйүнө келген сыйлуу коногуна, досуна, туугандарына ат койдурганы, же болбосо көзүнө урунган биринчи нерсенин атын эле балага ат кылып ыйгарып койгону белгилүү. Жакшы мамиледеги адамдын же ынак досунун атын койгон, же туугандары бири-биринин балдарынын аттарын атайын уйкаштырып коюшкан учурлары жөнүндө маалымат берүүчүлөрдүн чогултулган материалдардан улам даана байкалат.

Демек, ушул белгилеген айрым жагдайларды эске албаганда, кыргыздар ат коюуга өтө жоопкерчилик менен мамиле кылышкан. Муну “Манас” эпосундагы мисалдар да ачык далилдей алат. Алсак, бай Жакып элүүдөн өткөндө уулдуу болуп, той берип, чогулган элден баласына ат коюп берүүнү өтүнгөндө, аксакалдар узакка чейин ылайыктуу ысым таба албай кыйналып туруп калышат. Бул кырдаал эпосто:

“Ат коюңар деп айтып,
Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына,
Ат асмандан дечү эле,
Жакшы ат коёр бекен деп,
Көзүн салып бай Жакып,

Аяк менен башына” [4: 86-б.]- деп берилет. Мындагы “Ат асмандан дечү эле” деген саптан кыргыздардын адамдын ысымын Теңирдин ыйык белеги катары кабылдашканын көрөбүз. Бабаларыбыз адам төрөлгөндө асмандан анын жылдызы кошо төрөлөт деп ишенишкен. Эпосто чогулган элге дубана келип:

“Аты болсун Манас деп,
Алла Таала сактасын,

Ар балаадан калас деп” [4: 87-б.], - балага ат коюп, көздөн кайым болуп кетет.

Манастын аты кыргыз баласына өтө сейрек коюулуп келет. Ал эмес анын чоролорунун ысымдары да аз кездешет. Мунун белгилүү бир сыры бар. Анткени Манас – кыргыздардын пир туткан өтө ыйык аты, керек болсо кыргыздын чакырган урааны. Ошондуктан элдин аң-сезиминде наристе бала мындай оор атты көтөрө албай ооруп калат, азап чегип кыйналат деген ишенимде азыркы күндө да бул атты балага ыйгаруудан сак-сактап, коркуп турушат.

Кыргыздар балдарына жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын атынан куралган ысымдарды дагы беришкен. Эл арасында айрыкча жырткыч жаныбарлардын, башкача айтканда Арстанбек, Жолборс, Бөрүбай, Кабылан сыяктуу ысымдар басымдуулук кылаарын белгилөөгө болот. Мындай аттар келечекте бала ушул жаныбарлардай жүрөктүү, күчтүү, кайраттуу болсун деген тилек менен коюлат. Бул энчилүү аттар элдин бир мезгилде ушул жаныбарларды ыйык туткан тотемдик ишенимдери менен тыгыз байланыштуу байыртадан бери келе жаткан салттуу ысымдар болуп саналат. Ата-бабалар өсүп турган өсүмдүктөрдүн да жаны бар, алар да адам сыяктуу эле жашашат деп түшүнүшкөн. Ошондуктан өсүмдүктөргө байланыштуу Арчабек, Сарымсак, Гүлгаакы, Гүлкайыр, Гүлжан деген сыяктуу аттарды коюшкан.

Жаныбарларга, өсүмдүктөргө тиешелүү ысымдар жөнүндө сөз кылгандан кийин, жансыз жаратылышка байланыштуу коюлган аттар тууралуу да айта кетүүгө туура келет. Мисалы: Ташыбек, Темирбек, Бекташ, Болот, Алтынбек, Алмазбек, Гаухар, Күмүшкүл, Акак деген сыяктуу ысымдар коюлган.

Кыргыздарда баласы токтобогон келин төрөсө анын уулунун атын Бекболсун, Токтобек, Боосубек, Кайрылбек ж.б.у.с. аттарды коюшкан. Төрөлгөн наристени беш же үч кемпир жуунтуп, кийинтип, жалаагын буттарынын астынан өткөзүп, андан кийин баланы орошкон. Анан баланы ата-энесине сатышкан. Наристеге Үчкемпир, Бешкемпир, Саткын ж.б. ушул сыяктуу ысымдар коюлган.

Эгерде келин жалаң кыз төрөсө мындан кийин уул төрөсүн деген ниетте наристеге Бурул, Жаңыл, Уулкыз, Уулбү, Болдукыз ж.б. ушул сыяктуу аттарды коюшкан. Ал эми түрктөрдө жалаң кыз төрөлсө, кийинки кыздын атын *Донди* деп коюшат [10]. Мындай атта келиндин эркек бала төрөшүнө өбөлгө түзөт деген ишеним бар. Дагы айта кетчү нерсе түрк [9], өзбек [6] элдеринде төрөлгөн ымыркайга ат коюуга анын ата-энесинин укугу жок. Үй-бүлөдө ээлеген орду жогору кайната же кайнене, же кайнага сыяктуу адамдарга гана ат коюу укугу берилген. Ат койгон киши наристеге өзүнүн бул дүйнөдөн өтүп кеткен бир туугандарынын, атасынын, апасынын, баласынын атын деле коё берген учурлар кездешет.

Ал эми совет доорунда болсо Эрнест, Ильич, Марлес, Советбек, Съездбек, Союзбек, Сталбек, Мира ж.б. сыяктуу ысымдар пайда болгон. Мындай ысымдар социалисттик идеологияга, коммунисттик партиянын лидерлеринин аттарына же ошол доордогу маанилүү окуяларга байланыштуу берилгендиги даана эле сезилип турат.

Азыркы мезгилде наристеге ат коюуда батыш жана чыгыш мамлекеттеринде кезиккен ысымдарды коюу тажрыйбалана баштады. Айталы, мындай аттарга Аделина, Жасмин, Луиза, Саид, Эрик, Индира, Зина, Лолита ж.б. сыяктуу аттарды киргизүүгө болот.

Акыркы убакта жаштар арасында батыш маданиятын туурап, төрөлө элек балага алдын-ала ат коюулуп калган учурлар да бирин-экин орун ала баштаганын айтпай кетүүгө болбойт. Бирок кыргызда төрөлө элек балага алдын-ала ат тандалып коюлбайт деген ишеним даке күчтүү. Ошондуктан эзелтен кыргызда “эл арасында жүрүп жагымсыз ишке барбоо керек”, “атаңдын же өзүңдүн атыңа шек келтирип, жаманатты болуу – өтө уят иш!” деген түшүнүктөр баланын аң-сезимине жаш кезинен тарта куюлуп, оң жолго тарбиялашкан.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинде “*атына заты жарашкан*” деп айтылгандай, башкача айтканда, адамдын ысымы анын кулк-мүнөзүн чагылдырат, жакшы атка татыктуу болууга түртөт. Ысым адамга канчалык жакшы коюлса анын тагдырына өз таасирин тийгизет, аны жашоосунда акылдуу, күчтүү, активдүү болууга милдеттендирет. Ошондуктан ар бир үй-бүлө жарык дүйнөгө келген наристеге колдон келишинче

жакшы ат тандап койгонго терең маани берет. Азыркы мезгилде энелер наристени басымдуу учурларда заманбап төрөт үйлөрүндө төрөшөт, бирок балага үйүнө келгенде гана молдого азан чакыртып, ат койдуруп жүрүшөт. Ал эми динден сабаты бар адамдар дарыгердин уруксаты менен төрөт үйүнө кирип, ошол жерден балага азан айттырып атын койгон учурлар да кездеше баштаганын маалымат берүүчүлөрдүн материалдары кабарлайт.

Адабияттар:

1. Гафуров, А.Г. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. – М.: Наука, 1987. – 220 с.
2. Жапаров, Ш. Кыргыз адам аттары. – Фрунзе, Илим, 1989. – 113 б.
3. Култаев, К. Кыргызда сонун салттар бар. //Акыйкат жарчысы. (Жалал-Абад). - 1993. - 6-март. –4-6 б.
4. Манас.Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1 китеп. – 296 б.
5. Мурзакметов, А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. - Ош, 2005. –110б.
6. Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси:
7. Атакулова Карамат, 55 жашта, Манас району, Үч-Коргон айылы.
8. Сагымбаева Бүажар, 71 жашта, Мааматбай уруусу, Манас району, Жийде айылы.
9. Сарыбаева Чолпон, 30 жашта, теке уруусу, Талас району, Беш-Таш айылы.
10. Чауш оглы Ахмед, 50 жашта, Кара-Буура району, Аманбаев айылы.
11. Чауш оглы Жамал, 60 жашта, Кара-Буура району, Аманбаев айылы.
12. Усубалиева А.С. Обряды используемые при появлении молодой невестки и ее этика. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 67-70

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

Абдурахманова Э.Х., Боркошев М.М.

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН МАЙДА КЫЙМЫЛДАРДЫН
ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА ФИЗИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨ**

Абдурахманова Э.Х., Боркошев М.М.

**ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ И ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
МЕЛКИХ ДВИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

E. Abdurakhmanova, M. Borkoshev

**PSYCHOLOGICAL- PEDAGOGICAL AND PHYSIOLOGICAL STUDY
OF SMALL MOVEMENTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

УДК?

Биз макалабызда майда моториканы өнүктүрүүнүн зарылчылыгы жана мааниси жөнүндө сөз жаши балдарга келгенде көбүрөөк маанилүү. Бул жааштагы балдардын мээсинин тез өнүгүүсү бар экендиги менен негизделет. Кыймыл баланын эң активдүү жетилишинде жана жашоосунун биринчи жылында болуп, кыймыл чөйрөсүндө 3 жашка чейин уланат. Жалпысынан психология илиминде жаш курактагы психомотордук сапаттарды изилдөөдө олуттуу натыйжаларга жетишилди, аларды дене тарбия жана музыка сабактарында калыптандыруунун маанилүүлүгү таанылып, психомотордук сапаттардын диагностикалык ченемдери иштелип чыкты. Ошол эле учурда, андан ары ой жүгүртүүнү талап кылган бир катар маселелер калууда; жаш окуучулардын майда моторикасын өнүктүрүүгө багытталган педагогдор жана психологдор үчүн комплекстүү программаларды илимий жактан негиздөө жана иштеп чыгуу зарыл. Ошентип, кенже окуучулардын майда моторикасынын өнүгүү деңгээлинин критерийи катары төмөнкү көрсөткүчтөрдү тандайбыз: кыймылдардын эпчилдиги, тапшырмаларды аткаруунун ылдамдыгы, эки кол менен бир эле учурда тапшырманы аткаруу жөндөмдүүлүгү, графикалык сүрөттөрдү көчүрүү жөндөмдүүлүгү менен аныкталат.

Негизги сөздөр: майда кыймылдар, психологиялык, физиологиялык, башталгыч класстын окуучулары, кыймылдын сапаты.

В нашей статье мы поговорим о необходимости и важности развития мелкой моторики, что особенно важно, когда речь идет о маленьких детях. Это связано с тем, что у детей этого возраста быстрое развитие мозга. Движение возникает в период наиболее активного развития ребенка и на первом году жизни и сохраняется до 3-летнего возраста в области движения. В целом наука психология добилась значительных результатов в изучении психомоторных качеств в раннем возрасте, признала важность их формирования на занятиях физической культурой и музыкой, разработала диагностические критерии психомоторных качеств. В то же время остается ряд вопросов, требующих дальнейшего осмысления; Необходимо научно обосновать и разработать комплексные программы для педагогов и психологов, направленные на развитие мелкой моторики у младших школьников. Таким образом, в качестве критерия уровня развития мелкой моторики младших школьников мы выбираем следующие показатели: ловкость движений, скорость выполнения заданий, умение

выполнять задания одновременно двумя руками, умение копировать графику.

Ключевые слова: мелкие движения, психологические, физиологические, младшие школьники, качество движений.

In our article, we will talk about the need and importance of developing fine motor skills, which is especially important when it comes to young children. This is due to the fact that children of this age have a rapid development of the brain. Movement occurs during the period of the most active development of the child and in the first year of life and persists until the age of 3 in the area of movement. In general, the science of psychology has achieved significant results in the study of psychomotor qualities at an early age, recognized the importance of their formation in physical education and music classes, and developed diagnostic criteria for psychomotor qualities. At the same time, a number of issues remain that require further reflection; It is necessary to scientifically substantiate and develop comprehensive programs for teachers and psychologists aimed at developing fine motor skills in younger students. Thus, as a criterion for the level of development of fine motor skills of younger students, we choose the following indicators: dexterity of movements, speed of completing tasks, the ability to perform tasks simultaneously with both hands, the ability to copy graphics.

Key words: small movements, psychological, physiological, junior schoolchildren, quality of movements.

Балдардын психомотордук сапаттарын изилдөө маселеси жаңы эмес. Психология баланын психологиялык моторикасынын компоненти катары майда кыймылдардын изилдөө жана өнүктүрүү боюнча белгилүү бир теориялык жана практикалык материалдарды изилдеп топтодук.

Балдардын майда кыймылдарынын ишмердүүлүгүнүн жана анын сапаттарын изилдөөгө арналган эмгектерди талдоо жүргүзгөндө. Н.А.Бернштейн, Л.В.Гуровец, Н.И.Озерецкий, И.М.Сеченов жалпысынан отузга жакын майда кыймылдардын сапаттарын камтыган түрдүү классификацияларды сунушташкан. Эң маанилүү психомотордук сапаттарга ылдамдык, булчуңдардын чыңалуусунун күчү, координация,

кыймылдардын сенсомотордук координациясы, ритм сезими саналат.

Көбүнчө изилденген психомотордук сапаттар – ылдамдык, күч, кыймылды координациялоо, ритм сезими жана майда мотордун өнүгүүсүнө көңүл бурушкан. Изилдөөчүлөр белгилегендей, бул психомотордук сапаттар психомотордук негизги көрсөткүчтөрдү чагылдырат.

Илимде "Майда моторика" түшүнүгүнүн ар кандай аныктамалары кабыл алынган.

Майда моторика – нерв, булчуң жана скелет системаларынын координацияланган аракеттеринин жыйындысы, көбүнчө көрүү системасы менен айкалышкан. Кол жана манжалар менен майда жана так кыймылдарды жасоодо маанилүү.

Майда моториканы өнүктүрүүнүн зарылчылыгы жана мааниси жөнүндө сөз жаш балдарга келгенде көбүрөөк маанилүү. Бул жаштагы балдардын мээсинин тез өнүгүүсү бар экендиги менен негизделет. Кыймыл баланын эң активдүү жетилишинде жана жашоосунун биринчи жылында болуп, кыймыл чөйрөсүндө 3 жашка чейин уланат.

Психологиялык изилдөөлөрдө «кыймылдарды координациялоо» түшүнүгүн аныктоодо бир нече ыкмалар бар.

Ал төмөнкүчө түшүндүрүлөт:

– кыймылдардын ашыкчалыгын жоюу, кыймыл аракеттерди уюштуруунун ыкмасы (Н.А. Бернштейн);

– ички жана тышкы күчтөрдү тартипке келтирүү, кыймыл аракеттерин оптималдуулугун жөнгө салуу (Л.С. Выготский);

Кыймылды координациялоо – организмдин психофизиологиялык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө негизделген психомотордук сапат, ал башка физикалык сапаттарга негиз болуп, кыймыл аракеттерди оптималдуу жөнгө салууга жана координациялоого көмөктөшөт.

Майда мотордук көндүмдөрдү психомотордук сапат катары кароо менен, өз алдынча кыймылдарды башкаруунун иерархиялык көп баскычтуу системасы катары эсептейбиз. Майда моторика инсандын кыймыл жөндөмдүүлүгүнүн ажырагыс бөлүгү жана социалдаштырылган кыймылдардын оптималдуу кыймыл стереотиби болуп саналат. Анын өнүгүшү дененин оптималдуу тең салмакты кармоо, кыймыл-аракеттин жана мүчөлөрдүн кыймылынын оптималдуу кыймыл стереотибин, музыкалык жана ритмикалык кыймылдарды калыптандырууга негизделген.

Ж.Пиаженин жана А.Валлондун онтогенетикалык концепцияларында психомотордук сапаттардын ийгиликтүү өнүгүшү, кыймылды башкаруу процесси эрте куракта баланын өнүгүүсүнүн маанилүү көрсөткүчү болуп саналат деп ырасташат. А.В.Запорожецтин жана анын кесиптештеринин лабораториясында

жүргүзүлгөн психологиялык изилдөөлөр өз алдынча кыймылдын калыптануу процессин, аны уюштуруудагы изденүү аракеттеринин ролун жана кыймылдын өзгөчө ролун изилдөөгө арналган.

Психомотордук жөндөмдөрдү өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүү менен 19-кылымдын прогрессивдүү педагогикалык системалары (М.Монтессори, Р.Штайнер) балалык куракта психомотордук сапаттарды өнүктүрүүгө чоң көңүл бурушкан.

20-кылымда мектепке чейинки мекемелерде билим берүүнүн жана өнүктүрүүнүн советтик, кийинчерээк орус педагогикалык системасына ылайык балдардын психомотордук сапаттарын өнүктүрүү боюнча билимдердин чоң запасы топтолгон (М.А. Васильева, Н.А. Ветлугина, М.Ф. Литвинова), М.А. Палавандишвили). Психологиялык изилдөөлөр Л. Венгер, Д.Б. Галперин, К.В. Тарасова, Б.М. Теплова тарбиялоонун педагогикалык практикасында иштеп чыгууга жана ишке ашырууга, ошондой эле психомотордук сапаттарды өнүктүрүү максатында музыкалык-ритмикалык көнүгүүлөрдү колдонуу менен музыкалык билим берүүнү колдонууга негиз болгон.

Жалпысынан психология илиминде жаш курактагы психомотордук сапаттарды изилдөөдө олуттуу натыйжаларга жетишилди, аларды дене тарбия жана музыка сабактарында калыптандыруунун маанилүүлүгү таанылып, психомотордук сапаттардын диагностикалык ченемдери иштелип чыкты. Ошол эле учурда, андан ары ой жүгүртүүнү талап кылган бир катар маселелер калууда; жаш окуучулардын майда моторикасын өнүктүрүүгө багытталган педагогдор жана психологдор үчүн комплекстүү программаларды илимий жактан негиздөө жана иштеп чыгуу зарыл.

Окумуштуулар төмөнкүдөй мыйзам ченемдүүлүктү аныкташкан: эгерде манжалардын кыймылынын өнүгүшү жаш куракка туура келсе, анда сүйлөөнүн өнүгүүсү нормалдуу чегинде болот. Эгерде манжалардын кыймылынын өнүгүүсү артта калса, анда жалпы кыймыл жөндөмдүүлүгү нормалдуу болгону менен, ал тургай нормадан жогору болушу мүмкүн болсо да, кептин өнүгүшү артта калат (Л.В. Фомина).

Үч жаштан жети жашка чейинки мезгилде булчуң талчасындагы миофибрилдердин саны 15-20 эсеге көбөйөт. Тарамыштар бардык булчуңдарда интенсивдүү өсөт, тутумдаштыргыч ткань өсүүсүн улантат, миофибрилдердин тизилиши тыгызыраак болот (6 жашка чейин). Тарамыштар бардык булчуңдарда интенсивдүү өсөт, тутумдаштыргыч ткань өсүүсүн улантат, миофибрилдердин тизилиши тыгызыраак болот (6 жашка чейин). 5 жашка чейин экстензорлордун интенсивдүү өнүгүүсү байкалат жана ошого жараша алардын тонусу жогорулайт, бул чоң адамдын организмине мүнөздүү булчуң тонусунун кайра бөлүштүрүлүшүнө туура келет.

6-7 жашында сөөк негизи структуралык калыптангандан кийин жана колдун булчуңдарынын машыгуусунун таасири астында колдун майда булчуңдарынын координациясы тез өнүгөт, ошондуктан бала жазууну өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. жакшы. Жазуу процессин негизинен оң колдун кичинекей курт сымал булчуңдары ишке ашырат, бул булчуңдар балада мектепте окуунун башталышында жетиштүү түрдө өнүгө элек. 7 жашка чейин колдун калыптанышы бүтпөй турганын эстен чыгарбоо керек.

Бала кезинде скелет булчуңдары жана аларды иннервациялоочу нервдердин өткөргүчтүгү төмөн белгилери менен мүнөздөлөт. Өткөргүчтүгүнүн төмөндүгү абсолюттук жана салыштырмалуу бир булчуң жыйрылуусунун узактыгы менен түшүндүрүлөт. Жаш өткөн сайын булчуңдардын өткөргүчтүгү жогорулайт, бул табигый түрдө кыймылдын ылдамдыгынын өсүшүнө алып келет.

Баланын өнүгүү процессинде анын булчуңдарынын ийкемдүүлүгү төмөндөйт, бирок алардын тездиги жана күчү жогорулайт.

Булчуңдардын жыйрылышынын күчү жаш өткөн сайын миофибрилдердин жалпы кесилишинин көбөйүшүнөн жана алардын топтомунун тыгыздыгынын жогорулашынан жогорулайт.

Булчуңдарда физикалык кыймылдын таасири астында жипчелердин түзүлүшүнө, алардагы миофибрилдердин жана ядролордун таралышына, кыймылдаткыч нерв учтарынын формасына карата белгилүү морфологиялык өзгөрүүлөр болот. Физикалык көнүгүүлөрдүн жүрүшүндө капиллярлардын тармагы бир топ көбөйөт жана аны менен булчуңдарга кан менен камсыз кылуу, булчуңдардын кычкылтек жана башка энергия булактары менен активдүү камсыз болушуна салым кошо алат.

Ошентип, мектепке чейинки жана мектеп курагындагы балдардын булчуң системасынын андан ары өнүгүшү ишке ашат: дененин булчуң массасы көбөйөт, булчуң жипчесинде миофибрилдердин саны көбөйөт, колдун майда булчуңдарынын координациясы өнүгөт. Бул өзгөрүүлөрдүн баары өз кезегинде булчуң тканынын касиеттеринин өзгөрүшүнө алып келет: булчуңдардын биоэлектрдик активдүүлүгүнүн мүнөзү өзгөрөт.

Колдун майда булчуңдарынын координациясы тез өнүгөт, ошондуктан бала тамганы жакшы жазууну өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Бала мектепке киргенде жана башталгыч мектеп курагында психомотордук өнүгүүнүн бузулушу көп кездешет жана балдардын дээрлик 30% кездешет. Алардын себеби өнүгүүнүн пренаталдык мезгилде, төрөт учурунда, жашоонун биринчи жылдарында терс таасирлери болушу мүмкүн. Алар мээнин функционалдык жетилбегендигинен да болушу мүмкүн. Өнүгүүдөгү туруктуу четтөөлөр менен катар балдар

дын көпчүлүгүндө мээнин функционалдык жетилүүсүнө гана эмес, соматикалык алсыздыкка, педагогикалык көңүл бурбоочулукка, эмоционалдык жетишсиздикке да байланыштуу жана туура өз убагында иштөө менен толугу менен жөнүгүү мүмкүн.

Кыймыл функцияларын өнүктүрүүдө манжалардын жана колдун кыймылдарынын күчтүүлүгүнөн, ыңгайсыздыгынан көрүнөт. Кыймылдар бүдөмүк, жетишсиз координацияланган болсо өзгөчө кол эмгеги талап кылган, чийүү, моделдөө, майда деталдар менен иштөө (мозаика, дизайнер), үй-тиричилик манипуляциялык аракеттерди аткарууда: топчуларды бекитүү жана ачуу, бут кийимдерди боо, жаа байлоо сыяктуу иштерде байкалат.

Татаал координацияланган кол кыймылдарын өнүктүрүүнүн жетишсиздиги жазуу көндүмдөрүн андан ары калыптандыруу үчүн зарыл болгон 6-7 жашта негизги кыймылдарды өздөштүрүү үчүн тоскоолдук болуп калышы мүмкүн.

Мектеп окуучуларынын эмгектеринин негизинде биз мектепке даяр баланын майда моторикасынын өнүгүү деңгээлинин мүнөздөмөлөрүн тандап алдык.

Мектепте окууга даяр болгон балдар сүрөт тартканда башы, тулкусу бою, буту-колу бар адамдын пропорционалдуу фигурасын тартып, көзүн, кулагы, мурдун, чачы, мойну, манжаларын белгилеши керек. Токойлорду көчүрүүдө барактын мейкиндигинде туура багыт ала алат, сөз айкашын көчүрүүдө тамгалардын элементтерин, алардын жантайышын кайталайт, сөз айкаштарын сөзгө туура бөлөт, үзгүлтүксүз вертикаль жана горизонталдуу сызыктарды тартат, фигураларды үзгүлтүксүз сызат, сызыктарды туура тартат. көрсөтүлгөн багыттарга ылайык, иштин бир кыйла тез темпи, жазуу менен байланышкан милдеттерди аткарууда титирөө жана кысылуунун жоктугу байкалат.

Башталгыч класстын окуучуларынын майда моторикасынын белгиленген анытамасынын негизинде, башталгыч класстардын окуучуларынын майда моторикасынын өнүгүү деңгээлин диагностикалоо үчүн Россияда кеңири колдонулган Керн-Йирасек ыкмасын колдонсок болот. Ак баракка окуучу адамдын фигурасын тартат, трафареттен штрих-фрагменттердин бейтааныш комбинациясын көчүрөт, трафареттен 10 чекит көчүрөт, аларды вертикалдуу жана туурасынан бирдей аралыкта биринин артынан бири туташтырат.

Керн-Йирасек тести баланын жалпы өнүгүү деңгээли, анын көзүнүн, мейкиндик багытынын, көчүрүү жөндөмдүүлүгүнүн, ошондой эле макулдашылган кол кыймылынын, майда моторикасынын өнүгүү даражасы жөнүндө түшүнүк берет.

Кошумчалай кетсек, М.М.Безруких тарабынан иштелип чыккан, майда моторикасынын жана сүрөт тартуу көндүмдөрдүн өнүгүү деңгээлин аныктоого

багытталган 6-7 жаштагы балдардын мектептеги кыйынчылыктарын эрте болжолдоо методикасынын бир бөлүгүн колдонууга болот. Балдарга 5 түйүн байлап, чечүүгө, 10 ширеңкени чогултуп, кутуга салууга, сол жана оң колдун ар бир манжасын баш бармакка кезек менен тийгизүү (колду сунуп, манжалар жайылып) сунушталат. Тапшырмаларды аткаруунун эпчилдиги жана ылдамдыгы (10-15 секунд), эки кол менен бир убакта тапшырманы аткаруу жөндөмү жана кыймылдардын эпчилдиги мына ушундайча аныкталат.

Бул учурда максималдуу балл саны - 15, минималдуу - 5. Мобилдик өнүгүүнүн орточо көрсөткүчү - 8 балл.

Ошентип, кенже окуучулардын майда моторикасынын өнүгүү деңгээлинин критерийи катары төмөнкү көрсөткүчтөрдү тандайбыз: кыймылдардын эпчилдиги, тапшырмаларды аткаруунун ылдамдыгы, эки кол менен бир эле учурда тапшырманы аткаруу жөндөмдүүлүгү, графикалык сүрөттөрдү көчүрүү жөндөмдүүлүгү менен аныкталат.

Адабияттар:

1. М.М. Безруких Ступеньки к школе: Кн. для педагогов и родителей. – М.; Дрофа, 2000. – 256 с.
2. Керна- Йирасека «Диагностика школьной зрелости» - 1978 г.
3. 7сент. 2020 г.- Рабочая книга школьного психолога / И.В. Дубровина, М.К. Акимова, Е.М. Борисова и др.... Тест Керн- Йирасек (Ирасек) состоит из 4-х частей:
4. Беляев Н. Г. Возрастная физиология /Н.Г. Беляев. - Ставрополь: СГУ, 2009.-246 с.
5. Балашова Ю.С. Формирование художественного творчества и ручной умелости детей посредством бисероплетения- /Ю.С. Балашова. // Изобретательство. – 2013. №3 – с.43-47.
6. Бачина О.В., Коробова Н.Ф. Пальчиковая гимнастика с предметами. Определение ведущей руки и развитие навыков письма у детей 6-8 лет: Практическое пособие для педагогов и родителей. - М.: АРКТИ, 2006. -88 с.
7. Безубцева В.Г., Андриевская Т.Н. Развиваем руку ребёнка, готовим её к рисованию и письму. М., Изд. «ГНОМ и Д» 2003. 120 с.
8. Боркошев.М.М. Развитие движения детей 5-6 летнего возраста. Известия ВУЗов. № 8. С.187.
9. Боркошев.М.М. Мектепке чейинки балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн манжалар менен ойнолуучу оюндар аркылуу өстүрүү. Вестник физической культуры и спорта № 4(5).С.86.
10. Боркошев.М.М. Кыймылдуу оюндар, бала тажрыйба жана койгойлор. – Наука новые технологии и инновации Кыргызстана.№9, 2015 С.105.
11. test_kerna_yerasika.pdf
12. <https://sch771s.mskobr.ru>

Аширова Г., Боркошев М.М.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН БИЛИМИН
ТҮСТҮҮ КАГАЗДАР АРКЫЛУУ БААЛОО

Аширова Г., Боркошев М.М.

ОЦЕНКА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
С ПОМОЩЬЮ ЦВЕТНОЙ БУМАГИ

G. Ashirova, M. Borkoshev

ASSESSING THE KNOWLEDGE OF PRIMARY SCHOOL
STUDENTS USING COLORED PAPER

УДК?

Бул статья азыркы баланын тарткан сүрөттөрүнөн анын инсандык психологиялы абалын аныктоого, анын чындыктын ар кайсы тарабына болгон мамилесин түшүнүүгө болот экендиги жөнүндө жаздык. Балдардын тарткан сүрөттөрү аркылуу психикалык оорулардын психологиялык абалын жана психикалык өнүгүү даражасын баалоого болот жана диагноз коюуга мүмкүндүк берет. Дүйнө жүзүндө сүрөт тесттери практик психологдордун негизги куралы болуп калды. Балдардын тарткан сүрөттөрүн изилдөө боюнча көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, сүрөт тартуунун өнүгүшүндө белгилүү бир ырааттуулукта бири-бирин алмаштырган так курактык баскычтар бар. Чиймелерди диагностикалык колдонуу үчүн, алар биринчи кезекте адамдын аң-сезимдүү мамилесин эмес, анын аң-сезимсиз импульстарын жана тажрыйбаларын чагылдырат. Ошондуктан сүрөт тесттерин жасалмалоо ушунчалык кыйын, анын жыйынтыгына чындыгында ынанбоо туура эмес болот.

Негизги сөздөр: Сүрөт, анамнездик, тест, чатыр, манера, окуучу трек, контур, курак.

По этой статье можно выявить личный кладезь современного человека, понять его отношение к разным аспектам действительности. Изображения позволяют оценить и диагностировать психологическое состояние и уровень психического развития психических заболеваний. Тесты изображений стали основным инструментом для практических психологов во всем мире. Многочисленные исследования детского рисунка показали, что в развитии живописи существуют определенные возрастные этапы, сменяющие друг друга в определенной последовательности. Для диагностического использования рисунки в первую очередь отражают бессознательные импульсы и переживания человека, а не его сознательные установки. Вот почему фототесты так сложно «подделать», чтобы показать себя настоящим.

Ключевые слова: (визуальная метафора, анамнез, труба, крыша, камуфляжный стиль, след, контур, хвост).

Using this article, one can reveal the personal treasure of a modern person, understand his attitude to various aspects of reality. Images allow assessing and diagnosing the psychological state and level of mental development of mental illness. Image tests have become a staple tool for practicing psychologists around the world. Numerous studies of children's drawings have shown that in the development of painting there are certain age stages that replace each other in a certain sequence. For diagnostic use, drawings primarily reflect a person's unconscious impulses and experiences rather than their conscious attitudes. That's why phototests are so hard to "fake" to show you aren't real.

Key words: (visuallik metaphor, anamnesis, surnay, chatyr, camouflage style, track, outline, kuiruk)

Башка проективдүү тесттер сыяктуу эле, сүрөт ыкмалары да абдан маалыматтуу, башкача айтканда, адамдын көптөгөн психологиялык өзгөчөлүктөрүн ачып берет. Бул учурда тесттик тапшырманы аткаруу үчүн жеңил болуп, азыраак убакыт талап кылынат жана карандаш жана кагаз эле болсо жетишет. Көпчүлүк түздөн-түз изилдөө методдорунан айырмаланып, сүрөт тесттери кыйыр жана проективдүү деп классификацияланат. Башкача айтканда, алар проекцияны тапшырма катары - инсандын портретин беришет. Алардын популярдуулугу психоанализдин өнүгүшүнө байланыштуу, сүрөткө баланын аң-сезимсиз түшүнүгү киргизилген.

Ар бир тесттин нускамасы сүрөт тарта баштаардан мурун сөзмө-сөз, өзгөртүүлөрсүз жана толуктоолорсуз түшүндүрүлүшү керек. Сүрөттүн аягында жетишилген натыйжага карабастан сүрөттүн сапатына, жактырууну билдирет. Андан кийин алынган сүрөттү талкуулоо пайдалуу. Баштапкы талкуудан айырмаланып, кийинки талкуу формалдаштырылбашы керек, ал эркин түрдө жүргүзүлөт. Сунуш кылынган маселелерди өзгөртүү жана кошумча суроолорду киргизүү мүмкүн. Сүрөт тартуу процесси протоколдо чагылдырылат. Чиймелери бар ар бир баракка жана протоколдун ар бир барагына текшерилүүчүнүн Аты-жөнү (же анын шифры) жана текшерүү датасы жазылат. Биринчи баракта жашы, үй-бүлө курамы, кайрылуунун себептери, анамнездик маалыматтар көрсөтүлөт.

Протоколдо төмөнкүлөр белгилениши керек:

- тапшырмалардын ылдамдыгы, тыныгуулар жана жумуш тыныгуулары; сүрөттүн ар кандай бөлүктөрү жасалган ырааттуулук;
- Кызыкдар адамдын суроолору жана билдирүүлөрү;
- кийинки сүйлөшүүнүн кыскача баяндамасы.

Сүрөт тесттеринен алынган бардык маалыматтар кадимки тестирилөөдө алынган натыйжаларга дал келиши керек. Жалпысынан, чийме тесттеринин натыйжаларын чечмелөө сиз кимди сынап көргөнүңүз, анын өткөн жана азыркы учуру жөнүндө мүмкүн болушунча толук маалыматты эске алуу менен жаса-

лышы керек. Балдар менен да, чоңдор менен да иштөөдө. Бул жерде психологдор көп колдонгон тесттер бар. Мисалы, "үй-дарак-адам", "жок жаныбар", "үй-бүлөнүн сүрөтү", "Кактус", "жамгырдагы адам", жана башкалар сыяктуу ыкмалар өтө сейрек колдонулат. Жалпысынан, жыйнакка көптөгөн сүрөт тесттери жана "чектердеги сүрөттөр" деп аталган кичинекей кошумча киргизилген.

Методиканын маңызы төмөнкүчө. Каралып жаткан адамга үй, дарак жана адамды тартуу сунушталат. Андан кийин иштелип чыккан план боюнча сурамжылоо жүргүзүлөт. Р. Бернс даракты, үйдү жана адамды бир сүрөттө, бир көрүнүштө көрсөтүүнү суранат. Үй, дарак жана адамдын өз ара аракети визуалдык метафора деп эсептелет. Эгерде сиз бүтүндөй сүрөттү иш-аракетке келтирсеңиз, анда биздин жашообузда болуп жаткан нерселерди байкоо толук мүмкүн.

Методиканын максаты: субъекттин инсандыгын, өнүгүү деңгээлин, иштөө жөндөмүн жана интеграциясын баалоо; анын курчап турган дүйнө менен болгон мамилелеринин чөйрөсүнө жана өзгөчө конкреттүү адамдарга тиешелүү маалыматтарды алуу.

Балага көрсөтмө: "Үйдү, бакты жана адамды мүмкүн болушунча жакшы тартыңыз. Сиз каалагандай сүрөт тартуу аласыз. Боелгон нерсени каалаганча өчүрсөңүз болот-бул сиздин бааңызга таасир этпейт. Сүрөттү канча убакыт керек болсо, ошону карап чыгыңыз. Жөн гана колуңуздан келишинче сүрөт тартууга аракет кылыңыз". Натыйжаларды чечмелөө сүрөттүн жайгашкан жери алгач, чиймелер кандай тартипте жасалгандыгын белгилей кетүү маанилүү.

1. Биринчи сырдалган үй-силер үчүн өзгөчө мааниге ээ коопсуздук, жайлуулук, комфорт.

2. Биринчи боелгон жыгач – сиз үчүн эң негизгиси-жашоо энергиясы, кесипкөй жана чыгармачыл өсүш.

3. Биринчи тартылган адам-сиздин негизги муктаждыктарыңыз (же көйгөйлөрүңүз) өзүңүз менен болгон мамиле.

Андан кийин тартылган сүрөт баракта кандайча жайгашкандыгына көңүл буруу керек.

1. Кагаздын ылдый жагында жайгашкан сүрөт сизде көп учурда кооптонуу сезими, кээде депрессияга жакын экениңизди билдирет.

2. Сүрөт барактын жогору жагында жайгашкан-сиз оптимистсиз. Кыялдануу сизге чоң ырахат тартуулайт. Эгерде сүрөт барактын жогорку четинен ашып кетсе, анда сиздин идеяңызды ишке ашыруу үчүн айланаңыздагы нерселер жетишсиз. Сиз бул нерсеге каттуу кыжырданып жаткандырсыз.

3. Сүрөт барактын борборунун үстүндө жайгашкан-кыялдануу, ой жүгүртүү, сүрөт борбордон жогору турган сайын күчтүү көрсөтүлөт.

4. Сүрөт барактын ортосунан ылдый жайгашкан - сиз өтө этият болуп, кээде ал жок жерде да коркунучтуу көрө аласыз.

5. Сүрөт кагаздын сол жагында жайгашкан-сиз өткөндө жашайсыз. Сенин сезимдериң акылдан, ал эми аялдык мүнөзүң эркектикинен басымдуулук кылат.

6. Эгерде сүрөт барактын жогорку сол бурчуна жайгаштырылса, анда сиз жаңы достордон, тажрыйбалардан, окуялардан алыс болуп, "өзүңүздү бурчка буруп жатасыз".

7. Сүрөт барактын сол четинен чыгат. Сиз ар дайым өткөнүңүзгө кайрылып, келечекке көз чаптыруудан коркосуз. Сиздин жүрүм-турумуңузда көбүнчө эмоциялар башкарат.

8. Сүрөт кагаздын оң жагында жайгашкан-сиздин акылыңыз сезимдерден жогору турат. Сиз эмоцияңызды башкара аласыз, коркпостон келечекке көз чаптырасыз. Сиздин мүнөзүңүздө эркектик сапаттар басымдуулук кылат. Сүрөттүн барактын оң четинен чыгышы-өткөндү унутуп, келечекте андан жашырууну каалоо. Сиз өз сезимдериңизди көрсөтүүдөн коркосуз.

9. Баракты айлантуу-сиз бир нерсеге капаландыңыз же ачууландыңыз.

10. Эски, талкаланган, коркуткан үй, урандылар – бул өзүңүзгө же айланаңыздагы чындыкка болгон мамилеңиз.

11. Алыстан турган үй-бул сиздин үйүңүздөгү кырдаалга нааразычылык. Сиз азыр көздөгөн максатыңыз азырынча жок.

12. Жакын турган үй-ачыктык, меймандостук, байланыш. Кошумча-жаңы, адаттан тыш нерсеге умтулуу. Стандарттык эмес көйгөйлөрдү чечүү. Түтүн морусу болушу сиздин эмоционалдык жетилгендигиңизди, Олуттуу мамилеге даяр экениңизди билдирет. Эгерде Түтүн морусу жок болсо, анда сиз үйдө керектүү колдоону ала албайсыз. Карама-каршы жыныстагы адамдар менен байланышта кыйынчылыктар болушу мүмкүн.

13. Сантехника же суу түтүктөрү сиз башкалардын ой-пикирине өтө сезимтал экениңизди билдирет.

14. Эшиктер сиздин баарлашуу, байланышуу, адамдар менен мамиле түзүү жөндөмүңүздү чагылдырат. Эшиктердин жоктугу-сиз каалаганыңызга карабастан, башка адамдарга (айрыкча жакындарыңызга) ачуу кыйын.

15. Бир же бир нече каптал же арткы эшиктер – сиз тобокелге барбоону, чыр-чатакка барбоону, көп учурда кыйынчылыктардан артка чегинүүнү, жалгыздыкты жакшы көрөсүз.

16. Бир же бир нече алдыңкы эшиктер – сиз айланаңыздагы адамдар менен ачык жана ачык сүйлөйсүз (кээде өтө эле көп). Ачык эшиктер-башкалардын жы-

луулугун жана камкордугун алууну каалоо же тескерисинче, жылуулукту башкалар менен бөлүшүү.

17. Абдан чоң эшиктер-башкаларга көз карандылык, жактырууга умтулуу. Өтө кичинекей эшиктер-мүнөзүнүздүн айрым өзгөчөлүктөрүн башкалардан жашыруу тенденциясы. Чечкинсиздик.

18. Эшиктердеги кулпу-жабык, жашыруун, адамдарга ишенбөөчүлүк. Камин же меш-үйдө жылуу жана жайлуу шарттарды түзүү.

19. Үйдүн ордуна үйдүн планы (схемасы) жакын адамдар менен чоң карама – каршылык. Ушул талкууда чечмеленген адамдын мүнөзүн байкоо үчүн сунуштар өтө көп аны биз күнүмдүк баланы изилдөөдө пайдалансак болот.

Корутунду. Көркөм иш-аракеттер психиканын көптөгөн тараптарынын өзгөчөлүгүн көрсөткөн биринчи жана жеткиликтүү экспрессия каражаттарынын бири. Сүрөт ой жүгүртүүнүн, элестетүүнүн, эмоционалдык чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүн ачып берген чындыкты билүүнүн жана чагылдыруунун күчтүү каражаты болуп саналат. Көпчүлүк түздөн-түз изилдөө методдорунан айырмаланып, кыйыр жана проективдүү деп классификацияланган сүрөт тесттери. Алардын популярдуулугу психоанализдин өнүгүшүнө байланыштуу, анын жардамы менен аң-сезимсиз түшүнүк киргизилген.

Тесттердин балдар менен иштөөдө бир катар артыкчылыктары бар. Тесттик кырдаалдар жетиштүү

тааныш деп эсептелет жана тестирилөөчүгө эркин аракеттенүүгө жана изилдөөнүн мурунку баскычтарында эч кандай жол табылбаган өзгөчөлүктөрдү чечмелеп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Сүрөттөр тема менен байланышуу жана түшүнүү багыт болуп, ал жөнүндө көбүрөөк маалымат берет.

Адабияттар:

1. Березина В. А. Дополнительное образование детей как средство их творческого развития. — Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. — М., 2002.
2. Боркошев.М.М. Развитие движения детей 5-6 летнего возраста. Известия ВУЗов. № 8. С.187.
3. Боркошев.М.М. Мектепке чейинки балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн манжалар менен ойнолуучу оюндар аркылуу өстүрүү. Вестник физической культуры и спорта № 4(5).С.86.
4. Боркошев.М.М. Кыймылдуу оюндар, бала тажрыйба жана койгойлор. – Наука новые технологии и инновации Кыргызстана.№9, 2015 С.105.
5. Психология К. Минбаев, А. Закиров. Ош -2010
6. Педагогикалык психология. А.С.Кожогелдиев, К.М. Кожогелдиева Бишкек 2011.
7. Жаш крак психологиясы. Ж.Жумалиев. Бишкек-2001
8. Окутуунун психологиясы. Мурзаев М.С. Ош- 2004
9. Боркошев.М.М. Кыймылдуу оюндар, бала тажрыйба жана койгойлор. – Наука новые технологии и инновации Кыргызстана.№9, 2015 С.105.

Боркошев М.М., Кочкорова Г.А., Айдаров Ы.Д., Орунбаев. Т.А.,

КЫРГЫЗ СТУДЕНТ ЖАШТАРЫ ҮЧҮН КООМДОГУ ТОБОКЕЛДИКТИН БУЛАКТАРЫ

Боркошев М.М., Кочкорова Г.А., Айдаров Ы.Д., Орунбаев. Т.А.,

ИСТОЧНИКИ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ РИСКОВ ДЛЯ КЫРГЫЗСКОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

M. Borkoshev, G. Kochkorova, Y. Aidarov, T. Orunbaev

SOURCES OF SOCIOCULTURAL RISKS FOR KYRGYZ STUDENT YOUTH

УДК:796.01.316

Бул макалада Кыргызстандагы студент жаштардын коомдогу кездеше турган тобокелчиликтер жөнүндө Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыядагы гуманитардык-педагогикалык институтунда студенттердин арасында сурамжылоо өткөрүлдү. Сурамжылоонун негизинде студенттердин турмушунда кездешүүчү негизги тобокелчиликтерге токтолдук. Тобокелчиликтерди категорияларга бөлүп, ошол тобокелчиликтердин түшүнүктөрүн ишмий эмгектерден изилдеп чыктык. Ошондой эле макалада тобокелчиликтердин келип чыгуу себептерин башка авторлордо кандай аныкталганын дагы изилдеп макаланын аягында тобокелчиликтерди жоюунун жолдорун келтирдик. Ушул максатта ар кандай структуралык бөлүмдөр бүгүнкү күндө: административдик башкаруунун деңгээлинде (кайра даярдоо жана кошумча билим берүү тутуму), студенттик жаштар үчүн социалдык колдоо көрсөтөт. Студенттик жаштардын социалдык саламаттыгынын тобокелдигин азайтуу жана алдын алуу боюнча эң маанилүү чаралар төмөнкүлөрдү камтууга тийиш, адегенде, жаштар үчүн социалдык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууда жана алардын пайда болушуна жана бөлүштүрүлүшүнө таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн, ар тараптуу, максаттуу жаштардын саясаты.

Негизги сөздөр: тобокелчилик, социалдык, студент, жаштар, саламаттык, ден соолук, коом, тобокелчиликтин булагы.

В этой статье мы провели обзор студентов в Кыргызстане в Кызыл-Кийском гуманитарно-педагогическом институте, Баткенского государственного университета. Мы сосредоточились на основных рисках, обнаруженных в студенческой жизни на основе опроса. Участие в категориях в категориях, и изучить концепции этих рисков в статье, мы также изучаем риски следующих авторов. С этой целью сегодня различные структурные подразделения являются сегодня: на уровне административного управления (переподготовки и дополнительного образования), социальная поддержка для студенческой молодежи. Наиболее важными мерами смягчения последствий и профилактики студенческой молодежи молодежи должны быть включены в следующие, во-первых, целевых молодых людей, чтобы обеспечить возможность достижения социальных ресурсов для молодежи и влияния на их доступ к и распространению.

Ключевые слова: Риск, социальное, студент, молодежь, здоровье, ден соолук, общество, источники риска.

This article is about risks which we meet in the social life of students youth and there we conducted a survey among the students of Kyzyl-Kiya Humanitary Pedagogical Institute of Batken State University. In a process of survey we mainly touched the risks we

meet in a students life, divided risks into categories and the concepts of those risks researched in scientific works. So studying the occurrence of risks in a scientific works of other authors we showed the ways of liquidation of them. To this end in present day different structural units in a level of administration (retraining and additional education) provide social supports of students. For decreasing and prevention risks of social health of the students should be held following comprehensive measures as: to provide students with sufficient social resources as well as to give opportunity comprehensively influence to its occurrence and distribution.

Key words: risk, social, student, health, health, society, society, risk.

Азыркы кыргыз коомчулугу, бир нече ондогон жылдардан бери саясий, социалдык-экономикалык жана социалдык-маданий өзгөрүүлөр болуп социалдык кризис менен мүнөздөлүп, күтүлбөгөндөй социалдык өзгөрүүлөрдүн жана коомдогу окуялардын күтүлбөгөн белгисиздигинин бекемделиши менен коштолот, бүгүнкү күндө ал социалдык тобокелдик деп эсептелет. Кыргыз жаштары өлкөдөгү өзгөрүүлөргө жараша социалдашууга аргасыз болуп жатат. Кыргыз коомчулугундагы социалдык-маданий тобокелдиктер - бул анын өнүгүүсүнүн өткөөл мүнөзүнүн натыйжасы, анткени эң маанилүү социалдык институттардын кризиси адамды социалдык топту жана коомду тобокелчиликтерден коргой албайт.

Коомдун социалдык-экономикалык жана социалдык-маданий өзгөрүшүнө, социалдык саламаттыкты сактоо жана кыргыз жаштарынын жаңы муундарын андан ары өнүктүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн аныктоодо кыргыз коомунун социалдык түзүмүн трансформациялоо жүрүп жатат (анын социалдашуу мүмкүнчүлүгү жана адаптациялоо, анын социалдык мобилдүүлүгү).

Жаштардын социалдашуусунун изилдеген илимий эмгектердин өнүгүп жаткандыгына байланыштуу, ошондой эле социалдык абалдын саламаттыгы жана социалдык күтүүсүз болуп жаткан өзгөрүүлөр, белгисиздикке жана коомдун тобокелдигине адаптациялоо чөйрөсүндө, бир катар илимпоздордун эмгектеринде М.К. Горшков, Ю.А. Зобок, Л.Г. Пак, В.И. Чупров ж.б. кеңири мисалдар менен жазылгандыгын көрөбүз.

Бирок, макалабыздагы изилдөө предметине чейин студент жаштардын коомдук саламаттыгына, коомдук социалдык саламаттыкты жакшыртуу үчүн анализдерди изилдегенде, "Студент жаштар" деген түшүнүк калктын кайсы категориясы экендигин аныктап алабы.

Бул макаланын алкагында биз "Студент жаштардын" калктын бир катмары катары карап жатабыз жана ар кандай деңгээлдеги социалдык саламаттыкты сактоо боюнча анализ жүргүзөбүз. "Студент жаштардын"-17 жаштан 25 жашка чейинки коомдун эң активдүү билим алууга умтулган, эмгекке жарактуу бир бөлүгү. Алар билим алып өздөрүнүн коомдогу ордун издеп жаткан адамдар. Коомдогу өзгөрүүлөр ушул катмарга биринчи таасирин тийгизет. Жалпысынан, атап айтканда, студенттердин категориясына туш келген жаштарды аныктоодо бир канча суроолор пайда болот.

Студент деген сөздүн статусунун параметрлеринин топтомдоруна шарттарынын нормасына ылайык тиешелүү жаштардын бир тобу (анын ичинде социалдык, психологиялык, үй-бүлө, билим берүү, экономикалык, жана социалдык-маданиятынын параметрлерин кошкондо), ошондой эле жеке адамдын абалын жана наркты жана нарк мүнөздөмөлөрүнө дал келиши зарыл.

"Коомдук саламаттыгы" же «социалдык саламаттык» - бул илимий дискуссиянын социологиялык чөйрөсүнө сунушталды, бирок анын ачык жана так түшүндүрмөсү өтө сейрек кездешет, бул "саламаттык" аныктамасын анын ичинде коомдук саламаттыктын аныктамасын аныктоонун татаалдыгына байланыштуу. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун адистеринин аныктамасына караганда социалдык саламаттык- бул, коомдогу социалдык абалына канааттануу деңгээли, социалдык мамилелердин, социалдык мамилелердин тутумуна, материалдык абал, жашоо шарттарына ылайык деп айтылат.

Социалдык аракеттердин активдүүлүгүнүн деңгээлин, коомдук-чөйрөгө мамиленин деңгээлин жана социалдык мобилдүүлүк деңгээлин изилдөө, ошондой эле социалдык мобилдүүлүк формасы, социалдык топтун коомдо ар кандай социалдык байланыштарга жана мамилелердин илимий изилдөөдөн да көз каранды.

Студент жаштардын социалдык саламаттыгынын параметрлерин аныктаган социалдык адаптация жана социалдаштыруунун абалы.

Кыргызстандагы студент жаштарынын коомдук саламаттыгы:

– бир жагынан, ички шарттардан - билим берүү жана үй тиричилигинин активдүү формаларында ишке ашырылган жаштардын социалдык потенциалынын деңгээли жаш адамдын инсандык сапатынын бийиктиги;

– экинчи жагынан, тышкы шарттар – социалдык чөйрөдөгү жаштар, кинодогу, билим берүү уюмдары тарабынан жеке жана социалдык мүмкүнчүлүктөрү үчүн өбөлгөлөрдү аныктоочу үй-бүлө тарабынан тийген таасирлер.

Ушул макаланын алкагында коомдун саламаттыгы студент жаштардын өз ара муктаждыктарын жана социалдык статусунун шайкештигине байланыштуу өз ара аракеттенүү менен байланышканга адаптация болуу. Студент жаштардын коомдун саламаттыгы коомдук күчтөрдүн социалдык саламаттыгына жараша өзгөрүп турат. Биз жаштарды өз ара мамиле процессинде "Жүрүм-турумдун чечкиндүүлүгүнө", айлангандыгына байкоо учурунда тактадык. Социалдык-маданий тобокелдиктер коомдогу кээ бир жаштардын тайпаларынын социалдык жана маданий үстөмдүктөрдөрү менен байланышкан жана коомдогу мамилелердин өзгөчөлүктөрү жана коомчулуктунун тобокелдиги ачык билинип турат. Биздин оюбузча, социалдык маданий тобокелдик - бул баалоо пайда болгон окуялардын күтүлүүчү натыйжаларына, каада-салттардагы жаштардын милдеттерине коюлуучу талаптардын өзгөрүүсүнө. Мамлекеттеги модернизация тобокелдиктин маанилүү багыттарынын бир ошондой эле маңызын билдирип, жаштардын аң-сезиминде жана жүрүм-турумуна таасир кылып, жаштардын өз ара мамилелеринде, коммуникативдик практикада тобокелдик жүзөгө ашырылат. Демек, мындай тобокелдиктер бир учурда өзгөчө регионалдык жана жалпы коомдук көрүнүштөрдүн бири болушу мүмкүн, бул социалдык- өзгөчөлүктү изилдөөбүздө конкреттүү региондорго карата изилдөө талап кылынат.

Студент жаштардын социалдык-демографиялык тобунун социалдык саламаттыгындагы тобокелдигин изилдөө үчүн билим берүү, экономикалык, маданий чөйрөдөгү же күнүмдүк жашоодо субъективдүү тандоонун натыйжасы болгон мамилени колдонобуз; Бул тобокелдик жаштардын социалдык мааниси экендиги аныкталган.

Социологиялык ой жүгүртүүнүн көз карашынын негизинде, жаштардын социалдык маанилүү сапаттары жаштар үчүн табигый норма болуп, жаштар табигый көндүм катары экендигин түшүнүү керек. Тобокелдик бир жагынан жаштардын туруктуулугуна, жүрүм турумдун стабилдүүлүгүнө жана мүнөздөрүнүн тең салмактуулугуна, башкача айтканда, жаштардын мүнөзүндөгү жакшы сапаттарын өнүктүрүүсүндө коомдук прогресстин зарыл болгон фактору. Жаштардын коомдогу абалы тобокелдиктин объекти катары эсептелет.

Кыргызстандын билим берүү реформаларынын мүнөзү жана билим берүүнү модернизациялоонун өзгөчөлүктөрү. Илимпоздордун көз карашынан баштап учурдагы коомдун тобокелчилиги социалдык саламаттыкты жана турмуштук мамилелерди төмөнкү

социалдык саламаттыктын тобокелдиктеринин келип чыгышын алдын-ала аныктайт:

- инсандын өзүн-өзү жүзөгө ашыруунун жана кесипте өзүн-өзү аныктоо үчүн аракет;
- баалуулуктардын багыттарынын жана менталитеттин өзгөрүүсү;
- инсандыгын тастыктаган кризистин коркунучу;
- жаман жашоо мүнөзү жана акылга сыйбаган маданий көрүнүштөр;
- маалыматтык басылмалар жана коммерциялаштыруу;
- ошондой эле билимине жана мүмкүнчүлүгүнө ылайыксыз жумушка орношуу мамилеси.

Биздин изилдөөгө ылайык, Баткен мамлекеттик университетинин студенттеринин арасында сурамжылоо учурунда (N = 452 студент, - 18ден 22 жашка чейин) Биринчи кезекте респонденттердин ден-соолугуна жана инсандык сапаттардын калыптандыруунун булактары катары көпчүлүк массалык маданияттын таасирин белгилешкен, 51,2% (башка суроолорго караганда сандык көрсөткүчтөрүнөн дээрлик эки эсе көп). Экинчи орунда билим (26,8%), үчүнчү орунда - үй-бүлө (17,9%). Тизменин аягында искусство болуп чыкты (респонденттердин 2% гана аны биринчи орунга коюшту), чындыгында, бул коомдук маданияттын жаштарга тийгизген таасирин жогорулатат. Мындан тышкары респонденттерге фундаменталдык баалуулуктардын артыкчылыктуу багыттарын белгилөө үчүндө суроолор берилген: ден-соолук, материалдык жыргалчылык, билим берүү, үй-бүлөлүк, өзүн-өзү таануу боюнча дагы баалоого суроолор берилген. Биринчи төрт позиция байлык, ден-соолук, билим берүү жана үй-бүлө сыяктуу баалуулуктар болгон. Баалуулуктардын тизмесинде жаштар ден-соолукка пайдалуу чөйрөнү, гармониялуу мамилелерди кошкон, бул гармониялуулук баалуулуктарды үстөмдүк кылат.

Сурамжылоонун жүрүшүндө, «сиз кандай кыйынчылыктарга туш болгондо кооптуу жана катаал деп баалайт элеңиз?». Биринчи орунда турган «Кыйынчылык татаалдуулугун», ал ар бир экинчи адам ишке жайгашууну (48,2%), экинчи орунда «салттуу баалуулуктардын жок болушу» (37,5%) үчүнчү орунда «коомдун бай жана кедейге бөлүнүшү» (29,4%), «эртенки күндүн бүдөмүк болушу же келечектин дайынсыздыгы» (19,7%) «коомдун позициясын ээрчүү» (26,4%).

Студент жаштардын коомдук саламаттыгына жетүү үчүн эки жол менен көрсөтүлүшү мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек. Коомдун жеке инсанды кабыл алуу тобокелдиги, же башкача айтканда коомго өзүнүн жүрүм-туруму менен каршы туруу, искусстводогу салттуу эмес формага өтүп кетүүсү, өзүнүн жа-

нын кыйу. Студент жаштардын коомдук саламаттыгынын тобокелдигин азайтуу жана алдын алуу боюнча кандай чаралар бар?

Заманбап билим берүүнүн шарттарында Кыргызстандагы студенттердин коомдук саламаттыгынын тобокелдиктерин минималдаштырууга, алдын алууга багытталган ар тараптуу уюштурулган чаралар иштелип чыкты. Ушул максатта ар кандай структуралык бөлүмдөр бүгүнкү күндө:

1. административдик башкаруунун деңгээлинде (кайра даярдоо жана кошумча билим берүү тутуму), студенттик жаштар үчүн социалдык колдоо көрсөтөт. Студенттик жаштардын социалдык саламаттыгынын тобокелдигин азайтуу жана алдын алуу боюнча эң маанилүү чаралар төмөнкүлөрдү камтууга тийиш, адегенде, жаштар үчүн социалдык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууда жана алардын пайда болушуна жана бөлүштүрүлүшүнө таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн, ар тараптуу, максаттуу жаштардын саясаты;

2. Экинчиден, студент жаштарды кесиптик социалдаштыруу жана адаптациялоо шарттарын жакшыртуу боюнча ар тараптуу иш алып баруу;

3. Үчүнчүдөн, студент жаштардын социалдык мобилдүүлүгүн жогорулатууга жана университеттин аяктагандан кийин, жумушсуздуктун жана жумушсуздуктун кыйынчылыктарын азайтуу үчүн, социалдык өнөктөштөрдүн ортосунда багыттуу иш алып баруу. Ошондуктан студенттик жаштардын социалдык саламаттыгынын социалдык-маданий тобокелдигин азайтуу жана алдын алуу боюнча иш-чаралар студент жаштардын социалдык-маданий адаптациялоо мүмкүнчүлүгүн жогорулатат.

Адабияттар:

1. Боркошев.М.М.Экскурсиялар аркылуу эстетикалык жана этикалык тарбия берүүнү уюштуруу. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 104-107.
2. Боркошев.М.М. , Тешебаев А.К.,Жакыпова Г Кыргызстандын оюндары тарыхый эстеликтерде. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 86-92.
3. Тугаринов. В.П., Образ жизни. Спорт. Личность. Кишинев.,1980.
4. Зубок Ю.А. Феномен риска в социологии: опыт исследования молодежи. М.: Мысль, 2007. С. 5.
5. Касмалиев. А.С. Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрүнүн жаштарды эстетикалык жактан тарбиялоодо колдонулушу: Материалы научной конференции: в сб. "Современное состояние и перспективы развития национальной физической культуры". Бишкек. 2005-ж.
6. Кирсанов.В.С. Детский юношеский спорт как средство социализации молодого поколения.Диссертация на соискание кандидата социологических наук. 22.00.04. Москва-2008 г. С.24-25.
7. Лебедева-Несевря Н.А. Риск-коммуникации как инструмент управления здоровьем населения // Анализ риска здо-

- ровью. 2014. №2. С. 83-89. 5. Леонова О.А. Социальное развитие молодежи как индикатор государственной молодежной политики // Вестник Омского университета. 2010. №3. С. 174-178.
8. Пак Л.Г. Социально-ориентированная деятельность как актуальный ориентир минимизации рисков современного студенчества // Universum: Психология и образование: [Электронный научный журнал]. 2014. №3(4).
9. Смирнов Н.Г. Физическая культура как фактор социального развития личности в современном российском обществе: Автореф. канд. дис., СПб., 1995.
-

Боркошев М.М., Мийзамов М., Кочкорова Г.А., Орунбаев Т.А.

ТОГУЗ КОРГОЛ МАДАНИЯТЫ ЖАНА БАЛДАРДЫН ТАРБИЯСЫ

Боркошев М.М., Мийзамов М., Кочкорова Г.А., Орунбаев Т.А.

КУЛЬТУРА ТОГУЗ КОРГОЛ И ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

M. Borkoshev, M. Myizamov, G. Kochkorova, T. Orunbaev

THIS GAME IS ONE OF THE TOOLS OF COMPREHENSIVE EDUCATIONS

УДК?

Бул макалабызда элдик оюндардын балдарды тарбиялоодогу мааниси жана мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө сөз кылабыз. Ар бир эл өзүнүн каада - салты, үрп - адаты менен гана эмес өздөрүнө тийешелүү болгон (салттык) улуттук оюндары менен да өзгөчөлөнүп турат. Улуттук оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бир бөлүгү. Оюндарды ойноо менен өспүрүмдөр практикалык ишмердүүлүккө көнүгүп, ден-соолуктарын чындашып, өз алдынча аракет жасоого үйрүнүшөт, ошондой эле оюндар моралдык жана эстетикалык рахат алышат. Оюндар оюнчуларды кеңири ой жүгүртө билүүгө, эсте тутуу билүүгө, байкагыч-баамчылдыкка, туруктуулукка, чечкиндүүлүккө, кыраакылыкка, тапкычтыкка, айлакердикке, эпчилдикке, ийкемдүүлүккө тарбиялайт. Айтор адамдын башка бардык жакшы сапаттарына көнүктүрөт. Ошентип, оюндар тарбия берүүнүн комплекстүү каражаттарынын бири болуп эсептелет. Кыргызстанда 1972-жылдан баштап райондук, областык, республикалык спартакиадалар өткөрүлүп келе жатат, ошондой эле оюн экинчи көчмөндөр оюнунун программасында эл аралык деңгээлде өткөрүлдү. Себеби тогуз коргол оюну адамдан тунук сезимди жана тактикалык ой жүгүртүүнү талап кылат, анын ан сезимин, ойлоону жөндөмдүүлүгүн өстүрөт.

Негизги сөздөр: улуттук оюндар жана маданияттар, элдик чыгармачылык, комплекстүү билим берүү, логика, чечим.

В этой статье рассматриваются воспитательные возможности, значение национальных игр, а также их роль и место в педагогическом процессе. Каждый народ имеет свои обряды, обычаи, в том числе и национальные игры, которые передаются из поколения в поколение. У кыргызского народа есть игра, которая называется «Тогуз коргоол». Она воспитывает молодежь правильно думать, принимать верное решение, дает духовное и эстетическое наслаждение. По мнению ученых эта игра комплексно воспитывает молодежь. Улучшаются память и мышление. Она способствует развитию логического мышления. Было бы хорошо если игру включить в программу общеобразовательных школ. Игра «Тогуз коргоол» часто встречается в произведениях устного народного творчества. В эпосе «Манас» ярко и четко показаны соревнования по всем видам национальных игр, в том числе и «Тогуз коргоол». В нее играли парами, группами, между селами. В настоящее время в нее играют не только кыргызы, но и представители разных национальностей ближнего и дальнего зарубежья. Растет количество играющих в «Тогуз коргоол» в таких странах как Америка, Филиппины, Монголия, Казахстан. Игра «Тогуз коргоол» по словам Ч.Айтматова «прошла очень трудный путь и дошла до сегодняшнего дня». По мнению ученых игра «Тогуз коргоол» возникла намного раньше таких игр как шахматы и шашки. Ежегодно с 1972 года в Кыргызстане проводятся соревнования в районном, областном и республиканском масштабе. Нужно отметить, что желающих участвовать в соревнованиях с каждым годом становится больше и больше.

Ключевые слова: национальные игры и культуры, народная творчество, комплексная воспитания, логика, решение.

Each nation differs not only in its customs and traditions, but also in the national games that belong to them. National Games are an integral part of education. Games teach players to think broadly, to remember, to be resourceful. National games should focus on the use of educational opportunities, emphasizing the values of finding traditional ways of meeting the aesthetic needs of young people and finding ways to personal development by preserving and improving the traditional games and customs of their ancestors. This is to achieve the conditions of the game, through cooperation. The toguz korgol game is an important tool for cultural recreation, the formation of the spiritual world, leisure and the rapprochement of national cultures. This game is one of the tools of comprehensive educations.

Key words: toguz korgol games, are an integral, to remember, determined.

Ар бир эл өзүнүн каада - салты, үрп - адаты менен гана эмес өздөрүнө тийешелүү болгон (салттык) улуттук оюндары менен да өзгөчөлөнүп турат.

Улуттук оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бир бөлүгү. Оюндарды ойноо менен өспүрүмдөр практикалык ишмердүүлүккө көнүгүп, ден-соолуктарын чындашып, өз алдынча аракет жасоого үйрүнүшөт, ошондой эле оюндар моралдык жана эстетикалык рахат алышат. Оюндар оюнчуларды кеңири ой жүгүртө билүүгө, эсте тутуу билүүгө, байкагыч-баамчылдыкка, туруктуулукка, чечкиндүүлүккө, кыраакылыкка, тапкычтыкка, айлакердикке, эпчилдикке, ийкемдүүлүккө тарбиялайт. Айтор адамдын башка бардык жакшы сапаттарына көнүктүрөт. Ошентип, оюндар тарбия берүүнүн комплекстүү каражаттарынын бири болуп эсептелет.

Кыргыздын улуттук оюндарынын түрлөрүн мектепке чейинки жана жалпы орто билим берүү окуу жайларынын дене-тарбия сабагынын программаларына расмий түрдө киргизилиши азыркы учурдагы балдарды улуттук каада салттар аркылуу тарбиялоодогу жетишкендиктеринин бири болуп калды.

Учурда коомдо жүрүп жаткан өзгөрүүлөр, мейкиндешүү процесстери, илимий-техникалык жаңылануулар дене-тарбия жана спорт боюнча адистерин даярдоо программасына тийгизген таасирлери аябагандай чоң жана көп багыттуу. Ошондуктан педагогдун негизги милдети окуучуларга тарбия берүү менен бирдикте, окуу-тарбия берүүдө улуттук оюндардын жана спорттук таймаштардын көнүгүүлөрүн жана ка-

ражаттарын колдонууну усулдук жактан негиздеп, алардын атуулдук милдеттерин терең түшүндүрүп берүү, окуучулардын активдүүлүгүн, өз кызматына жана милдеттерине чыгармачылык менен аракеттенүүсүн калыптандыруу

Улуттук спорт оюндарын педогогикалык процесстерде колдонууда жана аларды өнүктүрүүдө, кыргыз элинин ата-бабалардан калган салттуу оюндарын, урп-адаттарын, оюн-зоокторун, салт-санаасын сактап калуу жана аларды өркүндөтүү жолу менен жаштардын эстетикалык талаптарын канааттандыруу, жаштарды жарандык жана инсандык тарбиялоо жолдорун таап, кыргыздын улуттук оюндарын ачыла элек терең философиялык негизин жана мазмунун аныктап, баалуулуктарын белгилеп, алардын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн багыттуу колдонуу керек. Кыргыз элинин салттуу оюндары тарбиялык олуттуу функцияны аткарып келген. Ошондуктан алардын усулдук мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу зарыл. Бул оюндун шартына, эрежелерине баш ийүү, ар бир оюнчу өзүнүн функциясын так аткаруу, белгиленген максатка атаандаштык жана кызматташтык аркылуу жетүү болуп саналат.

Дене маданияты адистеринин педагогикалык чеберчилигин калыптандырууда салттык оюндардын жана улуттук спорт таймаштарынын баалуулугун колдонуу процессинде эстетикалык категориялар жана мүнөздөмөлөр өтө маанилүү болуп эсептелинет. Мисалы: ордо оюнунда – оюнчулар чүкөнү таамай атышы үчүн эң ыңгайлуу абалды тандап алып, кыймылдын техникалык ыкмасын так туура, келишимдүү жана жыйынтыктуу аткаруусу керек. Ошол эле учурда спортчунун жүрүм-туруму, оюнга болгон мамилеси да оюндун шартына жооп бериши керек. Тогуз-коргоолдун жекече түрүндө оюнчулардын кыймыл-аракеттеринен, татыктуу таймашуусунан тышкары, тактиканын жасалгасы, анын көлөмү, коргоолдун өңү- түсү да мелдештин жобосуна ылайык болуусу зарыл.

Тогуз коргоол оюну, маданияттуу эс алууда, руханий дуйнону калыптандырууда, бош убакытты маңыздуу өткөрүүдө, улуттук маданияттарды жакындаштырууда маанилүү каражат болуп эсептелет. Оюн өз алдынча аракет жасоого үйрөтөт, ошондой эле эстетикалык жана моралдык рахат алышыт. Тогуз коргоол оюну кенири ой жүгүртө билүүгө, эске тутуу билүүгө, чыгармачылык менен элестете билүүгө, чечкиндүүлүккө, тапкычтыкка, тез тыянак чыгара билүүгө көнүктүрөт. Оюн комплекстүү тарбия берүү каражаттарынын бири болуп эсептелет.

Тарыхый оозеки адабият булактарында, кыргыз элинин маданиятын даназалаган көптөгөн чыгармалардын ичинен эпостук чыгармалар орчундуу орунду ээлейт. Кыргыздын сыймыгы болгон, коломдүү, тарыхый окуяларга бай жана маданиятыбыздын тү-

гөнгүс кенчи болуп саналган оозеки чыгармасы Манас эпосу. Кыргыз элинин байыркы дене тарбиясын изилдөө Манас эпосунда кыргыздардын турмушунда кенири таралган ар түрдүү оюн-зооктор, мелдештер кызыктуу жана көркөм көрсөтүлгөн. Тогуз коргоол Манас эпосунда мындай сүрөттөлгөн:

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз
Үй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону.
"Ордо", "Тогуз коргоол"-деп,
Жаш Манас кылып койгону.

Тогуз коргоол - кыргыздын эң байыркы элдик акыл оюндарынын бири. Кыргыз элинин көчмөн шартына жараша тогуз коргоол оюнунун тактасы кийинчерээк эле пайда болгон, илгирерээк көбүнчө жерге эле чукурча казылып жасалган. Кийинчерээк таш, жыгачтан дасалып колдонула баштаган. Коргоолду койдун коргоолунан, чоподон, чөптөрдүн уругунан, жыгачтан жасаган. Кыргыз эли байыртадан эле акыл оюндарына, Бош убактыларында маданияттуу жана көңүлдүү эс алууга көңүл бөлүшкөн. Маданияттуу бош убакытты пайдалануунун бири ар түрдүү оюндар болгон. Айылдар жайлоодогу конуштар арасында тогуз коргоол оюну боюнча өз ара мелдештер уюштурулган. Жеңүүчүлөргө байге ыйгарылып башка конуштар менен мелдешке чыгышкан.

Тогуз коргоол оюну байыртадан кыргыздын улуттук акыл оюну болуп, кыргыз эли менен кылымдар бою жашап келе келет. Мындай оюнду кыргыз эле эмес бир тууган казак эли дагы ойноп келе жатат. Казактар бул оюнду "тогуз кумалак" деп аташат. Оюнду ойноп жаткан адамдардын математикалык жана тактикалык ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт. Оюнду эки оюнчу ойнойт. Катышуучулардын жашы чектелбейт. Оюндун максаты - мүмкүнчүлүк болушунча көп коргоол топтоого аракет жасоо. Оюндун жыйынтыгында кайсы оюнчунун упайлары көп болсо, ошол оюнчу жеңишке ээ болот.

Борбордук азияда эң байыркы элдердин бири кыргыз эли экендиги тарыхта белгилүү. Атактуу жазуучу Чынгыз Айтматов «Оюн өзүнүн узак тарыхый жолунда татаал кылымдарды башынан өткөргөн»-деп айткан. Ошондуктан эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Тамыры тарыхтын түпкүрүнө кеткен кыргыз элинин оюн – зоокторунун да тамыры терең, географиясы кенен. Тогуз коргоол кыргыз элинин эң бир сүйүктүү оюндарынын бири болуп эсептелет.

Тогуз коргоол оюну кээ бир адабияттарда шахмат, шашки оюндарынан да илгери жаралгандыгы жө-

нүндө айтылып жүрөт. Ал эми түдүк Американын кээ жергиликтүү индеецтеринде тогуз коргоолго окшоп кеткен «Калах» деген ат менен биздин тогуз коргоолго окшогон оюндары белгилүү болсо, Африкадагы элдерде «Мангул» деген оюндары бар. Изилдөөчүлөрдүн айтуусунда тогуз коргоол сыяктуу оюн Филиппинде дагы кездешет, Мажаристанда жана Монголдордо дагы биздин оюнга окшош оюн ойнолуп жүргөндүгү белгилүү. Бул оюн акыркы мезгилде кыргыз, казак жана өзбек элдеринин арасында кенири жайылыла баштады.

Кыргызстанда 1972-жылдан баштап райондук, областык, республикалык спартакиадалар өткөрүлүп келе жатат, ошондой эле оюн экинчи көчмөндөр оюнунун программасында эл аралык деңгээлде өткөрүлдү. Себеби тогуз коргоол оюну адамдан тунук сезимди жана тактикалык ой жүгүртүүнү талап кылат, анын ан сезимин, ойлоону жөндөмдүүлүгүн өстүрөт.

Тогуз коргоол оюнунда чубатуу, ооз ачуу, таш талак деген терминдер дагы иштетилет. Тогуз коргоол оюну оюнчунун эсептоо, логикалык жана тактикалык ойлоону чеберчилигин өстүрүп, бош убакытты маданияттуу өткөрүү, эрмек эс алуу учун да ойнолот. Оюнду эки киши ойнойт, тогуз коргоолдун негизин эки тарабында он сегиз чункур үй, ортосунда жанаша эки казына жана 162 коргоол болот. Тогуз ар бир уянын аталышы төмөнкүдөй аталат: 1. Куйрук. 2. Ат өтпөс. 3. Жаман үй. 4. Текилдек. 5. Бел. 6. Далы. 7. Эки тишти. 8. Көк моюн. 9. Ооз.

Ойнору алдында ар бир үйгө тогуздан коргоол салынат, ар бир оюнчуга тогуз үй, бир казына жана 81 коргоол таандык болот.

Оюн төмөнкү эреже менен ойнолот.

Оюнчулар тутум боюнча кезектешип жүрөт, ар бир жүрүштө оюнчу каалагандай уясындагы коргоолдорду бирөөнү ордуна калтырып, солдон онго карай ар бир үйгө бирден таратат. Жүрүштүн натыйжасында акыркы түшкөн үй саналат, эгерде коргоолдордун саны жуп болсо жүрүш жасаган оюнчу коргоолдорду алат. Андан кийин кезек-кезек менен жүрүшөт. Оюнчулар өздөрүнүн уясындагы коргоолдорду жуптап, атаандашынын коргоолдорун алууга аракеттенет. Утуп алган коргоол 81ден ашса ошол оюнчу жеңишке

жетет, ал эми коргоолдордун саны барабар болсо, тен чыккан болот. Коргоолду алуу максатында оюнчу атаандашынын үйлөрүнөн бир туз күтүүгө укуктуу. Эки таштуу үйгө келип, акыркы коргоол түшсө, анда туз деп аталат, бирок андан албайт. Оюн бүткүндө тузга түшкөн коргоолдор казынага салынат, дагы бир шарты тогузунчу уяга туз коюуга болбойт.

Тогуз коргоол оюнун математика сабагында окуучуларга үйрөтүү - бул чон ийгиликке алып келет. Себеби окуучуларда математика сабагына болгон кызыгуу жаралат. Бул оюндун манызы математикалык амалдарды оозеки аткарып, көптөгөн сандарды эске тутуп, алдыга стратегиялык тактикалык пландарды коюп, аларды ишке ашыруу болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда окуучулардын арифметикалык амалдарды так аткаруу, оозеки эсептөө, алдыда турган проблеманы чечүү жолдорун ойлоп табууга көнүгөт. Биз сабак өткөндө окуучулардын алдына проблема таштап, аларды ойлоонууга жана туура чечим кабыл алууга, билимдүү болууга түрткү берүүбүз зарыл. Келечек - жаштардын колунда! Жаштарды тарбиялоо биздин колубузда! Ар бир өтүлгөн сабак жугумдуу болушу шарт. Себеби сапаттуу билим - жаркын келечек - деп бекеринен айтылган эмес.

Адабияттар:

1. Анаркулов.Х.Ф. "Кыргыз эл оюндары", "Кыргызстан" . Бишкек1991-ж.
2. Анаркулов.Х.Ф. "Кыргызские народные подвижные игры и физические упражнения ". Бишкек 2003-г.
3. Токторбаев.С. "Өспүрүмдөр оюндары". Бишкек 1991-ж.
4. Уметова.Е.Э. "Игра в системе народной педагогики". Бишкек 1998-ж.
5. Саралаев.М.К., Букуев.М.О. Мамбеталиев.С.М. "Манастан калган оюндар". Бишкек.1995-ж.
6. https://librebook.me/skazanie_o_manase/vol1/2
7. Касмалиев. А.С. Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрүнүн жаштарды эстетикалык жактан тарбиялоодо колдонулушу: Материалы научной конференции: "Соврем. Состояние и перспективы развития национальной физической культуры". Бишкек. 2005-ж.
8. https://librebook.me/skazanie_o_manase/vol1/2
9. Боркошев.М.М. Кыймылдуу оюндар, бала тажрыйба жана койгойлор. – Наука новые технологии и инновации Кыргызстана.№9, 2015 С.105.

Кочкорова Г. А.

МУГАЛИМДИ ДАЯРДОО ПРОЦЕССИНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫК
КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Кочкорова Г. А.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ
В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ

G. Kochkorova

FORMATION OF ENVIRONMENTAL COMPETENCIES
IN THE TEACHER PREPARATION PROCESS

УДК?

Бул макалада биз "Педагогика жана баишталгыч билим берүү" багыты боюнча бакалавриат жана магистратура программасынын өздөштүрүүнүн натыйжаларына талаптарды мамлекеттик билим берүү стандарттарында көрсөтүлгөн баалуулук жана семантикалык көрсөтмөлөрдүн негизинде экологиялык ишмердүүлүктө болочок мугалимдердин компетенцияларын калыптандыруу контекстинде талдап көрөлү. «Педагогика жана баишталгыч билим берүү» багытынын профилине ылайык айлана-чөйрөнү коргоо боюнча атайын компетенциялар өзүнчө аныкталат, аларды бакалавр бүтүрүүчүсү өздөштүрүүсү керек. Жогорку окуу жайларында экологиялык билим берүүнүн активдүү формаларынын бири студенттерди даярдоо профилине карабастан экологиялык багыттагы иш-аракеттердин ар кандай түрлөрүнө – айлана-чөйрөнү коргоо, жаратылышты калыбына келтирүү болуп саналат. Студенттер экологиялык волонтердук кыймылга, коомдук жайларды жашылдандырууга жана баикаларга жигердүү катыша алышат. Ошентип, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун студенттери түрдүү деңгээлдеги экологиялык иш-чараларга активдүү катышып келүүдө.

Негизги сөздөр: экология, компетенция, педагогика, айлана-чөйрө, студент, жогорку окуу жайы, инсан, маданият.

В данной статье мы анализируем требования к педагогическим компетенциям будущих учителей по направлению «Педагогика и методика начального образования» в контексте формирования компетенций будущих учителей в экологической деятельности на основе ценностно-смысловых ориентиров, указанных в государственных образовательных стандартах Кыргызской Республики. По профилю направления «Педагогика и методика начального образования» отдельно определены специальные компетенции по экологии, которыми должен овладеть бакалавр. Одной из наиболее активных форм экологического образования в высшей школе, независимо от профиля подготовки студентов, являются различные виды природоохранной деятельности - охрана окружающей среды, восстановление природы. Студенты могут активно участвовать в экологическом волонтерском движении, озеленении общественных мест. Так, студенты Кызыл-Кийского гуманитарно-педагогического института Баткенского государственного университета активно участвуют в экологической деятельности различного уровня организованной в городе.

Ключевые слова: экология, компетентность, педагогика, среда, студент, вуз, личность, культура.

In this article, we analyze the requirements for the results of undergraduate and graduate programs in "Pedagogy and Primary Education" in the context of the formation of competencies of future

teachers in environmental activities based on the values and semantic guidelines specified in state educational standards. According to the profile of the direction "Pedagogy and Primary Education", special competencies in environmental protection are defined separately, which must be mastered by a bachelor. One of the most active forms of environmental education in higher education, regardless of the profile of training students, is various types of environmental activities - environmental protection, nature restoration. Students can actively participate in the environmental volunteer movement, landscaping of public places and more. Thus, students of the Kyzyl-Kiya Humanitarian-Pedagogical Institute of Batken State University are actively involved in environmental activities at various levels.

Key words: ecology, competence, pedagogy, environment, student, university, person, culture.

Дүйнөлүк экологиялык кризистин катаал шарттарында жана кризистен чыгуунун зарылчылыгы экологиялык шарттарды аткаруу, адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык тармактары үчүн милдеттүү жана артыкчылыкттуу экендигин талап кылат. Азыркы шарттарда Кыргызстандагы инновациялык өнүгүү стратегиясын ишке ашыруу адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилени оптималдаштырууга, алдыңкы ата мекендик жана чет элдик жетишкендиктердин негизинде экологиялык коопсуздукту жогорулатууга багытталган кадрларды даярдоону талап кылат.

Коомго экологиялык билим берүүнүн негизги максаты – жогорку экологиялык маданиятка ээ, тынымсыз өзүн-өзү өнүктүрүүгө багытталган, тез өзгөрүп жаткан социалдык-экологиялык шарттарга ыңгайлашууга гана эмес, ошондой эле экологиялык өнүгүүнү да так түшүнө алган, социалдык активдүү инсанды калыптандыруу. Жасалган иш-аракеттердин экологиялык кесепеттери жана алардын экологиялык иш-аракеттеринин замандаштары жана урпактарынын алдындагы жоопкерчилигин сезүү, ар бир адамдын милдети экендигин калыптандыруу зарыл [10].

Жогорудагы максат Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 16-июну № 53 «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамынын 48-беренесинде Экологиялык билим берүү жана тарбиялоо «Зарыл билимдерди берүү, коомдун экологиялык маданиятын жана адистердин кесиптик даярдыгын жогорулатуу максатында айлана-чөйрөнү коргоо багытында үй-бүлөдөн

жана мектепке чейинки мекемелерден тартып үзгүлтүксүз билим берүү жана тарбиялоо камсыз кылынат.

Айлана-чөйрөнү коргоонун, билим берүүнүн мамлекеттик органдары, башка мамлекеттик органдар жана коомдук уюмдар, массалык маалымат каражаттары экологиялык билимдерди жайылтат жана айлана чөйрөгө, жаратылыш ресурстарына карата аяр мамилени пропагандалоону жүргүзөт.

Жалпыга бирдей милдеттүү экологиялык билим берүү жана жаш муундарга, окуучуларга жана бүткүл калкка экологиялык билим берүү мекемелеринин экологиялык билим берүүнүн системасын иштеп чыгууга багыттайт.

Бирок, экологиялык билим берүүнү долбоорлоо тармагында бүгүнкү күндө татаал жана карама-каршы жагдай түзүлүп жатат. Бир жагынан окуучунун инсандыгын руханий-адептик жактан өнүктүрүүнүн багыты катары экологиялык билим берүүнүн мааниси өсүүдө, атап айтканда:

- айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды уюштурууда так маалыматтарды пайдалануу ыкмалары артыкчылыктуу болуп жатат;

- экологиялык маданиятка жана этикага суроо-талап өсүүдө;

- коомдун туруктуу өнүгүү принциптери жаңыланды.

Башка жагынан алып караганда, азыркы мектеп билим берүүсүндө экология боюнча өзүнчө курс жок, мамлекеттик билим берүү стандартын иштеп чыгуучулар мугалимдердин алдына башталгыч класстар үчүн жалпы билим берүү предметтеринин алкагында экологиялык компоненттүүлүктү калыптандыруу милдетин коюшту. Окуу планынын вариативдик бөлүгүнүн мектеп компонентинин бир бөлүгү катары жогорку класстын окуучулары үчүн өзүнчө экологиялык курс каралган. Ошого карабастан, экологиялык билим берүүнүн жана тарбиялоонун маанилүүлүгү мамлекеттик билим берүү стандартынын материалдарында негизги талаптар коюлган.

Ушуга байланыштуу жаңы социалдык-маданий жана экологиялык кырдаал мугалимдин иш аракетинде дүйнөлүк экологиялык кризистен чыгуудагы ролун жана анын ишмердүүлүгүнүн мазмунун олуттуу түрдө өзгөрттү жана аны тар кесиптик предметтик компетенциянын чегинен чыгарып, мугалимдин жоопкерчилигин күчөттү. Билим берүү тармагындагы адистин жаңы профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун зарылдыгын жараткан жаш муунга экологиялык билим берүүнүн натыйжаларды калыптандыруу зарыл.

Экологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк социалдык тажрыйбадагы көптөгөн тармактарында талап кылынат; жалпы жана кесиптик билим берүү системасында кошумча билим берүү мекемелеринде жана социалдык чөйрөдө, массалык маалымат кара-

жаттарында, коомдук уюмдарда, айлана-чөйрөнү башкарууда, экотуризмде ж.б.

Болочок мугалимдин экологиялык компетенттүүлүгүн калыптандыруу экологиялык мамилеге негизделген, мында билим берүү процесси болочок мугалимдин инсандык профессионалдык жана кесиптер аралык сапаты катары экологиялык маданиятты калыптандырууга багытталган.

Ю.В. Гришаева мугалимдин экологиялык компетенттүүлүгүн анын педагогикалык өз ара аракеттенүүнүн бардык катышуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлин жогорулатууга көмөктөшүүчү эффективдүү экологиялык билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жана колдоого багытталган экологиялык-педагогикалык ишмердүүлүккө жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы катары түшүнүү керек деп белгилейт.

Өз кезегинде педагогикалык ЖОЖдун студентинин экологиялык компетенттүүлүгү аны даярдоонун зарыл деңгээли болуп саналат, анын ичинде экологиялык (экологиялык-педагогикалык) иш-аракеттердин баалуулуктары жана маанилери, негизги экологиялык билимдер, ошондой эле социалдык маанилүү экологиялык көйгөйлөрдү чечүү тажрыйбасы. практикалык экологиялык иш-чараларга негизделген көйгөйлөр. Инсандын экологиялык компетенттүүлүгү негизги компетенциялардын негизинде түзүлөт.

Маалыматка ылайык, С.Н. Глазачев «Инсандын экологиялык маданияты» концепциясынын маанилүү аспектилери ачып берүүчү болочок мугалимдин инсандык экологиялык компетенттүүлүгүнүн негизги системасы төмөндөгүчө берилген:

- жаратылыш чөйрөсүнө анын жалпы адамзатка баалуулугун таануунун негизинде жоопкерчиликти мамиле жасоо жөндөмүнө ээ;

- азыркы социалдык-экономикалык өнүгүүнүн табигый чектеринин маңызын жана экологиялык кризистин себептерин түшүнөт;

- өзүнүн ишинин натыйжаларына жана экологиялык шайкештик (биосфералык шайкештик), жаратылышка зыян келтирбөө же минималдаштыруу жагынан баа бере алат;

- табигый иш-аракет жана жүрүм-турум көндүмдөрүн ээлейт;

- жаратылыш чөйрөсүнүн бузулуу коркунучун эмоционалдык түрдө баамдай алат, аны коргоого жана сактоого эрктүүлүгүн көрсөтө алат;

- экология жана жаратылышты пайдалануу жаатындагы иш-аракеттерге муктаждыгы бар;

- табиятты баалоо сезими бар, анын улуулугун жана сулуулугун баамдай алат;

- жаратылыштын кооз жерлеринде болуу менен жаратылыш менен баарлашууга муктаждыгы бар;

– бүтүндөй дүйнө таанымы жана көз карашы бар.

Албетте, "Инсандын экологиялык маданияты" деген баштапкы концепциядан айырмаланып мамлекеттик билим берүү стандарттары тарабынан компетенциялар түрүндө аныкталган. Формалдаштырылган мүнөздөмөлөр системасы өлчөө, баалоо сыяктуу кээ бир технологиялык операцияларга өтүүгө мүмкүндүк берет. ЖОЖдун студенттеринин экологиялык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун көрсөткүчтөрүнө төмөнкүлөр кирет:

– экологиялык маселелерге кызыгуунун туруктуулугу, экологиялык билим деңгээлин жогорулатуунун зарылчылыгы,

– экологиялык иш-чараларга катышуу мотивдери, жеке экологиялык баалуулуктардын басымдуу мүнөзү.

– студенттер үчүн маанилүү мамлекеттик айлана-чөйрөнү сактоо жана жакшыртуу боюнча практикалык иштерге катышуу тажрыйбасы.

"Педагогика жана башталгыч билим берүү" багыты боюнча бакалавриат жана магистратура программаларын өздөштүрүүнүн натыйжаларына талаптарды мамлекеттик билим берүү стандарттарында көрсөтүлгөн баалуулук жана семантикалык көрсөтмөлөрдүн негизинде экологиялык ишмердүүлүктө болочок мугалимдердин компетенцияларын калыптандыруу контекстинде талдап көрөлү. «Педагогика жана башталгыч билим берүү» багытынын табият таануу профилдерине ылайык айлана-чөйрөнү коргоо боюнча атайын компетенциялар өзүнчө аныкталат, аларды бакалавр бүтүрүүчүсү өздөштүрүүсү керек:

– экологиялык кырдаалга баа берүү жана адамдын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч туудурган шарттарда коопсуздукту камсыздоо боюнча чечимдерди кабыл алуу.

– глобалдуу экологиялык проблемалар жана жаратылышты сактоонун экологиялык принциптери, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, энергияны үнөмдөө жана климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерин жоюу.

– айлана-чөйрөнү коргоо, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, энергияны үнөмдөө, өзгөчө кырдаалдарда алдын алуу, аракет кылуу ж.б. көндүмдөрүнө ээ болууга.

550700 Педагогика багытынын Мамлекеттик билим берүү стандарты экологиялык көйгөйлөрдү аныктаганын эске алуу менен:

1) негизги мектептер үчүн жалпы билим берүү предметтеринин алкагында экологиялык компоненттүүлүктү киргизүү;

2) экологиялык потенциалдын жетишсиз пайдаланылышы, университеттин шарттарында гуманитардык профилдеги студенттерге ар кандай дисциплин-

дердин экологиялык компонентинин мазмунун ачуу жана көрсөтүү зарылчылыгы келип чыгат.

Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун шартында «Педагогикалык билим берүү» багыты боюнча окуу пландарына Экология предмети киргизилип, студенттерге билимдердин, көндүмдөрдүн базасы берилди жана алардын келечектеги практикалык ишмердигинде экологиялык билим берүүнү ишке ашыруу үчүн жөндөмдүүлүктөрүн жогоруда айтылгандар бакалавриат алкагында компетенттүүлүккө негизделген мамилени ишке ашыруунун маанилүүлүгүн аныктайт. Ал билим берүү процессинде класстан тышкаркы иштер менен айкалыштырып, калыптандыруу жана өнүктүрүү максатында студенттердин кесиптик чеберчилигинде сабактарды өткөрүүнүн активдүү жана интерактивдүү формаларын кеңири колдонууну караштырат.

«Экология» предметинде компетенттүүлүктүү мамилени ишке ашырууда мугалимдин иш-аракети көйгөйлүү кырдаалдарды уюштуруудан турат, анын каражаттары: көйгөйлүү тексттер, адабияттар, белгилүү бир маселе боюнча бир катар пикирлер жана көз караштар, экологиялык проблемалар;

– реалдуу жашоого кайрылуу жана илимий фактылар менен байланышы ж.б. Бул курста окутуунун интерактивдүү ыкмалары жана аларды ишке ашыруунун төмөнкү формалары колдонулат:

– көйгөйлүү презентация – көйгөйлүү мүнөздөгү лекция;

– контролдук презентация - каталары бар лекция; изилдөө ыкмасы

– проблемалык мүнөздөгү практикалык жана теориялык милдеттер;

– мээ чабуулу ыкмалары - дискуссиялар, көйгөйлүү мүнөздөгү чыгармачылык тапшырмалар ж.б.

«Экология» предмети боюнча болочок мугалимдерди даярдоо процесси төмөнкү принциптерге негизделет:

– чыныгы экологиялык проблемаларга негизделген ситуациялуулук; көп контекст - билим берүүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө экологиялык материалды пайдалануу;

– педагогикалык, психологиялык, социалдык, экономикалык, химиялык ж.б.; социалдаштыруу – мамлекеттик жана коомдук экологиялык уюмдардын өкүлдөрү менен студенттердин жолугушууларын уюштуруу;

– экология тармагындагы эксперттердин жана адистердин мастер-класстары.

Окуучулардын экологиялык компетенттүүлүгүн калыптандырууда жаратылыш менен түз байланыш маанилүү орунду ээлейт, анткени ар кандай профил-

деги мугалим төмөнкүдөй иш-чараларды уюштура алат:

- окуучулардын жана чоңдордун арасында жаратылышты коргоо идеяларын жайылтуу;
- мектептин айланасын таза кармоого;
- жаратылышты коргоо иш-чараларына ата-энелерди, жергиликтүү бийлик органдарынын, коруктардын, музейлердин, китепканалардын, коомдук уюмдардын өкүлдөрүн ж.б. тартууга [4].

Жогорку окуу жайларында экологиялык билим берүүнүн активдүү формаларынын бири студенттерди даярдоо профилине карабастан экологиялык багыттагы иш-аракеттердин ар түрдүү түрлөрүнө – айлана-чөйрөнү коргоо, жаратылышты калыбына келтирүү болуп саналат. Студенттер экологиялык волонтердук кыймылга, коомдук жайларды жашылдан-дырууга жана башкаларга жигердүү катыша алышат. Ошентип, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун студенттери түрдүү деңгээлдеги экологиялык иш-чараларга активдүү катышып келүүдө.

1) Азыркы Кыргызстандын тарыхындагы масштабдуу жарандык акцияда - Таштанды чогултууга «Келгиле!»;

2) «Жашыл Шаар» Шаардык акциясынын алкагында студенттер көрктөндүрүүгө жана айлана-чөйрөнү тазалоого катышуу менен коомдук экологиялык кыймылдын демилгесин активдүү колдошту;

3) «Блогер таштандыга каршы» Шаардык экологиялык акциясынын алкагында өткөрүлгөн жалпы шаардык ишембилик өткөрүү.

Жаратылыш чөйрөсүнүн сапатын жакшыртууга, жаштардын экологиялык билиминин жана маданиятынын деңгээлин жогорулатууга багытталган бул иш-чаралардын алкагында активдүү жарандык позиция (адеп-ахлактык, патриоттук тарбиялоо) калыптанууда.

Ошентип билим берүүдөгү экологиялык маселелер коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн социалдык, табигый жана технологиялык компоненттеринин ортосундагы спецификалык байланышты көрсөтүү үчүн эң ийгиликтүү материал болуп саналат. Азыркы учурда келечектеги мугалимдерди даярдоодо эко-

логиялык билим берүүнүн максаты билим жана көндүмдөрдү калыптандыруу эмес, экологиялык аң-сезимди, ой жүгүртүүнү, маданиятты өнүктүрүү болуп саналат, «Педагогикалык жана башталгыч билим берүү усулу» багыты боюнча ал мамлекеттик билим берүү стандартында компетенция түрүндө чагылдырылган. Экологиялык компетенцияларды калыптандырууга багытталган предмет - Экология. Студенттер глобалдык гана эмес, ошондой эле жергиликтүү, тактап айтканда, өздөрүнүн чөлкөмүндөгү экологиялык абал жөнүндө билимдерди алуулары маанилүү. Демек, экологиялык кризистен чыгуунун эң маанилүү звеносу болуп окуучулардын экологиялык маданиятын тарбиялоо процессин практикалык түрдө уюштура алган мугалимди даярдоо болуп саналат, мында экологиялык компетенцияларды калыптандыруу негизги - милдет болуп саналат.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 16-июну № 53
2. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамы
3. Боркошев.М.М.Экскурсиялар аркылуу эстетикалык жана этикалык тарбия берүүнү уюштуруу. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 104-107.
4. Боркошев.М.М. , Тешебаев А.К.,Жакыпова Г Кыргызстандын оюндары тарыхый эстеликтерде. Наука. Новые технологии и инновации кыргызстана. №10, 20.05.2016. С. 86-92.
5. Глушкова, Л.С. Экологическая компетентность преподавателя: проблемы и пути формирования. Непрерывное профессиональное образование: Сб. науч. статей / под ред. Н.Ю. Никулиной, С.Г. Шпилевой. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2006.
6. Становление эколого-педагогической компетентности специалиста в области образования. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. Доктора пед. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – 41с.
7. Хуторской А.В., Хуторская Л.Н. Компетентность как дидактическое понятие: содержание, структура и модели конструирования // Проектирование и организация самостоятельной работы студентов в контексте компетентного подхода: Межвузовский сб. науч. тр. / Под ред. А.А.Орлова. – Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2008. – Вып. 1.
8. Курманкулов Ш. Мугалимдин (окутуучунун) ийгиликтуу билим беруу формуласы. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2014. №. 1. С. 242-245

Кудабаева Г.Б., Батыркулова А.С.

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ КӨРКӨМ АДАБИЯТТАР МЕНЕН ТААНЫШТЫРУУНУН ЖОЛДОРУ

Кудабаева Г.Б., Батыркулова А.С.

СПОСОБЫ ОЗНАКОМЛЕНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

G. Kudabayeva, A. Batyrkulova

WAYS TO BRING PRESCHOOL CHILDREN TO ARTISTICITY

УДК: 373.21.

Мектепке чейинки курактагы балдардын ан-сезиминин өстүрүүдө бала бакчадагы балдарды көркөм адабияттар менен тааныштыруу, баланын көркөм чыгармаларга болгон сүйүүсүн калыптандыруу үчүн колдонулуучу ыкмаларды терең анализдеп изилдөө дайыма актуалдуу маселелерден болуп саналат. Баланын китепке кандай мамиле жасаары, аны колго алгысы келеби же жокпу, педагогдун ишмердүүлүгүнө карата болот. Бала балдар адабияты аркылуу адамдын акыл-эси менен кылымдар бою топтолгон "кеңчтен" билим ала алат. Анткени, бала менен окурманды тарбиялоо үчүн, биз педагогдор китепке кызыгуу көрсөтүп, анын адамдын жашоосундагы ролун түшүнүп, китептерди билип, бала менен кызыктуу маектешип, чыгарманын маанисин түшүнүүгө жардам берүүдө колдонулуучу ыкмалар жана каражаттар илимий изилдөөнүн жаңылыгы катары каралат. Балдар адабияты – бул балдардын өсүп-өнүгүп калыптануусунда акыл-эстерин өстүрүүдө, нравалык, эстетикалык тарбия берүүдө, сөз байлыктарын өстүрүүдө өзүнүн чоң салымын кошот. Балдар адабияты аркылуу жакшылык менен жамандык эмне экенин түшүнүшүп, китептеги оң каармандардай болулары келишет. Ушунчалык кунт коюп уккан жомокторун алар өмүр бою эстерине сактап калышат.

Негизги сөздөр: балдар, китеп өнүктүрүү, адеп-ахлам, нравалык, эстетикалык тарбиялар, маданий баалуулуктар, акыл-эс, нравалык, руханий баалуулуктар, эмоциялар.

Знакомство детей дошкольного возраста с литературными произведениями, углубленный анализ и изучение методов, используемых для развития любви ребенка к произведениям искусства, всегда являются актуальными вопросами в воспитании самосознания дошкольников. Как ребенок реагирует на книгу, хочет он ее брать или нет, зависит от деятельности воспитателя. Через детскую литературу ребенок может извлечь уроки из «клада», накопленного веками человеческим разумом. Ведь для того, чтобы воспитать ребенка и читателя, мы, педагоги, проявляем интерес к книгам, понимаем их роль в жизни человека, узнаем о книгах, ведем интересные беседы с детьми, а методы и средства, используемые для того, чтобы помочь им понять смысл работы рассматриваются как новинка научного исследования. Детская литература вносит большой вклад в развитие детской психики, нравственно-эстетическое воспитание, развитие словарного запаса. Через детскую литературу они понимают, что такое хорошо и что такое плохо, и хотят быть похожими на положительных героев книги. Истории, которые они так внимательно слушали, они запоминают на всю оставшуюся жизнь.

Ключевые слова: развитие интереса, дети, формирование нравственного, нравственного, эстетического воспитания, культурных ценностей. детские книги, воспоминания,

мысли, творческие мечты, нравственные и духовные ценности,

Acquaintance of preschool children with literary works, in-depth analysis and study of the methods used to develop a child's love for works of art are always topical issues in educating the self-awareness of preschoolers. How a child reacts to a book, whether he wants to take it or not, depends on the activities of the educator. Through children's literature, a child can learn from the "treasure" accumulated over the centuries by the human mind. Indeed, in order to educate a child and a reader, we, teachers, show interest in books, understand their role in human life, learn about books, have interesting conversations with children, and the methods and means used to help them understand the meaning the work is considered as a novelty of scientific research. Children's literature makes a great contribution to the development of the child's psyche, moral and aesthetic education, and the development of vocabulary. Through children's literature, they understand what is good and what is bad, and they want to be like the goodies of the book. The stories they listened to so closely, they will remember for the rest of their lives.

Key words: development of children's interest in the book, the formation of moral, moral, aesthetic education, cultural values through reading; through children's books, children's memories, thoughts, creative dreams, moral and spiritual values grow and develop, their emotions and inner world are enriched; development in children of a careful attitude to the book; features of children's literature;

Бүгүнкү күндө мектепке чейинки курактагы балдарды көркөм адабияттар менен тааныштыруу, аларды балдар түшүнүп кабылдоосун калыптандыруу эң актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Себеби азыркы күндө "китепке" балдар көңүл бурбай, теле берүүлөр, компьютер, мобилдик телефондор конкурент болуп, интернетке болгон көз карандылык күн санап өсүүдө. Ошондуктан, балдардын китепке болгон кызыгууларын өнүктүрүп, балдарга китеп окуу аркылуу адеп-ахлам, маданий баалуулуктарыбызды калыптандыруу негизги максаттар катары каралат. Балдарга окулуучу китептер көркөмдүү. Ачык түстөгү боектор менен берилген сүрөттөр менен коштолору керек. Анткени, мектепке чейинки курактагы балдарда образдуу ой жүгүртүү басымдуу орунду ээлегендиктен, балдар көргөндөрүн жакшы кабыл алышат. Балдарга китепти окуп берүү же айтып берүү менен эле чектелсек, анда балдардын китепке болгон кызыгуусу болбой калуусу мүмкүн. Мындай учурда бала көркөм адабияттар аркылуу дүйнөнү таануу

мүмкүнчүлүктөрүнөн ажырайт. Китеп аркылуу балдардын эске тутуулары, акыл-эстери, чыгармачылык кыялдануулары, нравалык, руханий баалуулуктары өсүп-өнүгүп, эмоциялары, ички дүйнөсүн байыйт.

Балдар адабияты – бул балдардын өсүп-өнүгүп калыптануусунда акыл-эстерин өстүрүүдө, нравалык, эстетикалык тарбия берүүдө, сөз байлыктарын өстүрүүдө өзүнүн чоң салымын кошот.

Китеп окуу аркылуу мектепке чейинки курактагы балдарды көркөм адабияттар менен тааныштырып, алардын китепке болгон кызыгууларын артырабыз. Балдардын китепке болгон этият мамилелери өнүгүп, аны айрыбай, тескерисинче, айрылып калган жери болсо аны чаптап, китепке болгон жакшы мамилелерин калыптандыруубуз керек.

Балдар адабияты аркылуу жакшылык менен жамандык эмне экенин түшүнүшүп, китептеги оң каармандардай болуулары келишет. Ушунчалык кунт коюп уккан жомокторун алар өмүр бою эстериине сактап калышат.

Балдар адабияты дидактикалык мүнөзгө ээ. Балдардын уккандары боюнча эмоциясын (капалануу, кубануу, ой толгоолор, боор ооруу ж.б.) өстүрүү зарыл. Балдар адабияты аркылуу балдардын таанып билүү процесстери өнүгүп, нравалык жана эстетикалык жактан тарбияланышат. Мында балдардын жаш курактык өзгөчөлүктөрү да эске алынат. Балдар адабияты аркылуу белгилүү жазуучулар, алардын чыгармалары менен таанышышат.

Балдар адабиятынын өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- Теманын кенендиги;
- Мазмунунун жеткиликтүүлүгү;
- Сюжетинин жөнөкөйлүүлүгү;
- Образдардын ачыктыгы, предметтүүлүгү, кыраакылыгы;
- Автордун каармандарга карата болгон ачык мамилеси;
- Тилинин тактыгы, образдуулугу, эмоционалдуулугу. Кээде юмор аралаштырып күлдүрүү;
- Текстке байланыштуу көркөм иллюстрациялардын болуусу.

Көркөм адабият – балдар адабиятынын бир түрү. Китеп аркылуу балдар көптөгөн жаңы сөздөр менен таанышат, тилинде эмоционалдуулук пайда болот. Адабияттар аркылуу балдар уккандары боюнча өз оюн баяндап айтканды, көркөмдөп сүйлөөнү, салыштырууларды колдонгонду үйрөнүшөт.

Көркөм адабият эмоциялык жана нравалык ой толгоолорду камтыган эмоциялык абалдарды түзүп, баланын руханий сапаттары калыптанат. Акырындык менен балада көркөм адабияттарга болгон тандалмалуу мамилеси өсүп, көркөм табити калыптанат.

Балдардын көркөм адабиятты кабыл алуусун калыптандыруудагы негизги принциптер.

Балдардын көркөм адабиятты кабыл алуусун калыптандыруудагы негизги принциптер төмөнкүлөр:

- Ар бир баланын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен билим берүү ишмердүүлүгүн түзүү, көркөм тести тандоодо балдардын өзгөчөлүктөрү эске алынат;

- Балдардын демилгелерин колдоо;
- Бала бакча менен үй-бүлөнүн тыгыз иштөөсү.

Балдар ата-энелери менен тарбиячылар чогуу майрамдык иш-чараларды өткөрүү, баары чогуу спорттук же кол өнөрчүлүк ж.б. иш-аракеттерди өткөрүүлөрү;

- Балдар көркөм чыгармаларды жакшы кабыл алуулары үчүн жагымдуу эмоционалдуу шарттарды түзүү; психологиялык-педагогикалык (жаш куракка дал келүүсү, жагымдуу маанайды колдоо жана калыптандыруу, балдардын мүмкүнчүлүктөргө жана жөндөмдүүлүктөргө болгон ишенимдерин бекемдөө) ж.б.

Ошентип, көркөм адабиятты балдардын кабыл алуусу – бул чыгармачылык процесс. Ал үчүн бала биринчи кезекте кыска аңгемелерди кунт коюп укканды билүүсү керек. Бул процесс жекече, ар бир баланын өзгөчөлүгүнө жараша жүргүзүлөт.

Балдар адабиятын кабыл алуу - балдардын биргелешкен жана өз алдынча иш-аракеттерин камтыган иш-аракет ыкмасы. Биргелешкен иш-чаралар билим берүү жана режимдик учурларга бөлүнөт. Билим берүү ишине көбүрөөк токтолуп, педагогдун жүрүм-турум стилин өзгөртүү фактысын белгилесек. Педагог өнөктөш болуп саналат - ал дайыма балдар менен бирге болуп балдар менен өз ара сый мамиледе болот.

Мектепке чейинки балдарды балдар адабияты менен тааныштыруунун негизги ыкмалары төмөнкүлөр:

- Сөз ыкмасы: чыгармаларды окуу, чыгармалардын мазмуну боюнча суроолор, чыгармаларды кайра баяндоо, жаттап алуу, чыгарма боюнча маектешүү, аудио жазууларды угуу.

- Практикалык ыкма: инсценировка элементтери, драмалык оюндары, дидактикалык оюндар, театралдаштырылган оюндар, театрдын ар кандай түрлөрүн колдонуу, оюн иш-аракеттери.

- Көрсөтмө ыкмасы: иллюстрацияларды, сүрөттөрдү, оюнчуктарды көрсөтүү, видеофильмдерди көрүү, көргөзмөлөрдү жасалгалоо, балдар менен бирдикте чыгармаларды ойлоп табуу.

Балдар адабияты менен системалуу жана ар түрдүү иштер балдарды окутууну ийгиликтүү жүргүзүүгө жардам берет, бул окутууну жеңилдетет жана кызыктуу кылат, бул бала бакчадагы билим берүү процессин оптималдаштыруу үчүн өзгөчө мааниге ээ. Мындай иштөө системасы баланы тарбиялоодо анын

китепке болгон кызыгууну калыптандыруу жана мектепке чейинки балдардын интеллектуалдык өнүгүүсүнө жардам берет.

Балдарды көркөм адабият жана китеп маданияты менен тааныштыруу боюнча мектепке чейинки билим берүүдө иштөө системасы.

Мектепке чейинки билим берүүнүн иштөө системасы төмөнкүдөй турат:

Теманы өнүктүрүү чөйрөсүн түзүү:

- китеп борбору: ар кандай китептердин көргөзмөлөрү (ар кандай китептерди көргөзүү сунушталат: жаңы, кооз жана окулган, тыкан жабыштырылган. Мындай борбор параддык эмес, жумушчу болушу керек. Анын максаты-балдардын окурман кызыгууларын канааттандыруу);

- театралдаштырылган жана режиссердук оюн үчүн борбор (стол театры, көмүскө театр, куурчак, пальчик, режиссердук оюн үчүн атрибуттар ж. б.);

- көркөм чыгармалардын темалары боюнча боео китептери, сүйүктүү чыгармаларына иллюстрациялар, сүрөтчүлөрдүн белгилүү сүрөттөрүнүн репродукциялары, көркөм адабияттын чыгармаларына иллюстраторлор, жазуучулардын, акындардын портреттери жайгашкан сүрөт иш-аракеттер борбору;

Регламенттелген иш:

- көркөм адабият менен таанышуу боюнча – балдарды табышмактар, макал-лакаптар жана макал-лакаптар, ырлар, аңгемелер жана жомоктор менен тааныштыруу, Уландысы менен күн сайын окуу (баланын таанып-билүү активдүүлүгүнүн, окууга болгон кызыгуусунун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, балдарга оозеки искусство дүйнөсү ачылат, китепке болгон кызыгуу жана сүйүү, аны угуу жана түшүнүү, сүрөттөлгөн окуяларга эмоционалдык жооп кайтаруу, каармандарга боор ооруу);

- "Китептин доктору" китептерди оңдоо боюнча устаканасы (эстетикалык кабылдоону, элестетүүнү өнүктүрүү);

Жарыяланбаган иштерди пландаштырууда милдеттүү иш-чараларды өткөрүү:

- күнү бою балдар адабиятына "чөмүлүү". Бул балдар адабиятынын тексттерин тарбиячы тарабынан күн бою, ар кандай темада, топтун жана жеке баланын жашоосунун ар бир режими учурунда, кандайдыр бир окуяга көңүл буруу менен окуу, айтып берүү, көбөйтүү;*

- театралдаштырылган оюндар (куурчак, стол, манжа театры ж. б.);

- режиссердук оюндар-жомокторду драмалаштыруу, саякат оюндары (лексиканы өнүктүрүү, ырааттуу сүйлөө);

- сюжеттик-ролдук оюндар ("Китепкана", "китеп дүкөнү", "китеп ооруканасы", "китеп фабрикасы");

- диафильмдерди көрүү (көңүлдү, окууга болгон кызыгууну өнүктүрүү); окуу конкурстары, адабий викторина просмотр диафильмов (развитие внимания, интереса к чтению);

- окуу конкурстары, адабий викторина "бул кайсы жомок" (экспрессивдүү окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, ритм сезими, темп ж. б.);

- долбоордук иш (эстетикалык кабылдоону, активдүү өз ара аракеттенүүнү, таанып-билүү активдүүлүгүн ж. б. өнүктүрүү);

- акциялар ("бала бакча китеби", "Китепти айыктырабыз", "китеп-бөбөктөргө");

- китеп бурчунда өзалдынча окуу.

Маанилүү аспект - балдарды китептин пайда болуу технологиясы менен тааныштыруу (балдар менен "китеп кайдан келди", "менин сүйүктүү китебим" долбоордук иш-аракеттери). Китепке аяр мамиле жасоого, аны жаратууга канча эмгек жумшалганына, аны жасоого канча адам катышканына, балага бул китепти алуу үчүн канча бак-дарак бергенине өзгөчө көңүл буруу керек. Бардык иш көргөзмө, чыныгы жашоодогу мисалдар менен коштолот. Анткени, жаш кезинен баштап баланы китепке эң чоң баалуулук катары мамиле кылууга үйрөтүү керек: аны туура кармоо, туура оодаруу, китеп текчесиндеги ордун билүү, анын автору жана аталышы жок экендигин унутпоо. Мунун баары Компетенттүү окурманды тарбиялоо үчүн зарыл. Педагогдордун, балдардын жана ата-энелердин тыгыз кызматташтыгы болбосо, балдарды китеп маданиятына, окууга тартуу ишинде жогорку натыйжаларды күтүүгө болбойт.

Ата-энелер мындай иштер системасында толук кандуу өнөктөш болушу керек:

- үй-бүлөлүк окууну уюштуруу, окуу жөнүндө милдеттүү түрдө сүйлөшүү (эс тутумду, көңүлдү, ырааттуу сүйлөөнү өнүктүрүү);

- балдар менен бирге адабий викториналарга, балдар жазуучуларынын жана акындарынын адабий чыгармалары боюнча эс алууга; окуу конкурстарына, балдар көркөм адабиятынын билимдерине, окуунун экспрессивдүүлүгүнө жана үй театризациясына, кол менен жазылган үй-бүлөлүк китеп конкурстарына, биргелешкен долбоордук иш-чараларга активдүү катышуу;

- балдар китепканаларына биргелешип баруу.

Ошентип, тарбиячылардын жана ата-энелердин максаттуу иши жакын арада иштин натыйжасын көрсөтөт: балдар китептерге кызыгышат, алар менен дайыма баарлашууга тартылышат, жаңы чыгармалар менен таанышууга умтулушат. Балдар окугандары жөнүндө өз тажрыйбалары менен бөлүшүүгө, окуялар жөнүндө сүйлөшүүгө, жаккан сюжетин баяндоого аракет кылышат. Китеп менен туруктуу баарлашуу балдардын чыгармачылыгын да активдүү өнүктүрөт.

Балдарды китеп маданиятына кошуу боюнча иштөө системасы мектепке чейинки мекемелердин бардык адистеринин ишинде тыгыз байланышты болжолдойт, анткени баланы окууга тартуу – тарбиялоонун алгачкы милдеттеринин бири. Анткени окууну жакшы көргөн адам билинбей отуруп көп билим алат.

Баланы балдар адабияты менен тааныштыруу оозеки элдик чыгармачылыктан башталат - ырларды, андан кийин ал жомокторду уга баштайт. Терең адамгерчилик, өтө так моралдык багыт, жандуу юмор, тилдин образдуулугу – бул фольклордук чыгармалардын өзгөчөлүктөрү -миниатюралар.

Эл – бул балдардын тилин өстүрүүдө теңдешсиз мугалими болуп эсептелет. Куйкумдуу тамашалар, шылдыңдоо, эсептөө - педагогикалык таасирдин натыйжалуу каражаты, өжөрлүккө, капризге, өзүмчүлдүккө жакшы "дары".

Жомок дүйнөсүнө саякаттоо кыялданууну, балдардын фантазиясын өрчүтөт, аларды өздөрүн жазууга үндөйт. Кенже жана орто топтогу мектепке чейинки курактагы балдар жаныбарлар жөнүндө жомокторду окуп, айтып беришет. Бул жомоктордун мүнөзүндө оң жана терс көрүнүштөрдүн кескин айрымачылыктары бар. Элдик акылмандыктан, фантазиядан келип чыккан жомоктогу сүрөттөр эскирбейт. Ар кандай элдердин жомокторунда жана ар кандай мезгилдерде акылсыз карышкырдын, коркок мактанчаак коендун, аюунун, куу түлкүнүн, урушчак короздун ж. б. сүрөттөрү кездешет.

Элдик жомоктордун негизинде адабий автордук жомоктор пайда болот. Алар көбүнчө жаныбарлардын жомокторунун, үй-бүлөлүк жана сыйкырдуу жомоктордун элементтерин бириктирип турушат. Учурда адабий жомоктор дүйнө жүзү боюнча популярдуу. Эң мыкты адабий үлгүлөрдө гумандуулук рухунда тарбияланган балдар жана алардын окуяларында жана жомокторунда өздөрүн адилеттүү көрсөтүшөт, таарынгандарды жана алсыздарды коргоп, ыймансыздарды жазалашат.

Балдардын көркөм чыгарманын каармандарына туура баа берүүсү маанилүү. Бул жагынан натыйжалуу жардам, өзгөчө көйгөйлүү мүнөздөгү маселелерди колдонуу менен, сүйлөшүүлөр болот. Алар баланы мурда жашырылган "экинчи", каармандардын чыныгы жүзүн, жүрүм-турумунун мотивдерин түшүнүүгө, аларды өз алдынча кайра баалоого алып келет (башында жетишсиз баа берилген учурда).

Э.А. Флерина балдардын кабылдоосунун ишенчээктигин белгилеген - балдар чыгарманын аягы жаман аяктоону жактырышпайт, негизги каарман бак-

тылуу болушу керек. Мектепке чейинки курактагы көркөм кабылдоо иштелип чыгат жана өркүндөтүлөт.

Эгерде ал сүрөттөлгөн чындыкты мүнөздөө үчүн автор колдонгон экспрессивдүүлүктүн элементардык каражаттарын (түс, түс айкалыштары, форма, композиция ж.б.) көрүүнү үйрөнсө, мектепке чейинки баланын балдардын чыгармаларын кабыл алуусу тереңирээк болот.

Ошентип, мектепке чейинки билим берүү мекемесинин педагогдору жана ата-энелеринин максаттуу иши жакынкы арада иштин натыйжасын көрсөтөт: балдар китептерге кызыгышат, алар менен дайыма баарлашууга тартылышат, жаңы чыгармалар менен таанышууга умтулушат. Балдар окугандары жөнүндө өз тажрыйбалары менен бөлүшүүгө, окуялар жөнүндө сүйлөшүүгө, жаккан сюжетин баяндоого аракет кылышат. Эстетикалык, айрыкча адеп-ахлактык (этикалык) түшүнүктөрдү балдар көркөм чыгармалардан так алып чыга алышат.

Биз балдарды китепке тартуу, аларда окуу процессине кызыгуу жаратуу гана эмес, чыгарманын мазмунун терең түшүнүү милдетин да чагылдырабыз. Биздин алдыбызда маанилүү милдет турат-ар бир чыгарманы балдарга көркөм чыгарма катары жеткирүү, анын ниетин ачуу, угуучуга каармандардын сезимдерине, иш-аракеттерине жана тажрыйбаларына эмоционалдык мамиле кылуу керек.

Педагог - мектепке чейинки тарбиячылар ата-энелерди бул багытта кызыктыруу үчүн маалымдап, "эмне окуу керек?", "Балдарга эмне кызыктуу?", "Качан окуу керек?", "Балдар адабиятында кандай жаңылыктар бар?». Педагогдун жана үй – бүлөнүн жалпы милдетин биргелешип чечүү жемиш бериши керек - "жаңы китеп".

Адабияттар:

1. "Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы". М. Түлөбабиров Бишкек, "Мектеп", 1991.
2. "Кыргыз адабияты" (8- класс үчүн) окуу китеби . Таштемиров Ж., Мусаев С. 1976- ж.
3. "Элдик акындар жана тарбия" Окуу – методикалык курал. А.Т. Калдыбаева, Б.К. Укүева. Бишкек- 1995.
4. "Бийик жердин балдары" К. Ташбаев. ОШ шаары – 1999ж.
5. "Ч. Айтматов жана этнопедогоика" А. Муратов. Бишкек – 2000.
6. «Чынгыз Айтматовдун пейзаж тартуу чеберчилиги» К.Жунусалиева Б.2008
7. Жумалиева Ж.М. Балдар психологиясы. – Б.: 1997.
8. Жумалиева Ж.М. Жаш курак психологиясы. – Б.: 1999.
9. Тилекова Н.Д. Классикалык чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн интеграциялап окутуу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015. №. 3. С. 204-206

Кудабаева Г.Б., Рыскулова Ж.Д.

**“МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН МАТЕМАТИКАЛЫК
ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ
КАРАЖАТТАР” ДЕГЕН ТЕМАДА ЖАЗЫЛГАН ИЛИМИЙ МАКАЛАСЫНА**

Кудабаева Г.Б., Рыскулова Ж.Д.

**СРЕДСТВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТАРНО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ
ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

G. Kudabaeva, Zh. Ryskulova

**TOOLS FOR FORMING ELEMENTARY-MATHEMATICAL
REPRESENTATIONS IN CHILDREN**

УДК: 373.21.

Мектепке чейинки курактагы балдардын ан-сезиминин өстүрүүдө бала бакчадагы балдардын элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу үчүн колдонулуучу каражаттарды туура колдонуу жана аны терең анализдеп изилдөө дайыма актуалдуу маселелерден болуп саналат. Ал эми бул курактагы балдардын ан-сезиминин калыптандырууда мектепке чейинки курактагы балдардын элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу, анын ичинен ал сабакта колдонулуучу ыкмалар жана каражаттар илимий изилдөөнүн жаңылыгы катары каралат. Элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу процесси балдарды түрдүү каражаттардын жардамы менен сандык, мейкиндиктик жана убакыттык байланыштар менен тааныштыруу болуп саналат. Дидактикалык каражаттар, окуу куралдары, конспект. . Дидактикалык каражаттар тарбиячы үчүн балдардын таанып-билүү иш-аракетинин негизги куралдары болуп саналат. Конспект - бул максатты (программанын мазмуну: окутуу жана тарбиялык милдеттерди), көрсөтмө куралдардын жана жабдуулардын тизмесин, сабактын жасоонун жүрүшүн (негизги бөлүктөрүн, этаптарын) камтыган кыскача сүрөттөмө. Адатта, конспект окуу куралдарында окутуунун негизги ыкмаларын жана ыкмаларын ырааттуу ачып берген рефераттар системасы берилет, алардын жардамы менен элементардык математикалык түшүнүктөрдү өнүктүрүү үчүн программанын ар кандай бөлүмдөрүндөгү тапшырмалар чечилет.

Негизги сөздөр: көптүк түшүнүктөрдү, сан жана эсеп түшүнүктөрү, геометриялык фигуралар менен тааныштыруу, чоңдук түшүнүктөрдү калыптандыруу, мейкиндикке багыт алууга, убакытка багыт алууга үйрөтүү;

В развитии сознания дошкольников всегда важно использовать средства, используемые для формирования основных математических понятий детей в детском саду и углубленного его изучения. И это формирует сознание детей этого возраста. Формирование элементарных математических понятий у дошкольников, в том числе с использованием методов и средств, используемых на данном уроке, считается новинкой научных исследований. Процесс формирования элементарных математических понятий заключается в ознакомлении детей с числовыми, пространственными и временными отношениями с использованием различных средств. Дидактические средства, средства обучения, конспекты. Дидактические средства являются для воспитателя основными средствами детской познавательной деятельности. Конспект представляет собой краткое описание, включающее цель (содержание программы: учебно-воспитательные задачи), перечень наглядных пособий и

оборудования, ход занятия или игры (основные части, этапы). Обычно в учебниках-конспектах приводится система конспектов, последовательно раскрывающих основные приемы и приемы обучения, с помощью которых решаются задания в различных разделах программы для освоения элементарных математических понятий.

Ключевые слова: введение в понятия множественного числа, сложение, числовые и арифметические понятия. Геометрические фигуры, квадрат, прямоугольник формировать представления о величине, ориентироваться в пространстве, ориентироваться во времени учение;

In the development of the consciousness of preschoolers, it is always important to use the means used to form the basic mathematical concepts of children in kindergarten and study it in depth. And it shapes the consciousness of children of this age +4+755. The formation of elementary mathematical concepts in preschoolers, including using the methods and tools used in this lesson, is considered a novelty of scientific research. The process of forming elementary mathematical concepts consists in familiarizing children with numerical, spatial and temporal relationships using various means. Didactic tools, teaching aids, notes. . Didactic means are the main means of children's cognitive activity for the educator. The summary is a brief description, including the goal (program content: educational tasks), a list of visual aids and equipment, the course of the lesson or game (main parts, stages). Usually, abstract textbooks provide a system of abstracts that consistently reveal the main teaching methods and techniques, with the help of which tasks are solved in various sections of the program for mastering elementary mathematical concepts.

Key words: introduction to the concepts of the plural, numerical and arithmetic concepts, geometric shapes, form ideas about the value, navigate in space, navigate in time, teaching; sets of artistic and didactic materials; equipment for games and events;

Элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу процесси педагогдун жетекчилиги астында сабакта жана сабактан тышкаркы учурда системалуу иштердин натыйжасында балдарды түрдүү каражаттардын жардамы менен сандык, мейкиндик жана убакыттык байланыштар менен тааныштыруу эң актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет. Дидактикалык каражаттар тарбиячы үчүн балдардын таанып-билүү иш-аракетинин негизги куралдары болуп саналат.

Мектепке чейинки мекемелердин практикасында элементардык математикалык өкүлчүлүктөрдү түзүүнүн төмөнкү каражаттары кеңири таралган:

- сабактар үчүн көркөм дидактикалык материалдардын комплексттери;
- балдар үчүн өз алдынча оюндар жана иш-чаралар үчүн жабдуулар;
- балдар бакчасынын тарбиячысы үчүн ар бир жаш курактык топтогу балдарда элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу боюнча иштердин маңызын ачып берүүчү жана болжолдуу конспекттерин берген окуу-методикалык колдонмолор;

– мектепке чейинки курактагы балдардын сандык, мейкиндик жана убактылуу көрүнүштөрүн калыптандыруу үчүн дидактикалык оюндардын жана көнүгүүлөрдүн жыйындысы;

– үй-бүлөлүк чөйрөдө мектепте математиканы өздөштүрүү үчүн балдарды даярдоо үчүн шарттар.

Элементардык математикалык түшүнүктөрдү түзүүдө окуу куралдары ар кандай функцияларды аткарат:

- айкындуулук принцибин ишке ашыруу;
- абстракттуу математикалык түшүнүктөрдү балдар үчүн жеткиликтүү формага ылайыкташтыруу;
- мектепке чейинки курактагы балдарга элементардык математикалык түшүнүктөрдүн пайда болушу үчүн зарыл болгон аракеттердин ыкмаларын өздөштүрүүсүнө жардам берүү;

– балдарда мамилелерди, байланыштарды жана көз карандылыктарды сенсордук кабыл алуу тажрыйбасынын топтолушуна, анын дайыма кеңейишине жана байытылышына көмөктөшөт, материалдан материалдашканга, конкреттүүдөн абстракттууга акырындык менен өтүүнү ишке ашырууга көмөктөшөт;

– тарбиячынын мектеп жашына чейинки балдардын окуу жана таанып-билүү иш-аракеттерин уюштурууга жана бул ишти башкарууга, алардын жаңы билимдерге болгон умтулуусун өнүктүрүүгө, эсептөөнү, өлчөөнү, эсептөөнүн эң жөнөкөй ыкмаларын жана башкаларды өнүктүрүүгө;

– математика сабагында жана сабактан тышкары убакта балдардын өз алдынча таанып-билүү иш-аракетинин көлөмүн көбөйтүү;

– тарбиялоо, тарбиялоо жана өнүктүрүү маселелерин чечүүдө педагогдун мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө;

– окуу процессин рационализациялоо жана интенсивдештирүү.

Ошентип, окуу куралдары маанилүү функцияларды аткарат: педагогдун жана балдардын иш-аракеттеринде алардын элементардык математикалык түшүнүктөрүн калыптандырат.

Негизги окуу каражаты болуп сабактар үчүн көркөм дидактикалык материалдардын жыйындысы саналат. Ал төмөнкүлөрдү камтыйт:

– натуралай алынган айлана-чөйрөнүн объектилери: ар кандай тиричилик буюмдары, оюнчуктар, идиш-аяктар, топчулар, конустар, желелер, шагыл таштар, кабыктар жана башкалар;

– жалпак, контур, түстүү, тирөөчтөгү жана аларсыз карталарга тартылган предметтердин сүрөттөрү;

– графикалык жана схемалык куралдар: логикалык блоктор, фигуралар, карталар, таблицалар, моделдер.

Сабакта элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууда реалдуу объектилер жана алардын сүрөттөрү эң кеңири колдонулат. Балдардын жаш курагына жараша дидактикалык каражаттардын айрым топторун колдонууда үзгүлтүксүз өзгөрүүлөр болот: көрүү каражаттары менен катар дидактикалык материалдардын кыйыр системасы колдонулат.

Дидактикалык каражаттар жаш өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен гана эмес, балдардын программалык материалды өздөштүрүүнүн ар кандай этаптарында конкреттүү жана абстракттуу катышына жараша өзгөрүшү керек. Мисалы, белгилүү бир этапта реалдуу объекттерди сандык цифралар менен алмаштырууга болот, ал эми кээде сандар менен.

Ар бир курактык топтун өзүнүн визуалдык топтому бар. Бул максаттуу окутуунун шартында элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууну камсыз кылган татаал дидактикалык курал. Анын аркасында дээрлик бардык программалык маселелерди чечүүгө болот.

Көрсөтмө дидактикалык материал билим берүүнүн белгилүү бир мазмунуна, методдоруна, окутуунун фронталдык формаларына ылайыкталган, балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык келет, ар кандай талаптарга жооп берет (илимий, педагогикалык, эстетикалык, санитардык-гигиеналык, экономикалык ж.б.). Ал сабакта жаңы нерсени түшүндүрүүдө, аны бекемдөөдө, өткөндү кайталоодо жана балдардын билимин текшерүүдө, башкача айтканда, окуунун бардык баскычтарында колдонулат.

Көбүнчө көркөм материалдын эки түрү колдонулат: чоң, (демонстрация) балдарды көрсөтүү жана иштөө үчүн жана кичинекей (таркатма материал), аны бала столдо отуруп, тарбиячынын тапшырмасын башка балдар менен бир убакта аткарып жатканда колдонот.

Көргөзмө жана таратма материалдар максаты боюнча бири-биринен айырмаланат: биринчиси педагог тарабынан иш-аракеттин жолдорун түшүндүрүү жана көрсөтүү үчүн кызмат кылса, экинчиси балдардын өз алдынча иш-аракетин уюштурууга мүмкүндүк

берет, бул процессте керектүү шык-жөндөмдөр калыптанат.

Көрсөтмө материалдарга төмөнкүлөр кирет:

- эки же андан көп тилкелери бар полотно-лорду терүү, аларга ар кандай тегиздик сүрөттөрдү: мөмө-жемиштерди, жашылчаларды, гүлдөрдү, жаны-барларды ж.б.

- геометриялык фигуралар, +, -, =, >, < сандары жана белгилери бар карточкалар;

- фланельграфтын тактасынын фланель менен капталган бетине бекем жабышып тургандай кылып, фланельге үймөнү сыртка карай жабыштырган пландык сүрөттөрдүн жыйындысы бар фланелеграф;

- көлөмдүү көрсөтмө куралдарды көрсөтүү үчүн эки же үч алынуучу текчелер бекитилүүчү сүрөт тартуу үчүн мольберт;

- геометриялык фигуралардын, сандардын, белгилердин, жалпак нерсенин сүрөттөрүнүн жыйындысы бар магниттик такта;

- көрсөтмө куралдарды көрсөтүү үчүн эки жана үч баскычтуу текчелер;

- бирдей жана ар түрдүү түстөгү, өлчөмдөгү, көлөмдүү жана тегиздик (стенддерде) буюмдардын комплекттери (ар бири 10 даана);

- карталар жана столдор;

- моделдер ("сандык тепкич", календарь ж.б.);

- логикалык блоктор;

- арифметикалык маселелерди түзүү жана чыгаруу үчүн паннолорду жана сүрөттөрдү;

- дидактикалык оюндар үчүн жабдуулар;

- приборлор (жөнөкөй, кум саат, таба тараза, пол жана стол абакусу, горизонталдык жана вертикалдык, сандык абакус ж.б.).

Окуу иш-чараларынын стационардык жабдууларына демонстрациялык материалдардын айрым түрлөрү кирет: магниттик жана жөнөкөй такталар, фланелеграф, абакус, дубал сааттары ж.б.

Тартуу материалдары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- кичинекей объекттер, көлөмдүү жана жалпак, бирдей жана түсү, өлчөмү, формасы, материалы ж.б.у.с.

- бир, эки, үч же андан көп тилкелерден турган карталар; предметтери түшүрүлгөн карточкалар, геометриялык фигуралар, сандар жана белгилер, уялары бар карточкалар, түймөлөрү тигилген К карталары, лото карталары ж.б.;

- жалпак жана көлөмдүү, бирдей жана ар түрдүү түстөгү, өлчөмдөгү геометриялык фигуралардын жыйындысы;

- таблицалар жана моделдер;

- саноочу таякчалар ж.б.

Көргөзмөлүү дидактикалык материалдарды демонстрацияга жана таратма материалдарга бөлүү бир топ шарттуу. Ошол эле куралдар дисплей жана көнүгүү үчүн да колдонулушу мүмкүн.

Куралдардын өлчөмүн эске алуу керек: таратма материал жанында отурган балдар аны столдун үстүнө ыңгайлуу коюп, иш учурунда бири-бирине тоскоолдук кылбагыдай болушу керек. Демонстрациялык материал бардык балдарга көрсөтүү үчүн арналгандыктан, бардык жагынан ал таратма балдардын баарына көкүнүп турушу керек.

Эки курал тең көркөм иштелип чыгышы керек: балдарды окутууда жагымдуулук чоң мааниге ээ – балдар үчүн кооз колдонмолор менен окуу кызыктуураак. Бирок, бул талап өзүнчө максат болуп калбашы керек, анткени оюнчуктардын жана каражаттардын ашыкча жагымдуулугу жана жаңылыгы баланы негизги нерседен – сандык, мейкиндик жана убакыттык мамилелерди билүүдөн алаксытып коюшу мүмкүн.

Көркөм дидактикалык материал атайын уюштурулган көнүгүүлөрдүн процессинде элементардык математикалык түшүнүктөрдү өнүктүрүү программасын ишке ашыруу үчүн кызмат кылат. Бул максатта төмөнкүлөр колдонулат:

- балдарды санаганга үйрөтүү боюнча колдонмолор;

- предметтердин өлчөмүн таануу боюнча көнүгүүлөрдүн колдонмолор;

- балдардын предметтердин формасын жана геометриялык фигураларды таануу боюнча көнүгүүлөрү үчүн колдонмолор;

- балдар үчүн мейкиндикти ориентациялоо боюнча көнүгүүлөрдү жүргүзүү үчүн колдонмолор;

- балдарды өз убагында багыттоо боюнча көнүгүүлөрү үчүн колдонмолор.

Тарбия иштерин уюштуруу үчүн жабдууларга кирбеген дидактикалык шаймандар бала бакчанын усулдук кабинетинде, тайпалык бөлмөнүн усулдук бурчунда сакталат, алар тунук капкагы бар ящиктерде же жыш капкактарда сакталат, аларда объектилердин сүрөтү түшүрүлөт. Аларда арыз менен. Табигый материалды, эсептөө үчүн кичинекей оюнчуктарды да ички бөлүмдөрү бар кутулардан тапса болот. Бул сактоо туура материалды табууга жардам берет, убакытты жана мейкиндикти үнөмдөйт.

Математикалык материалды дидактикалык курал катары көңүл алынуучу негизги педагогикалык талаптар:

1. Материал ар түрдүү болушу керек. Бул талап анын негизги функциясынан келип чыгат, ал балдарда сандык, мейкиндик жана убакыттык сүрөттөлүштү өнүктүрүү жана өркүндөтүү. Кызыктуу тапшырмалар чечүү жагынан ар түрдүү болушу керек. Чечим табылганда, ушуга окшош маселелер анчалык

деле кыйынчылыксыз чечилет, стандарттуу эмес проблеманын өзү күнүмдүк болуп калат, анын өнүгүүсүнө таасири кескин төмөндөйт. Бул материал менен иштөөнү уюштуруунун формалары да ар түрдүү болушу керек: жеке жана топтук, эркин өз алдынча иш-аракетте жана сабакта, бала бакчада жана үйдө ж.б.

2. Көңүлгө алынуучу (кызыктуу) материал анда-санда, кокусунан эмес, тапшырмалардын, оюндардын, көнүгүүлөрдүн акырындык менен татаалдашын билдирген белгилүү бир системада колдонулушу керек.

3. Балдардын иш-аракетин көңүлгө алынуучу материал менен уюштурууда жана ага жетекчилик кылууда түздөн-түз окутуунун ыкмаларын чечүү жолдорун өз алдынча издөө үчүн шарттарды түзүү менен айкалыштыруу зарыл.

4. Кызыктуу материал баланын жалпы жана математикалык өнүгүүсүнүн ар кандай деңгээлдерине туура келиши керек. Бул талап ар кандай тапшырмалар, методикалык ыкмалар жана уюштуруу формалары аркылуу ишке ашат.

5. Көңүлгө алынуучу (кызыктуу) математикалык материалдарды колдонуу балдарда элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу үчүн башка дидактикалык каражаттар менен айкалыштырылышы керек.

Дидактикалык каражаттарга бала бакчанын тарбиячысы үчүн колдонмолор кирет, анда элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу боюнча иштердин системасы ачылган. Алардын негизги максаты — тарбиячыга балдарды мектепке чейинки математикалык даярдоону практикада ишке ашырууга жардам берүү.

Дидактикалык курал катары бала бакчанын тарбиячысы үчүн колдонмолорго жогорку талаптар коюлат. Алар милдеттүү:

а) бекем илимий-теориялык негизге куруу, педагогдор, психологдор, математиктер тарабынан коюлган мектепке чейинки балдарда элементардык математикалык түшүнүктөрдү өнүктүрүүнүн жана калыптандыруунун негизги заманбап илимий концепцияларын чагылдыруу;

б) математикага чейинки даярдоонун заманбап дидактикалык системасына ылайык келүүгө: максаттары, милдеттери, мазмуну, балдар бакчасында ишти уюштуруунун ыкмалары, каражаттары жана формалары;

в) алдынкы педагогикалык тажрыйбаны эске алууга, массалык практиканын мыкты жетишкендиктерин камтууга;

г) иштөөгө ыңгайлуу, жөнөкөй, практикалык, конкреттүү болуу.

Тарбиячынын колдонмосу катары кызмат кылган окуу куралдарынын практикалык багыты алардын структурасында жана мазмунунда чагылдырылган.

Материалды көрсөтүүдө көбүнчө курак принциби биринчи орунда турат. Колдонмонун мазмуну бүтүндөй же айрым бөлүмдөр, темалар, суроолор боюнча мектепке чейинки балдарда элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу боюнча иштерди уюштуруу жана жүргүзүү боюнча методикалык сунуштар болушу мүмкүн; оюндардын сабактарынын схемасы.

Конспект - бул максатты (программанын мазмуну: окутуу жана тарбиялык милдеттерди), көрсөтмө куралдардын жана жабдуулардын тизмесин, сабактын же оюндун жүрүшүн (негизги бөлүктөрүн, этаптарын) камтыган кыскача сүрөттөмө. Адатта, конспект окуу куралдарында окутуунун негизги ыкмаларын жана ыкмаларын ырааттуу ачып берген рефераттар системасы берилет, алардын жардамы менен элементардык математикалык түшүнүктөрдү өнүктүрүү үчүн программанын ар кандай бөлүмдөрүндөгү тапшырмалар чечилет: демонстрация жана таратма материалдар менен иштөө, көрсөтүү, мугалимдин иш-аракетинин үлгүлөрүн жана ыкмаларын түшүндүрүү, көрсөтүү, балдарга суроолор жана жалпылоо, балдардын өз алдынча иш-аракеттери, жеке жана жамааттык тапшырмалар жана иштин башка формалары жана түрлөрүн чагылдырат. Конспектинин мазмуну балдарда сандык, мейкиндик жана убакыттык сүрөттөлүштү калыптандыруу максатында бала бакчадагы математика сабактарында жана алардан тышкары колдонулуучу ар түрдүү көнүгүүлөрдү жана дидактикалык оюндарды камтыйт.

Конспектини колдонуу менен педагог тапшырмаларды тактайт, (окуу тапшырмалары көбүнчө конспекттерде эң жалпы формада көрсөтүлөт), көрсөтмө материалды өзгөртө алат, өз каалоосу боюнча көнүгүүлөр жана алардын бөлүктөрүн сабакта же сабактан тышкары убакта оюн, когнитивдик активдүүлүктү жогорулатуунун кошумча ыкмаларын тартуу, конкреттүү баланын кыйынчылык деңгээлине жараша суроолорду, тапшырмаларды жекелештирүү сыяктуу иштерди аныктайт.

Конспектинин болушу такыр эле даяр материалды эле колдоно бербей, алар ар түрдүү ыкмаларды жана жолдорду, дидактикалык каражаттарды, эмгекти уюштуруунун формаларын ж.б. колдонууда чыгармачылыкка мүмкүнчүлүк берет. Педагог айкалыштыра, бир нече варианттан эң жакшы варианттарды тандап алат.

Математика жана оюндар боюнча сабактардын конспектиери методика тарабынан ийгиликтүү табылган дидактикалык курал болуп саналат, ага туура мамиле кылуу жана аны колдонуу менен тарбиячы-

нын педагогикалык ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү жогорулайт.

Адабияттар:

1. Балалык программасы Г.С.Расулова, Р.Ш. Султанова, И.Л. Тунгатарова издательство 2018 . Бишкек
2. Балдарды мектепке даярдоо “Наристе программасы” Б., 2015
3. Метлина Л.С. Математика в детском саду. –М 1984
4. Л.В. Сейдекулова , Усенко “Бөбөктөр үчүн математика” Б., 2008
5. Амонашвили Ш.А В школу – с шести лет. – М., 2002.
6. Аникеева Н.Б. Воспитание игрой. – М., 1987
7. Давайте поиграем. Математические игры для детей 5-6 лет Под ред. А.А Столяра. М «Просвещение» 1991
8. Коваленко В.Г. Дидактические игры на уроках математики- М 2000
9. Леушина А.М. Занятия по счету в детском саду - М «Просвещение» 1985
10. Михайлова З. А Игровые занимательные задачи –М 1985
11. Перова М.Н. Дидактические игры и упражнения по математике.- М 1996
12. Петерсон Л.Г Кочемасова Е. Е Игралочка : практический курс математики для дошкольников .методические рекомендации –М 2001
13. Кудабоева Г.Б., Сейдакматова А.Э. Характеристика процесса внимания по возрастным особенностям детей. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 119-120
14. Кудабоева Г.Б., Сыдыкова Г.С. Психологический анализ урока. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 121-123

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Мырзатаева А.Б.

БОЛОЧОК ПЕДАГОГДОРДУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАМИЛЕЛЕР

Ажибаева А.Ж., Бабаназарова С.Ж., Мырзатаева А.Б.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Azibaeva A.Zh., Babanazarova S.Zh., Myrzataeva A.B.

METHODOLOGICAL APPROACHES FOR FORMING
PROFESSIONAL COMPETENCES IN FUTURE TEACHERS

УДК: 378:378,937:372.22

Данная статья посвящена проблеме определения и анализа тех методологических подходов, которые влияют на формирование профессиональных компетенций будущих педагогов, заложенных в Государственном образовательном стандарте. Выявление и уточнение компетенций, которые должны быть развиты у будущего учителя, должно иметь четкую методологическую основу, позволяющую определить научно-теоретический базис подготовки будущего учителя. В статье уточнено понятие «методологический подход» и дано обоснование тех методологических подходов, которые в наибольшей степени влияют на формирование профессиональных компетенций будущего учителя. Цель статьи – дать теоретическое обоснование методологических подходов к формированию профессиональных компетенций будущего учителя. Задачи статьи:

1. Отразить социальные ожидания современного общества от уровня подготовки педагога.
2. Уточнить методологические подходы к формированию профессиональных компетенций будущих учителей. Гипотеза статьи: формирование профессиональных компетенций будущих учителей будет более успешным, если будут уточнены методологические подходы к данному процессу.

Ключевые слова: компетенции, профессиональные компетенции, методологические подходы, компетентностный подход, системный подход, деятельностный подход, технологический подход, будущий учитель.

Бул макала келечектеги мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга таасир этүүчү мамлекеттик билим берүү стандартында белгиленген методикалык ыкмаларды аныктоо жана талдоо маселесине арналган. Болочок мугалимде керек болгон компетенциялардын калыптанышын аныктоо, тактоо менен келечектеги мугалимди даярдоонун илимий-теориялык негиздерин аныктоого мүмкүндүк берүүчү так методологиялык негизге ээ болуусу. Макалада «методологиялык мамиле» түшүнүгү такталып, келечектеги мугалимдин кесиптик компетенциясынын калыптанышына эң чоң таасир этүүчү методологиялык ыкмалардын негиздери берилген. Макаланын максаты – болочок мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга методологиялык ыкмалардын теориялык негиздемесин берүү. Макаланын милдеттери: Мугалимдерди даярдоо деңгээлинде заманбап коомдун социалдык кутуулорун чагылдыруу. Болочок мугалимдердин профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун усулдук ыкмаларын тактоо. Макаланын гипотезасы: келечектеги мугалимдердин профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу, бул процесске методикалык мамилени тактоодо ийгиликтүү болору. Изилдөө методдору: проблема боюнча психологиялык-педагогикалык адабияттарды талдоо.

Негизги сөздөр: компетенциялар, кесиптик компетенциялар, усулдук ыкмалар, компетенттүүлүккө негизделген мамиле, системалык мамиле, активдүүлүк мамиле, технологиялык мамиле, болочок мугалим.

This article is devoted to the problem of defining and analyzing those methodological approaches that influence the formation of professional competencies of future teachers, which are laid down in the State Educational Standard. The identification and clarification of the competencies that should be developed in a future teacher should have a clear methodological basis that makes it possible to determine the scientific and theoretical basis for the preparation of a future teacher. The article clarifies the concept of "methodological approach" and provides a rationale for those methodological approaches that have the greatest influence on the formation of professional competencies of a future teacher. The purpose of the article is to give a theoretical substantiation of methodological approaches to the formation of professional competencies of a future teacher.

Article objectives:

1. Reflect the social expectations of modern society on the level of teacher training.
2. Clarify methodological approaches to the formation of professional competencies of future teachers.

Hypothesis of the article: the formation of professional competencies of future teachers will be more successful if methodological approaches to this process are clarified. Research methods: analysis of psychological and pedagogical literature on the problem.

Key words: competencies, professional competencies, methodological approaches, competency-based approach, system approach, activity approach, technological approach, future teacher.

Активизация научных исследований по педагогике обусловила необходимость выявления методологически выверенных основ данного процесса. Обозначенное явление обусловлено глобализационными процессами в мировой педагогической мысли, оказавшими влияние, как на содержание научных исследований, так и на научные подходы к ним.

Сегодня выпускник вуза должен демонстрировать фундаментальное образование, чтобы быть способным построить на этом фундаменте новое конкретное знание в соответствии с новыми условиями. Отсюда и социальные ожидания общества к выпускникам вузов, будущим учителям (см. табл.1).

Таблица 1

Социальные ожидания качеств выпускника вуза.

Социальные ожидания качеств выпускника педагогического вуза	
Субъект современной культуры, активный член общества - носитель и генератор идей и тенденций для социокультурного прогресса Кыргызстана в области образования	Специалист, способный творчески мыслить и профессионально решать на современном научно-техническом уровне с пользой для общества задачи избранной педагогической сферы деятельности и развивать эту сферу

Значительную роль в требованиях общества к будущему учителю играют профессиональные компетенции, отражающие способность выпускника вуза применять полученные знания на практике. Практико-ориентированная направленность на подготовку будущего учителя не исключает методологического обоснования данной подготовки, определяющего как организацию научных исследований в данном направлении, так и влияющих непосредственно на формирование профессиональных компетенций будущего учителя.

Значимость методологических подходов в формировании профессиональных компетенций будущего учителя потребовала рассмотрения содержания понятия «методология» и «методологический подход».

С помощью метода цитирования мы определили, что существует несколько толкований данных понятий, мы приводим одно из них:

– «методология» (от греч. Methodos – путь исследования или познания, logos - понятие, учение) – система принципов и способов организации и построения теоретической и практической деятельности, а также учение об этой системе [1];

Анализ источников показал, что методология педагогической науки отражена во многих работах, это работы В.В. Краевского, Э.М. Мамбетакунова [2] и др., в которых раскрывается сама суть методологии, принципы, подходы, критерии и показатели общенаучных подходов.

Таким образом, для того, чтобы конкретизировать суть педагогического феномена, методом цитирования опишем:

– «методология педагогики является системой знаний об исходных положениях, обосновании и структуре педагогической теории, о принципах подхода и способах добывания знаний, отражающих педагогическую действительность» (М.А.Данилов);

Мы считаем, что методология – это система способов и приёмов, применяемая в исследованиях, проекция которой направлена на предмет исследования.

Нашим ведущим подходом выступил *компетентностный подход*.

В энциклопедии Селевко Г.К.: компетентностный подход ориентирован на достижение результатов, приобретение значимых компетенций...».

Отметим, что до разработки стандартов нового поколения на компетентностной основе, одним из актуальных выступает *личностно-ориентированный подход*, который имеет сходства с компетентностным, так как ориентировано создание мотивирующей образовательной среды, способствует саморазвитию личности во всех его аспектах, которые отражены в структуре.

Значительное место в формировании профессиональных компетенций будущего учителя занимает системный подход, который понимается как совокупность общенаучных методологических принципов, в основе которых лежит рассмотрение объектов как систем. На наш взгляд, системный подход к формированию профессиональных компетенций представляет собой целостный и наиболее эффективный способ подготовки педагогических кадров. Он даёт возможность выявить все определяющие параметры компонентов процесса формирования профессиональных компетенций и в конечном итоге его оптимизировать.

Мы считаем, что в формировании профессиональных компетенций значительное место занимает деятельностный подход, предполагающий активную деятельность студентов на занятиях, которые приобретают практикоориентированный характер, что, в свою очередь, влияет на формирование профессиональных компетенций.

Технологический подход также модернизирует процесс подготовки будущего учителя. Использование современных технологий обучения придаёт процессу обучения практико-ориентированную направленность и тем самым способствует формированию профессиональных компетенций.

В педагогической науке, как и в любой другой, предмет исследования рассматривается в системном соотношении, взаимосвязях, что и повлекло возникновению системного подхода.

Стремительный рост научно-технического прогресса, демонстрирующий динамику развития иннова-

ционных технологий во всех сферах человеческой жизнедеятельности, способствует также развитию новых технологических возможностей и в сфере образования. Следовательно, технологический подход определяется совокупностью всех компонентов педагогического процесса, которые реализуются в четкой алгоритмической, нормированной во времени про-

цессах, которые направлены на достижение качественных образовательных результатов.

Таким образом, требуются их объединения, в результате которой возникает возможность системного исследования в изучении предмета исследования и определения стратегии дальнейших исследовательских действий (Табл.2).

Таблица 2

Отражение содержания подходов на предмет исследования.

Формирование профессиональных компетенций		
Системный подход	Компетентностно-деятельностный подход	Технологический подход
Относительно самостоятельные компоненты педагогического процесса по формированию профессиональных компетенций рассматриваются во взаимосвязи	Формирование профессиональных компетенций осуществляется только в процессе деятельности	Инструментальное управление процессами, гарантирующее достижение поставленных образовательных целей

В итоге, нами определена необходимость интеграции данных подходов, что расширяет диапазон их влияния в решении исследовательских задач.

Результативность применения методологических подходов к формированию профессиональных компетенций проверяется с помощью диагностического инструментария.

Оценивание ожидаемых результатов предполагает процесс определения уровня сформированности профессиональных компетенций. Цель оценивания сводится к коррекции образовательных процессов, выявлению пробелов, подтверждению образовательных достижений, сбору информации для диагностирования различных динамик качества образования.

Дюшеева Н.К. в своих исследованиях описывает опыт практик по определению и трактовке ожидаемых результатов обучения, где активно применяется Таксономия Бенджамина Блума (таксономия – классификация, категоризация или систематизация), представляющая собой 6 ступеней интеллектуального процесса - от несложного описания фактов на низкой ступени до процесса анализа и оценки на высшей ступени (рис.2) [3]. Блум полагал, что при обучении и оценивании обучающихся, нельзя забывать о том, что обучение является процессом, и что преподавателю необходимо стараться развить у обучающихся интеллектуальных способностей на более высокие ступени - уровни синтеза (5) и оценки (6). Его учение активно применяется во всех странах при разработке учебных программ и оценочных материалов. Блумом и его

последователями был представлен подготовленный перечень активных глаголов (каждому из шести уровней), описывающих, что студенты могут показывать по завершению учебной деятельности.

Чтобы достичь результатов обучения, нами важно осуществить следующее:

1. Сформулировать цель, задачи.
2. Сформулировать индикаторы, т.е. ожидаемые результаты.
3. Спроектировать обучающий процесс.
4. Смоделировать оценочный инструментарий.
5. Скорректировать процесс согласно выявленным процессам на улучшение.

Как показывает опыт мировых практик, следует осуществлять такую формулировку: «По успешному завершению данного модуля студент должен быть способен...» (затем - ожидаемые результаты, выраженные в активных глаголах). Примерное количество результатов обучения одного модуля (согласно рекомендациям европейских экспертов): от 5 до 7 (максимум–9).

Оценка в исследовании - определение и выражение в условных баллах (количественных) степени усвоения знаний, степени формирования умений, навыков, способностей.

Таким образом, опора на методологические подходы вкупе с оцениванием полученных результатов даёт положительный эффект в плане формирования профессиональных компетенций будущих педагогов.

Таксономия когнитивных целей

Рис. 3. Таксономия когнитивных целей (в основе – Таксономия Б.Блума).

Таким образом, в качестве индикаторов формирования профессиональных компетенций исследователи предлагают использовать профессионально-ориентированные задания, кейсы, портфолио, проблемные ситуации и др. методы, успешно проявившие себя и доказавшие эффективность в мировой и отечественной образовательной практике [4;5;6].

Литература:

1. Большой энциклопедический словарь [Текст]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия. – СПб: Норинт, 1997. – 456 с.
2. Мамбетакунов, Э.М. Методология и качество педагогических исследований [Текст]/ Э.М. Мамбетакунов. – Бишкек: КНУ, 2006. – 108 с.
3. Дюшеева, Н.К. Психолого-педагогические основы профессионально-личностного формирования будущего учителя в вузе [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Н.К. Дюшеева. – Бишкек, 2009. – 47 с.
4. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст]/ И.А. Зимняя// Высшее образование сегодня. – 2003. – №5.
5. Компетенции и компетентностный подход [Текст]: структура и номенклатура ключевых компетенций учащихся / М.И. Фадеева <http://history.www.by/dlya-oznakomleniya/-6006.html>
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы [Текст]/ А.В. Хуторской// Народное образование. – 2003. – №2. – С.60-67.
7. Кудабаяева Г.Б., Сыдыкова Г.С. Психологический анализ урока. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 121-123

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Ажыбаева.З.А.

**КЫРГЫЗ ТИЛ САБАГЫНДА ЛИРИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫ
ОКУТУУ АРКЫЛУУ ТАРБИЯЛОО МАСЕЛЕЛЕРИ**

Ажыбаева.З.А.

**ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ ЧЕРЕЗ
ПРЕПОДАВАНИЕ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

Ажыбаева.З.А.

**PROBLEMS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE
THROUGH THE TEACHING OF LYRICAL WORKS**

УДК-90

Бүгүнкү күндө руханий дүйнөсү бай, көрөңгөсү бийик, ыйманы таза, ой чабыты кенен инсанды тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулуп жатат. Бул багытта бардык окумуштуу-педагог, методист-окутуучулар өз тажрыйбаларынын негизинде илимий, окуу-усулдук эмгектерди жаратып жаштардын татыктуу тарбия алышына мүмкүнчүлүктөрүн жумушашууда. Макаланын мазмуну да ушул алкакта, поэзиялык чыгармалардагы этномаданий баалуулуктарды кыргыз тил сабагы аркылуу оптималдуу ыкмалар менен окутуп тарбиялоого арналды. Лирикалык чыгармалардын өзгөчөлүгү, окутуудагы маани-маңызы текстке тилдик талдоо жүргүзүүдө мугалимдин көңүл буруучу жагдайлары макаланын негизги мазмунун түздү. Окутуп-тарбиялоодо санат-насыят, терме ырларынын мааниси зор экендиги тексттик материалдар аркылуу түшүндүрүүгө аракеттер жасалды. Текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн усулдук ыкмалары сунушталды. Көңүгү жумуштарын жүргүзүүнүн оптималдуу варианттары көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: Элдик оозеки чыгармалар, лирикалык жанр, тарбиялоо, окутуу, чыгармачылыгын өстүрүү, окуучу, мугалим, этномаданий баалуулуктар, сабак, адамзат, мезгил талабы.

Сегодня особое внимание уделяется воспитанию человека, имеющего богатый духовный мир, богатые сокровища, чистую веру, широкий кругозор. В этом направлении все ученые-педагоги, методисты-педагоги, используя свой опыт, создают научные, учебно-методические работы и используют возможности для достойного воспитания молодежи. Содержание статьи также посвящено преподаванию этнокультурных ценностей в поэзии на кыргызском языке оптимальными методами. Основным содержанием статьи стала специфика лирических произведений, сущность обучения, внимание педагога к лингвистическому анализу текста. Были предприняты попытки объяснить важность проповедей и стихов в обучении с помощью текстовых материалов. Предлагаются методические приемы лингвистического анализа текста. Показаны оптимальные варианты упражнения.

Ключевые слова: Фольклор, лирический жанр, образование, учение, творчество, ученик, учитель, этнокультурные ценности, уроки, человечество, требования времени.

Today, special attention is paid to the education of a person who has a rich spiritual world, rich treasures, pure faith, and a

broad outlook. In this direction, all scientists-teachers, methodologists-teachers, using their experience, create scientific, educational and methodological work and use the opportunities for worthy education of young people. The content of the article is also devoted to the teaching of ethno-cultural values in poetry in the Kyrgyz language using optimal methods. The main content of the article was the specificity of lyrical works, the essence of learning, the teacher's attention to the linguistic analysis of the text. Attempts have been made to explain the importance of sermons and verses in teaching through textual materials. Methodical methods of linguistic text analysis are proposed. The optimal variants of the exercise are shown.

Key words: Folklore, lyrical genre, education, teaching, creativity, student, teacher, ethno-cultural values, lessons, humanity, requirements of the time.

Адамзат өз жашоосунда биологиялык, физиологиялык өсүп-өнүгүүдөн сырткары дагы руханий-ыймандык жактан калыптанып изденүү жолунда өз өмүрүн өткөрөт. Ал үчүн билим алып, сезип, туюп, аракеттенип, умтулуп, эмгектенип, ой калчап, чечим чыгарып өз тажрыйбасын байытып отурат. Учурда руханий дүйнөсү бай, көрөңгөсү бийик, ыйманы таза, ой чабыты кеңири адамды тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулуп жатат. Бул милдеттерди ишке ашырууда улуттук баалуулуктарды өз мазмунуна сиңирген элдик оозеки чыгармалардын анын ичинде лирикалык чыгармалардын мааниси өтө зор. Анткени лирика, элдик тажрыйбага бай, адамзаттын жашоосундагы аруу тилектерди, айкын максаттарды, даанышмандыкты өз кучагына алган адабий-поэтикалык жанр. Ал окууга ыңгайлуу уйкаштыгы, жаттоого жагымдуу ритми, көркөм айтууга ыңгайлуу ыргагы жана элге кеңири тарагандыгы менен артыкчылыктарга ээ.

Лирикалык чыгармаларды окутуу маселеси боюнча окумуштуу-методисттер тарабынан ар тараптуу изилдөөгө алынып, илимий-методикалык эмгектер жарык көрүп келгендиги белгилүү. Бул изилдөөлөр көбүнчө адабияттык аспектиден каралып, адабият сабагында лирикалык чыгармаларды окутууга арнал-

ган. Ал эми кыргыз тили сабагында тарбиялоо, сөз өстүрүү жаатында лирикалык чыгармаларды пайдалануунун өзгөчө орду бар. Анткени лирикалык чыгармалар программа боюнча кыргыз тили сабагынын эң көлөмдүү бөлүмүн ээлеген байланыштуу кеп сабактарында, көнүгүү жумуштарында, текст менен иштөөдө, сабакты уюштурууда, окуучулардын маанайын көтөрүүчү интерактивдүү оюндарды уюштурууда жеңил жана кызыктуу материал боло алат. Ыр түрүндөгү чыгармаларга грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү аркылуу окуучулардын тилдик билимдерин тереңдетип, туура жазууга, туура сүйлөөгө көнүктүрүүгө болот.

Билимдин сапаты сабак өтүү менен тыгыз байланыштуу. Сабактын сапаттуулугу сабактын максаты менен айкалышат бир эле мезгилде үч максатты «билим берүү», «тарбиялоо», «өнүктүрүү» маселелерин бирдей ишке ашыруу үчүн мугалим окутуунун ар кандай ыкмаларын жана окутуу каражаттарын тандайт.

Кыргыз тили сабагында мугалимдин эң башкы куралы – сөз. Ал эми максаты адабий тилдин нормасында сүйлөөгө, жогорку деңгээлде пикирлешүүгө жана сабаттуу жаза билүүгө окуучуларды үйрөтүү.

Сөздү тандап сүйлөөгө, көркөм тилдик каражаттарды өз речинде жагдайга жараша ийкемдүү пайдаланууга көнүктүрүү, ата-бабаларыбыздын улуу мурастарын жадына сиңирип, ата салтындагы, эне адебиндеги улуттук маданияттын көрөңгөлөрү менен тарбиялоо мугалимдин башкы милдеттеринен болуп саналат. Кыргыз тили мугалиминин бул категориялары мезгил талабына ылайык сабак өтүү, жаш муундардын бүгүнкү талаптарын канааттандыруу, психологиялык өзгөрүүлөрүн эске алуу, коомдук-саясий кырдаал менен байланыштыруу аркылуу ишке ашырылышы шарт. Коомдогу тынымсыз болуп жаткан өзгөрүүлөрдө, илимий-техникалык жаңылыктарды коммуникативдик каражаттар аркылуу чексиз аралыкка чейин жеткизүү мүмкүнчүлүгү күчөп турган учурда кыргыз тили мугалиминин ролу, орду жөнүндө улуу педагог-окумуштуу Ж.Чыманов: «Бүгүнкү кыргыз тили мугалиминин коммуникативдик ишмердиги маалыматты бере алышы, таасир этиши, сезимдерди ойгото алышы, предметке кызыгууну жарата алышы, түрдүү жаш курактагы өспүрүмдөр менен индивидуалдуу жана коллективде иштей алышы, окуучулар менен жалпы тил табышы, вербалдык пикир алышуу процессинде угуп, сүйлөп жана окуй алышы, ар түрдүү жанрларда жаза алышы, тилди колдонуп, кадырлап, сүйгөн инсанды тарбиялай алышы, балдардагы адеп-ахлактык сапаттарды өнүктүрө алышы сыяктуу кептик сапаттарга ээ болушу менен бааланат», - дейт жана «...мугалимдин сөзү, сүйлөөсү бул методдордун методу» экендигин белгилейт.[5:404] Чындыгында бүгүнкү өнүгүп жаткан окуу

туу технологиясы да сүйлөөнү алмаштыруучу каражатты таба элек. Мезгил талабына ылайык инсанды окутуп тарбиялоо, ой жүгүртүүсүн ар тараптан өнүктүрүү, сүйлөө чеберчилигин арттырууда кыргыз тили мугалими стандарттык сабактын чегинен бир аз оолактап, ар бир окуучунун кызыгуусун арттыра алгыдай деңгээлде жаңы сабактын формасын иштеп чыгуусу зарыл. Бул максатта элдик тажрыйбалардын үлгүсүнөн жаралган элдик оозеки чыгармачылыктын бир бутагы болгон лирикалык чыгармалардын түрлөрүн сабактын тематикасына жараша колдонуу алдыга койгон максаттарды ишке ашыруунун бирден бир каражаты болуп саналат.

Ыр түрүндөгү чыгармалар боюнча балдар төмөнкү класстан эле тааныш болушат. Ошол курактан эле аларда жаттап айтуу, жаратылыш менен жакындан дос болуу, аны сактоо, сүрөттөп айтып берүү жөндөмдөрү калыптанат. Ал эми анын идеялык мазмуну, табияты, өзгөчөлүктөрү, түрлөрү, тарбиялык мааниси боюнча мугалим ортоңку жана жогорку класстарда оозеки жана жазуу формаларында берилүүчү тапшырмалар, көнүгүүлөр жана текстке тилдик талдоо жүргүзүү аркылуу ишке ашырса болот. Балдардын поэзияны окуу шык-жөндөмүн калыптандыруу, окурмандык активдүүлүгүн арттыруу, көркөм окууга көнүктүрүүдө ырдын жалпы идеялык-тематикалык багыты окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык тандалып алынышы мугалимдин эң биринчи иш аракети болуш керек. Мисалы ортоңку класстар үчүн көбүнчө адеп, эмгек, мекенчилдик, экологиялык, гигиеналык тарбия берүүчү поэзиялар тандалып алынса, балдардын ой чабыты, көз карашы ошол нукка бурулат да тарбия алуу багыты, моралдык жүрүм-туруму поэзиянын сыйкырдуу сырына арбалып жугумдуу таасир калтырат:

Калп айтпа, ууру кылба, жалкоолонбо,
Ак сана, жуукур болбо, өлкө корго.

Турмуштун чаалыкпаган шакирти бол, -

Ырыстын бак-дарагы гүлдөйт колдо! - деген ырдын алгач контексттик мазмунуна көңүл буруп, андан кийин гана ыр сабындагы грамматикалык курулуштарга анализ жасап, интонациялык өзгөчөлүк боюнча сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибин аныктоого болот.

Кыргыз тил сабагын баштоонун алдында мугалим поэзиялык мүнөт уюштуруп ушундай мазмундагы ыр саптарын көркөм окутуп же жатка айтытырып, андагы айтылган ойдун мазмунун талдатуу менен окуучулардын эстетикалык табигин канааттандырат жана сабакка болгон маанайын көтөрөт.

Ар кандай жанрда жазылган чыгарманы окутуунун өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Кыргыз тил сабагында көркөм чыгармаларды окутуу менен мугалим биринчиден предмет аралык байланыш түзсө, экинчиден «Көркөм адабият-адамдардын сандаган тибинин ке-

цири понаромасы» -деп М.И.Калинин айткандай адам мүнөзүндөгү татаал кубулуштарды ажыратууга, адам турмушундагы ар кандай кырдаалдарды байкап аңдай билүүгө балдарды тарбиялайт. Айрыкча окуу программасындагы эң көлөмдүү саатка ээ болгон байланыштуу кеп бөлүмүн жогорку класстарда окутууда ырдын тексттерине тилдик талдоо жүргүзүү аркылуу окуучулардын лингвистикалык билимдерин тереңдетип, чыгармачылык жөндөмүн арттырууга болот. Бул максатта айрыкча элдик санат-насыят, терме ырларын тандоо сунушталат. Анткени ал ырларды жаратуучулардын көпчүлүгү замана агымынын өкүлдөрү, алардын ырларынын мазмунунда турмуштук тажрыйбалардын саркындыларынан жаралган ак менен каранын, караңгы менен жарыктын, акыл менен акмактын, жакшы менен жамандын күрөшү айтылат:

Дөөлөт деген чоң байлык,
Дөөрүк киши наадандык.
Акылдуунун бир сөзү,
Айткан сайын бир тайлык.
Адамдын баркын билбеген,
Жиндиликтин белгиси.
Эртели кеч сыйлашуу,
Таттуулуктун белгиси.

Кыргыз эли байыртан эле өмүр, жашоо, жакшылык, ийгилик, сый-урматка чоң маани берип, турмуштун реалдуу чындыгын салыштырып айтып келгендиги белгилүү. Ушундай улуу көрөңгөлөрдү санаттагы сөздөргө тилдик анализ жүргүзүү менен, алсак жогорудагы ыр саптарында берилген «дөөрүк», «наадандык», «жиндилик», «бир тайлык» деген сөздөрдүн лексика семантикалык маанилерин чечмелетип, этимологиясын аныктап, тилдик категорияларын белгилеп, ал сөздөрдүн стилдик маанилерин тактатып билимдерин тереңдетүү максатын ишке ашырса болот. Ушундай эле санат-насыят ырларында кездешүүчү элдик макал-лакаптар, фразеологиялык айкаштар, табышмак, жаңылтмач, накыл кеп, айтымдардын үлгүлөрүн окуучулардын өздөрүнө таптырып, талдатып тапкычтыкка, аңдап-билүүгө тарбиялоо менен бирге этномаданий баалуулуктарды жеткире түшүндүрүүгө болот:

Өзөктөн күйгөн өрт жаман,
Өзүндөн чыккан жат жаман.
Кыядан өтпөй бакырса,
Кыйлатта болсоң жаман. [6:152]
Ат адамдын канаты,
Көз адамдын чырагы.
Дөөлөт бетти кызартат,
Парзант колду узартат. [6:163]

Окуучулар эл арасында айтылып жүргөн «Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өзүндөн чыккан жат жаман» макалын, «Ат адамдын канаты» лакабын угуп жүргөндүктөн тез эле табышат. Мугалим алардын маанисин чечмелетип, ыр саптарында кездешкен кээ бир диалектилик өзгөчөлүктөрдү, мисалы жогорудагы

«парзант» сөзүндөгү «е» тыбышынын ордуна оозеки кепте түштүк диалектидеги «а» тыбышы колдонулган фонетикалык диалектилик айырмачылыкты түшүндүрүүсү зарыл. Айрыкча замана агымынын өкүлдөрүнүн, Барпы Алыкулов, Жеңижок сыяктуу акындардын чыгармаларындагы диалектилик каражаттар, алардын колдонулушу кыргыз тилиндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдү терең түшүнүүгө, айырмалай билүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Ар бир акындын ырларындагы лексикалык, грамматикалык диалектилик каражаттар жыйналып, андан кийин өз ич ара бөлүштүрүлүп, статистика-стилистикалык изилдөөлөр жүргүзүлсө окуучулардын тилдик билимдери артып, өз алдынча изденүүгө багыт алышат.

Поэзияга лингвистикалык анализ жасоодо анын жаралышындагы эмоционалдык абал, тексттик түзүлүшүндөгү экспрессивдүүлүктү жаратып турган каражаттардын уюшулушуна назар салуу окуучулардын чыгармачылыкка болгон шык-жөндөмүн ойготот. Алар ырдын мазмунундагы берилип жаткан ой аркылуу ырдын жаралышындагы объективдүү жана субъективдүү факторлорду аңдап билишет. Көркөм тилдик каражаттардын ойду чагылтуудагы көрөңгөлүү кызматын сезип, туюп тил каражаттарды тандап сүйлөй жана жаза билүү көндүмдөрүн калыптандырышат. Ошондуктан көркөм адабияттын поэзия жанрындагы этномаданий материалдарды кыргыз тили предмети менен интеграциялап окутуу бүгүнкү күндө окутуп-тарбиялоо багытында эң актуалдуу маселелерден. Учурда ааламдашуунун татаал таасирлеринен улам жаштар өз алдынча көркөм чыгарма окубай, өз алдынча ой жүгүртүүдөн, чыгармачылыктан алыстап бара жатышат. Мындай шартта кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн кыргыз тили сабагына оптималдаштыруу менен окуучулардын кабыл алуусуна ылайык кыскартып, көнүгүү жумуштарында, жазуу иштеринде, текст менен иштөөдө, сабакты уюштуруу бөлүмдөрүндө, класстан тышкаркы иштерди уюштурууда пайдалануу жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Бишкек, 2004. 1-том
2. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, 1994.
3. Калинин. М. И. О литературе. Л., 1949
4. Маразыков. Т. Тексттин түзүлүү маселелери. Бишкек, 2014.
5. Чыманов. Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Бишкек, 2009.
6. Эл адабияты. Санат, насыят жана эмгек ырлары. Бишкек, 2003.
7. Акматалиев А. А. Социокультурные аспекты отношения личности основанных на ценностях. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2009. №. 3. С. 163-166

Айталиева Т.К.

“КУРМАНБЕК” ЭПОСУНДАГЫ АТА-БАЛА МАМИЛЕСИ

Айталиева Т.К.

ОТНОШЕНИЕ ОТЦА И СЫНА В ЭПОСЕ «КУРМАНБЕК»

Т. Aytalieva

RELATIONSHIPS FATHER AND SON IN THE EPOS “KURMANBEK”

УДК:398

Кыргыз элинде эпикалык поэзия жогорку деңгээлде өнүккөн. Анын айкын мисалы катары бай мазмундуу көп сандаган баатырдык, социалдык-турмуштук, лиро-романтикалык эпосторубузду алсак болот. Көпчүлүк эпосторубуз Орто Азия, Могол хандыгы, казак, ногой элдеринин тарыхында “калмак доору” катары айтылып калган XV-XVIII кылымдардагы элдин башынан өткөн катаал учурдан маалымат берет. Бул мезгилде Орто Азияда жашап турган калктарга калмактардын феодалдык төбөлдөрү тынымсыз кол салып турушкан. Элдин башынан өткөргөн кыйынчылыктары, калмак төбөлдөрү менен болгон күрөштөрү элдик оозеки чыгармаларыбызда кеңири чагылдырылган. Калмактар менен болгон күрөштү чагылдырган эпосторубуздун бири- “Курманбек” эпосу. Эпостун бир нече айтуучусу болгондугу тууралуу эл арасында маалыматтар айтылып калган. Бүгүнкү күндө бизге К. Акиев, С. Дыйканбаев, М. Мусулманкуловдун айтуусундагы варианттар келип жетти. Эпостогу негизги темалардын бири ата-бала мамилеси деп айтууга болот. Башкы каармандын калмактар менен согушунда Дөлөн кан менен сайышып, жарат алышы жана кийинки тагдырынын сүрөттөлүшүндө бул тема өзөк катары кызмат кылат.

Негизги сөздөр: ата-бала мамилеси, эпос, вариант, бата, тескери бата, кастык, дос, жардам берүү.

В кыргызском народе эпическая поэзия развивалась на высоком уровне. У нас есть такие виды эпосов как героические, социально-бытовые, и лиро-романтические. Многие героические эпосы дают нам информацию о трудных временах который кыргызский народ жил XV-XVIII веке. В истории многих народов Средней Азии, в могольском ханстве, у казахов и ногойцев это время называется век калмыков. То время калмыкские феодалы правители без перерывно нападали на народов проживающих в Средней Азии. Прошедшие трудности в судьбах народа, борьба с калмыкскими нашествиями в подробности описывается в устной эпической поэзии кыргызов. Один из эпосов отражающий борьбу с калмыками- эпос “Курманбек”. Среди народов есть информации о нескольких сказителей эпоса. До наших дней дошли варианты по сказаниям К. Акиева, С. Дыйканбаева, М. Мусулманкулова. Один из основных тем эпоса-отношение отца и сына. Основу произведения составляет борьба главного героя с Долон ханом и его ранение.

Ключевые слова: отношения отца и сына, эпос, вариант, благославление, проклятие, вражда, друг, помощь.

In the Kyrgyz people, epic poetry developed at a high level. We have such types of epics as heroic, social, and lyric-romantic. Many heroic epics give us information about the difficult times that the Kyrgyz people lived in the XV-XVIII centuries. In the history of many peoples in Central Asia, in the Mughal Khanate, among the Kazakhs and Nogois, this time is called the age of the Kalmyks. At that time, the Kalmyk feudal rulers continuously attacked the peoples living in Central Asia. The past difficulties in the fate of the

people, the struggle against the Kalmyk invaders are described in detail in the oral epic poetry of the Kyrgyz. information about several storytellers of the epic. Variants according to the legends of K. Akiev, S. Dyikanbaev, M. Musulmankulov have survived to this day. One of the main themes of the epic is the relationship between father and son. The basis of the work is the struggle of the protagonist with Dolon Khan and his injury.

Key words: relationship between father and son, epic, option, blessing, curse, enmity, friend, help.

“Курманбек” эпосундагы ата-бала мамилесинин сүрөттөлүшү изилдөөнү талап кылган темалардан болуп саналат. Тарыхта эл коргогон баатырлардын, кол башчылардын аталары менен болгон мамилеси тууралуу ар түрдүү баяндар бар. Алсак, Шаньюй Тумен менен Модэ Шаньюйдун, Жакып менен Манас баатырдын, Тейитбек менен Курманбек баатырдын ортосундагы мамилелер. Тейитбектин баласынан Телтору атын аяганы, ага тескери батасын берүүсү, атанын баласына кылган кастыгы эпосто жогорку деңгээлде чагылдырылган. Молдобасан Мусулманкулов, Калык Акиев, Сарыкунан Дыйканбаевдердин айтуусунда ата-бала мамилесинин сүрөттөлүшүндө айырмачылыктар бар.

М. Мусулманкуловдун вариантында Курманбектин атасынын аты Тейитбек эмес Мадалкан деп берилет. Курманбекти Мадалкандын байбичеси сейилде жүрүп, аркар эмизип жаткан жеринен таап алып, бала кылып багып алат. Ал бала кезинде эле кадимки адамдардан айырмалуу болуп чоңоёт. Калмактарга кордук көрсөтө баштайт. Калмактар менен кармашып жеңип алгандан кийин, алар Курманбекти кан кылып алууну туура көрүшөт. [2015:34] Ага арачылар мындай дешет:

Падыша болуп алгын-деп,
Биздин жерге баргын-деп,
Темирден коргон салгын-деп,
Алман,зекет,үшүрүн,
Билгениңче алгын-деп.[2015:38]

Курманбекке калмактар коргон салып беришет. Окуянын өнүгүшүндө айтуучу башкы каармандын Канышайга үйлөнгөнүн, атасынын шаарына учурашууга барганын, ошол учурда калмактардын ага каршы козголоң чыгарып, шаарын камап калышканын сүрөттөп берген. Канышай болуп жаткан окуялардан кабар берип, кат жазып бир жигитти Курманбекке тез жеткин деп жөнөтөт. Курманбек баатыр

шаарын душмандар камап жатканын уккандан кийин, минип жүргөн аты Көкдөнөн жаштык кылчу мал эле деп ойлоп, кырк жигиттин Телтору атты сурап келгиле деп атасына жөнөтөт. Мадалкан ачууланып атын бербей коёт. Кырк жигит Курманбектин апасына барышып, Мадалкандан атты сурап бериңиз деп суранат. Апасы барып атты сураса, кан ага кол көтөрөт. Булардын баарын кырк жигит Курманбекке айтып барышат. Ачууланган Курманбек Молотия шаарына кирип барат да кайра ойлонуп, жигиттерине мындай дейт:

Ачуум менен барайын,
Абышканы төбөгө,
Кылыч менен салбайын,
Ачуу душман, акыл дос,
Айып сөзгө калбайын.
Шарияттан мен уктум,
Атага кылса акаарат,
Болбойт экен деп уктум.
Молдолордон мен уктум,
Атага кылса акаарат,

Жаман экен деп уктум-деп калмактар курчап алган шаарын көздөй аттанат. [2015:66]

К. Акиевдин вариантында Курманбек калмактар менен кармашып, Экезди сайып, Дөлөндү жеңип олжо алып, Кашкардын каны Аккан менен достошуп элине кайтып келет. Курманбектин аман-эсен олжолу кайтып келгенине эли кубанып тосуп алышат. Тейитбек келбей коёт. Себеби Курманбек калмакка кол салганы кеткенде, Тейитбек менен кеңешпей, өзү чечим чыгарган болот. Ал өзүн тосуп чыккан эл менен сүйлөшүп, аларды узаткандан кийин, атасы Тейитбекке барып учурашып, таарынычын сурайт. Тейитбектин баласынын айткандарына кабагы жазылып, анын алып келген малдарын көрүп кубанып калат. Тейитбектин жекече сапатын сыпаттоодо айтуучу төмөнкүлөргө токтолгон: Өзү малга кароо, сүткор, малды баласынан да жакшы көргөн киши, санаасы тынып, көңүлү жайланып калды. [2015:174]

Казы-муптуларын, эл бийлеген мыктыларын, көңүлү сүйгөнүн, көбүнчө бийлерин чакырып алып: “Силер Курманбекке сүйлөшкүлө кыргыз, кыпчактан кыз тандасын, колдон келет эмеспи, өз эл деген жакшы болот. Өз өлтүрбөйт, жат жалгабайт деген”-деди Тейитбек. [2015:174] Эл билермандары Курманбекке барып, атасынын айткан сөзүн айтышат. Курманбек атасынын сөзүнө макул болбойт. Ал Оогандын каны Бакбурдун кызынын дайынын угуп жүргөнүн, ким Бакбурханды сайып жеңип алса, ага кызын бере турганын айтып, ооганга барууну көксөп жүргөнүн айтат. Тейитбектин вазири Зайырбекке ушулардын баарын айтып, өзү менен чогуу баруусун айтат. Зайырбек Тейитбектен да, Курманбектен да коркот, эгер Тейитбектин каарынан коргосо, Курманбек менен Ооганга чогуу барууну туура көрөт. Алар жолго

чыгышып, Бакбурхандын шаарына жетишет. Зайырбек канга кудалашып келгенин билдирет. Бакбурхан өзү койгон шарт боюнча, Курманбек менен сайышка түшүп жеңилип калат да, кызы Канышайды берет. Курманбек Канышайды алып келип, Кашкардан Аккан досун алып келип башына коюп, чоң той өткөрөт. Кудасөөк, тамырын, досун узатып жатып калат. Арадан беш-алты жыл өткөндөн кийин, атамдын жанынан чыкпай жатканча Аккан менен канаатташ Турпанга ордо салдырам деп, аны эки жылда бүтүрөт. Атасы менен учурашуу үчүн Жазы шаарына келет. Калмакка барар убагымдан үч ай өтүптүр, эми да болсо барайын-деп атасынан Телтору атты сурашат. Тейитбек ачууланып, атын бербей турганын билдирип уулун каргайт. Тейитбек акырая карап, кырк жигитке ачууланып, ээгин кемшендетип, сакалын селкилдетиپ, Курманбекти каргайт баштады: “Мага кеңешпестен калмакка чабуул салат, менин айтканыма болбой өзү билип катын алат, өз керегим тийбестен Телтоору атымдын кереги тийиптирби, мен ат бере албайм”-деп каргап баштайт. [2015:220] Тейитбектин сөзүн уккан кырк жигит Курманбекке атаңды жок кылып, атын тартып алалы деп айтышат. Курманбек ичинен капаланса да, сыртынан билдирбей өзүнүн ордосун көздөй жөнөйт. Ал үйүнө келип түшкөн күнү түн ичинде калмактар келип, ордосун курчап калат. Калмактар менен болгон согушта **Койкүрөң** атты минип кармашкан Курманбек душмандардан жеңилип калат. Ал жарадар болуп, кырк жигити карабай кетет. Курманбек аңга түшүп кетип, бир жапыз жеринен тырмалап чыгып, аңдын жеегинде башын жөлөп отурат. Ошол учурда анын жанынан кербендер өтүшөт. Бул кербен Аккан досунун кербени болот. Ал Курманбек досума жолукпаганыма 6 жыл болду. Уулду болду деди эле, баласын көрүп, досума учурашайын деп келе жаткан болот. Курманбектин калмактар менен урушуп жатканын угуп калып жардам берейин деп шашып келет. Жарадар болгон Курманбекти Аккан досу көптө тааныйт. Курманбек атасына болгон таарынычын баяндап, артында калган жалгызын жакшы кара деп керээзин айтат. Курманбектин сүйлөргө алы келбей, өзүн жаман сезет. Аккандын айласы кетип, жүрөктөгү найзаны сууруп алат. Курманбек көз жумат. Аккан досу ага арнап күмбөз салдырат.

С. Дыйканбаевдин вариантында башка варианттардагыдай Курманбектин ата-теги, төрөлүшү, балалык чагы, калмактарды согушуп жеңип алып, алым төлөтүп койгондугу тууралуу кеңири айтылбайт. Вариант башталганда өтө кыска түшүндүрмөлөр берилет да, Курманбектин калмактарга барар болжолу болуп калганын айтып, кырк жигитине кат жазып берип, атасына жөнөтүп, Телтору атты сурашат. Телтору аттын жоого минчү күчтүү ат экендиги бардык варианттарда кездешет. Телтору аты жок Курманбек кыйынчылыкка туш болуп, душманынан

жеңилет. Телтору аттын баркын Курманбек жакшы түшүнгөн. [2015:294] Бул тууралуу төмөкү саптардан билебиз:

Аргымагым Тору атты,
Апкелсеңер жетелеп,
Ачуулуу бейжай бербесе,
Анда өлгөнүм менин темселеп.[2015:298]

Курманбектин апасы каза болуп калып, атасы башка аялга үйлөнөт. Өгөй энеси атасына ар нерселерди айтып, чалдын мээсин айлантип, ата-бала ортосун ажыратып коёт. Кырк жигит Тейитбекке барып Курманбектин айткандарын айтышат. Ал абдан ачууланып буларды айтат:

Жаман иш болду бул кабар,
Жатканымда тынч аман.
Элге тынчтык бербейт го,
Эмгекке тулган шум балам.
Бул өлбөсө тынбайт го,
Өзүмчө кандык кылбайм го,
Ат бербей койсом жок болор,

Анан тынчып жыргайм го. [2015:302] Тейитбек Курманбектин далай элди кууратып чапканын, сөзүн укпаганын, урушун токтотпой, алым алып тойбогондугун айтып нааразы болот. Кырк жигит ачууланып, алардын бири өз уулуна жакшылык жасабаган бул чалды жок кылып, Телтору атын тартып алалы дегенде, кырк жигиттин башчысы ата менен баланын ортосуна түшпөйлү дейт. Алар Курманбекке барып атасынын Телтору атты бербей койгонун айтышат. Курманбек атасына нааразы болуп, шаарын көздөй аттанат. Бул вариантта да Курманбек жоо колунан жараланат. Кырк жигит терс бурулуп Телтору ат болбосо, Тейитбекке өтүп кетebиз деп чечим чыгарышат. Эпостун сюжетинин өнүгүшүнө талдоо жүргүзүүдө К. Акиев менен С. Дыйканбаевдин вариантында окшоштук жактары арбын экенин байкоого болот.

Молдобасан Мусулманкуловдун вариантында Курманбек калмактар менен болгон согушта жарат алып, кыйналып жатат. Ошол учурда Аккан досу ага жолукмакчы болуп, кырк нарга жүк артып жолго чыгат. Жолдон жоодон жараланган адамды кездештиришет. Жаралуу адам Курманбек болот. Ал Аккан досун үнүнөн таанып, өзүнүн Курманбек экенин айтат. Аккан досу менен көрүшүп аны дарылатып айыктырат. Алар Курманбектин коргонуна келишет. Аккан Канышайды сынап досунун жайын сурайт. Ал Курманбектен дайын жок деп аткандан кийин, "Курманбек өлүп калды" деп айтат. Канышай керегенин башындагы ак болотту алып, жүрөгүнүн башына малайын деп калганда, Аккан тамашаладым деп токтотот. Сыртка чыкса Курманбек келип калат да алар көрүшүшөт.

Аккан баласынан атын аяган Мадалканга барып көрүшүп, "Уулуң өлүп калды" деп айтат. Мадал-

кан чыгармада абдан акылсыз адам катары сүрөттөлөт. Ал Акканга мындай деп жооп берет:

Уулум жакшы өлүптүр,
Учмактын жүзүн көрүптүр,
Атымдын жаны тыныптыр,
Карып калсам мен деле,

Бир кыйла доорон сүрөйүн-деп жооп берет. Ачуусу келген Аккан Айбалта менен чаап жибергенде, ал жаза тийип калат. Абышка Ак тулпардын мойнун кесе чаап салат. Курманбекке жанындагылар Аккан досун атаң менен чабышып жатат деп ээрчитип келишет. Аккан абышканы шыйрагынан аркан менен байлап, Телтору аттын куйругуна байлайт да, миздүү таштуу жерден айдап жиберет.

Тулпарлыгын билдирип,
Тумшугун ташка тилдирип,
Асылдыгын билдирип,
Аркасын ташка тилдирип,
Телтору аттын айбы жок,
Абышканы союптур,

Асты эгерде дайын жок.

Адамдын баары жанданып,
Аркан тосуп чапкылап,
Үч күндөн кийин кармашып,
Ат оонарга жаны жок,
Түлкү чымчыр каны жок,
Абышканы союптур,

Кепин кылар жери жок.-деп сүрөттөлүп берилет. [2015:110] "Курманбек" эпосунун үч вариантында тең башкы каармандын атасы кара мүртөз, өзүмчүл, айтканын бербеген, каргышчыл адам катары берилет.

Мадалканды өлтүрүп, анын ордуна Молотия шаарын Аккан досуна билдирип, токсон күнү той кылып, карып менен мискинге жакшы карап, алтын такка Аккан менен Курманбек олтурушуп, Курманбек Молотия шаарына кан шайланып жакшы жашап калышат.

Калык Акиевдин вариантында Курманбектин калмактардан алган жаратынан көз жумганы айтылат. М. Мусулманкуловдо жана С. Дыйканбаевде Курманбекти Аккан досу дарыгер, табыптардын жардамы менен айыктырып алат. Аккан Курманбектин ордосуна келип, Канышайга Курманбектин душмандардан мертингенин айтат. Канышай керегенин башындагы жойболотту алып, өзүн жүрөккө сайып көз жумат. Аккан ак кепиндеп, аруу жууп, Канышайды көмүп, Тейитбекти көздөй жөнөйт. Тейитбекке барып, уулуңдан атыңды аяп, жаман күндө калтырдың деп айтат. Чалдын ачуусу келип: "менин уулумду угузганы келбей эле, мени өлтүрүүгө келген экен го, сени да кошо жайлайын"-деп кылычын алып катуу жүгүрүп жеткенде жыгылып, Аккандын Калтар кара жоргосунун башын алып түшүп калды. [2015:290]

Телтору атты бек Аккан,
Акырдан чечип алдырып,

Ат бербеген как баштын,
 Бутуна кишен салдырып,
 Бутундагы кишенден,
 Өз баласын унутуп,
 Бир жылкыга ишенген,
 Куйругуна байлады,
 Ою жаман оройду,
 Ой менен тоого айдады.
 Оройлугун билген соң,
 Ошентип Аккан жайлады.
 Башы калды балжырап,
 Ар мүчөсү ажырап,
 Теке жоомарт Телтору ат,
 Каршы-терши тепкилеп,
 Как баш чалдын өлүгүн,
 Карга-кузгун, ит-куш жеп,
 Элинин баары сүйүндү,
 Сооп болду чалга -деп. [2015:290-291]

Аккан Тейитбекти жок кылгандан кийин, Сейитбекти жанына алып, шаарын көздөй жол тартат. Оюнда Сейитбек жетилгенден кийин, калмактардан атасынын кунун куймун деп ойлонот.

С. Дыйканбаевдин вариантында башка варианттардагыдай эле Курманбек алсырап жатканда, жолдон Аккан досуна кезигип, анын жардамы менен айыгып, өзүнүн Ак калаасына келет. Аккан эч кимге айтпастан Тейитбекке барып, баласына жасаган кыянатчылыгын айтат. Тейитбектин Акканга ачууланганынын сүрөттөлүшү: “Курманбек өлүп тынды го десем, анын досу Аккан кайдан келип калды?”-деп Акканга ак албарс кылычын сууруп тап берет. [2015:448]

Аккан Тейитбектин токолуна да ачууланат. Бул вариантта ата-баланын ортосундагы касташууга токол аялдын бузуку сөздөрү да себепкер болот.

...Арамза токол жөн жүрбөй,

Атага уулун жат кылдың.
 Аргымагын бердирбей,
 Аты жок жөө бастырдың,
 Алышкан жоого жеңдирип,
 Аңга тыгып жаткырдың. [2015:449]

С. Дыйканбаевдин вариантында Аккан Тейитбекти жана токол аялын жазалап өлтүрөт. Тейитбектин дүнүйөсүн 6 шаар элге таратып беришет. Ал Курманбектин шаарында эки жума болуп, өзүнүн шаарына аттанат. Курманбек кандык тактыга отурат. Кыргыздардын арасында Аккан дос деген түшүнүк бар. Бул адамдардын ортосундагы бийик достуктун үлгүсүн көрсөтүп турат. Досу үчүн эч нерсесин аябай, ак кызмат өтөгөн, чынчылдык, ишенимдүүлүктү туу туткан адамдык сапат даңазаланат.

К.Акиевдин варианты сюжеттик курулушу, окуялардын чагылдырылышы боюнча башка варианттардан айырмалуу жактары бар. Курманбектин ата-энеси тууралуу сүрөттөөлөр, алардын аракеттери да эпостун варианттарында ар түрдүүчө сүрөттөлгөн. К. Акиевдин вариантында Курманбек калмакканы Дөлөндөн жеңилип, ошол жаратынан көз жумса, башка эки вариантта Курманбекти Аккан досу дарыгерлердин мыктыларын таптырып, Курманбекти айыктырып алат.

Адабияттар:

1. Моисеев В.А. Джунгарское государство и казахи XVII-XVIII в.в. Алма-Ата, 1991. С. 50
2. Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV-XVIII вв. М., 1991, с. 150
3. Курманбек. К. Акиевдин айтуусунда. 1970.
4. Курманбек. Сарыкунандын айтуусунда, инв. №667
5. КРУИАнын кол жазмалар фондусу. Инв. 1165
6. Курманбек, Сейитбек. «Эл адабияты» сериясынын 5-тому. Б., 1998
7. Акиев К. Курманбек. Ф. 1957.

Айталиева Т.К.

“МАНАС” ЭПОСУНДА АЯРЛАРДЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Айталиева Т.К.

ОПИСАНИЕ КОЛДУНОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Т. Aytalieva

DESCRIPTION OF WIZARDS IN THE EPOS «MANAS»

УДК: 398

“Манас” эпосунда аярлар жөнүндө көп айтылат. Аярлар өздөрүнүн сыйкырлары менен өздөрүнүн башкаруучуларына жардам беришип, аларды ар кандай кыйын учурлардан чыгарып кетишет. Мисалга ала турган болсок, Текес кандын аяры душман келе турган жолдогу бак-дарак, өсүмдүктөрдүн баарын аскерге айландырып, аны көргөн кыргыз жоокерлери кайра кайтып кетүү тууралуу ойлоно башташат. Аярлар менен катар эле алардын иш-аракеттерин алдын ала билген жана эмне кылып аларды жеңип чыгуунун жолун билген адамдар да бар. Аярлар менен аярлардын кармашы, алардын түрлүү айла-амал колдонуулары жана алардын бири-бири менен күч сынашуусу абдан кызыктуу сүрөттөлгөн. Эпостогу сыйкырчы аярлар кадимки адамдардан айырмаланып, өзгөчө айла-амалга эгедер. Чыгарманын сюжетиндеги сыйкырдуу сүрөттөөлөр жомоктук-фантастикалык мотивдер менен байланышкан. С. Орозбаковдун вариантында аярлардын көп кездешиши айтуучунун өзүнүн вариантында жомоктук-фантастикалык сүрөттөөлөрдү абдан көп колдонгондугу жана чыгармачылык фантазиясынын абдан байлыгы менен түшүндүрүлөт деп айтууга болот. Эпостун башка варианттарын карап көргөндө, С. Орозбаковдун вариантындагыдай жомоктук-фантастикалык өзгөчө сүрөттөөлөр салыштырмалуу сейрек.

Негизги сөздөр: аяр, жомок, фантастика, каарман, сыйкыр, Кырмус-шаа, амалдуу.

В эпосе “Манас” много описывается о колдунах. Колдуны своим волшебством помогают своих правителей в разных ситуациях. Например колдун Текес хана Култан может всех деревьев и растений на дороге врага превратить на несметную войск. Ещё есть колдуны которые знают своего противника колдуна, борятся друг с другом используя разные способы. Колдуны в эпосе различаются от обычных людей и у них есть свои особенности. Волшебные описания связаны с сказочно-фантастическим мотивом в сюжете произведения. В варианте С. Орозбакова много описываются колдунов, это связано творчеством манасчи. Он в своём варианте много использует сказочно-фантастических мотивов и эта объясняется богатством творческой фантазии. В других вариантах кроме С. Орозбакова сказочно-фантастические описания сравнительно мало.

Ключевые слова: колдун, сказка, фантастика, герой, волшебство, Кырмус-шаа, хитрый.

The epic “Manas” describes a lot about sorcerers. Sorcerers with their magic help their rulers in different situations. For example, the sorcerer Tekes Khan Kultan can turn all the trees and plants on the enemy’s road into countless troops. There are also sorcerers who know their enemy sorcerer, fight each other using different methods in another way. The sorcerers in the epic differ from ordinary people and they have their own characteristics. S. Orozbakov’s version describes a lot of sorcerers, this is due to the creativity of the manaschi. In his version, he uses a lot of fairy-tale-

fantastic motifs and this is explained by the richness of creative imagination.

Key words: sorcerer, fairy tale, fantasy, hero, magic, Kyrmus-shaa, cunning

«Манас» эпосунун көлөмү барандуу болгондуктан, чыгарманын сюжетине көңүл бурганда атайын бөлүп алып, изилдей турган учурлар бар. Эпостогу аярлар тууралуу баяндоолор да изилдөөнү талап кылат. Макалада С. Орозбаковдун вариантындагы айрым аярлар тууралуу маалыматтар берилди. Сыйкырчылар же аярлар тууралуу түшүнүктөр дүйнөнүн бардык элдеринде кездеше тургандыгы жөнүндө профессор О. Христофорова өзүнүн “Колдуны и жертвы. Антропология колдовства в современной России” аттуу эмгегинде токтолуп, бул түшүнүктүн коомдун ар кандай шарттарында колдонулуу өзгөчөлүгүнө токтолгон. [1]

“Постоянное стремление колдуна портить людей в мифологических рассказах объясняют особенностями его характера-злостью, мстительностью, завистливостью и др., что проявляется прежде всего на уровне отношений в повседневности.” [2]

“Чаще всего в произведениях мифологической прозы колдун характеризуется как злой. Злость – его постоянное качество, описанное в заговорных текстах: «злой лихой человек колдун, колдуница». «Злой» – емкое, многозначное понятие; оно характеризует различные стороны личности «знающего». Сопоставление слов со значением «зло» в словаре В.И. Даля показывает близость многих слов: зло – худое, лихое, плохое, лютное, жестокое и другое”. [3]

Кошойдун Жаангер кожонун өтүнүчү менен Кырмузга каршы аттанышында:

Алиги Кошой балбаны,
Кырмуз канга барууга,
Даярданып калганы,
Алда берген багы бар,
Алиги Кошой балбандын,
Аярлыгы дагы бар.
Кылымга салган убара,
Кытайча болду дубана.

Анын жолго чыга турганы жөнүндө аялы Арууке билет да күйөөсүнө алдыда боло турган нерселер тууралуу айтат. Бул жомоктук мотивде сүрөттөлүп берилген деп айтсак болот. Себеби, Кошойдун аялы Арууке бардык нерселерди алдын-ала билип, кайсы

учурда эмне кылуу керектиги тууралуу айтат. Арууке көзү ачыкпы же көп адамдардан угуп жүрүп, ой жүгүртүп, кандай учурда эмне кылуу керектигин билип калганбы? Негизинен эле “Манас” эпосу баштаган эпостордон тартып, кенже эпостордо, жөө жомоктордо боло турган нерселерди алдын ала сезген жана эмне кылуу керектигин айткан каармандар бар. (Каныкей, Айганыш, Акыл Карачач ж.б). Каармандар боло турган нерсени алдын ала түшүндө көрүшөт. Же кандай аракеттин арты эмне менен бүтөрүн акыл калчап билишет. Аярлар деген түшүнүктүн өзү мифтик түшүнүк деп айтууга болот.

Кошой Мангунт деген жерден өткөнүндө 8-9 жаштагы жыпжылаңач башы бар, жылаңаяк, жылаңбаш, көйнөгү жок жылаңач, бала келип калат да “Чүкөң болсо бергин”-деп жоболонго салат. Атындын чылбырына кол сунат, чылбырына колу тийип кетсе, аты-тонун баары күйүп жанып кетет, сака, чүкөдөн арбын алып ал, аз болгондо бир чейрек камдап ал, андан ары өткөнүндө, аккан дайра сууга кез келесин, ар тарабы там болот. Оокат кылып өзүнчө, басып жүргөн жандар болот. Этегине тезек терген, колунда кумганы бар бир аял астындан чыгат. Ал сенден тарамыш сурайт. Ал аял жөнөкөй аял эмес аяр аял. Адырга чыгып кийик ат. Алты күнү күтүп жатып, адырдан аркар атып, тарамыш жыйып ал да оолакта туруп бере бер. Кумганына колу тийсе, жарты көлдүн суусу бар. Ал сууну төгүп жиберсе, көлдөн чыга албай белиң бүктөлөт, Ушул нерсени унутпа деп алдын ала эскертет. Арууке Кошойго алдынан эки аярдын чыга турганын айтып, алардын көздөгөнү эмне экенин жана аларды кантип жеңүү керектигин түшүндүрүп берди. Арууке Кошой аярга жол көрсөтүүчү акылман аял катары сүрөттөлүп берилет. Ал күйөөсүнө алдыда кездешүүчү аярлар жөнүндө жана андан кантип кутулуунун жолдорун үйрөтөт. Кошой анын айткандарынын баарын так аткарып, аярларды жеңип алат. Эгерде Кошой баатырдын Кырмузшаанын аярлары менен болгон окуясын өзүнчө бөлүп алып талдоого алсак өзүнчө бир чакан жомоктун сюжетин талдоого алгандай болосун. Аруукенин Кошойго алдыда боло турган окуялар жөнүндө айтканы экспозициянын милдетин аткарат. Себеби, мында Күнгөй аяр менен Кубангер аяр тууралуу алгачкы маалыматтар берилет. Окуянын өнүгүшүндө аярлар Кошойго Арууке айткандай болуп жолугат, ушул чакан окуянын да сүрөттөлүшүндө да өзүнчө бир сюжеттин элементтери бар деп айтууга болот. Кошой баатырдын Күнгөй аярга жолугуусун сүрөттөөдө төмөнкүлөгө токтолууга болот. Кошой отуз аркар, беш кулжаны атып алып, тарамышын, сака, чүкөсүн артып алып жолго чыгат. Ал көп жерлерди басып өтүп, калдайган калаага келет. Көчөдө көп балдар ойноп жүрүшөт. Алар Кошой баатырды думана деп ойлошуп, мазакташып күлүшөт. Кере түштүк барган-

дан кийин алдынан жылаңач бала чыгып калат. Кере түштүк жол К. К. Юдахиндин сөздүгүндө жолго чыккан жолоочу таң аткандан түшкө чейинки убакытта басып өтө турган жолду билдирет. [377-бет]. Ошентип Кошой аяр менен Күнгөй аярдын тиреши башталат. Арууке айткандай эле жылаңач, жылаңаяк, жылаң баш бала Кошой бүгүн келет деп, жолун тосуп жүргөн болот. Экөө бири-бирин билишет. Бала чүкө сурап Кошойдун артынан ээрчийт. Кошой желип-жортуп бастырып, жол боюна бирден чүкө таштап басып жөнөйт. Бала терип баштап, экөө ат чабым жерге чейин барышат. Бала Кошойго чүкөлөрүндү батыра албай калдым, ал деп кайрылат. Кошой “Кана чүкөм” деп, шамдагайлык менен баланы оң билектен алат. Бала колундагы оң сака менен кандай гана дөө болбосун атчу экен. Баланын колундагы саканы сүрөттөөдө анын “замбиректин огундай”, “жазайыл мылтык тобундай” ок болуп ойрон салгандыгы айтылат. Ага эч бир баатыр туруштук бере алчу эмес экен. Кошой менен бала алышып калат. Бала орногон чынар терек болуп кубулат. Кошой жерди тээп тамыры менен сууруп алат. Аяр кара чаар кабылан, жолборс боло калат. Кошой жерге көтөрүп чапканда, ал жеңилгенин билдирип, көпкөк темир кийинген жигит боло калат. Кошой экөө эки күнү, бир түнү уруушат. Күнгөй аярдын жаны Кара суунун боюнда, Каңтар тоонун оюнда кара куш болот. Кошой дөө Күнгөй аярдын кол-аягын байлап, астындагы сары аттын соорусуна бөктөрүнүп алып жөнөйт. Күнгөй аяр андан сурайт: Сага окшогон далай дөөнүн жанын алдым эле, сен мени эмне кыласың?-деп сурайт. Кошой калың кара жыгачты аралап барып, ал жерден сүйлөшүп жаткан куштардын үндөрүн угат. Алар боло турган окуялар тууралуу аңгемелешшет. Таң атып, абдан жарык болгондо эки кара куш көрөт да, чаар бараңды бетке алып, кушту агат. Куштун бир бутуна ок тийип, жерге кулап түшөт. Күнгөй аяр Кошойго: “Жанымды кыйба”-деп жалынат. Кошой жарадар болгон куштун башын үзүп салат. Күнгөй аяр “Лайла малум” деп өлөт. Ошол учурда табиятта да кубулуш болот. Чакыр-чукур чаң болот. Кандай аяр өлдү деп, Калктын баары таң калышат. Ушул сыяктуу ишенимдер бүгүнкү күнгө чейин элдин арасында жашайт. Журт башы болгон адамдар же атактуу адамдардын айрымдары дүйнөдөн өткөндө, күн же ай тутулгандыгы тууралуу айтып жүрүшөт. Кошой баатыр менен кармашкан Күнгөй аяр бир жылаңач бала, бир дарак, бир кара чаар кабылан жолборс, бир көпкөк темир кийинген жигит болуп кубулат. Бул сыяктуу сүрөттөөлөр эпосто кеңири кездешет. Биз изилдөөгө алган макалада аярлардын экөөсү тууралуу изилдөө жүргүзүлөт. Бири-Күнгөй аяр, бири-Кубангер аяр. Ар биринин иш-аракеттери эпостун ичинен орун алган чакан жомок тариздүү. Кошойдун Билерикти бошотууга Кырмуз шааны көздөй бара жатка-

нындагы жомоктук-мифологиялык окуялардын дагы бир көрүнүктүүсү Кубангер аяр менен болгон окуясы. Алардын ар биринин башталышы, окуянын өнүгүшү, чиелениши, кульминациялык чеги жана чечилиши бар. Бул чакан баяндардын башталышы Кошой баатырдын Жаангер кожонун өтүнүчү менен Билерикти издеп чыга турган болгонунда башталат. Кошойдун аялы Арууке жолдо кездеше турган аярлар тууралуу алдын ала айтат. Кошой Күнгөй аярды жок кылгандан кийин, арадан эки күн, эки түн убакыт өтөт да Кубангер аярга жолугат.

Кубангер аяр жөнүндө төмөнкүлөргө токтолсо болот. Кубангер аяр Ороңгунун сиңдиси болот. Бул аяр аял Кошойго көп кызык сыйкырларды көрсөтөт. Кошойдун башка адамдардан айырмачылыгы Кубангер аны жеңе албайт, башкача айтканда сыйкырдын күчү менен төөгө айланга албайт.

Кошой Кубангерге жолуккан учурда аккан суунун боюнда терскен жеген төө жүрөт. Алардын жанында бир жеңин кийип, бир жеңин кийбеген, байкап караса күлүктүгү билинген аял жүрөт. Кошой да, Кубангер да бири-бирин билишет. Кубангер Кошойду ажал айдап келди деп, арсаң-арсаң күлүп кубанганын жашыра албайт. Ал Кошойдон тарамыш сурайт. Кошой да аяр аялдын куулук кылып жатканын билип, амалданып: “Атым үркөнчөөк, жакын келип чечип ал”- деп чакырып, аялдын колундагы чайдоосун алып алат. Экөө чайдоосту талашып, кармашып кетишет. Кубангердин күчтүүлүгү миң кишилик күчү бар Кошойду бир кишидей көрбөйт. Ошол учурда бир башкача кызык иш болот. Кошой экөө алышып жатканда Кубангер 16 жаштагы кыз болот. Аpsун окуп, дем салганда Кошойдун эки көзү жоголот. Кошой колун сунганда колундагы кумганы колдон түшүп, көлгө айланып Кошойдун белинен суу болот. Кумарайым баашанын (китепте ушундайча жазылган-А.Т.) жардамы тиет. Ал “Алооки акбар” деп дем салгандан кийин, абандын көзү ачылып, суу жок болуп, жер кургап калат. Кошой менен кыз 6 күн, 6 түн күрөш кылат. Кубангердин башында тогуз жүз, токсон сегиз балбандын күчү бар болот. Кошой кызды жеңет. Кыз Кошойго кайтарып жүргөн төөлөрү, айбан эмес адамдар экенин айтат. Алардын баары дөөлөр болгон. Алардын бири Кырымдан, бири Урумдан, бири ойроттон, бири Багдаттан, бири Мисирден, бири Шам Кудустан болот. Кубангер алты жашында апсунду билет. Аpsун деген сөз эпосто көп кездешет. Бул сыйкыр, көз байлоо дегенди түшүндүрөт. Аяр кыз кароолчулук да, элчилик да милдет аткарган. Жалгыз жарым жүргөн адамдар болсо, аларды төө кылып коюп, арбыныраак аскер болсо, көлгө чөктүрүп жок кылчу экен. Кандай мыкты адам болсо да анын башына акыр заман түшүрчү экен. Анын жаны Бадамдынын булагындагы аркарда болот. Ошол аркарды өлтүрө турганын билинди. Эгер ал аркарды өлтүрсөң, мени да өлтүрөсүн.

Төө болгон канча адамдын убалына каласың деп айтат. Кубангердин күч-кубаты кумганында болот. Кошойдон кумганын берүүсүн суранат. Кошойго мени аялдыкка ал деп суранат. Кошой Кубангерге кумганды берет. Кыз өнөрүн көрсөтөт. Ал үшкүрүп тарамыштарга дем салганда, аркар, кулжа, кийик, куш баарысы болуп калат. Кумгандагы сууну куйган жерлерине бак өсүп чыгат. Алма, жүзүм, алмурут, алча, анар өсүп чыгат. Бактан кырк чыбык кыркып келип, кыдырата шиш кылып кагат. Аяр кыз үшкүрүп, дем салганда көз жоосун алган үй болуп калат.

Асты таштан-лаалдан,

Адам көрсө таң калган,

Сынын көрсө баары алтын,

Көргөндүн көөнү тоюлган,

Көөхардан накыш коюлган.

Үстүн көрсөң зумурат,

Адамзат караса,

Көз уялып жумулат.

Банжарасы алтындан,

Бар асеми артылган.

Алты бөлмө үй болду. Кубангер андан кийин алтын табакка туз салып, төөлөрдү чакырат. Бир жүз сексен төө баары чуркашып келишет. Аяр кыз апсун окуйт. Табактагы туздан ирмеп алган төөлөр адам кейпине келет. Алар адам кейпине келгенден кийин, Кошойдун астына барышып Кубангердин төө кылып салганын айтышып, ат-тону жок калгандарын айтышып наалышат. Кошой аяр кыздан дөөлөрдүн ат-тонун сурайт. Кубангер алардын жоготкондоруна кантип ээ болуша турганынын жолун айтат. [4]

Аяр-Аяр экен акыр деп-(ар.эйари сак, өнөрлүү, амалдуу). 1. Куу, амалдуу, шылуун, мытайым. 2. Сыйкырчы, дубакөй-өзгөчө күчтүү, анын жардамы менен өзү түрдүү кебете, түргө өтүүгө, кубулууга боло турган жана башкаларды да кубулга алуучу, айлана-чөйрө, жан-жаныбар, жаратылыкка таасир этип, каалаганын болтуруучу сырдуу дубаны-атайын окууну билген адам. “Аяр” деген сөз негизинен ушул-сыйкырчы-дубакөй адам маанисинде пайдаланылат. 48-бет.

“Аяр-эпосто бардык иш колунан келген, дегеле билбегени жок сыйкырдуу касиети бар адам: “Актарга мылтык ондогун, Аярың болсо жоктогун” же “Аяр Култаң барганы, айтып кабар салганы” (СО, 2, 72). Аяр эпос боюнча кыргыздарда да, алардын душмандарында да болгон. “Манастын” варианттарында аяр деген сөз ар түрдүү мааниге ээ: коргоочу, сактоочу, сыйкыр, сыйкырчы, кандайдыр дубанын күчү менен өз каалаганын ишке ашырып алуу касиетине ээ болгон адам ж.б. Ал “Манас” эпосуна араб-фарсы адабиятынын таасири менен кирген. Аяр араб тилинде митайым, шүмшүк, эр жүрөк, бекерчи, ууру, уюштургуч деген маанини түшүндүрөт. Мисалы, орто кылымдарда аярлар Рудакиде, Ирандын эски тарыхый чыгармасы “Тарих-е Систанда”, “Саман аяр” деген

11-кылымдарда жазылган фарсы дастанында ж.б. чыгармаларда чагылдырылып, чындык турмуштагы эле адамдар болгон. Алар уурулук, каракчылыкты мамлекетке кызмат өтөө менен айкалыштырышкан. Ошентип, орто кылымдардагы Орто Азия аймагында тараган чыгармалар аркылуу кыргыз жомокчулары өздөрүнүн репертуарына акырындык менен киргизип отуруп, кийинчерээк “Манас” эпосунун нукура сиңип кеткен сөзү катары айтылып калган.” [5]

«Аярлар» деген сөздү С. Орозбаковдун вариантынан издеп көргөндө 65 жолу кездешкенин байкадык. Аяр деген сөз андан да көп учурайт. Алар тууралуу «Ою терең аярлар», «Аярлардын баарысы, Кура көрүп бал ачты», «Ааламды бузган аярлар», «Өнөр билген аярлар» жана башка саптар эпосто кеңири кездешет. Кемек аяр, алты аяр, Култаң аяр, Байкөш аяр, Аяр кыз, Бадаң аяр, Аяр Ырдык, Бегүш, Байгүш,

Шүмшөк, Арсалаң, Чүкүрүк аяр, Чыныш, Күнөм ж.б. көптөгөн аярлардын аттары аталат. Жогоруда Күңгөй аяр жана Кубангер аяр жөнүндө маалыматтарга токтолдук. «Манас» эпосундагы бул тема изилдөөнү талап кылган темалардан деп ойлойм.

Адабияттар:

1. Христофорова О. Колдуны и жертвы. Антропология колдовства в современной России. М. 2011
2. Мазалова Н. Е. Злой колдун: мифологизированной личности. Теория и практика общественного развития, 2014, №1.
3. Мазалова Н.Е. Русский колдун: герой, злодей. Труды Карельского научного центра РАН, 2013, №4
4. Орозбаков С. Манас. Б., 2010.
5. “Манас” энциклопедиясы. 1-том. Б., 1995
6. Айталиева Т.К. Описание пира устроенного в честь толкования сна в эпосе «манас». Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2019. №. 6. С. 211-215

Власов М.С., Жумалиев С.С.

АЗЫРКЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК
ПСИХОЛИНГВИСТИКАНЫН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ

Власов М.С., Жумалиев С.С.

О МЕТОДОЛОГИИ СОВРЕМЕННОЙ
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ

M. Vlasov, S. Zhumaliev

ON THE METHODOLOGY OF CONTEMPORARY
EXPERIMENTAL PSYCHOLINGUISTICS

УДК 81'23

Эксперименталдык психоллингвистика – өткөн кылымдын ортосунда компьютердик техниканын интенсивдүү өнүгүүсүнүн жана тилди автоматтык түрдө иштетүүнүн алгоритмдерин иштеп чыгуунун фонунда пайда болгон салыштырмалуу жааш илим. Эксперименталдык психоллингвистика когнитивдик илимдин тил жана таанып-билүү маселелерине, кепти түзүүдө жана кепти кабыл алуудагы топтук жана индивидуалдык айырмачылыктарга, тил бирдиктеринин (репрезентацияларынын) когнитивдик «иштеп чыгуу» процесстерине катышкан нейрондук процесстерге, эне жана башка тилдерди өздөштүрүү, тилдик аттриция процесстерине арналган кеңири тармагына туура келет. Макалада эксперименталдык психоллингвистиканын заманбап ыкмалары жана методдору каралат. Психоллингвистиканын заманбап парадигмасы эки негизги мамилеге - "тил аракет катары" жана "тил продукт катары" негизделген, окумуштуулар жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн ички жана тышкы валиддүүлүк деңгээлин жогорулатууга умтулушат. Эксперименталдык психоллингвистикада ар кандай түзүлүштөгү тилдердин материалдары боюнча салыштырма-типологиялык изилдөөлөр популярдуу болуп, эне тил жана бөтөн тилдердеги тилди репрезентациялоо процесстерин, ошондой эле экинчи тилди өздөштүрүүдөгү жаралуучу кыйынчылыктарды ачып көрсөтөт.

Негизги сөздөр: психоллингвистика, методология, эксперимент, орус тили, кыргыз тили, тилди репрезентациялоо, нейровизуалдаштыруу, нейростимуляция, психоллингвистика.

Экспериментальная психоллингвистика – относительно молодая наука, возникшая в середине прошлого века на фоне интенсивного развития компьютерных технологий и разработки алгоритмов автоматической обработки языка. Экспериментальная психоллингвистика вписывается в обширную область когнитивной науки, посвященную проблемам языка и познания, групповым и индивидуальным различиям в речепроизведении и речевосприятии, нейрональным процессам, задействованным в процессах когнитивной «обработки» языковых единиц (репрезентаций), процессам усвоения родного и неродного языка, языковой аттриции. В статье рассматриваются современные подходы и методы экспериментальной психоллингвистики. Современная парадигма психоллингвистики базируется на двух основных подходах – «языка как действия» и «языка как продукта», при этом ученые стремятся повысить уровень внутренней и внешней валидности проводимых исследований. Популярными в экспериментальной психоллингвистике становятся сравнительно-типологические исследования на материале разнотипных языков, раскрывающие процессы когнитивной обработки языковых репрезентаций на родном и неродном языке, а также возможные сложности при усвоении второго языка.

Ключевые слова: психоллингвистика, методология, эксперимент, русский язык, киргизский язык, языковая репрезентация, нейровизуализация, нейростимуляция, психоллингвистика.

Experimental psycholinguistics is relatively novel science that arose in the middle of the last century. It has been developing within the framework of the intensive development of computer technologies and the problems of language processing. Modern experimental psycholinguistics fits into the area of cognitive science. It is focused on the problems of language and cognition, group and individual differences in speech production and speech perception, neurocognitive models of linguistic representations, the processes of learning native and non-native languages, and language attrition. The article deals with modern approaches and paradigms of experimental psycholinguistics. The modern paradigm of psycholinguistics is based on two main approaches called "language as an action" and "language as a product". Researchers seek to increase the level of internal and external validity of their studies. Comparative typological studies on the material of languages of different structure are becoming popular in experimental psycholinguistics, revealing the processes of cognitive processing of language representations in native and non-native languages, as well as possible difficulties in mastering a second language.

Key words: psycholinguistics, methodology, experiment, the Russian language, the Kyrgyz language, language representation, neuroimaging, neurostimulation, psycholinguistics.

В современной экспериментальной психоллингвистике выделяются следующие наиболее «популярные» направления исследований языковых единиц: исследования распознавания слов (в устной и письменной речи), исследования ментального лексикона, восприятие и понимание предложений, порождение предложений, конструирование высказываний, контрастные исследования, нейролингвистические исследования фонологических, лексических, синтаксических репрезентаций, исследования нисходящих («от носителя языка») и восходящих («от стимульного материала») процессов когнитивной «обработки» языка [1; 14].

В настоящее время лингвисты, психологи, нейробиологи создают эффективные «зоны сотрудничества», используют возможности современных поведенческих методов и методов нейровизуализации для исследования «функционалирования языка в лабораторных условиях», параллельно проводятся и экспери-

ментальные исследования социального взаимодействия в процессе коммуникации.

Согласно одному из многочисленных определений [13], основная задача экспериментальной психолингвистики состоит в формулировании и экспериментальной проверке гипотез относительно языкового и, шире, когнитивного поведения человека в процессе порождения и понимания речи. Поэтому экспериментальная психолингвистика нуждается в научном аппарате многих наук: лингвистики, психологии, культурологии, математики, информатики, нейронаук.

В настоящее время преобладающая в мире психолингвистическая традиция *«языка как продукта»*, восходящая к работам Дж. Миллера [15] и Н. Хомского [11], получила значительное развитие в связи с использованием методов когнитивных нейронаук, экспериментальной психологии и искусственного интеллекта. Считается, что последователи этой традиции занимаются в основном **языковыми репрезентациями**, т.е. «продуктами» процесса понимания речи. В рамках данной традиции используют, как правило, строгие экспериментальные процедуры. Так, на основе обзора научной литературы О.В. Федорова [5] выделяет следующие требования к исследованиям в рамках традиции «язык как продукт»:

1) методика должна быть способна регистрировать быстрые, часто неосознанные, процессы порождения и понимания речи;

2) регистрируемые изменения должны быть непосредственно привязаны по времени к исходным вербальным стимулам;

3) методика должна давать возможность подтвердить или опровергнуть некоторую гипотезу, в результате чего тот или иной результат эксперимента будет свидетельствовать в пользу той или иной (желательно формальной) теории.

В настоящее время для реализации такого подхода применяют поведенческие методы регистрации времени моторной реакции участника исследования, метод регистрации движений глаз, методы нейровизуализации и нейростимуляции, совмещение нескольких методов при работе с одним участником (например, совместная регистрация движений глаз и ЭЭГ).

Другая психолингвистическая традиция *«язык как действие»*, берущая своё начало с работ английских лингвистов-философов Дж. Остина [9], П. Грайса [12] и Дж. Серля [16], раскрывается в работах по дискурсивному анализу и прагматическим аспектам коммуникации. В России данное направление хорошо известно под названием *теория речевых актов*. Приверженцы данной традиции, в основном занимаются изучением речевого взаимодействия собеседников в процессе реальной коммуникации. О.В. Федорова [5] отмечает, что для парадигмы «язык как действие» ха-

рактерны следующие требования к применяемой исследовательской методике:

1) методика проведения эксперимента должна быть связана с диалогом, разворачивающимся в относительно естественном внеязыковом контексте;

2) так как порождение и понимание речи являются неразрывными частями любого процесса естественной коммуникации, методика должна позволять изучать как речепорождение, так и речепонимание;

3) процесс проведения эксперимента не должен прерываться и/или сопровождаться какими-то дополнительными заданиями, нарушающими естественный процесс развёртывания дискурса.

Обобщая данные подходы в рамках одного исследования, некоторые ученые предпринимают попытку повысить как внутреннюю валидность самого эксперимента, так и его экологическую валидность. Одной из таких компромиссных парадигм является методика *«Визуальный мир»*, разработанная и развитая в серии психолингвистических исследований М. Таненхауса и Дж. Трусвелла [17]. О реализации данной методики при изучении когнитивной обработки многозначных слов русского языка рассказано в работе М.Г. Шкуропацкой, М.С. Власова, Т.В. Жуковой, И.П. Исаевой [8].

Другая методика представлена в работах А.А. Кибрика и О.В. Федоровой – сбор данных для мультимедийного корпуса *«Рассказы и разговоры о грушах»* [4] на основе оригинального исследования У. Чейфа 1980 года [10], в котором коммуникантами выступают участники с разными ролями (Рассказчика, Пересказчика, Комментатора и Слушателя), а смысл исследования состоит в наблюдении и фиксации вербального и невербального поведения коммуникантов в процессе пересказа 6-минутного немого фильма.

Таким образом, хотя в психолингвистике существует два основных подхода и несколько методов научного исследования языковых феноменов, однако более популярным методом считается *эксперимент*, с помощью которого проверяются гипотезы о связи/отсутствии связи между психическими и(или) нейрональными процессами и языковым поведением, частично выявляются причинно-следственные связи между ними с помощью «продвинутых» методов математической статистики при обработке «сырых» и «очищенных» данных.

В психолингвистическом эксперименте исследователь манипулирует одним или несколькими факторами (независимыми переменными), определяя их воздействие на другой фактор (зависимую переменную). В экспериментах, имеющих простой дизайн, бывает одна зависимая и одна независимая переменные; в более сложном случае зависимых и независимых переменных может быть несколько [6]. Важным

аспектом для построения «дизайна» эксперимента является тщательная проработка гипотезы с учетом влияния определенных факторов (как языковых, так и внеязыковых) на численное изменение зависимой переменной (ответов на вопросы по разным шкалам, скорости решения какой-либо экспериментальной задачи, локализации внимания участника эксперимента на том или ином языковом явлении). При этом, даже при учете большого количества факторов, результаты психолингвистического эксперимента, как правило, дают только вероятностные модели влияния независимой переменной на зависимую. Все чаще исследователи сталкиваются со значительным влиянием *случайных факторов* на вариацию зависимой переменной. Например, последовательность предъявления стимулов или индивидуальные особенности участников эксперимента в задаче лексического решения объясняют большую часть вариативности во времени реакции [3].

В современной экспериментальной психолингвистике принято разделять два основных методологических подхода к изучению функционирования языковых явлений: *онлайн* (изучение когнитивной переработки языковой информации во времени) и *офлайн* (изучение результатов восприятия, анализа и интерпретации языковой информации). Первый подразумевает использование аппаратных методов (регистрации времени реакции, движений глаз, ЭЭГ, фМРТ, ТМС и др.), второй, как правило, ограничивается использованием метода «ручки и бумаги» без «привязки» к скорости решения той или иной задачи. Кроме того, в психологии развиваются методы диагностики индивидуально-психологических особенностей путем анализа текстов респондентов, оценки носителями языка коротких повествовательных предложений, репрезентирующих те или

иные отношения носителя языка по отношению к внеязыковой действительности, например, «метод виньеток» [2].

Учет *индивидуально-личностных особенностей* участников эксперимента – один из важнейших требований современной экспериментальной психолингвистики (хотя такой фактор, как объем рабочей памяти уже становился предметом многих исследований, влияние различных когнитивных и некогнитивных особенностей личности на результаты психолингвистических экспериментов изучены еще недостаточно). Учет различных лингвистических факторов и индивидуальных различий носителей языка при планировании исследований позволяет организовывать более «чистые» дизайны экспериментов, с высокой внутренней валидностью.

Современная парадигма экспериментальных психолингвистических исследований реализуется на материале самых различных в типологическом плане языков.

Английский язык стал наиболее изученным в экспериментальном плане, поскольку большинство методик построены на гипотезах, выдвинутых первоначально для английского языка, а затем проверяемых на материале языков иной структуры. Особый интерес в настоящее время представляют контрастивные психолингвистические исследования, в том числе на материале индоевропейских и тюркских языков. Киргизский язык как один из древнейших тюркских языков представляет значительный интерес для сравнительно-типологических исследований с языками иной структуры, а также явление киргизско-русского билингвизма.

Основными типологическими особенностями русского и киргизского языков являются следующие:

Таблица 1

Основные типологические характеристики русского и киргизского языков

Типологическая характеристика	Типологические характеристики русского языка	Типологические характеристики киргизского языка
Генеалогическая классификация	Индоевропейская семья, славянская группа, восточно-славянская подгруппа	Урало-алтайская семья, тюркская языковая ветвь, киргизско-кыпчакская группа
Морфологическая классификация	Флективный язык	Агглютинативный язык
Канонический порядок слов	SVO: <i>Мама мыла раму</i>	SOV: <i>Эне рамканы жууду</i>
Использование предлогов vs послелогов	Предлоги, например: <i>в доме</i>	Послелого, например: <i>үйдө</i>
Локус маркирования зависимости в посессивной именной группе (Nichols, 1986)	Зависимостное маркирование, например: <i>дом (Nom) отца (Gen)</i>	Зависимостное маркирование, например: <i>атанын (Gen) үйү (Nom)</i>
Количество падежей	6 падежей	6 падежей
Грамматический род	Существует (мужской, женский, средний, общий род)	Отсутствует
Фонетические и просодические особенности	32 согласных и 5 гласных фонем, явление сингармонизма в исконных	19 согласных (в литературном 25) и 8 гласных фонем, исконных словах

	словах отсутствует, ударение разноместное	наблюдается явление сингармонизма, ударение ставится на последнем слоге
	В русском языке отсутствуют долгие гласные фонемы	В киргизском языке используются долгие гласные фонемы: <i>aa, ээ, oo, өө,</i> <i>уу, үү</i>

Таким образом, современная парадигма психолингвистики базируется на двух основных подходах – «языка как действия» и «языка как продукта», при этом ученые стремятся повысить уровень внутренней и внешней валидности проводимых исследований. Популярными в экспериментальной психолингвистике становятся сравнительно-типологические исследования на материале разноструктурных языков, раскрывающие процессы когнитивной обработки языковых репрезентаций на родном и неродном языке, а также возможные сложности при усвоении второго языка.

Литература:

1. Введение в науку о языке / А. Е. Кибрик и др.; под ред. О. В. Федоровой и С. Г. Татевосова. М.: Буки Веди, 2019. 672 с. — ISBN 978-5-4465-2188-3
2. Власов М. С., Протасова И. Н. Виньетки как метод диагностики моральных оснований // Вестник Алтайского государственного педагогического университета. 2018. Т. 4, № 37. С. 71–75
3. Власов М.С., Сычев О.А. Взаимодействие эмоциональных и лингвистических факторов в процессе переработки лексической информации (на материале имен существительных русского языка) // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2018. № 52. С. 18-52. DOI: 10.17223/19986645/52/2
4. Кибрик А.А., Федорова О.В. Психолингвистические традиции "Язык как продукт" vs. "Язык как действие": еще один возможный компромисс XLV Международная филологическая научная конференция, Санкт-Петербург, 14–21 марта 2016 г.: Тезисы докладов, СПб.: Филологический факультет СПбГУ. С. 223–224. (год публикации - 2016)
5. Федорова О. В. Методика регистрации движений глаз Визуальный мир: шанс для сближения психолингвистических традиций // Вопросы языкознания. 2008. № 6. С. 98–120
6. Федорова О.В. Основы экспериментальной психолингвистики: принципы организации эксперимента: Учебное пособие. М.: Спутник+, 2008
7. Федорова О.В. Психолингвистика // Введение в науку о языке / А. Е. Кибрик и др.; под ред. О. В. Федоровой и С. Г. Татевосова. — М.: Буки Веди, 2019. — С. 235-246. — ISBN 978-5-4465-2188-3
8. Шкуропацкая М. Г., Власов М. С., Жукова Т. В., Исаева И. П. Семантические и ассоциативные факторы лексической обработки значений многозначных бионимов русского языка: результаты айтрекинг-исследования в парадигме «Визуальный мир» // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2021. № 69. С. 166–194. DOI: 10.17223/19986645/69/8
9. Austin J. L. How to Do Things with Words. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962
10. Chafe W. (ed.). The pear stories: Cognitive, cultural, and linguistic aspects of narrative production, 1980, Norwood: Ablex.
11. Chomsky N. Syntactic Structures. 1957, Gravenhage, Holland: Mouton
12. Grice P. Meaning. Philosophical Review, 66, 1957.
13. Kess J.F. Psycholinguistics: Psychology, Linguistics and the Study of Natural Language. Philadelphia: John Benjamins. 1992. P. 11.
14. MacWhinney Brian. Psycholinguistics: Overview. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), 2015, Pages 353-358. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.57010-X>
15. Miller G. Some psychological studies of grammar. American Psychologist, 17(11), 1962. Pp. 748–762. <https://doi.org/10.1037/h0044708>
16. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1969
17. Tanenhaus M. K. & Trueswell J. C. Eye movements as a tool for bridging the language-as-product and language-as-action traditions. // M. K. Tanenhaus & J. C. Trueswell (Eds.), Approaches for Studying World-Situated Language Use. Cambridge, MA: The MIT Press, 2005
18. Жумалиев С.С. Алтайская теория: лексические параллели в кыргызском и монгольском языках. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 128-132

Масалиева Н.У.

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДИННИЙ-МИФОЛОГИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРГӨ
БАЙЛАНЫШТУУ РУХАНИЙ ЛЕКСИКА**

Масалиева Н.У.

**ДУХОВНАЯ ЛЕКСИКА, СВЯЗАННАЯ С РЕЛИГИОЗНО-МИФОЛОГИЧЕСКИМИ
ПОНЯТИЯМИ В ЭПОСЕ “МАНАС”**

N. Masalieva

**SPIRITUAL VOCABULARY ASSOCIATED WITH RELIGIOUS AND
MYTHOLOGICAL CONCEPTS IN THE EPOS “MANAS”**

УДК:

Бул макалада “Манас” эпосундагы кыргыз элинин руханий маданиятына тиешелүү, башкача айтканда, диний-мифологиялык түшүнүктөргө байланыштуу руханий лексикадагы сөздөр лингвосемантикалык жана лингвомаданияттык аспектиден изилдөөгө алынат. “Манас” эпосундагы диний-мифологиялык түшүнүктөргө байланыштуу руханий лексика келип чыгуу хронологиясы боюнча магия, анимизм, фетишизм, тотемизмге байланыштуу байыркы ишенимдерге мүнөздүү катмарларга бөлүштүрүлүп, аларды тилде туюнткан айрым сөздөргө лингвосемантикалык жана лингвомаданияттык алкакта талдоо жүргүзүлөт. Байыркы ишенимдерге байланыштуу бут, буркан, буткана, жай таи, лаанат, асман, жер, ай, күн, кара куш, тарамыш, теңир жана башка сөздөрү семантикалык жана лингвомаданияттык өңүттөн изилдөөгө алынып, айрым бир сөздөр тектеш тилдер менен салыштырылып сыпатталып, зарылчылыкка жараша этимологиясына да көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: лексика, семантика, руханий лексика, тематикалык топ, лексика-семантикалык топ, семантикалык анализ, классификация, стратификация, теория.

В данной статье слова духовной лексики, относящиеся к духовной культуре кыргызов в эпосе «Манас», то есть относящиеся к религиозно-мифологическим понятиям, исследуются с лингвосемантическом и лингвокультурологическом аспекте. По хронологии происхождения духовная лексика, относящаяся к религиозно-мифологическим понятиям в эпосе «Манас», делится на пласты, характерные для древних верований, связанных с магией, анимизмом, фетишизмом, тотемизмом, и некоторые слова, выражающие их в языке, анализируются в лингвосемантическом и лингвокультурологическом контексте. Слова, связанные с древними верованиями как бут, буркан, буткана, жай таи, лаанат, асман, жер, ай, күн, кара куш, тарамыш, теңир и другие слова изучаются с семантической и лингвокультурологической точек зрения, некоторые слова сопоставляются с родственными языками и описываются, а при необходимости и этимологически.

Ключевые слова: лексика, семантика, духовная лексика, тематическая группа, лексико-семантическая группа, семантический анализ, классификация, стратификация, теория.

In this article, the words of spiritual vocabulary related to the spiritual culture of the Kyrgyz in the epic “Manas”, that is, related to religious and mythological concepts, are studied from a linguo-semantic and linguo-cultural aspect. According to the chronology of origin, spiritual vocabulary related to religious and mythological concepts in the Manas epic is divided into layers characteristic of ancient beliefs associated with magic, animism, fetishism, totemism, and some words expressing them in the

language are analyzed in linguo-semantic and linguo-cultural context. Words associated with ancient beliefs such as but, burkan, butkana, zhai tash, laanat, asman, zher, ai, kun, kara kush, taramysh, tenir and other words are studied from a semantic and linguo-cultural point of view, some words are compared with related languages and described, and if necessary, etymologically.

Key words: vocabulary, semantics, spiritual vocabulary, thematic group, lexico-semantic group, semantic analysis, classification, stratification, theory.

“Манас” эпосунун этномаданий лексикасын изилдөөчү Т.Дюшеева диний түшүнүктөргө байланыштуу айрым аталыштарды зороастризм, бутпарас, шаманизм, буддизм, христиан (нестоиран) жана ислам динине байланыштуу топторго бөлүп изилдөөгө алып, эпосто сүрөттөлгөн диний ишенимдер ар түрдүү доордогу диний көз караштардын пайда болуп өнүгүүсү менен байланыштырылган (Т.Дюшеева, 2014, 10-11-б.). Чындыгында эле, “Манас” эпосунда адамзаттын өнүгүүсүнүн ар кыл дооруна мүнөздүү болгон диний ишенимдер, кыргыз элинин руханий маданиятына байланышкан диний-мифологиялык көз караш, түшүнүктөр кеңири орун алган. Алар фетишизм, анимизм, тотемизм, магияга байланыштуу мифологиялык түшүнүктөр, шаманизм, буддизм, христиан жана исламга байланыштуу диний түшүнүктөр.

Алардын лексикалык курамын тематикалык жана лексика-семантикалык жактан алгачкы мифологиялык–магиялык, фетиштик түшүнүктөр, тотемизм, анимизм, шаманизм, буддизм, христиан, ислам диний ишенимдерине байланышкан сөздөр деп топторго классификациялоого болот. Келип чыгуу хронологиясы боюнча алгачкы/байыркы ишенимдер жана кийинки диний ишенимдер деп эки чоң топко бөлүүгө болот. Бирок биз бул макалабызда “Манас” эпосундагы алгачкы/байыркы ишенимдерге байланыштуу лексикага гана токтолобуз.

Адамзаттын өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилдеринде адам таанып-билүү аракети менен өзүн курчап турган дүйнөнү мифологиялык-фантастикалуу түрдө элестетип, өзүн кайсы бир өсүмдүк, же жаныбар, же зат-предмет менен байланыштырган. Натыйжада, табияттан тышкары сыйкырлуу, магиялык күчкө ээ деп эсептелген жансыз предметтерге сыйынуу ише-

ними, культу пайда болгон. Мисалы, тоо, таш, жыгач, сөөк, бут//буркан (идол), тумар, көз мончок ж.б. “Илимде бул алгачкы ишеним фетишизм (француз тилинде *fetich* “идол”, “талиман” – өзгөчө, табигаттан тышкаркы күчкө, сыйкырга ээ, жансыз предметтердин (фетиштер) культу, аларга сыйынуу, ишенүү” (“Манас” энциклопедиясы, -б.) деп аталат.

“Манас” эпосунда да жансыз заттарга сыйынуу ишенимине байланышкан окуялар кездешет. Айталы, С.Орозбаковдун “Манас” вариантында *бут//бурканга* сыйынуу окуялары кеңири орун алат. Мисалы, Нескарага байланыштуу окуяда *бут//буркандын* асыл таштардан жасап, ага сыйынуу учурлары баяндалат:

Бут куйдуртуп бултуйуп,
Эки ууртун дулдуйтуп,
Алтындан кылган башыны,
Осмодон куюп кашыны,
Көөхардан кылып көзүнү,
Көркүн оңдоп өзүнү.
Сары алтындан бой кылып,
Зебер зардан кол кылып,
Инжиден сайып тиш кылып
Жыргатчудай иш кылып,
Эрди-мурду зумурд (СО,1,278-б.),
Дөө, шайтан, жин болду,
Колдон согуп кудай деп
Жөөлүгөн мында ким болду? (СО,1,278)

“*Бут* – сыйынуу, табынуу үчүн жасалган кудайдын сүрөтү” (Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б., 2010, 277-б.). “Буркан – 1.Кудай. 2.өт. Чокуна, табына турган бут” (Кыргыз тилинин сөздүгү, 274-б.). “Манас” эпосунда “*бут* жана *буркан* синоним катары берилет. Ортосундагы айырмачылыктар так көрсөтүлгөн эмес. “Манасчы Балыкооздун санжырасында кыргыз эли мусулманчылыкка киргенге чейин кутка табынганын эскерет. “*Кут*” сөзү, убагында жанына салып жүрүп же үйгө коюп сыйынган кудайдын кейиптери экендигин айтат. Бут кыргыз тилине санскриттен кытай тили аркылуу кирген. Кыргыздарда бутка сыйынуу көрүнүшү алгач ирет 1602-жылы жазылган араб тилиндеги «Зийа ал-кулуб» аттуу чыгармада баяндалат. Мында *Чыгыш Түркстанда* жашоочу кыргыздардын бир бакка илинген күмүш бутка жана анын тегерегине илинген таштан жана жыгачтан жасалган 2000дей буттарга сыйынганы тууралуу айтылат. Демек, кыргыздар 16-кылымда буркан дини менен тааныш болгон” (<https://ky.wikipedia.org/wiki/Бут>).

“Буткана – буддисттердин кудайына – бутка сыйына турган жайы (Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б., 2010, 278-б.).

Эпосто *бут* же *буркандын* касиеттүү күчүнө, керемет-сыйкырына ишенүү салты кыргыздардын душмандарын баяндоодо, ошондой эле согуш учурундагы баталдык сценаларда көркөм сүрөттөлөт. Маселен, “Манас” эпосундагы Көкөтөйдүн ашында Жолой

дөө кыргыздын Кошой баатыры менен күрөшкө чыгаардын алдында өзүнүн бурканына сыйынып, андан жалынып жардам сурайт:

Кайра басып Жолой дөө
Калмакча намаз окуп,
Карк алтын сүрөт буту бар,
Бурканына чокунуп (СО,3,1981,219-220)

Ошондой эле душман тараптын Коңурбай, Оронгу, Нескара ж.б. баатырлары согушка аттанаар алдында бутка же бурканга, же лаанатка сыйынышат:

Анжы Бээжин Коңурбай,
Арбак урган чоң калдай
Намыстанып алыптыр,
Ачуусу келип калыптыр.
Бутканага чокунуп,
Булуттай кара ат токунуп,
Азырданып алыптыр. (СО, 3, 1981, 239)
“Аярлардын баарысы
Кура көрүп, бал ачты,
Жашатпаска Манасты
Акылдашып жыйылып
Лаанатка сыйынып” (СО,2,21) ж.б.

Мындан тышкары, “Жай таш фетиштик түшүнүк катарында Азия элдеринин диний аң-сезиминде кеңири учурайт. Жайчылык өнөр Алмамбеттин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катары көрсөтүлгөн. Чоң казатка аттанганда албуут Уркун дарыясынан аскердин аман-эсен кечип өтүшүнө, Сыргак менен чалгынга баратканда душмандардын койгон кароолуна байкалбаш үчүн мүмкүнчүлүк түзөт. Жай таш жай мезгилин кыш мезгилине өткөрүүгө, ооштурууга гана мүмкүнчүлүгү бар. Ошол себептен жай мезгилинин кай учуру болбосун жай таштын керемети менен бурганактаган алай-дүлөй бороон, күн көрүнбөгөн түнгө алмашып, суулар тоңуп, сасык туман каптап, алаамат түшөт” (“Манас” энциклопедиясы. 1-т. –Бишкек, 1995. - 440.). Мисалы, чоң казатта чалгын учурунда Алмамбет жай ташын сууга салып кар жаадырып, душмандардын колун бир топ жан-алекетке салып кыйнайт:

Алмамбет баатыр муну айтып,
Каспанды беттеп алганы,
Камбылдын кара суусуна
Жай таштын төртөөн салганы.
Касыйдадан кат окуп,
Калмакча кара дуба жат окуп,
Баатыр Алмаң турганы. (СО,4,203)

Жай таш – эпостогу мааниси “күндү жайлаштырып, аба-ырайын өзгөртүү”. Мисалы: Жаратканга жалбарып, Жайлаймын күндү баатыр деп, - Алмамбет Чубакка айтып, жай ташын сууга салып, эми эле чайыттай ачык турган күндү заматта алай-дүлөйгө салдырып бороон-чапкынга айлантып, суук түшүрүп кар жаадырат. Эпостогу мындай ишеним табигаттан тышкаркы өзгөчө күчкө, сыйкырга ээ жансыз предмет – *жай ташка* болгон ишенимдин дале күчтүү эк-

нин айгинелеп турат. *Жай таш* түрк, монгол тилдеринде тыбыштык жактан ар түрдүүчө айтылат: казак тилинде *жай тас*, алтай тилинде *яда/жада*, монгол тилинде *зад(а)*, бурят тилинде *зада*, хакас тилинде *чада* ж.б. Демек, жайчылык өнөр бул элдерде да орун алганын байкайбыз. “Мифология (байыркы грекче «миф» уламыш, болумуш жана «логос» - сөз, аңгеме; илим) мифтерди чогултуп жана аларды изилдөөчү илим. Алгачкы коомдогу адамдардын өздөрүн курчап турган дүйнөгө болгон эң жөнөкөй фантастикалуу түшүнүктөрү, мисалы, бардык элдердин өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилдеринде пайда болгон аалам, же жердин түзүлүш катмарлары: жер үстү, жер асты. Мифологиянын чагылышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия жана башка чоң таасирин тийгизген. Адамдар ар кыл табият кубулуштарын түшүндүрүүгө дүйнөнүн жаралышы, күн, жылдыз, ай, адам, деңиз, суу, жаныбарлар, өсүмдүк, жаратылыштагы кырсыктар жана башка жөнүндө көптөгөн мифтерди чыгарышкан. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, ошондой эле «Манас» эпосунда да мифтик окуялар, түшүнүктөр жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан мифологиялык сюжеттер кеңири чагылдырылат. Белгилүү адабият изилдөөчү Б.Кебекова миф тууралуу «табият кубулуштарын, анын өзгөрүү закондорун түшүнүүгө жасаган алгачкы ой жүгүртүү, кыялданууларын, аракеттенүүлөрүн чагылдырып турат» (Кебекова -Б. Миф жана уламыш. –Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. 2-басылышы. – Б., 2004. 11, 553-б.) - деп жазат.

Мифтик түшүнүктөр эпосто Манас баатырдын төрөлүшүндө, Манастын сыпатталышында, ошондой эле аярлардын түрдүү жаныбарларга айланган окуяларында көрүнөт. Мисалы, Манас төрөлөөр алдында бай Жакып менен Чыйырдынын көргөн түштөрүндө ал күн менен айдан бүткөн бала катары сыпатталат:

“Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен Күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй” (СО,1,283)

Күнгөй аяр Кошой менен кармашканда жолборско, андан кийин кушка айланат:

“Каарданып бул аяр
Кара чаар кабылан
Жолборс боло калганы” (СО,2,1995,43).

Мында *асман менен жериндин, айың менен күнүңдүн, кара чаар кабылан, кара куш* деген сөз, сөз бирдиктери мифологиялык лексикага кирет.

Магия (гректин *mageia* “сыйкырдуу”) – жаратылыш кубулуштарына, же адамдарга, же рухтарга табияттан тышкаркы жолдор менен таасир берүүгө арналган сыйкырчылык, көз байлоочулук, арбоочулук ырым-жырымдары. Магия адам жашоосуна жара-

ша бөлүнөт. Алсак, тиричиликке байланышкан магияда, мисалы, жамгыр чакырууга, же күндүн көзүн байлоого, же аңчылыкка чыгаарда жолдуу болуш үчүн ж.б.у.с. жасалган ырым-жырымдар колдонулса, мындан сырткары адамды дарылоого арналган магия, адамга зыян келтирүүгө (кара магия) же жолун ачууга (ак магия) арналган магия болуп бөлүнөт.

“Манас” эпосунда дагы адам жашоосуна байланыштуу магиялык көрүнүштөр кеңири орун алган. Айрыкча С.Орозбаковдун вариантында көп кездешет. Айталы, Кошой баатырга байланыштуу окуяларда сыйкырчылык көрүнүштөрү өзгөчө кеңири баяндалган. Мисалы:

Жыйылган канча *тарамыш*
Кыз өнөрүн караңыз,
Үшкүрүп бир дем салыптыр,
Аркар, кулжа, кийик, куш
Баарысы болуп калыптыр (СО,2,49)
“Бая жарадар *кара куш*
Башын үзүп салганы
Лайла малум –деп
Күнгөй өлүп калганы” (СО,2,1995, 44)

Мында эпостогу Күнгөй аярдын жаны кара кушта катылып, аны Кошой баатыр жаа менен атып түшүрүп, башын үзүп жаанын чыгарышы баяндалат. Эки учурдагы магиялык түшүнүктөр *тарамыш* жана *кара куш* деген сөздөр аркылуу туюнтулду.

Анимизм (латынча *animus* “жан”, “рух” маанилерин туюнтат) дегенде биз дүйнөдөгү бардык нерселер, кубулуштар жогорку сыйкырдуу, керемет күчтөргө ээ болуп, аларды башкарып, колдоп турган сыйкырдуу жандар бар деген ишенимди түшүнөбүз. Ушундай ойдун негизинде алгачкы мезгилдерде адамдар айланасындагы аска-тоого, же ташка, жерсуу же бак-дарактарга, ай-күн же жылдыздарга, от ж.б. жандуу-жансыз заттарга сыйынышып, аларга арнап курмандык да чалып келишкен. Бүгүнкү күндө дагы мындай анимисттик ишенимдер унутулбай эл арасында орун алып келе жатат.

Анимисттик ишенимдер «Манас» эпосунда да кеңири орун алган. Алсак, Манастын төрөлүшүндө Жакыптын Теңир эгесине бала сурап жалынуусу жана ага арнап мал союп курман чалуусу ж.б. Каармандар бири-бирине болгон ишеничти, актыкты, берилгендикти далилдөө жана душмандар менен согуштарда жеңишке жетишүү үчүн Теңир // Көк(ө) Теңирге табынышат:

Көпкөк темир кийинип,
Көкө теңир колдо деп,
Азыркысын жар бол деп
Азезилге сыйынып (СО, 2, 1980, 82).
Менин жөнүмдү сураган
Көкө-Ноор калмагы,
Көкө теңир жар болуп,
Жаным тирүү калганы (СО,2,28)

Көкө Тенир – “1. Асман, көк. 2. Кудай” (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 2015), “Теңир – байыркы түрк-монгол элдеринин эң жогорку кудайынын аты” (Википедия: ky.m.wikipedia.org/wiki/) ж.б. Түрк, монгол тилдеринде *теңир* түрдүү тыбыштык вариантта орун алат. Мисалы: шор тилинде *тегри*, алтай тилинде *тенгри*, монгол тилинде *тэнгэр* ж.б. Окумуштуулардын пипири боюнча *теңир* сөзү байыркы шумер, баба алтай тилдеринде дагы орун алып, байыркы кыргыз тилинде *теңир* (*Теңирде күнкө йердеки елимке бөкмөдүм*), Жусуп Баласагындын “Кутадгу билигинде” *теңри*, Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-Турк” сөздүгүндө *таңери* “Аллах, Улуу, кудурети күчтүү” ж.б.

“Манас” эпосунда *Теңир* сөзү көбүнесе *алла*, *кудай*, *жараткан*, *эге* сөздөрүнө синоним катары колдонулат. *Теңир* сөзү түрк, монгол тилдеринде эң байыркы катмарга кирет.

Илимде тотемизм адамзат коомунун өнүгүшүнүн алгачкы баскычындагы элдин мифологиялык түшүнүктөрүнүн бири катары каралып, адамды өсүмдүк же жаныбар менен байланыштырышканы маалым. Ошого байланыштуу жер, суу, ал эмес уруулардын аттарын бөрү, багыш, бугу, сары багыш ж.б. деп аташкан. Азыркы кыргыз урууларынын аталыштары да ушундай. Тотемдик түшүнүк «Манас» эпосунда айрыкча кеңири колдонулуп, кыргыз кырк уруу бөрү катары сыпатталышынан тартып, Манаска чейин «көк жал», «көк бөрү», «шер», «арстан» деп сүрөттөлөт. Ошондой эле эпостогу көк бөрү болуп кубулган кырк чилтен, алп кара куш ж.б. мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин болгонун күбөлөйт.

«Манас» эпосунда каармандарга адамча сүйлөп, кеп-кеңешин айткан акылдуу аттар кездешет:

“Арык ээси Нескара,

Андап угуп, сөз кара.

Чабдар аты бар экен,

Ээси менен сүйлөшүп,

Эс үйрөтчү мал экен” (СО, 1, 277).

Ыр саптарында Нескаранын *Чабдар аты* адам менен сүйлөшүп, акыл үйрөтүп акылдуу болуусу тотемдик ишенимди туюнтуп турат.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы руханий лексиканын диний-мифологиялык түшүнүктөрүнө байланыштуу катмары дагы кеңири орунду ээлейт. Иликке алынган лексикалык катмарды изилдөө аркылуу кыргыз элинин диний түшүнүктөрүнүн өнүгүү эволюциясын байкай алабыз жана *эпостогу* диний түшүнүктөргө байланыштуу руханий лексика лингвосемантикалык, лингвомаданияттык аспектиден терең изилдөөгө муктаж.

Адабияттар:

1. Дюшеева, Т.С. “Манас” эпосунун этномаданий лексикасы [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. / Т.С. Дюшеева. – Бишкек, 2014. – 24 б.
2. “Манас” энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]: 50 минден ашык сөз ж-а сөз айкашы камтылды. – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2010. – 1460 б.
4. Кебекова -Б. Миф жана уламыш. –Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. 2-басылышы. -Б., 2004.
5. <https://ky.wikipedia.org/wiki/Бут>
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Б., 2015.
7. “Манас” эпосу. Орозбаков Сагымбайдын варианты. 1,2,3-китептер. –Ф., 1980,1980,1981.
8. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты 6-ча. -Б., 1995. -672 б.
9. Айталиева Т.К. идея патриотизма в эпосе «манас». Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. С. 124-127.

Өмирзаков С., Бибулова М.А.

КОКАН ЖАПКЫЛЫГЫ ДЕГЕНДЕГИ КАЗАК
АДАБИЯТЫНЫН ӨКҮЛДӨРҮ

Өмирзаков С., Бибулова М.А.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В
ПЕРИОД КОКАНСКОГО НАШЕСТВИЯ

S. Omirzakov, M. Bibulova

REPRESENTATIVES OF KAZAKH LITERATURE
DURING THE KOKAN INVASION

УДК: 821. 512. 122. «18»

Макалада казак адабиятынын тарыхында жаңыдан изилдене баштаган Казыгурт-Каратау аймактык адабият мектебинин негиздери ачылат. Алардын бири — Жамбыл Жабаевич. Жамбылды Жамбыл кылган анын айткан айтыстары эсептелет. Жамбыл ага чейин сынчы акындардын сын үлгүлөрүн иштеп чыгып, Абай менен теңелгенден кийин өзүнө гана мүнөздүү чоң, курч сатира жарата алганы байкалды. Жамбыл айтыс акыны болганымен, жастайынан мыскыл, тамаша окууга ыкпал эткен акын. Жамбыл акын Түштүк Казакстанга көп келип турган. Бир сапарда Кулыниак, Майлыкожа, Майкөт, Шады, Мусабек ж.б. Акындардын ортосуна олтуруп, ар кандай эпосторду, ырларды угат. Майлыкожа менен Майкот мугалимдер. Ошондой эле Жамбыл акындын совет дооруна чейинки адабий мурасы Кокон чабуулундагы казак адабиятына туура келери далилденген.

Негизги сөздөр: Казыгур-Каратаут, Оңгарбай, Майкөт, Мусабек, арнаулар, Сүйүнбай, Сарыбай, Төлө би, Кожаберген жырау.

В статье раскрыты основы и определены представители Казыгурт-Каратауской региональной школы литературы, которая только начинает свое изучение в истории казахской литературы. Один из них – Жамбыл Жабаевич. Именно его изречения делают Жамбыла Жамбылом. Было замечено, что Жамбыл развил критические модели критических поэтов до него, а когда он равенствовался с Абаем, ему удавалось создать большую и острую сатиру, присущую только ему. Жамбыл был айтысским поэтом, но он был поэтом, приспособившимся к чтению саркастических и остроумных стихов в юном возрасте. Джамбул акын много посещал Южный Казахстан. В одном из своих путешествий Кулыниак, Майлыкожа, Майкот, Шади, Мусабек и другие поэты, сидя в кругу, слушают различные саги, Терме-Толги. Учителями считаются Майлыкожа и Майкот. Также было доказано, что досоветское литературное наследие поэта Жамбыла соответствует казахской литературе Кокандского нашествия.

Ключевые слова: Поэт Жамбыл, Казыгур-Каратаут, Оңгарбай, Майкот, Мусабек, арнаулар, Сүйүнбай, Сарыбай, Төле би, Кожаберген жырау.

The article reveals the foundations and identifies the representatives of Kazygurt-Karatau regional school of literature, which is just beginning its study in the history of Kazakh literature. One of them is Zhambyl Zhabaevich. It is his aytis that make Zhambyl Zhambyl. It was noticed that Zhambyl developed critical models of critical poets before him, and when he became equal with Abai, he managed to create a great and sharp satire, inherent only to him. Zhambyl was an Aytis poet, but he was a poet who adapted to reading sarcastic and witty poetry at a young age. Jambul akyn

visited southern Kazakhstan extensively. In one of his travels Kulynshak, Maylikozha, Maikut, Shadi, Musabek and other poets, sitting in a circle, listen to various sagas, Terme Tolgi. Maylikozha and Maikut are considered to be the teachers. It has also been proven that the pre-Soviet literary heritage of the poet Zhambyl corresponds to the Kazakh literature of the Kokand invasion.

Key words: Kazygur-Karataut, Ongarbai, Maikut, Musabek, arnau, Suyunbai, Sarybai, Tole bi, Kozhabergen zhyrau.

Большинству читателей известны поэт Жамбыл и его наставник Суюнбай, судьба Сарыбая Айдосулу, духовного опекуна и наставника поэта, неизвестна следующему поколению. Это связано с тем, что варварская колонизация казахами южной части Кокандского ханства (от Ташкента до Узынагаша) и западной части (по Сырдарье и Аральскому морю) до сих пор научно не раскрыта. С этой точки зрения первый этап жизни Сарыбая, Суюнбая, Жамбыла, а точнее досоветского образа жизни, был «снежно-ледяным» в тяжелейших условиях, вызванных обрушением Кокона. колонизация. Мы знаем, что она не изучалась с течением времени. Основная причина этого была непосредственно связана с политической и социальной ситуацией того времени. Когда Джамбыл открыл дверь миру, казахи оказались под управлением Кокандского ханства. Коконуки владели всей киргизской степью, а также территорией до Кашгара. Например, знакомит с творческим наследием Суюнбая и Жамбыла, блиставших в XIX веке, с жизнью и наследием таких танцоров, как Сарыбай и многих наших соотечественников, с историей бывшей царской России. Прежняя советская система не могла выйти за пределы «классовой» методологии, верно и то, что у нас методология узкая. И поток исследований, направленных на разрушение этой системы, доставляет удовольствие. Для этого мы должны сначала старательно завершить рукописи и исторические документы девятнадцатого и начала двадцатого веков.

Во-первых, почему коконуки, которые были в хороших отношениях во времена правления знаменитого Толобидина, стали следить за казахами после смерти Абылай-хана? История показала, что не только кокандцы, но и все остальные пытались оккупировать казахскую землю.

Жамбыл рассказывает историческую правду того времени:

Время яда ядовитого змея,
Когда туман закроет поле,
Доброта, никаких примерных поступков,
Период кровопролития.
Пора наступить друг другу на плечи,
Глотать скорпионов на мелкие кусочки,
Время, когда пчела раскрылась, как дракон.
С одной стороны огонь, с другой лед,
Пламени в старости нет назад,
Кожаберген жырау в известном эпосе «Елим-ай» рассказывает правду времени:

В память о стране,
Давай путешествовать.
Опасность опаснее темной стороны,
На нас снова нападают уйгуры и киргизы.
Мусульманин не помогает мусульманину
Когда оружие было сжато, это не помогло.
Турки сделали врагами Коканд, Хиву и Бухару.
Узбеки, таджики, религии стали чужды исламу»,

- сказал он, описывая трагическую историческую ситуацию в южной части казахской степи в XVIII-XIX веках. В «Истории» Шади мы видим ясную картину геополитической ситуации в XIX веке в одной из фраз эпоса «История Аблая».

Много врагов вокруг,
В стране всегда неспокойно.
русские, киргизы, киргизы, ногайцы,
Никто не может говорить по-казахски.
У них больше привычек, чем у нас,
Один человек пересматривает приговор.
Что бы он ни приказал,
Он принимает его команду без мести.
...Русские в уме, опасность в поле, киргизы, ногайцы,

Мы видим, что геополитическая ситуация в XIX веке была для казахов очень опасной, политически нестабильной. Потому что, согласно той же былина:

Место далекое от Великой Сотни Алатао,
Было бы трудно привести человека.
С ним враг,

Страна находится в объятиях Кокона», — сказал он, объясняя пограничную систему Колонизации Кокона.

Реальность эпохи на казахских землях XIX века в провах Кенесары в XIX-XX веках /... *Коканд в уме, русский в степи. Чей это плод, наше казахское дитя...* / [4.169], (Гордость моя...)/ *Ойда - Коканд, город русскоязычный, Аким стал городом* / , / [5.184], (Из исторических песен) *В суйиндском толгау- /кокандском в ойде, русские в степи. ...* / [5.26], (Собрание рукописей Казыгуртского научно-исследовательского центра) Шади Жангирович / "...русский, кокандский, киргизский, ногайский..." / [3.176] Нет ве-

личия, что бы не просили, Наши казахский алфавит, Кара шапан сартпен, Кыргыз, Кыпчак объединял и правил народом. Иногда киргизы, иногда сарты, очередь в правительство. Среди невинных погибло много людей / [6.12], (Рукописный фонд Казыгуртского научно-исследовательского центра) даже в единой поэме Чокан батыра /*Ойда кокандская, русская в степи* / [4.33], до сих пор неизвестной в истории, неизменное повторение фразы «Коканд в уме, русский в степи» в письме Кенесары Кенесары [4.38] является явным указанием не только на пыльную кокандскую систему «нашествия» в ответвлениях, но и на систему внешней защиты колонизации южных регионов девятнадцатого века. Отчетливо виден вес геополитической мысли в ответвлениях мысли - прощание Кенесары в XIX-XX веках и неизменное повторение в стихах Нысанбая.

Колонизация Южного Казахстана Кокандским ханством началась с Алима, известного в народе как «хан-тиран». Алим искал поддержки у таджиков во внутреннем конфликте и во внешней колонизации. Они сформировали хорошо вооруженную армию. Алим-хан оказал непосредственное влияние на вознесение гундукушских таджиков к славе кокандского войска как наемников и мерзавцев. В него входят каратегинцы, шугнанцы, бадахшанцы, иранцы, скифы и даже воины Гунты. Большинство этих наемников были сиротами, они стали опорой правительства Алима. Следующая задача Алима — развернуть сокрушительную борьбу против высокопоставленных религиозных деятелей, имеющих сильное влияние на внутреннюю жизнь государства. Победенные подчинились политике Алима, а те, кто не приспособился, бежали в Бухарский эмират. Придя к власти, главной целью Алима было завоевание новых земель. Жестокости Алимхана, прошедшего через шарият, не было конца. «Успех» политики Алим-хана в первые годы, основанный на кровопролитии и предательстве, был временем ослабления, разделения казахского института судей и состояния «траура» в литературе после смерти Абылай-хана. «В то время казахская земля была разделена на несколько малых ханств, и Малый жуз и Средний жуз перешли в русское подданство, а Великий жуз остался обособленным. Воспользовавшись этим, Алим-хан завоевал Ташкент, Шымкент, Сайрам и окрестные земли и безжалостно истреблял население» [4.41].

При изучении жизни и творчества таких известных танцоров, как Сарыбай, всегда следует обращать внимание на будущие исследования, связывающие кокандцев с внутренним мировоззрением и внешним геополитическим положением народов Юга, обманных в том, что «мы мусульмане».

Жамбыл: «Некоторые люди в облаках, они близки к солнцу и луне. Некоторые люди порют, хорошо

катаются и держат задницу. Какой бы ты ни выбрал для меня, я возьму его и сам об этом позабочусь.

Я говорю быстро,
Поднимаясь с каждым ударом:
я имею в виду сокола

Пожелал, чтобы его кормили издавека... - поэт причитание при Сарыбае [1.12]. Воспевая о нравственности, личности и героизме покойного, Жамбыл показывает, что он не только ученик с его поэтическими способностями, но и великий поэт со своим голосом, отвагой, шпагой на языке, способный нести бремя общества.

Его айтысы сделали Жамбыла Жамбылом. В айтысе, как и в поэмах Шенеу, Жамбыл точно находит образ героев и характеризует его в связи с реалиями времени. В этом особенность и популярность жамбылских айтысов. Кроме того, он не только отвечал поэту оппонента словами, но и каждый ответ оппоненту представлял собой длинное стихотворение. В боях с Кулмамбетом или Сарыбасом, Досмагамбетом Жамбыл не отклонялся от своего курса. С какими бы поэтами он ни спорил, он поет открыто, высказывая свои взгляды, противопоставляя социальному окружению поэтов, воспевавших богатство своего племени, его знаменитых богачей, танцоров и мулл, сатим-сак датков, болисов и шонжаров. Он воспекает народных героев, мужчин, защищавших страну, их походы, их памятные подвиги, тоску по памяти грядущих поколений. Жамбыл айтыс – мощная сила, и главная черта айтыса – это качество. В каждом новом айтысе Жамбыла расширяется и расширяется и тема, и содержание. Поэтому мы видим, что каждый айтыс поэта впоследствии стал эпическим. Если поэт как бы перешел от айтыса к большому эпосу, то неспроста. Новелла, начавшаяся в айтысе, расширяет, развивает и ускоряет сюжет, который он воспевал в виде краткого тезиса, превращая его в большой готовый эпос. Придает эпический вид айтысу. Это и большая разница, и новинка в жамбылских айтысах. Первоначально айтыс Жамбыла издавался как подражание традициям, но в 80-х и 90-х годах XIX века он стал новинкой для всех казахских айтысов, сурой айтыс и поднялся до уровня эпической поэмы. Сураншы, Саурык обобщает и воспекает богатырей, рассказы истории Великого жуза в эпическом томе.

Обращаясь к Кулмамбету, он сказал: Скажи человечность, скажи мужество, скажи героизм, Скажи мир, сохраняющий единство страны, - говорила настойчивость Кулмамбета о Жамбыл айтыс, как и в других его стихотворениях, - признак ясности национального духа, национального интереса, выражения народной точки зрения. Это видно по борьбе с Кулмамбетом. Чем больше мы смотрим на творчество Жамбыла в целом, тем яснее становится, что тематическая и идейная система творчества поэта не отклоняется от

системы, воспетой его учителем Суюнбаем, а развивает тот же след. Это хорошо видно в исторической теме поэта и тематической линии в айтысе. Суюнбай также приветствовал визит Кенесары в Семиречье. По словам Суюнбая Катагана:

Кенесары-Наурызбай,
Как черная буря...
Когда Наурызбай был жив,

Горе врага... - понимание Суюнбаем национально-освободительной борьбы под предводительством Кенесары-Наурызбая, его глубокое знание истории религии и генеалогии страны. Еще одна особенность Жамбыла в том, что он всегда уважал и дружил с акынами, победившими на айтысах. Он собирал и изучал их острые и драгоценные слова и лирические песни. От современников взяты десятки сказок, родословных, таких как «Кобыланды», «Камбар», «Ер Таргын», «Козы Корпеш». Споря с кыргызскими поэтами, он научился у них петь песню «Манас». Во время поездки на юг он слушал поэтов Майлыкожу, Кулышка, Майкота, Шади, Мусабека, выучил у них рассказы «Тысяча и одна ночь», «Тоты нама», «Коруглы», «Ер Шора». Жамбыл Бактыбай встретился с поэтом и сказал в одном из своих стихотворений:

Плывет, как гусь,
Я пою с детства.
Майкот акын, Кулмамбет,
Он уступил мне место рядом с собой.
Жирная кожа, топор,

Пирим отказался, - говорит он. Эти слова свидетельствуют о том, как много Жамбыл искал, как многому научился, у каких бегунов учился, как любил и уважал их. Очевидно, что Жамбыл сумел развить критические примеры своих предшественников, создать большую, острую сатиру, присущую только Абаю. Жамбыл – поэт-айтыс, но в юном возрасте привык читать язвительные и ядовитые стихи. Без этого трудно быть айтыс акыном. Однако из его сатирических стихов и рассказов, снятых короткими планами, мы видим, что поэт сможет в будущем направить меч справедливости, и это, несомненно, особенность искусства рисунка.

В рукописи есть несколько версий, что в 1891 году знаменитый Сарыбай возглавлял поэт Майкот, 40 юношей из Сайрама. При сравнении выяснилось, что «Буркейтбай из Сайрама, Шымкента сопровождал на обед к Экею Сарыбаю сорок человек. Ребята едут верхом. Они выбирают десять серых жор, десять черных жор, десять фиолетовых жор и десять шубаржор, чтобы преуспеть. Когда по дороге в Карабалту и Согылык прибыли люди, одетые в разноцветных лошадей, Буркейтбай заболел. Потом он сказал поэту (Майкоту), что ты там обедаешь в Ушконыре, а он не может гулять со своими спутниками. Он поручает приветствовать старейшин Жетысу. Майкот акын поет и поет с

добрыми людьми Семиречья» [4,2 т., 12]. Последующие обыски показали, что один из этих сорока, Онгарбай, был чеченцем. Прежде всего, остановимся на вопросе «Кто такой Онгарбай чеченец?»

Имеются сведения об Онгарбае Чечене (1834-1917) в рукописном фонде научно-исследовательского центра «Казыгурт». В частности, мы полагаем, что информация, предоставленная третьей женой, кыргызской девушкой Накбиби, Абди Амантаевичу, директору (профессору) Шаянского медресе, собирателю народного наследия (Абди передал все свое наследие своему племяннику Кысыраубеку Амантаеву, собирателю народного наследия). В другом месте рукописи он говорит: «Онгарбай и его киргизская жена никогда не жили в доме. Зимой и летом живет в юрте. Онгарбай умер в 1917 году в возрасте 83 лет в ссоре в Комешбулаке на реке Арысь» [4,3 т., 4].

Однажды Жаманкул, сын Есим Датки из села Эркин, встретил на реке Шу говорящего. Потом Жаманкул: - Говорят, ты специалист по генеалогии. Расскажите нам об известных людях от нашего предка Дулата, - сказал он. Затем Онгарбай:

- Аскарбек в Дулате, где сидит.
Эти дела опережают Сикхим,
Батырбек, Касымбек и Иса Болыс,
Сад приземлился с силой и ритмом.
Наркозы, Белкожа и Макулбек,
Он вовремя получил образование.
С Султанбеком, Сейтжаппаром, Жандарбеком,
Цены резко выросли.
Меня зовут Каракойлы, ты Жаманкул,
Дулат был дуаном на стороне Шу.
Жантан и Жарылкамыс,
Вокруг послышался танец Толе.
Помощь и Кудайберген, Дербисали,
Предстоит долгий путь.
Ботпайдан Сипатай и Андас,
Тойшыбек, Байсеит и Ораз, Каржас.
Обещали Оразалы, Таители, Казбек,
Богом данный скот и голова.
Мамбет,
Байтерек, династия, превзошедшая Байзака.
Что случилось с человеком, ушел из жизни,

Керимбай, сильный поэт, который был поэтом, - сказал он. Довольный Жаманкул спросил: - Поздравляю, Онка, скажи пару слов. Онгарбай: - Я не поэт, который ездит верхом и носит шапан. Я сказал вам после того, как спросил. Дорогой мой, Жаманкул, это

неправильно, - сказал Жаманкул, довольный говорившим, и сомкнул живот перед Онгарбаем. Онгарбай не стал брать напиток и вернул его себе.

Скорбь оратора в присутствии знаменитого Сарыбая неполна.

- Если на собаку налить, она пить не будет,
Четверо не уходят.

Недостаточно для двери.

Будут бурные времена,

Сосна покрыта щукой.

Твой белый дом, твой белый дом будет ордой,

Ваш ребенок будет рядом, - приводит в пример

горе Асан:

- Будет время,

Тогда страна будет разделена на три части.

Семена с Запада равны,

Одна треть придет с востока.

Будет время погребения,

Когда с ослом покончено, он становится верблюдом,

Доят единственную козу и доят корову.

Страна едет на осле,

Вероятно, слух.

Дом, наверное, кровать.

Мельница стоит на ровной поверхности,

Наверное, танцует из ниоткуда.

Следующий будет сухим,

Бедность будет плоской [пакет 5.1, п. 2].

Несомненно, необходимо выявить и согласовать литературное наследие, рожденное в этот период, проникнутое исторической правдой.

Литература:

1. Жамбыл Жабаев. Двухтомное собрание сочинений. Второй том. – Алматы: «Писатель», 1982, 391, стр. 12;
2. Кожаберген жырау. Эпос «Елим-ай», - Алматы: Изд-во «Зерде», 2015, 99 стр.;
3. Историки. И об. Абылай хан. – Алматы: Просвещение, 1995. С. 176, 181;
4. Ф. Омарович. Гордость моя это... - Тараз: «Рысбаев и К», 2000 г., стр. 169;
5. Рукописный фонд Казыгуртского научно-исследовательского центра, 3 тома, 4 тетради, стр. 184, 26, 12;
6. Нуралы Нысанбаевич. Работает. Много томник «Казыналы Онтустик», Алматы: «Нұрлы Алем», 2012. 98 т., (подготовлено к изданию С. Умирзаковым) 112 л.;
7. Губайдуллин М.Г. казахские обычно-правовые нормативы и институт бийства в период административных реформ колониальной россии. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 8. С. 97-99

Өмүрбек кызы У.

“КЫЗ САЙКАЛ” БААТЫРДЫК ЭПОСУНДАГЫ
ЭКВИВАЛЕНТСИЗ ЛЕКСИКАНЫН КОТОРУЛУШУ

Омурбек кызы У.

ПЕРЕВОД БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ В
ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ «КЫЗ САЙКАЛ»

Omurbek kyzy U.

TRANSLATION OF EQUIVALENT VOCABULARY
IN THE HEROIC EPIC "KYZ SAIKAL"

УДК 81.06.053.56

Макалада кыргыз элинин баатырдык эпосундагы эквивалентсиз лексика өлкө таанытуучу, маданият таанытуучу объект катары талдоого алынган. Бул макалада эпостогу эквивалентсиз сөздөрдүн которулушу жана алардын мааниси каралып чыккан. Эквивалентсиз лексикага кирген тилдик бирдиктер (улуттук, тарыхый, фольклордук, коннотативдик сөздөр) каралган. Кыргыз элинин «Кыз Сайкал» баатырдык эпосу — оозеки элдик чыгармалардын көрүнүктүү чыгармасы, анда элдин уникалдуу маданияты, тарыхы, тили чагылдырылган. Бул эпосту англис тилине которууну филология илимдеринин доктору «Эл агартуунун отличниги» Зина Караева тарабынан иштелип чыккан. «Кыз Сайкал» баатырдык эпосу кыргызчадан англисчеге которулушунун эквивалентсиз лексикалары каралат жана изилдөө объектиси болуп котормодогу эквивалентсиз лексика саналат. Бул макалада С. Влахов жана С. Флорин тарабынан берилген классификацияларды карайбыз; кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен төмөнкү эквивалентсиз лексиканын топтору каралды: энчилүү аттар, реалийлер, фразеологиялык бирдиктер, кайрылуулар, интеръекциялар жана ономотопея.

Негизги сөздөр: Эквивалентсиз лексика, көркөм текст, окурман, транскрипция, котормо, эпос, улуттук сөздөр.

В работе проанализирована безэквивалентная лексика в кыргызском языке как объект лингвострановедения и лингвокультурологии. В основном была рассмотрена перевод и понятия безэквивалентных слов в эпосе “Кыз Сайкал”. Рассмотрены языковые единицы (национальные, исторические, фольклорные, коннотативные и другие слова) входящие в безэквивалентную лексику. Героический эпос кыргызского народа «Кыз Сайкал» — выдающееся произведение устного народного творчества, в котором нашли отражение самобытная культура, история, язык народа. Перевод этого эпоса на английский язык разработала Зина Караева, доктор филологических наук, «отличник народного просвещения». Здесь О. Рассмотрена безэквивалентная лексика перевода героического эпоса «Кыз Сайкал» с кыргызского на английский язык, а объектом исследования является безэквивалентная лексика в переводе. В данной статье мы рассматриваем классификации С. Влахова и С. Флорина; С учетом особенностей кыргызского языка были рассмотрены следующие группы безэквивалентной лексики: имена собственные, реалии, фразеологизмы, обращения, междометия и звукоподражания.

Ключевые слова: Безэквивалентная лексика, художественный текст, иностранный читатель, транскрипция, перевод, эпос, народные слова.

The article analyzes the non-equivalent vocabulary in the Kyrgyz language as an object of culture-oriented linguistics and

cultural linguistics studies. Basically, the translation and concepts of equivalent words in the epic Kyz Saikal were considered. Linguistic units (national, historical, folklore, connotative and other words) included in the non-equivalent vocabulary are considered. The heroic epic of the Kyrgyz people “Kyz Saikal” is an outstanding work of oral folk art, which reflects the original culture, history, and language of the people. The translation of this epic into English was developed by Zina Karaeva, Doctor of Philology, “The Excellence in Public Education Award.” Here O. Non-equivalent vocabulary of the translation of the heroic epic “Kyz Saikal” from Kyrgyz into English is considered, and the object of the study is non-equivalent vocabulary in translation. In this article, we consider the classification of S. Vlahova and S. Florina; Taking into account the peculiarities of the Kyrgyz language, the following groups of non-equivalent vocabulary were considered: proper nouns, real names, phraseological units, expressions, interjections and onomatopoeia.

Key words: Non-equivalent vocabulary, fiction text, foreign reader, transcription, translation, epic, folk words.

Кыргыз элинин «Кыз Сайкал» баатырдык эпосу — оозеки элдик чыгармалардын көрүнүктүү чыгармасы, анда элдин уникалдуу маданияты, тарыхы, тили чагылдырылган. Бул эпосту англис тилине которууну филология илимдеринин доктору «Эл агартуунун отличниги» Зина Караева тарабынан иштелип чыккан. Мында О. Урманбетовдун айтуусундагы «Кыз Сайкал» баатырдык эпосу кыргызчадан англисчеге которулушунун эквивалентсиз лексикалары каралат. [5]

Изилдөө объектиси котормодогу эквивалентсиз лексика саналат. Бул маселеге тил илиминин көптөгөн изилдөөчүлөрү кайрылышкан: В.Н. Комиссаров, С. Влахов, С. Флорин, А. В. Федоров, Л. С. Бархударов, Я. И. Рецкер, В. Г. Гак, А. Э. Супрун, Л. И. Зубков, Т. Д. Томахин, А. Д. Швейтцер, Г. В. Чернов, А. О. Иванов жана башкалар. Элдин тилинин жана маданиятынын өзгөчөлүгүн көрсөткөн лексика эквивалентсиз лексика болуп саналат. [2] Белгилей кетсек, кыргыздардын маданияты бул эпостоун материалдарында чагылдырылган, ошондуктан кыргыздардын баатырдык эпосу жана анын котормолору котормо теориясын изилдөө үчүн уникалдуу материал болуп саналат.

Эквивалентсиз лексика - бул башка тилде, башка маданиятта болбогон, ошондуктан башка тилдик аналогу жок нерселерди белгилеген сөздөр жана сөз

айкаштар кирет. Мындай атоолорго бир элдин жашоосуна (турмуш-тиричилигине, маданиятына, социалдык жана тарыхый өнүгүсүнө) мүнөздү болгон, бирок ошол эле учурда экинчи бир улутка бейтааныш, түшүнүксүз болгон объектилерди атаган сөздөр менен сөз айкаштарын кошобуз. Эквивалентсиз лексиканы биринчилерден болуп орус окумуштуулары Е. М. Верещагин менен В.Г. Костомаровдор иштеп чыгып, аларды топтоого бөлүштүрүшкөн (Верещагин жана Костомаров, 1983; 38). Биз макаланын чегинде, ушул классификацияны негиз кылып, кыргыз көркөм адабий чыгармаларындагы эквивалентсиз лексиканы талдоого алдык [3]. Эквивалентсиз сөздөргө тарыхый сөздөр кирет. Сөздөрдүн бул тобу азыркы мезгилге чейин сүйлөөчүнүн аң-сезиминде жашап, улуттук жалпылыктын маданий мурасынын бөлүгүн түзү менен, адамдын ички дүйнөсүндө маанилүү роль ойнойт. Көркөм чыгармада белгилүү бир доордун материалдык көрсөткүчү, мүнөздөөчү белгиси катары тарыхый сөздөр көркөм чыгармаларда каармандардын кебинде да, автордук баяндоодо да кеңири колдонулат.

Мисалы: – Бийлер, мына хандуу болдук баштуу болдук, токтоосуз жолго камдангыла эми. Урушта туруш жок. Мында бий, хан деген сөздөр өткөн доордун, коомдун социалдык жана экономикалык турмушу менен байланыштуу болуп, социалдык катмарларды мүнөздөөчү сөздөр болуп саналат. Эквивалентсиз сөздөрдүн кийинки тобу – салт болуп калган улуттук сөздөр, предметтердин жана кубулуштардын аталыштары, башкача айтканда, узак тарыхый генезиске (келип чыгышка) ээ болуп, азыркы мезгилге чейин эскирбеген сөздөр.

Социалдык-маданий, тилдик өлкө таанытуучу кырдаал белгилүү бир улуттук тилге гана мүнөздү болгон улуттук сөздөрдө (улуттук кийимдердин, тамактардын, идиш-аяктардын, улуттук оюндардын ж.б. аттарында) камтылган. Мындай сөздөргө кийиз, чачпак, күл азык, төкмө ж.б. сөздөрдү мисалга келтирсек болот. Бул түшүнүктөр чет тилдүү окурмандын эне тилинде болбогондуктан, алар жөнүндө маалыматты, аныктаманы талап кылат. [4]

Л.Г. Самотик белгилегендей, котормо – бул маданияттардын өз ара байланышы, алардын бирин экинчисинин элементтеринин эсебинен байытуу.

Текстте элдин маданиятынын өзгөчөлүгүн билдирген элементтердин болушу

которууда кээ бир кыйынчылыктарды пайда кылат. Ошондуктан оригинал тексттин лексикасы эквиваленттүү жана эквиваленттүү эмес болуп экиге бөлүнөт. Котормо теориясында эквиваленттүү эмес лексиканы классификациялоонун ар кандай варианттары бар. Бул макалада С.Влахов жана С.Флорин тарабынан берилген классификацияларды карайбыз; кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен төмөнкү экви-

валентсиз лексиканын топтоо каралды: энчилүү аттар, реалийлер, фразеологиялык бирдиктер, кайрылуулар, интеръекциялар жана ономотопея. [5]

Эквивалентсиз лексиканы которуу, албетте, котормодогу эң татаал көрүнүштөрдүн бири, жана көптөгөн котормочулар көбүнчө бул көйгөйгө туш болушат. Эквивалентсиз лексиканы которуунун татаалдыгы эки негизги себеп менен шартталган: котормо тилде эквиваленттин жоктугу; алардын мазмунун гана эмес, маани-маңызын, эмоционалдык корунушту жана индивидуалдыкты берүү зарылдыгы. Эквивалентсиз лексиканы берүүдө С.Влахов менен С.Флорин эки негизги багытты бөлүп карашат: транскрипция – сөздүн түп нускага максималдуу жакындоо менен графикалык котормосу; башка котормо ыкмаларын колдонуу менен которуу. Ар бир сөзүндө котормочу берилген сөздүн маанисин жана мазмунун эске алышы керек.

«Кыз Сайкал» эпосунан 74 эквивалентсиз лексикалык мисал каралып чыкты. Алардын ичинен: энчилүү аттар – 35 (49%), фразеологиялык бирдиктер – 7 (9%), кайрылуулар – 15 (17%), чакчыл сөздөр – 5 (7%), ономотопея – 12 (18%). Жер, суу, адамдын ысымдары. Эпос котормолорунда энчилүү аттарды транскрипция ыкмасы менен которулган экен: *Карача- Karacha, Koshoy-Koshoy, Текечи- Tekechy, Карабек- Karabek*

Кээ бир мисалдарда кыргыз тилинин кош үндүүлөрү бир үндүү катары берилген: *Алакө- Alooko*

Ал эми кээ бир мисалдарда котормодо кош үндүүлөр кала берет:

Тээкчи- Teekchy, Жаангер- Jaanger. Жогорудагы мисалдардан кыргыз тилиндеги “ө – о же е” болуп берилгендигин көрдүк.

Энчилүү аттар негизинен элдин салттуу маданиятын, дүйнө тааным идеяларын, этноэтикети чагылдырат [10. 14-6], ошондуктан котормочулар үчүн транскрипция ыкмасы биринчи кезекте кыргыз элинин өзгөчөлүгүн чагылдырган үндү сактоо үчүн колдонулат.

Фразеологиялык ыкма котормо тилинде ылайыктуу (толук же жарым-жартылай) эквивалент болгондо колдонулат. Биздин мисалдарыбызда фразеологиялык ыкма сейрек кездешет.

Жүрөгүм оозума тыгылын- What a terrible fright I got.

Англис тилинде мааниси жагынан жакыныраак эквивалент тандалып алынган. Көбүнчө котормо фразеологиялык эмес создор менен которулат. Ошентсе да, фразеологиялык маани берилет.

Тай казандай баштары деген can – ugly head деп берилген, себеби Шибеге, Чанжуну, Тарандыларды суроттоодо ойдун мазмуну ошондой болгон

Керик – (носорог) = Kerik деп которулуп, түшүндүрмө берилген.

Жапайы каман, чочко деген сапты Donuz деп түшүндүрмө берилген.

Бурут- Burut (Kyrgyz)

Эжеке- Ezheke (polite address to the lady)

Канжа (чылым салып тарткан түтүкчө)- cigars

Боз-үй- Boz yui (national house made offelt where Kyrgyz people lived in the mountains in all seasons)

Калпак- Kalpak (national hat made of white felt with the special design)

Чоро- Choro (warrior of Saikal or Manas in Kyrgyz)

Чарайна- charaina (it is a metal cloth with the cap of the worriers who wear for the battle)

Ал эми оюн-зооктун аттары төмөндөгүчө берилген:

Оодарыш- Oodarysh (wrestling, on a horseback, there is a waist wrestling on the ground)

Ат чабыш- At chabysh (horse races. Long distance Races)

Эр-сайыш- Er saiysh (it is a battle between two heroes with the swords)

Ошондой эле, эркелетүү формасындагы сөздөр

Улугум, каралдым- my dear, my darling деп, которулган.

“Кыз Сайкал” баатырдык эпосунда эквиваленттүү эмес лексиканын дээрлик бардык топторунда колдонулат; **сүрөттөп которуу** -көбүнчө энчилүү аттарды жана реалийлерди текстке комментарий катары которууда жана ошондой эле кээ бир учурларда текс-

тин өзүндөгү фразеологиялык шилтемелерди которууда колдонулат; **болжолдуу котормо** - көбүнчө реалияларды, даректерди, фразеологиялык бирдиктерди жана ономатопеяларды которууда.[5]

Каралып жаткан эпостогу эквивалентсиз лексикасынын котормосу төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга алып келди. Создун жана ойдун маанисине карата англис тилине которууда тийиштүү котормо ыкмалары колдонулган жана котормолор түпнуска тилдин улуттук маанисин жана өзгөчөлүгүн сактаган.

Адабияттар:

1. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. (1983). Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Рус. яз. 269.
2. Воскресенская, Л.Б. (1985). Лингвострановедческая паспортизация лексики. -М.: Изд-во МГУ. 121. Девятайкина, М.Е. (1994). Национально-специфический характер коннотации слов. 4- Междунар. симпоз. по лингвострановедению. М., 72-76.
3. Ибрагимов, С. (2009). Тилибиздин көйгөйлөрү жетиштү. Тил, адабият ж-а искусство маселелери. № 3(8). 3-9.
4. Маразыков, Т.С. (2005). Текст таануу жана анын айрым маселелери. Бишкек: Бийиктик. 1-китеп. 144.
5. Исаева М.А, ф.и.к., доцент E-mail: maktymi@mail.ru Ош мамлекеттик университети Ош, Кыргыз Республикасы
6. Сатаева Г.С., Омурбек кызы У. Немецкая критика о национальном и интернациональном принципах отбора фольклорных сюжетов в творчестве Чынгыза Айтматова. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 185-188